

ONOMASTIKA

ОНОМАСТИКА
ONOMASTICS

2026
№3

ONOMASTIKA

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI
XALQARO ELEKTRON ILMIY JURNAL

ОНОМАСТИКА

КАРШИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ONOMASTICS

KARSHI STATE UNIVERSITETE
INTERNATIONAL ELECTRON SCIENTIFIC JOURNAL

2026/3

QARSHI – 2026

**“ONOMASTIKA”
XALQARO ELEKTRON
ILMIY JURNALI**

Bosh muharrir:
Xo‘jamurod JABBOV
f.f.d., professor (O‘zbekiston)

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Vazira NAFASOVA f.f.f.d.
(PhD), dotsent (O‘zbekiston)

Mas‘ul kotib:
Ra‘no SAYDULLAYEVA
f.f.f.d. (PhD), dotsent
(O‘zbekiston)

Xalqaro elektron ilmiy jurnal
2024-yil 31-yanvarda
O‘zbekiston Respublikasi
Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan № 215315 raqamli
guvohnoma bilan ro‘yxatga
olingan.

**MUROJAAT UCHUN
MANZIL:**

Pochta manzili: 180003,
Qarshi,

Ko‘chabog‘ 17. Qarshi davlat
universiteti, Tillar fakulteti
binosi, 304-xona.

Telefon: +998912205238;

Telegram ID:

<https://t.me/QarDUonomastika>

Elektron pochta: e-mail:

xojamurod@list.ru

Veb-sayt:

<https://qarshidu.uz/uz>

“Onomastika” xalqaro ilmiy elektron
jurnali OAK Rayosatining 2025-yil
28-noyabrda 377/5-son qarori bilan
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiyalari asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya etilgan
milliy, ilmiy nashrlar ro‘yxatiga
kiritilgan.

TAHRIR HAY‘ATI:

Maqsud ASADOV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Mail Binnat ASKEROV	f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Hüseyin BAYDEMİR	f.f.d., professor (Turkiya)
Odil BEGIMOV	f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Maysara DANIYEVA	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Gulshat Raisovna GALIULLINA	f.f.d., professor (Rossiya)
Nishonboy HUSANOV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun KARIMOV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Shoxida KARAMOVA	f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Bayramali KILICHEV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Hikmet KORAŞ	f.f.d., professor (Turkiya)
Ibodulla MIRZAYEV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ilhom G‘ANIYEV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Sidiqjon MO‘MINOV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abduvali MUSAYEV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Shohobiddin NURIDDINOV	f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Gulruxbegim RAVSHANOVA	f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulxay SOBIROV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Vasiliy SUPRUN	f.f.d., professor (Rossiya)
Mo‘min TURDIBEKOV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nosirjon ULUQOV	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Durdona XUDOYBERGANOVA	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Alfiya YUSUPOVA	f.f.d., professor (Rossiya)
Guram CHIKOVANI	f.f.d., professor (Gruziya)
Dilrabo ANDANIYAZOVA	f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Sharifjon YOQUBOV	f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Boyirjon SHERONOV	f.f.f.d. (PhD), dotsent (Tojikiston)
Doston ABATOV	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Yulduz DJURAYEVA	f.f.f.d. (PhD), (O‘zbekiston)
Sabohat KENJAYEVA	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Vazira NAFASOVA	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Yulduz NE‘MATOVA	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Ra‘no SAYDULLAYEVA	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Abdivohab ZAKIROV	f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Feruz RAJABOV	f.f.d. (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
Nigora XOMIDOVA	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

ILMIY MASLAHAT KENGASHI:

Akmal SAIDOV	y.f.d. akademik (O‘zbekiston)
Qalandar ABDURAHMONOV	i.f.d. akademik (O‘zbekiston)
Dilmurod NABIYEV	i.f.d. professor (O‘zbekiston)
Ilhom BEKPO‘LATOV	f.m.f.d. (O‘zbekiston)
Elzara GAFIYATOVA	f.f.d., professor (Rossiya)
Gulbahor TOJIYEVA	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nilufar YO‘LDOSHEVA	f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor RIZAYEV	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Roxila RUZMANOVA	f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Yashnar AVLOQULOV	f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Muyassar TILLAYEVA	f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Dildor SHODMONOVA	f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Dilshoda IBRAGIMOVA	f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Quvondiq OLLOYOROV	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Nilufar MO‘MINOVA	f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

MUNDARIJA

BOSH MUHARRIR MINBARI

Jabborov Xo‘jamurod. Mustaqillik davri o‘zbek onomastikasining taraqqiyoti va uning dolzarb muammolari	13
---	----

TILSHUNOSLIKNING NAZARIY-AMALIY MASALALARI

Daniyeva Maysara Djamalovna, Qodirova Sevinch Fazliddin qizi. O‘zbekistonda ingliz tilini o‘qitishda masofaviy ta’limning samaradorligi	24
Musayev Abduvali Sulaymonovich. O‘zbek so‘zlashuv nutqida insonni ifodalovchi sleng birliklarining leksik-semantik xususiyatlari	32
Marqayev Komil Sherqulovich. Kiberxavfsizlik atamaları tipologiyasi	36
Mahmudova Nigora Baxromovna. Tilning nominativ tabiati va zevgmatik munosabatlarning dastlabki asoslari	45
Shukurova Matluba Xoshimovna. Badiiy matnda “erkak” konseptini voqelantiruvchi ayrim lisoniy vositalar	49
Niyazova Dilbar Xoltemirovna Somatik-assotsiativ maydon tushunchasining o‘zbek tilshunosligida shakllanishi	54
Mahmudova Dilnoza Sagdullayevna. O‘zbek tili qon-qarindosh terminlarining shakllanishida “mehr” konseptining o‘rni	59
Bo‘riyeva Lobar Abdullayevna. Internet makonida qo‘llaniladigan til birliklarining o‘ziga xosligi	65
Jalolova Marjona Samariddin qizi. Raqamli muloqotda til birliklarining qisqarish va ixchamlashuv imkoniyatlari	70
Ruzimurodova Sadinura Muhiddin qizi. Zamonaviy o‘zbek ortologiyasida punktuatsion me’orning o‘rni va amaliy ahamiyati	78
Jononqulova Elnora Qosim qizi. Rus tilshunosligida ajratilgan bo‘laklarga doir nazariy qarashlar	83

TARIXIY VA ZAMONAVIY ONOMASTIKA

Hamidov Xayrulla Xudoyorovich. Turkcha taom nomlarining leksik-grammatik xususiyatlari (“aʃ” (osh) va “mutfak” (oshxona) so‘zlari misolida)	88
Begimov Odil To‘xtamishovich. Kasb-hunar konsepti asosida shakllangan joy nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari (Qashqadaryo viloyati materiallari asosida)	94
Baynazarov Zokir. O‘zbek tarixiy lisoniy manzarasida zoonimlar va ularning qiyosiy-diaxronik tahlili	101
Boboxodjayev Rashidjon Xashimovich. Buyuk ipak yo‘li dromonimlari turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy merosi sifatida	114
Ergashev Abduhalim Abdusalilovich. Toponimlarida onomastik transformatsiya	119
Ne‘matova Yulduz. Raqamli onomastika va raqamli oykonimiya xususida (Namangan viloyati oykonimlari misolida)	127
Majidova Shahnoza Komilovna. Surxondaryo viloyati oykonimlarining lingvistik-etimologik va tarixiy-madaniy tahlili	135

Xamidova Kamolaxon Mamirovna, Abduxakimova Charosxon Qaxramon qizi. O'zbek toponimlaridagi "rang" komponentlari: nomlarning ramziy va geografik semantikasi	139
Auezmuratova Nurjamal. Qaraqalpaq hayal adam atlarini hâzirgi râwajlanîw tendenciylari	146
Jumayeva Kamola Tursunaliyevna. Muhammadrasul Mirzo "Devon"i tilining onomastik qatlami va uning poetik imkoniyatlari	152
Yo'ldasheva Laylo Ulug'bekovna. K.Simonovning "Askarlar tug'ilmaydi" romani onomastik makoni: tarkibiy-semantik tahlil	159
Xamrayeva Malikaxon G'ayrat qizi. Rus va o'zbek tillari toponimikasida harakatning vertikal va gorizontaal o'qlarining lingvomadaniy aspektda tahlili	169
Matyakubov Xakimboy Xamidjanovich. Ingliz va o'zbek antroponimlarining tarixiy taraqqiyoti: qiyosiy-lingvistik tahlil	174
Alimova E'tibor Karomat qizi. Mifonim, mifonimikon va mifoleksema: talqin, tasnif va terminologik chegaralar	180
Abdiyeva Mohinur. Ikki komponentli mikrotoponimlarning lingvistik-semantik tahlili	190
Maxsudova Dilorom Idrisovna. Qarindoshlik atamalarining antroponimlashuvi: semantik transformatsiya va lingvomadaniy mazmun	195
Beknazarova Latofat Boboyarovna. Mustaqillik davri o'zbek onomastikasi: muammo va yechimlar	204
Jumayeva Kumush Tursunaliyevna. Turkiy inson tana a'zolari nomlarining etimologik-semantik talqini	209
Shomurodova Dilorom Husanmurotovna. "Qisasi Rabg'uziy"dagi ayol antroponimlarining genezisi va badiiy talqini	215

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK, CHOG'ISHTIRMA TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi. "Yaldo kechasi" romanida jahon siyosati va millat taqdiri muammolarining intertekstuallik vositasida badiiy talqin etilishi	221
Xasanova Barno Yusupovna. Baxtiyor Vahobzoda va Usmon Azim she'riyatida inson ruhiy surati: qiyosiy-poetik tahlil	226
G'ulomov Jamshidbek Islomjon o'g'li. Ingliz va o'zbek tillarida "suv" komponentli frazeologizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari	229
Yavkocheva Feruza Husan qizi. Ingliz va o'zbek tillarida logopediya terminlarining lingvistik xususiyatlari	235
Adilova Dilorom Kadirovna. Ruscha-o'zbekcha badiiy tarjimada ekvivalentlik va adekvatlik	241

ZAHMATKASH FILOLOGLAR

Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi. Poyon Ravshanovning ilmiy-ijodiy merosi: adabiyotshunoslik, tarixshunoslik va ma'rifiy faoliyat uyg'unligi	247
Muhiddinova Badia Muslixiddinovna. Samarqand tarjimashunoslik maktabiga asos solgan olim	254

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ
ЭЛЕКТРОННЫЙ НАУЧНЫЙ
ЖУРНАЛ
“ОНОМАСТИКА”**

Главный редактор:
Хужамурод ЖАББАРОВ
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Заместитель главного редактора:
Вазира НАФАСОВА д.ф.ф.н.
(PhD), доцент (Узбекистан)
Ответственный секретарь:
Рано САЙДУЛЛАЕВА
д.ф.ф.н. (PhD), доцент
(Узбекистан)

Международный электронный
научный журнал
зарегистрирован 31 января
2024 года № 215315
Агентством информации и
массовых коммуникаций при
Администрации Президента
Республики Узбекистан.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:
Почтовый адрес: 180003,
г.Карши,
Кучабог, 17. Каршинский
государственный университет,
Факультет языков, каб. 304.
Телефон: +998912205238;
TelegramID:
<https://t.me/QarDUonomastika>
Электронная почта: e-mail:
hojamurod@list.ru

Veb-sayt:
<https://qarshidu.uz/uz>
Международный научный
электронный журнал «Ономастика»
был включен в список
национальных научных изданий,
рекомендованных для публикации
основных научных результатов
диссертаций кандидатов на степени
доктора философии (PhD) и доктора
наук (DSc) в области
филологических наук
постановлением Президиума ОАК
№ 377/5 от 28 ноября 2025 года.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Максуд АСАДОВ
Маил Биннат АСКЕРОВ
Хусейн БАЙДЕМИР
Одил БЕГИМОВ
Майсара ДАНИЕВА
Гулшат ГАЛИУЛЛИНА
Нишонбой ХУСАНОВ
Суюн КАРИМОВ
Шохида КАРАМОВА
Байрамали КИЛИЧЕВ
Хикмет КОРАЎ
Ибодулла МИРЗАЕВ
Илхом ГАНИЕВ
Сидикжон МУМИНОВ
Абдували МУСАЕВ
Шохобиддин НУРИДДИНОВ
Гулрухбегим РАВШАНОВА
Абдулхай СОБИРОВ
Василий СУПРУН
Мумин ТУРДИБЕКОВ
Носиржон УЛУКОВ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Алфия ЮСУПОВА
Гурам ЧИКОВАНИ
Дилрабо АНДАНИЯЗОВА
Шарифжон ЁКУБОВ
Бойиржон ШЕРОНОВ
Достон АБАТОВ
Юлдуз ДЖУРАЕВА
Сабохат КЕНЖАЕВА
Вазира НАФАСОВА
Юлдуз НЕМАТОВА
Рано САЙДУЛЛАЕВА
Абдивохаб ЗАКИРОВ
Феруз РАДЖАБОВ
Нигора ХОМИДОВА

д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Азербайджан)
д.ф.н., профессор (Турция)
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Россия)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Грузия)
д.ф.ф. доцент (Узбекистан)
к.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Таджикистон)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD) (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.н., (DSc), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н., (PhD), доцент (Узбекистан)

НАУЧНЫЙ СОВЕТ:

Акмал САИДОВ
Каландар АБДУРАХМАНОВ
Дилмурад НАБИЕВ
Илхом БЕКПУЛАТОВ
Эльзара ГАФИЯТОВА
Гулбахор ТОЖИЕВА
Нилуфар ЙУЛДОШЕВА
Бахтиёр РИЗАЕВ
Рохила РУЗМАНОВА
Яшнар АВЛОКУЛОВ
Муяссар ТИЛЛАЕВА
Дилдор ШОДМОНОВА
Дилшода ИБРАГИМОВА
Кувандик ОЛЛОЁРОВ
Нилуфар МУМИНОВА

д.ю.н., академик (Узбекистан)
д.э.н., академик (Узбекистан)
д.э.н. профессор (Узбекистан)
д.ф.-м.н. (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Россия)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.н., профессор (Узбекистан)
д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
к.ф.н., доцент (Узбекистан)
к.ф.н., доцент (Узбекистан)
к.ф.н., доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

СОДЕРЖАНИЕ

Трибуна Главного Редактора

Жабборов Хужамурод. Развитие узбекской ономастики в период независимости и её современные проблемы	13
---	----

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЛИНГВИСТИКИ

Даниева Майсара Джамаловна, Кадырова Севинч Фазлиддин кизи. Эффективность дистанционного обучения английскому языку в Узбекистане	24
Мусаев Абдували Сулаймонович. Лексико-семантические особенности сленговых единиц, обозначающих человека в разговорной речи узбекского языка	32
Маркаев Комил Шеркулович. Типология терминов кибербезопасности	36
Махмудова Нигора Бахромовна. Номинативная природа языка и первоначальные основы зевгматических отношений	45
Шукурова Матлуба Хошимовна. Некоторые языковые средства реализации концепта «мужчина» в художественном тексте	49
Ниязова Дильбар Холтемировна. Формирование концепции соматическо-ассоциативного поля в узбекском языкознании	54
Махмудова Дилноза Сагдуллаевна. Роль концепта «мехр» в формировании узбекской терминологии родства	59
Буриева Лобар Абдуллаевна. Особенности языковых единиц, используемых в интернете	65
Жалолова Маржона Самариддин кизи. Возможности сокращения и компактности языковых единиц в цифровой коммуникации	70
Рузимуродова Садинара Мухиддин кизи. Место и практическое значение стандартов пунктуации в узбекской современной орфографии	78
Жононкулова Элнора Касым кизи. Теоретические взгляды на обособленные члены в русской лингвистике	83

ИСТОРИЧЕСКАЯ И СОВРЕМЕННАЯ ОНОМАСТИКА

Хамидов Хайрулла Худоёрович. Лексико-грамматические особенности названий турецких блюд (на примере слов “aş” и “mutfak”)	88
Бегимов Одил Тухтамишевич. Лингвокультурологические особенности топонимов, сформированных на основе концепта «касб-хунар» (на материале Кашкадарьинской области)	94
Байназаров Зокир. Зоонимы и их сравнительно-диахронический анализ в историко-лингвистическом ландшафте Узбекистана	101
Бобоходжаев Рашидjon Хашимович. Дромонимы великого шёлкового пути как историко-культурное наследие тюркских народов	114
Эргашев Абдухалим Абдужалилович. Ономастическая трансформация в топонимах	119
Нематова Юлдуз. О цифровой ономастике и цифровой ойконимии (на примере ойконимов Наманганского региона)	127
Мажидова Шахноза Комиловна. Лингвистико-этимологический и историко-культурный анализ ойконимов Сурхандарьинской области	135

Хамидова Камолахон Мамировна, Абдухакимова Чаросхон Кахрамон кизи. Компоненты «цвета» в узбекских топонимах: символическая и географическая семантика названий	139
Ауэзмуратова Нуржамал. Тенденции современного развития женских личных имен в каракалпакском языке	146
Жумаева Камола Турсуналиевна. Ономастический пласт языка стихотворения “Девон” Мухаммадрасула Мирзо и его поэтические возможности	152
Юлдашева Лайло Улугбековна. Ономастическое пространство романа К.Симонова «Солдатами не рождаются»: структурно-семантический анализ	159
Хамраева Маликахон Гайрат кизи. Вертикальная и горизонтальная оси движения в топонимике русского и узбекского языков в лингвокультурологическом аспекте	169
Матякубов Хакимбой Хамиджанович. Историческое развитие антропонимов английского и узбекского языков: сравнительный лингвистический анализ	174
Алимова Этибор Каромат кизи. Мифоним, мифонимикон и мифолексема: интерпретация, классификация и терминологические границы	180
Абдиева Мохинур. Лингвосемантический анализ двухкомпонентных микропонимов ...	190
Махсудова Дилором Идрисовна. Антропонимизация терминов родства: семантическая трансформация и лингвокультурологическое содержание	195
Бекназарова Латофат Бобояровна. Узбекская ономастика периода независимости: проблемы и решения	204
Жумаева Кумуш Турсуналиевна. Этимология и семантическая интерпретация тюркских названий органов человеческого тела	209
Шомуродова Дилором Хусанмуратовна. Генезис и художественная интерпретация женских антропонимов в «Кисас-и Рабгузи»	215

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ, СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Хужамуродова Ойдин Хужамурод кизи. Художественная интерпретация проблем мировой политики и национальной судьбы в романе «Ялдо кечаси» интертекстуальными средствами	221
Хасанова Барно Юсуповна. Психологический портрет человека в поэзии Бахтияра Вахобзода и Усмона Азима: сравнительно-поэтический анализ	226
Гулямов Жамшидбек Исламжон угли. Лингвокультурологические особенности фразеологизмов с компонентом «вода» в английском и узбекском языках	229
Явкочева Феруза Хусан кизи. Лингвистические особенности терминов логопедии в английском и узбекском языках	235
Адилова Дилором Кадиловна. Эквивалентность и адекватность в русско-узбекском художественном переводе	241

УЧЕНЫЕ-ФИЛОЛОГИ

Ражабалиева Мухаббат Алишер кизи. Научное и творческое наследие Поёна Равшанова: гармония литературоведения, историковедения и просветительской деятельности	247
Мухиддинова Бадиа Муслихиддиновна Ученый, основавший Самаркандскую школу переводоведения	254

**INTERNATIONAL
ELECTRON SCIENTIFIC
JOURNAL
“ONOMASTICS”**

Chief editor:

Khujamurod JABBAROV
Doc. of philol. scien., prof.
(Uzbekistan)

Deputy Chief Editor:

Vazira NAFASOVA PhD
(Uzbekistan)

Executive secretary:

Rano SAYDULLAYEVA PhD
(Uzbekistan)

The international electronic scientific journal was registered on January 31, 2024 No. 215315 by the Agency of Information and Mass Communications under the Administration of the President of the Republic of Uzbekistan.

CONTACT ADDRESS:

Postal address: 180003, Karshi,
Kuchabog, 17. Karshi State
University, Faculty of
Languages, office. 304.
Phone: +998912205238;
TelegramID:

<https://t.me/QarDUonomastika>
e-mail: xojamurod@list.ru

Veb-sayt:

<https://qarshidu.uz/uz>

The international scientific electronic journal "Onomastics" was included in the list of national scientific publications recommended for publishing the main scientific results of dissertations of candidates for the degrees of Doctor of Philosophy (PhD) and Doctor of Science (DSc) in philological sciences by the resolution of the Presidium of the OAK No.377/5 dated November 28, 2025.

EDITORIAL TEAM:

Maksud Asadov
Mail Binnat Askerov
Huseyn Baydemir
Odil Begimov

Maysara Danieva
Gulshat Galiullina
Nishonboy Husanov
Suyun Karimov
Shokhida Karamova
Bayramali Kilichev
Hikmet Korash
Ibodulla Mirzaev
Ilhom Ganiev
Sidikjon Muminov
Abduvali Musaev
Shokhobiddin Nuriddinov
Gulrukhbegim Ravshanova
Abdulkhay Sobirov
Vasily Suprun
Mumin Turdibekov
Nosirjon Ulukov
Durdona Khudoyberganova
Alfiya Yusupova
Guram Chikovani
Dilrabo Andaniyazova
Sharifjon Yokubov
Boyirjon Sheronov
Doston Abatov
Yulduz Djuraeva
Sabokhat Kenjaeva
Vazira Nafasova
Yulduz Nematova
Rano Saydullaeva
Abdivohab Zakirov
Feruz Radjabov
Nigora Khomidova

[illegible]

SCIENCE COUNCIL:

Akmal SAIDOV
Kalandar ABDURAKHMANOV
Dilmurad NABIEV
Ilkhom BEKPULATOV
Elzara GAFIYATOVA
Gulbahor TOZHIEVA
Nilufar YULDASHEVA
Bakhtiyor RIZAEV
Rokhila RUZMANOVA
Yashnar AVLOKULOV
Muyassar TILLAEVA
Dildor SHODMONOVA
Dilshoda IBRAGIMOVA
Kuvandik OLLOYOROV
Nilufar MUMINOVA

Doc. of Law, Academician (Uzbekistan)
 Doc. of Economics, academician (Uzbekistan)
 Doc. of Economics prof. (Uzbekistan)
 Doc. of. f-m. scien., prof. (Uzbekistan)
 Doc. of philol. scien., prof. (Russia)
 Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)
 Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)
 PhD, assist. prof. (Uzbekistan)
 Cand. of philol. scien., assist. prof. (Uzbekistan)
 Cand. of philol. scien., assist. prof. (Uzbekistan)
 PhD (Uzbekistan)
 PhD (Uzbekistan)
 PhD (Uzbekistan)
 PhD, assist. prof. (Uzbekistan)
 PhD, assist. prof. (Uzbekistan)

CONTENT

EDITOR'S COLUMN

Jabborov Khujamurod. The development of uzbek onomastics during the period of independence and its contemporary issues	13
---	----

THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF LINGUISTICS

Daniyeva Maysara Djamalovna, Kodirova Sevinch Fazliddin kizi. The effectiveness of distance learning in teaching english in Uzbekistan	24
Musayev Abduvali Sulaymonovich. Lexical-semantic features of slang units referring to people in uzbek colloquial speech	32
Markaev Komil Sherkulovich. Typology of cybersecurity terms	36
Makhmudova Nigora Bakhromovna. The nominative nature of language and the initial foundations of zeugmatic relations	45
Shukurova Matluba Khoshimovna. Some linguistic means of realizing the concept “man” in a literary text	49
Niyazova Dilbar Kholtemirovna. Formation of the concept of the somatic-associative field in uzbek linguistics	54
Mahmudova Dilnoza Sagdullayevna. The role of the concept of “mexr” in the formation of uzbek kinship terminology	59
Burieva Lobar Abdullaevna. Characteristics of linguistic units used on the internet	65
Jalolova Marjona Samariddin kizi. Possibilities of reduction and condensation of linguistic units in digital communication	70
Ruzimurodova Sadinura Muhiddin kizi. The role and practical significance of the point of point in modern uzbek orthology	78
Jononkulova Elnora Kasim kizi. Theoretical perspectives on detached members of the sentence in russian linguistics	83

HISTORICAL AND MODERN ONOMASTICS

Khamidov Khairulla Khudoyorovich. Lexical and grammatical features of turkish dish names (Using “aş” and “mutfak” as an example)	88
Begimov Odil Tukhtamishovich. Linguocultural features of place names formed on the basis of the “kasb-hunar” concept (based on the Materials of Kashkadarya Region)	94
Baynazarov Zokir. Zonyms and their comparative-diachronic analysis within the historical-linguistic landscape of Uzbekistan	101
Bobokhodjaev Rashidjon Khashimovich. Dromonyms of the great silk road as the historical and cultural heritage of the turkic peoples	114
Ergashev Abduhalim Abdujalilovich. Onomastic transformation in toponyms	119

Nematova Yulduz. On digital onomastics and digital oikonymy (a case Study of Oikonyms in the Namangan Region)	127
Majidova Shakhnoza Komilovna. Linguistic-etymological and historical-cultural analysis of the oikonyms of Surkhandarya region	135
Khamidova Kamolakhon Mamirovna, Abdukhakimova Charoskhon Kakhramon kizi. “Color” components in uzbek toponyms: symbolic and geographical semantics of place names	139
Auezmuratova Nurzhamal. Current development trends of female personal names in the karakalpak language	146
Jumayeva Kamola Tursunaliyevna. The onomastic layer of the language of Muhammadrusul Mirzo's “Devon” and its poetic possibilities	152
Yuldasheva Laylo Ulugbekovna. The onomastic space of K.Simonov’s novel “Soldiers are not born”: structural and semantic analysis	159
Khamraeva Malikakhon Gayrat kizi. Vertical and horizontal axes of movement in the toponymy of the russian and uzbek languages in the linguoculturological aspect	169
Matyakubov Khakimbay Khamidjanovich. Historical development of english and uzbek anthroponyms: a comparative linguistic analysis	174
Alimova Etibor Karomat kizi. Mythonym, mythonymicon, and mytholexeme: interpretation, classification, and terminological boundaries	180
Abdieva Mohinur. Linguistic-semantic analysis of two-component microtoponyms	190
Makhsudova Dilorom Idrisovna. Anthroponymization of kinship terms: semantic transformation and linguocultural content	195
Beknazarova Latofat Boboyarovna. Uzbek onomastics in the period of independence: problems and solutions	204
Jumayeva Kumush Tursunaliyevna. Etymology and semantic interpretation of turkish names for human body parts	209
Shomurodova Dilorom Husanmurotovna. Genesis and artistic interpretation of female anthroponyms in “Qisas-i Rabghuzi”	215

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES, COMPARATIVE LINGUISTICS AND TRANSLATION STUDIES

Khodjamuradova Aydin Khodjamurad kizi. Artistic interpretation of global politics and national destiny in the novel “Yaldo kechasi” through intertextual means	221
Khasanova Barno Yusupovna. The psychological portrait of the individual in the poetry of Bakhtiyor Vakhobzoda and Usmon Azim: a comparative poetic analysis	226
Gulyamov Jamshidbek Islamjon ugli. Linguocultural features of idioms containing the component “water” in English and Uzbek	229

Yavkocheva Feruza Khusan kizi. Linguistic features of speech therapy terms in English and Uzbek	235
--	-----

Adilova Dilorom Kadirovna. Equivalence and adequacy in russian–uzbek literary translation	241
---	-----

SCIENTISTS-PHILOLOGISTS

Rajabalieva Muhabbat Alisher kizi. The scientific and creative legacy of Poyon Ravshanov: a harmony of literary studies, historical research, and educational endeavor	247
---	-----

Mukhiddinova Badiya Muslikhiddinovna. Scholar who founded the Samarkand School of Translation Studies	254
--	-----

MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK ONOMASTIKASINING TARAQQIYOTI VA UNING DOLZARB MUAMMOLARI

Jabborov Xo‘jamurod

filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qarshi davlat universiteti

xujamurot@list.ru

[UDK 811.512.133'373.23](#)

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik davri onomastikasi taraqqiyoti va uning dolzarb muammolari, mazkur fan bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, onomastika fanining nazariy-metodologik masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – mustaqillik davri onomastik birliklarini tasniflash tizimidagi nomuvofiqlik, geografik nomlarni transliteratsiya va standartlashtirish, onomastik resurslarning raqamlashtirilmaganligi, antroponimik tizimning globallashtirish sharoitida transformatsiyasi hamda turli obektlarni: qishloq, shahar, mahalla, ko'cha, suv bilan bogliq obyektlarni qayta nomlashning ijtimoiy-siyosiy jihatlari kabi masalalarni yoritish va ularning yechimiga oid yondashuvlarni umumlashtirishdan iborat. Tadqiqotda tavsiflash, tahlil-sintez, chog'ishtirma-tipologik hamda umumlashtirish usullaridan foydalanilgan. Tahlil natijalarida aniqlandiki, onomastika fani nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya, etnografiya va huquqshunoslik fanlari chegarasida rivojlanayotgani sababli, uning metodologik apparati hali yetarli darajada izchil emas. Shuningdek, geografik axborot tizimlari (GIS) va sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi onomastika oldiga onomastik birliklarni avtomatik aniqlash, raqamli onomastik ma'lumotlar bazalarini yaratish kabi yangi vazifalarni qo'yimoqda. Maqola yakunida onomastikaning kelgusi rivojlanish yo'nalishlari bo'yicha xulosa va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: mustaqillik, davr, tadqiqot, onomastika, toponimika, antroponimika, transliteratsiya, kompyuter onomastikasi, qayta nomlash.

РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОЙ ОНОМАСТИКИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕЁ СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Жабборов Хужамурод

доктор филологических наук (DSc), профессор

Каршинский государственный университет

Аннотация. В данной статье анализируются исследования, проведённые в области ономастики в период независимости, а также актуальные теоретико-методологические проблемы этой науки. Цель исследования заключается в освещении таких вопросов, как несогласованность в системе классификации ономастических единиц, транслитерация и стандартизация географических названий, недостаточная оцифрованность ономастических ресурсов, трансформация антропонимической системы в условиях глобализации, а также социально-политические аспекты переименования различных объектов – сёл, городов, махаллей, улиц, объектов, связанных с водоёмами, и обобщении подходов к их решению. В исследовании использованы методы описания, анализа-синтеза, сравнительно-

типологический и обобщающий методы. В результате анализа установлено, что, поскольку ономастика развивается не только в рамках языкознания, но и на стыке истории, географии, этнографии и юриспруденции, её методологический аппарат пока недостаточно последовательно разработан. Кроме того, развитие геоинформационных систем (ГИС) и технологий искусственного интеллекта ставит перед ономастикой новые задачи, такие как автоматическое распознавание ономастических единиц и создание цифровых баз ономастических данных. В заключение статьи приводятся выводы и рекомендации относительно дальнейших направлений развития ономастики.

Ключевые слова: независимость, период, исследование, ономастика, топонимика, антропонимика, транслитерация, компьютерная ономастика, переименование.

THE DEVELOPMENT OF UZBEK ONOMASTICS DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE AND ITS CONTEMPORARY ISSUES

Jabborov Khujamurod

doctor of Philological Sciences (DSc), Professor
Karshi State University

Abstract. This article analyzes the research conducted in the field of onomastics during the period of independence, as well as the current theoretical and methodological problems of this discipline. The purpose of the study is to shed light on such issues as inconsistencies in the classification system of onomastic units, the transliteration and standardization of geographical names, the insufficient digitization of onomastic resources, the transformation of the anthroponymic system under conditions of globalization, and the socio-political aspects of renaming various objects – villages, cities, mahallas (neighborhoods), streets, and water-related objects – as well as to generalize approaches to addressing these issues. The study employs descriptive, analysis-synthesis, comparative-typological, and generalization methods. The results of the analysis reveal that, since onomastics is developing not only within linguistics but also at the intersection of history, geography, ethnography, and jurisprudence, its methodological apparatus is not yet sufficiently coherent. Furthermore, the development of geographic information systems (GIS) and artificial intelligence technologies is placing new tasks before onomastics, such as the automatic identification of onomastic units and the creation of digital onomastic databases. The article concludes with findings and recommendations concerning the future directions of development in onomastics.

Keywords: onomastics, toponymy, anthroponymy, transliteration, computer onomastics, renaming.

Kirish. Mustaqillikka erishilgandan keyin mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotiga erkinroq nazar solish, ba'zi bir lisoniy hodisalarga chuqurroq e'tibor berish imkoniyati yuzaga keldi. O'zbek onomastikasining umumiy xususiyatlarini bilish, uning lisoniy boyliklari ko'lami haqida umumlashma fikrga kelish, muammo va yechimlarini hal qilish hamda ushbu asosda respublikaning onomastik, xususan, toponimik xaritasini tuzish uchun respublikaning barcha hududi, jumladan, tumanlari toponimiyasi materiallarini sinchiklab to'plash va tadqiq qilish lozim bo'ladi.

Mazkur maqola uchun material sifatida mustaqillik davrida himoya qilingan dissertatsiyalar, nashr etilgan xalqaro va mahalliy onomastika bo'yicha ilmiy-nazariy adabiyotlar, jumladan toponimika, antroponimika va kompyuter onomastikasiga oid monografiya hamda maqolalar, shuningdek geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha xalqaro tashkilotlarning me'yoriy

hujjatlari tanlab olindi. Tadqiqot metodologiyasi tavsiflash, tahlil-sintez, chogʻishtirma-tipologik va umumlashtirish usullariga asoslandi. Tavsiflash usuli orqali onomastikaning har bir yoʻnalishidagi muammoning shakllanish tarixi va mohiyati yoritildi; tahlil-sintez usuli yordamida turli mualliflarning yondashuvlari oʻzaro solishtirildi; chogʻishtirma-tipologik usul anʻanaviy va zamonaviy onomastik tadqiqotlar paradigmatlari orasidagi farq va oʻxshashliklarni aniqlashga xizmat qildi.

Asosiy qism. Onomastika – atoqli otlarni, xususan, toponim, antroponim, zoonim, kosmonim, ktematonim kabi turli xil onomastik birliklarni oʻrganuvchi tilshunoslikning bir sohasi boʻlib, u tilshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya va boshqa fanlar chegarasida shakllangan interdisiplinar xarakterga ega. Atoqli otlarning oʻziga xos semantik-struktur tabiati, ularning xalq tarixi, madaniyati va dunyoqarashi bilan chambarchas bogʻliqligi onomastikani nafaqat sof lingvistik, balki keng qamrovli madaniy-tarixiy tadqiqot obyektiga aylantiradi. Zamonaviy davrda globallashtirish, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda geosiyosiy oʻzgarishlar onomastika oldiga bir qator yangi, ilgari mavjud boʻlmagan muammolarni qoʻymoqda: onomastik birliklarni yagona tizim asosida tasniflash, geografik nomlarni xalqaro standartlarga muvofiq transliteratsiya qilish, onomastik resurslarni raqamlashtirish, anʻanaviy antroponimik tizimning globallashtirish taʼsirida oʻzgarishi hamda toponimlarni qayta nomlashning ijtimoiy-siyosiy oqibatlarini shular jumlasidandir.

Mazkur maqolaning maqsadi – zamonaviy onomastika fanida kuzatilayotgan dolzarb nazariy-metodologik muammolarni (tasnif tizimidagi nomuvofiqlik, transliteratsiya va standartlashtirish, raqamli resurslarning yetishmasligi, antroponimik tizim transformatsiyasi, qayta nomlash siyosati) tizimli tahlil qilish va ularning yechimiga oid zamonaviy yondashuvlarni umumlashtirishdan iborat.

Bundan 30 yil oldin “Oʻzbek tili va adabiyoti” jurnalida E. Begmatov, N. Husanov, Sh.Yoqubov, B.Boqiyevlarning muammo va munozara tarzidagi “Oʻzbek tarixiy nomshunosligining dolzarb muammolari” nomli maqolasi eʼlon qilingan edi [1]. Maqolada oʻzbek tarixiy nomshunosligining dolzarb muammolari haqida aniq va tiniq fikr-mulohazalar, taklif va tavsiyalar bildirilgandi. Mualliflar atoqli otlarning lingvistik xususiyatlari bilan shugʻullanuvchi tadqiqotchilarning diqqati va eʼtiborini tarixiy nomshunoslikka qaratishi, ayniqsa, tarixiy yozma manbalarda zuhurlanib qolgan onomastik birliklarning tadqiqiga doir muammolar yechimiga bagʻishlangan tadqiqotlar olib borish zarurligini uqtirishgandi.

Maqolada hozirgi kunda oʻzbek nomshunosligi bilan shugʻullanayotgan tadqiqotchilar oldiga yetti banddan iborat oʻzbek tarixiy onomastikasi va antroponimiyasini tadqiq qilish bilan bogʻliq masalalar koʻtarilgandi. Jumladan, oʻzbek tilidagi tarixiy nomlarning materiallari shu kunga qadar deyarli tadqiq qilinmaganligi, bu fikr oʻzbek tilidagi tarixiy joy nomlariga, kishi atoqli otlari va nomlarning boshqa xil tiplariga toʻliqlik tegishliligi, natijada oʻzbek tili tarixida mavjud boʻlgan va koʻplab tarixiy yozma yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tilida saqlanib turgan son-sanoqsiz atoqli otlar, ularning paydo boʻlishi, yasaliishi va shakllanishi, maʼno va vazifaviy xususiyatlari, boshqa xil lisoniy hamda tarixiy-madaniy, maʼrifiy tomonlari fan uchun qorongʻiligicha qolganligi kabi masalalar boʻyicha aniq vazifalar qoʻyilgan edi.

Maqolada aniq misollar asosida oʻzbek tarixiy antroponimiyasi uchun materiallarni qaysi yozma manbalardan axtarish mumkinligi koʻrsatilgan: “bu oʻrinda shuni eslatib oʻtish lozimki, ism yoki laqab, nom yoki taxallus oʻzbek tiliga, oʻzbek antroponimiyasiga tegishli boʻlishi uchun nomning oʻzbek elatiga, urugʻ yoki qabilasiga mansub boʻlgan shaxsning atoqli oti ekani asosiy oʻlchovdir. Mana shu maʼnoda oʻzbek tarixiy antroponimiyasining bir qator materiallarini oʻzbek

xalqining o'tmish hayoti haqida darak beruvchi, lekin arab yoki fors-tojik tillarida bitilgan tarixiy memuarlar, badiiy asarlardan axtarish mumkin. Misol uchun Gulbadan Begimning "Humoyunnoma" (Toshkent, 1959), Hofiz tanish ibn Muhammad Buxoriyning "Abdullanoma" (Sharafnoma shohiy), I, II jildlar (Toshkent, 1969), Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning "Buxoro tarixi" (Toshkent, 1966), Abdurahmon To'le'ning "Abulfayzxon tarixi" (Toshkent, 1959), Muhammad Yusuf Munshining "Muqimxon tarixi" (Toshkent, 1956) va boshqalarni ko'rsatish mumkin" [1]. Afsuski, yuqorida ko'rsatilgan manbalardagi onomastik birliklar hanuzgacha to'liq lingvistik jihatdan o'rganilgan emas.

Tadqiqotchi O. Gadoyev onomastikaning bir bo'limi hisoblangan toponimlar bo'yicha tadqiqotlarni sarhisob qilib quyidagicha yozadi: Agar o'zbek tilshunosligida toponimika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning XX asrning 60-yillaridan to bugungi kungacha amalga oshirilganlarining miqdorini yuz foiz deb olsak, shu miqdorning qariyb oltmish foizidan ko'prog'i mustaqillikka erishganimizdan boshlab to bugungi kungacha bo'lgan davrda amalga oshirilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Albatta, ilmiy tadqiqotlarda bunday holning ro'y berishiga sabab milliy mustaqillikka har tomonlama erishganimiz va uni yana ham mustahkam qilish uchun tilshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya, psixologiya, filosofiya kabi fanlarning o'rganish obyekti bo'lgan nomlarni, shu jumladan, toponimlarni ilmiy asoslarda tahlil va talqin etish imkoniyatining ko'pligida, deb bilish kerak bo'ladi [2].

Endi mustaqillik davri onomastikasining taraqqiyotiga qisqacha to'xtalamiz.

Respublikamizda 1991-yil mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab, onomastika sohasini o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Mustaqillik yillarida o'zbek onomastikasi, xususan, o'zbek toponimikasi, antroponimikasi, gidronimikasi, ergonimikasi va boshqa sohalarda anchagina jiddiy ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilib, olingan tadqiqot mavzusi va davr talablari asosida ma'lum ilmiy yutuqlar qo'lga kiritildi.

Shu o'rinda alohida aytish lozimki, mustaqillik yillarida respublikamizda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamenti, Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Kadastr agentligi tomonidan taniqli onomastlar jamosi hammuallifligida ikki jildli "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"ning tuzilishi va nashr etilishi katta voqea bo'ldi [3].

Mustaqillik davri onomastikasining yana bir quvonarli tomoni shundaki, Qarshi davlat universiteti huzurida "Onomastika" nomli Xalqaro elektron ilmiy jurnalning tashkil etilishidir.

Bu davrda onomastika sohasi bo'yicha ko'plab lug'atlar, monografiya, o'quv qo'llanma [6; 7] va maqolalar yozildi [8]. T.Enazarov, A.Atajonova, A.Mo'minova, M.Turdebekov, M.Tillayeva, S.Bo'riyev, N.Uluqov, Y. Avlaqulov, Q. Olloyorov, Sh. Temirov, S. Kenjayeva, N. Muminova, D.Yuldashev, F.Rajabov, D.Ibraximova, M.Hamroyeva, R.Saydullayeva, D.Abatov, Y.Djurayevalarning tarixiy va zamonaviy onomastika, badiiy onomastika bo'yicha himoya qilgan dissertatsiyalari shular jumlasidandir [9].

Bundan tashqari Respublikamizning barcha viloyatlarining hududi toponimiyasi bo'yicha ilmiy jamoatchilik tomonidan izohli lug'atlarning tuzilganligi va nashr etilishi nur ustitga nur bo'ldi. Ularning materiallari asosida toponimlarning turli hajmdagi va turli mukammallikdagi izohli lug'atlari tuzildi. Masalan, "Samarqand viloyati viloyati joy nomlarining izohli lug'ati", "Qashqadaryo viloyati joy nomlarining izohli lug'ati", "Jizzax viloyati joy nomlarining izohli lug'ati" [10] va boshqa lug'atlarni misol sifatida keltirish mumkin.

Mustaqillik davri onomastikasi taraqqiyotida Samarqand, Buxoro Qashqadaryo, Namangan, Jizzax, Xorazm, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax, Navoiy, Farg'ona, Andijon tilshunoslarining o'zbek onomastika sohasi rivojida o'ziga xos o'rni mavjud. Bu viloyatlarda mustaqillik davrida onomastika

sohasi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarning ayrimlari haqida fikr yuritamiz.

Mustaqillik davri onomastikasi taraqqiyotida Samarqand tilshunoslarining olib borayotgan ishlari tahsinga sazovor. Samarqand onomastikasi, xususan, toponimiyasini o'rganish va lingvistik tahlil qilishda N.Begaliyev va A.Turobovlarning "Samarqand toponimiyasi" qo'llanmasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Asarda viloyat hududidagi toponimlarning yozma yodgorliklarda uchragan ilk shakllari, tarixiy, geografik adabiyotlar, dala materiallarida berilgan shakllari keltirilib, viloyatimiz hududiga tegishli eng qadimiy manbalar va bugungi ma'lumotlarni o'zaro qiyoslab o'rganish natijasidagina ularning tarixi va etimologiyasi haqida muayyan xulosalar bayon qilingan [11].

N.Begaliyevning "Samarqand viloyati gidronimlari (lisoniy tahlil)" nomzodlik dissertatsiyasida gidronimik birliklarni va ularning lisoniy variantlarini, yuzaga kelishi bilan bog'liq lisoniy va nolisoniy omillarni, ilmiy an'analarni, gidronimlarning toponimlarning boshqa turlari bilan munosabatlarini, lug'aviy-ma'noviy, morfemik hamda lahjaviy xususiyatlarini, hosil bo'lishini, tilning apellyativ sathi bilan gidronimik sathini o'rganish hamda gidronimlarni to'plash, tartibga solish ishlari bajarilgan [12].

A.M.Turobovning "Samarqand viloyati etnonim va etnooykonimlarining tahlili" mavzusidagi dissertatsiyasida Samarqand viloyati etnonimlari va ular asosida shakllangan oykonimlar tahlil qilingan [13].

S.Bo'riyevning "Urgut tumani mikrotoponimlarining leksik-semantik tahlili" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o'rganilgan hudud mikrotoponimlari tahlil qilingan [14].

Sh.Temirov o'zining filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiyasida Samarqand viloyati oronimlarining lisoniy jihatlarini tadqiq qilgan. Dissertatsiyada Samarqand viloyati oronimlarini tuzilishiga ko'ra: sodda tarkibli oronimlar, qo'shma tarkibli oronimlar, murakkab tarkibli oronimlar kabi turlarga ajratib tahlil etilgan [15].

O'tgan asrning ikkinchi yarmida Samarqand davlat universitetida "Onomastika masalalari" nomi bilan bir necha ilmiy to'plam nashr etilgan [16], bu to'plam jurnal sifatida 2015-yildan boshlab professor I.Mirzayev mas'ul muharrirligida yana chop etila boshlandi. Samarqand davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida qoshida toponimika laboratoriyasi faoliyat ko'rsatib turibdi va talabalar dialektologik amaliyot doirasida Samarqand viloyati hududidagi joy nomlarini ro'yxatga olish masalasi bilan doimiy shug'ullanib kelishmoqda.

Bugungi kunda talaba-yoshlarda toponimik madaniyatni tarbiyalash, ularga joy nomlariga to'g'ri, ongli munosabatda bo'lish hissini shakllantirishda S.A.Karimov va S.N.Bo'riyevlar tomonidan yozilgan "O'zbek toponimikasi taraqqiyot bosqichida" monografiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Monografiyada o'tgan salkam 40 yillik davr mobaynida o'zbek tilshunosligida toponimika fani rivoji va uning o'rganilishiga sezilarli hissa qo'shgan o'zbek toponimist olimlarining yaratgan asarlariga munosabat bildirilgan hamda bu natijalar va jahon toponimika fanida yuzaga kelgan ayrim ilmiy manbalarga tayanilgan holda bugungi o'zbek toponimikasining erishgan va ayrimlari tanqidiy munosabat bildirilgan [21].

Buxoro tilshunoslarining o'zbek onomastika sohasi rivojida o'ziga xos o'rni mavjud. Jumladan, professor Ergash Qilichev tomonidan 2004-yilda "Onomastika" nomli qo'llanma yaratildi [5]. Mazkur qo'llanma Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi magistrantlari uchun mo'ljallangan bo'lib, u respublikadagi shu sohaga oid ilk qo'llanma sanaladi. Bayramali Kilichevning "Onomastika" darsligi esa 2023-yilda nashr etildi.

Buxoroda viloyat toponimlarini tadqiq qilishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Buxoro viloyati toponimlarini yaxlit tarzda tadqiq etgan Bayramali Kilichev 2024-yilda filologiya

fanlari doktori ilmiy darajasini oldi. Akmal Aslonov 2005-yilda “Shofirkon tumani mikrotoponimiyasining lingvistik tahlili”, Nodira Adizova 2021-yilda viloyatning Buxoro tumani hamda Intizora Ahmatova Buxoro janubiy tumanlari sanalgan Qorako‘l va Olot hududidagi toponimlarni tadqiq etib, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olishdi. Maftuna Safarova tomonidan Buxoro viloyatidagi etnotoponimlari, N.Bafoyeva tomonidan esa N.A.Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani onomastikasi o‘rganilgan. Bugungi kunda B.Kilichev shogirdlari tomonidan viloyatning Jondor, Peshko‘, Romitan, Vobkent, G‘ijduvon tumanlari toponimlari tadqiq etilmoqda [17]. Buxoro tilshunoslari tomonidan onomastik lug‘atlarni tuzilishi ham maqtovgga sazovordir [18].

Onomastika sohasida Namangan viloyati tilshunos va nomshunoslari tomonidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar ko‘lami kengayib bormoqda, ayniqsa, fundamental loyihalarni turk tilshunoslari bilan bajarilganligi tahsinga loyiq. Bunday loyihalarni amalga oshirishda professor Nosirjon Uluqovning xizmatlarini alohida ta’kidlash lozim. Jumladan, N.Uluqov rahbarligida Turkiya Respublikasining Egey universiteti Turk dunyosi ilmiy-tadqiqot instituti olimlari bilan hamkorlikda 2024-2026-yillarda FL-7523021174-sonli “O‘zbek va turk geortonimlarining lingvokulturologik, etnolingvistik tadqiqi” nomli fundamental xalqaro ilmiy loyiha muvaffaqiyatli bajarildi. Loyiha doirasida o‘nlab maqolalar, hammualliflikda 2 ta monografiya, 1 ta ilmiy risola va kichik ensiklopedik lug‘at yaratildi.

Namangan shahrida 2022-yildan boshlab onomastikaning dolzarb muammolariga bag‘ishlangan va har ikki yilda tashkil etilayotgan Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanlarda onomastik birliklarning sotsiolingvistik, etnolingvistik, lingvopoetik, lingvokulturologik tadqiqi masalalari muhokama qilinib, turli tavsiyalar ishlab chiqilmoqda [19].

Turkiya Respublikasining Egey universiteti bilan hamkorlikda turkiy tillar onomastikasi tadqiqi bag‘ishlangan, qardosh xalqlar onomastiklarining birlashtiruvchi III Xalqaro onomastika simpozumi 2023-yilda O‘zbekistonda professor Nosirjon Uluqov rahbarligi va ma’sulligida Namangan davlat universitetida o‘tkazildi va sohaning dolzarb masalalar muhokama qilindi. Bundan tashqari namanganlik olimlar tomonidan onomastika sohasi bo‘yicha bir qator dissertatsiyalar N.Uluqov rahbarligida himoya qilindi, monografiyalar nashr etildi va lug‘atlar tuzildi [20]. Shu o‘rinda aytish joizki, boshqa viloyatlarda ham onomastika bo‘yicha muhim va jiddiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Maqolaning hajmi va imkoniyatidan kelib chiqib ular haqida fikr yuritilmadi. Bu viloyatlar mustaqillik davri onomastikasi haqida kelguvsi ishlarimizda fikr yuritish niyatidamiz.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan mustaqillik davri onomastikasi bo‘yicha erishilgan yutuqlarimizga qaramay, o‘zbek onomastikasida dolzarb bo‘lgan muammolar, xususan, O‘zbekiston hududi toponimiyasini ilmiy nazariy va ilmiy amaliy tadqiqini amalga oshirish jarayonida nazariy hamda amaliy shakldagi ba’zi bir yetishmovchilik va nuqsonlar mavjudligini e’tirof etish ham kerak. Ular jumlasiga quyidagilarni namuna sifatida keltirish mumkin. Biz mustaqillik davri o‘zbek nomshunosligi oldida turgan hali ilmiy yechimini topmagan muammolar anchagina bo‘lib qolganligini hisobga olib ularning asosiylariga qisqacha to‘xtalamiz.

Birinchidan, onomastika fanida onomastik birliklarni tasniflash tizimidagi nomuvofiqlik bilan bog‘liq. A.V.Superanskaya, V.A.Nikonov, N.V.Podolskaya kabi mualliflar tomonidan taklif etilgan tasnif tizimlari onomastik makonni turlicha mezonlar (denotat turi, struktura, funksiya) asosida bo‘laklarga ajratadi, natijada bir xil onomastik birlik turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha guruhga kiritilishi mumkin. Masalan, ko‘cha, maydon, ko‘prik kabi shahar ichki obyektlari nomlari (urbanonimlar) ba’zi tasniflarda mustaqil onomastik birlik sifatida, boshqalarida esa toponimikaning tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bundan tashqari, umumiy otning atoqli otga

aylanish jarayoni (onimizatsiya) va atoqli otning umumiy otga aylanishi (deonimizatsiya) chegarasini aniq belgilash borasida ham yakdil yondashuv mavjud emas – bu, ayniqsa, ko‘pma’noli yoki tarixiy jihatdan o‘zgargan nomlarni tahlil qilishda jiddiy metodologik qiyinchilik tug‘diradi. Milliy onomastika maktablarida (jumladan, o‘zbek onomastikasida T.Nafasov, Z.Do‘simov, S.Qorayev, E.Begmatov kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan tasniflarda) qo‘llaniladigan terminologiya xalqaro onomastik terminologiya bilan to‘liq mos kelmasligi natijasida qiyosiy-tipologik tadqiqotlarni olib borishda qo‘shimcha izohlash zarurati tug‘iladi.

Ikkinchidan, geografik nomlarni transliteratsiya qilish va ularni xalqaro standartlarga muvofiq unifikatsiya qilish bilan bog‘liq. O‘zbekiston hududidagi toponimlar tarixiy taraqqiyot davomida bir necha marta – arab yozuvidan lotin yozuviga, lotin yozuvidan kirill yozuviga va yana lotin yozuviga o‘tish jarayonida – turlicha grafik shaklda qayd etilgan, bu esa bir xil geografik obyektning turli davr xaritalarida, hujjatlarida va xalqaro manbalarda bir-biridan farq qiluvchi yozilishlarga ega bo‘lishiga olib kelgan. Amaldagi lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi transliteratsiyasi bilan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Geografik nomlar bo‘yicha ekspertlar guruhi (UNGEGN) tavsiya etgan xalqaro romanizatsiya standartlari o‘rtasida ham to‘liq muvofiqlik mavjud emas, natijada xalqaro xaritalar, GPS-navigatsiya tizimlari va ilmiy nashrlarda bir xil toponimning bir necha xil yozilishi uchraydi. Bu holat nafaqat amaliy-texnik, balki ilmiy-nazariy muammo ham hisoblanadi, chunki transliteratsiya tizimidagi izchillikning yo‘qligi toponimlarning etimologik tahlilini va tillararo qiyosiy tadqiqini murakkablashtiradi.

Uchinchidan, onomastik resurslarning yetarli darajada raqamlashtirilmaganligi va yagona elektron ma’lumotlar bazasining mavjud emasligi bilan bog‘liq muammolardir. Ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda (masalan, AQSh Geologik xizmatining GEOnet Names Server tizimida) milliy toponimik ma’lumotlar bazasi mavjud bo‘lib, unda har bir geografik nom uchun standartlashtirilgan yozilish, koordinatalar va tarixiy variantlar qayd etilgan. O‘zbekistonda esa bunday yagona, ochiq va mashinaviy o‘qiladigan (machine-readable) formatdagi milliy onomastik ma’lumotlar bazasi hali to‘liq shakllantirilmagan, mavjud lug‘at va spravochniklar asosan qog‘oz nashr shaklida bo‘lib, ularni geografik axborot tizimlari (GIS) bilan integratsiyalash, shuningdek katta hajmdagi matnlardan onomastik birliklarni avtomatik aniqlash (Named Entity Recognition) vazifalari uchun bevosita foydalanish imkoniyati cheklangan. Bu holat, o‘z navbatida, kompyuter onomastikasi kabi zamonaviy yo‘nalishning milliy til materialida rivojlanishini sekinlashtirmoqda.

To‘rtinchidan, antroponimik tizimning globallashuv sharoitida transformatsiyasi bilan bog‘liq. An’anaviy o‘zbek antroponimik tizimida ism qo‘yish odatda diniy-ma’naviy qadriyatlar, ajdodlar xotirasi, tug‘ilgan kun yoki fasl bilan bog‘liq ramziy ma’no asosida amalga oshirilgan bo‘lsa, so‘nggi o‘n yilliklarda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va xorijiy ommaviy madaniyat ta’siri ostida yosh ota-onalar tomonidan an’anaviy bo‘lmagan, ko‘pincha xorijiy kelib chiqishga ega ismlarning tanlanishi an’anasi kuzatilmoqda. Bu jarayon, bir tomondan, kishi ismlarining boyishi sifatida talqin qilinishi mumkin bo‘lsa, ikkinchi tomondan, milliy antroponimik an’ananing izchilligiga, hamda ismlarning fonetik-morfologik jihatdan o‘zbek tili tizimiga moslashuvi masalasiga oid yangi ilmiy va amaliy (jumladan, fuqarolik holati dalolatnomalarini rasmiylashtirish bilan bog‘liq huquqiy) muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu jarayonning sotsiologik dinamikasi, ya’ni qaysi ijtimoiy guruhlarda va qanday sur’atda kechayotganligi hali yetarlicha sistemli tadqiq etilmagan.

Beshinchidan, toponimlarni qayta nomlashning ijtimoiy-siyosiy va til siyosati jihatlarini ko‘rsatish mumkin. Tarixiy davrlar almashinuvi, mustaqillik yillaridagi mafkuraviy o‘zgarishlar hamda milliy o‘zlikni tiklash jarayonlari natijasida ko‘plab aholi punktlari, qishloq, ko‘cha va

korxona va tashkilotlar, muassasalar nomlari qayta nomlangan yoki tarixiy nomlariga qaytarilgan. Biroq bunday qayta nomlash jarayoni ko'pincha aniq ilmiy-lingvistik mezonlarga emas, balki vaziyatga bog'liq ma'muriy yoki mafkuraviy qarorlarga asoslanadi, natijada bir xil turdagi obyektlar nomlanishida izchillik buzilishi, tarixiy-etimologik jihatdan noto'g'ri yoki til me'yorlariga zid shakllarning rasmiylashtirilishi kabi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bundan tashqari, qayta nomlash jarayoni xaritalar, pochta manzillari, huquqiy hujjatlar va xalqaro tan olinish tizimlarida mos ravishda yangilanishini talab etadi, bu esa ma'muriy-tashkiliy murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, toponimik komissiyalar tarkibida malakali onomast-tilshunoslarning ishtirokini ta'minlash, qayta nomlash bo'yicha ilmiy asoslangan me'yoriy-uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish zarurati dolzarbligicha qolmoqda.

Oltinchidan, bugungi kunda toponimlarni tumanlar bo'ylab to'plash va ilmiy baholash o'zbek nomshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki hozirgi paytda nomlarning qo'yilish sabablarini, ushbu nodir lisoniy boyliklarning ma'nolarini, ular haqida to'qilgan rivoyatlarni biladigan keksa avlod vakillari kundan kunga kamayib bormoqda.

Yettinchidan, ko'pgina tadqiqotlarda tadqiq obyekti qilib nisbatan olganda katta hudud toponimiyasi olingan. Ammo bajarilgan ilmiy tadqiqot shu hudud toponimlarining xususiyatlarini to'liq qamrab olmagan. Amalga oshirilgan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlarida, asosan, makrotoponimiya materiallari o'rganilgan, mikrotoponimiya materiallariga esa yetarlicha e'tibor qilinmagan. Ayni shu sohadagi mavjud ishlarining ko'pchiligida, asosan, aholi yashaydigan joylarning nomlari bo'lgan oykonimlar tahlil qilinadi, mavjud atoqli otlarning gidronim, kosmonim, oronim, nekronim, agroonim, paraggonim singari boshqa tiplariga esa negadir e'tibor qilinmaydi. Buning sababi oykonimlarga oid materiallarni to'plashning nisbatan osonligi va ularga oid ma'lumotlarning turli manbalarda mavjudligi hamda turli munosabatlar bilan ilmiy va amaliy manbalarda qayd qilinganligidir.

Sakkiinchidan, o'zbek nomshunosligi (antroponimika – ismshunoslik, toponimika, kosmonimiya, zoonimika, teonimika, ktematonimika)ning, eng avvalo, ilmiy terminlari tizimini qat'iy lashtirish, unifikatsiyalash zarur. Atoqli ot, ism, nom, joy nomi, geografik nom kabi atamalarnigina emas, nomshunoslikning har bir tarmog'iga xos atamalarni ham maxsuslash lozim. Terminlarning iste'mol doirasi va chegarasi belgilansa, har bir onomastik hodisa, holat va jarayon maxsus atama bilan atalsa, ular nomsozlik tadqiqotlarida, ilmiy-ommabop asarlar va qo'llanmalarda qat'iy qo'llansa, lingvistik va nomsozlik terminlarining umumiy va xususiy ma'no va vazifalari ochiq namoyon bo'ladi. Shu maqsadda ikki tillik (rus-o'zbek) muqobil atamalar izohli lug'atini yaratish zaruriyati tug'ilmoqda.

To'qqizinchidan, moddiy va ma'naviy madaniyat obidalarining ilm-fan va texnikaga oid asarlar va kashfiyotlarning ishlab chiqarish muassasalari va tashkilotlarning xususiy otlarini ktematonimiya deb atash ilmda rasmiy tus olgan. Uning xrematonim, xrononom, ideonim, ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va unga daxldor ergonim kabi turlari ma'lum. Oziq-ovqat, matolar, ichimliklar, uy-ro'zg'or jihozlari va buyumlari, bayram va devoriy sanalar, matbaachilik nashrlar, matbuot va asarlar, kuy va qo'shiqlar, teatr, idoralar, tashkilotlar va ovqatlanish markazlarining, umuman, nomlangan xususiy narsalar shunchalik ko'pki, ularni lisoniy mazmunda o'rganish nomshunoslikning nazariy masalalari uchungina emas amaliy asoslarini to'g'ri belgilash uchun ham zarur [4].

O'ninchidan, o'zbek toponimlari imlosi hali mutlaqo tadqiq qilinmaganini alohida qayd etishga to'g'ri keladi. Natijada O'zbekistonda joy nomlarining imlosida boshbodoqlik, har kim o'z bilganicha ish ko'rish va yozishdek hol hukm surmoqda. Bu nuqsonni o'zbek toponimlarining imloviy xususiyatlarini tadqiq qilish, joy nomlarini to'g'ri yozishning ilmiy prinsiplarini, imloviy

qoidalarini ishlab chiqish va shu asoda “O‘zbekiston toponimlarining imlo lug‘ati” ni yaratish orqali bartaraf etish mumkin. Aytilgan imloviy muammolarni hal qilish oson ish emas, chunki joy nomlari o‘z tabiati, yashash xususiyati, vazifaviy o‘rniga ko‘ra aslida mintaqaviy til, ya‘ni mahalliy lahja va shevalarning mahsulidir. Shu sababli nomlarni yagona yozilish shakliga solish, o‘zbek adabiy tili imlosining talab va qoidalariga moslash tadqiqotchidan bir qator konkret muammolarni to‘g‘ri, holisona hal qilishni talab qiladi. Shu sababli ham bo‘lsa kerak, nomshunoslar shu kunga qadar bu masalaga qo‘l urishga jur‘at qilishmayotir [1].

Xulosa. Xullas, mustaqillik davri zamonaviy onomastika fani bir qator dolzarb nazariy va amaliy muammolarga duch kelmoqda: onomastik birliklarni tasniflashda yagona terminologik-metodologik tizimning yetishmasligi, geografik nomlarni transliteratsiya qilishda xalqaro standartlashtirish darajasining pastligi, milliy onomastik resurslarning raqamlashtirilmaganligi, antroponimik tizimning globallashuv sharoitida nazoratsiz transformatsiyasi hamda toponimlarni qayta nomlash jarayonining ilmiy asoslanmaganligi. Ushbu muammolarning yechimi tilshunos-onomastlar, tarixchilar, geograflar, dasturchilar va davlat boshqaruvi organlari o‘rtasidagi fanlararo hamkorlikni talab etadi. Kelgusi tadqiqotlarda milliy onomastik ma’lumotlar bazasini yaratish, geografik nomlarni transliteratsiya qilishning yagona milliy standartini ishlab chiqish hamda toponimlarni qayta nomlash bo‘yicha ilmiy asoslangan me‘yoriy-uslubiy tavsiyalarni shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

Adabiyotlar

1. Э. Бегматов, Н. Хусанов, Ш.Ёкубов, Б.Бокиев. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1991. – № 5-6. – Б. 20.-26.
2. Gadoyev O. O‘zbek tilida toponegizlar shakllanishining lingvistik xususiyatlari. – Samarqand: Samarqand davlat chet tillar instituti, 2023.
3. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. I jild. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent, 2024.
4. Э.Бегматов, З.Дўсимов, Т.Нафасов, С.Қораев. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари// Ономастика Узбекистана. – Тошкент, 1989.
5. Qilichev B.E. Onomastika. O‘quv qo‘llanma. – Buxoro, Durdona, 2023. – 180 b.
6. Б.Йўлдошев. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Самарқанд, 2011.
7. Э.Қиличев. Ўзбек тили ономастикаси. – Т., 2004.
8. Мирзаев И. Ономастика тадқиқига доир айрим мулоҳазалар // Ономастика. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд, 2013. – Б. 7; Жабборов Х. Тарағайми, Турағай? // Тафаккур // 2022, – №1. – Б.115-117; Худойберганаева Д., Анданиёзова Д. Абдулла Қодирий ва номлар бадиияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – №3. – Б.25-30.
9. Эназаров Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2006; Атажонава А. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1996; Мўминова А.. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; ТурдIBEKOV М. Абулғози Баходирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2001; Turdibekov Mo‘min To‘rayevich. Shimoliy Tojikiston toponimlarining tarixiy-lingvistik xususiyatlari: Filol. fan. dok. (DCs) diss. – Toshkent, 2023; Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи (“Авесто” ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006; Бўриев С. Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010; Улуков Н. М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент, 2010; Авлакулов Я. И. Ўзбек тили ономастик birlikларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2012;

Оллоёров Қ. М. Хоразм дostonлари ономастикаси (“Тўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум дostonлари асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2018; Темиров Ш. А. Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2019; Кенжаева С. Э. Ўзбек тили антропонимларининг номинацион-мотивацион асослари ва тавсифи: Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс... автореф. – Қарши, 2019; Муминова Н. А. Темирийлар даври антропонимиясининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс... автореф. – Қарши, 2021; Юлдашев Д. Т. Атокли отларнинг антропоцентрик тадқиқи: Филол. фан. докт. (DSc) дисс... автореф. – Тошкент, 2021; Ражабов Ф.У. Захириддин Мухаммад Бобур асарларидаги ономастик бирликларнинг лексик-семантик ва лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс... автореф. – Қарши, 2022; Ибраимова Д. Т. Инглиз ва ўзбек тилларида антропонимик бирликларнинг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс... автореф. – Термиз, 2022; Хамроева М. Р. Тохир Малик бадий асарларидаги антропонимларнинг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Бухоро, 2022; Saydullayeva R. I. Nizomiddin Shomiynig “Zafarnoma” asari onomastikasi: Filol.fan. fals. dok...(PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2023; Abatov D. Qashqadaryo xalq dostonlari onomastikasi (Qora baxshi Umirov, Umir shoir Safarov, Qodir baxshi Rahimov dostonlari misolida): Filol.fan. fals. dok...(PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2024; Djurayeva Y.G‘. O‘zbek tilida xotin-qizlar ismlarining lingvistik xususiyatlari: Filol. fan. fals. dokt... diss. avtoref. – Qarshi, 2025.

10. Самарқанд вилояти joy nomlarining izohli lug‘ati. Tuzuvchilar: Karimov S. va boshqalar. – Samarqand, 2025; Qashqadaryo viloyati joy nomlarining izohli lug‘ati. – Qarshi, 2025.

11. Бегалиев Н., Туробов А. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2015. – 156 б.

12. Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – 25 б.

13. Турабов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этноонимларининг таҳлили: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 1999. – Б.20.

14. Бўриев С. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 19 б.

15. Темиров Ш. Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи: Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 51 б.

16. Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск 1. – Самарканд: издание СамГУ, 1971. – 150 с.; Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск II. – Самарканд: издание СамГУ, 1975. – 95 с.; Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск III. – Самарканд: издание СамГУ, 1976. – 170 с.

17. Аслонов А. С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 25 б, Адизова Н. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фан. фалс. докт (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2021. – 135 б, Рахматуллаев Ш.Н. Ўзбек халқ эртаклари тилидаги антропонимларнинг лингвокультурологик тадқиқи: Филол. фан. фалс. докт (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2023. – 137 б. Киличев Б.Э. Бухоро вилояти топонимларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. – Бухоро, 2024. – 244 б. Сафарова М.З. Бухоро вилояти этнотопонимларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. фал. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Бухоро, 2024 – 54 б; Ahmatova I.H. Buxoro janubiy tumanlari toponimlarining lingvistik tadqiqi (Qorako‘l va Olot tumani toponimlari asosida): Filol. fan. fals. dokt. (PhD) ... diss. – Buxoro, 2025. – 52 б; Koziyeva I.K. O‘zbek va rus tillaridagi antroponimlarning leksik-semantik tadqiqi: Filol. fan. fals. dokt. (PhD) ... diss. – Buxoro, 2025. – 51 б; Bafoyeva N.A. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani onomastikasi: Filol. fan. fals. dokt. (PhD) ... diss. – Buxoro, 2026. – 54 б.

18. Найимов С.Н., Қиличев Б.Э. Қуйи Зарафшон воҳаси топонимларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Муҳаррир, 2022. – 122 б; Qilichev B.E. Buxoro toponimlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Buxoro: Durdona, 2023. – 144 б.

19. “Ономастик бирликларнинг социолингвистик, этнолингвистик, лингвопоэтик,

лингвокультурологик тадқиқи масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Наманган, 2022 йил 15-16 апрель. – Тошкент, 2022. – 460 б. <https://namdu.uz/books/16966>.б., Onomastik birliklarning sotsiolingvistik, etnolingvistik, lingvopoetik, lingvokulturologik tadqiqi masalalari: II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari / N.Uluqov. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 350 b; O‘zbek tilshunosligi rivoji va takomilida Ernst Begmatov ilmiy merosining o‘rni: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Namangan, 2026. – 670 b; Uluslararası sempozyumu tam meten bildiri kitobi / III xalqaro onomastika simpozumi materiallari to‘plami. 2023-yil 26-28-oktyabr. – Namangan: Bookmany print, 2023. – 340 b.

20. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Монография. – Тошкент: Фан, 2008. – 192 б; Гидронимик индикаторларнинг лисоний тадқиқи. – Наманган, 2012. – 58 б; Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. – Наманган, 2008. – 166 б; Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 104 б; Uluqov N. Bayram turizmi va uning yo‘nalishlari hamda manbalari. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2025. –. 124 b. Uluqov N., Solixadjayeva H. O‘zbek va turk geortonimlari. Risola. – Toshkent: Bookmany print, 2026. – 46 b; Uluqov N., Solixadjayeva H., Qoraboyev U. O‘zbek va turk geortonimlarining etnolingvistik, lingvokulturologik tahlili. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 124 b.

21. S.A.Karimov, S.N.Bo‘riyev. O‘zbek toponimikasi taraqqiyot bosqichida. – Toshkent: Fan, 2006.

TILSHUNOSLIKNING NAZARIY-AMALIY MASALALARI

O'ZBEKISTONDA INGLIZ TILINI O'QITISHDA MASOFAVIY
TA'LIMNING SAMARADORLIGI**Daniyeva Maysara Djamalovna**

filologiya fanlari doktori, professor

Xalqaro Turon FA akademigi

maysaradaniyeva@gmail.com<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0006-6939-0299>**Qodirova Sevinch Fazliddin qizi**

magistrant

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

sevinch_qodirova@gmail.com

UDK: 80. 801. 3310

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda ingliz tilini o'qitishda masofaviy ta'limning samaradorligi uning pedagogik imkoniyatlari, texnologik asoslari, afzalliklari, cheklovlari hamda rivojlanish istiqbollari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi xorijiy tillarni o'qitishni tashkil etish va amalga oshirish jarayonini sezilarli darajada o'zgartirdi. O'zbekistonda, ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari va til o'rgatish markazlarida raqamli platformalar, onlayn resurslar hamda aralash ta'lim modellaridan foydalanish kengayib borayotgan bir sharoitda masofaviy ta'lim ingliz tilini o'qitishning tobora muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Tadqiqotda ta'lim oluvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirish, mustaqil ta'lim olish qobiliyati, o'quv jarayonining moslashuvchanligi, autentik ingliz tilidagi materiallardan foydalanish imkoniyati hamda onlayn muhitda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning roli masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, texnologik resurslardan foydalanishdagi tengsizlik, internet aloqasining beqarorligi, yuzma-yuz muloqotning qisqarishi, talabalarning raqamli savodxonligidagi farqlar, motivatsiyani va muntazam ishtirokni ta'minlashdagi qiyinchiliklar kabi muammolar ham ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, masofaviy ta'lim tegishli metodika, malakali o'qituvchilar, ishonchli texnologik infratuzilma, tizimli baholash va interaktiv o'quv faoliyati bilan ta'minlangan taqdirda ingliz tilini egallash kompetensiyasini sezilarli darajada rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Maqolada masofaviy ingliz tili ta'limining samaradorligini faqat onlayn platformalarning mavjudligi bilan emas, balki pedagogik o'zaro ta'sir sifati hamda raqamli texnologiyalarning aniq belgilangan ta'lim maqsadlari bilan qay darajada integratsiyalashganligi asosida baholash zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, ingliz tilini o'qitish, O'zbekiston, onlayn ta'lim, raqamli texnologiyalar, xorijiy til ta'limi, mustaqil ta'lim olish, aralash ta'lim, til ko'nikmalari, raqamli savodxonlik.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В УЗБЕКИСТАНЕ**Даниева Майсара Джамаловна**

доктор филологических наук, профессор

Академик Международной АН Турон

Кадырова Севинч Фазлиддин кизи

магистрант

Университет экономики и педагогики

Аннотация. В статье рассматривается эффективность дистанционного обучения английскому языку в Узбекистане с акцентом на его педагогические возможности, технологические основы, преимущества, ограничения и перспективы дальнейшего развития. Стремительное развитие цифровых технологий существенно трансформировало организацию и реализацию обучения иностранным языкам. В Узбекистане дистанционное обучение становится все более важным компонентом преподавания английского языка, особенно в условиях расширения использования цифровых платформ, онлайн-ресурсов и моделей смешанного обучения в высших образовательных учреждениях и языковых учебных центрах. Особое внимание уделяется развитию языковых навыков обучающихся, их автономии, гибкости образовательного процесса, доступу к аутентичным англоязычным материалам, а также роли взаимодействия преподавателя и обучающегося в онлайн-среде. В исследовании также рассматриваются такие проблемы, как неравный доступ к технологическим ресурсам, нестабильное интернет-соединение, сокращение непосредственного межличностного общения, различия в уровне цифровой грамотности студентов, а также трудности поддержания мотивации и систематического участия в образовательном процессе. Проведённый анализ показывает, что дистанционное обучение может в значительной степени способствовать развитию компетенций в области английского языка при условии его обеспечения соответствующей методикой, квалифицированными преподавателями, надёжной технологической инфраструктурой, систематической оценкой и интерактивными видами учебной деятельности. В статье обосновывается положение о том, что эффективность дистанционного обучения английскому языку следует оценивать не только с точки зрения доступности онлайн-платформ, но и с учётом качества педагогического взаимодействия и степени интеграции цифровых технологий с чётко определёнными образовательными целями.

Ключевые слова: дистанционное обучение, преподавание английского языка, Узбекистан, онлайн-образование, цифровые технологии, обучение иностранным языкам, автономия обучающегося, смешанное обучение, языковые навыки, цифровая грамотность.

THE EFFECTIVENESS OF DISTANCE LEARNING IN TEACHING ENGLISH IN UZBEKISTAN

Daniyeva Maysara Djamalovna

doctor of Philological Sciences (DSc), professor

Kodirova Sevinch Fazliddin kizi

master's student

UIniversity of Economics and Pedagogy

Abstract. This article examines the effectiveness of distance learning in teaching English in Uzbekistan, focusing on its pedagogical opportunities, technological foundations, advantages, limitations, and prospects for further development. The rapid development of digital technologies has significantly transformed the organization and delivery of foreign language education. In Uzbekistan, distance learning has become an increasingly important component of English language teaching, particularly as higher education institutions and language-training centres expand the use of digital platforms, online resources, and blended learning models. Particular attention is given to the development of learners' language skills, learner autonomy, flexibility of learning, access to authentic English-language materials, and the role of teacher–student interaction in online

environments. The study also considers challenges such as unequal access to technological resources, unstable Internet connections, reduced face-to-face communication, differences in students' digital literacy, and difficulties in maintaining motivation and systematic participation. The analysis demonstrates that distance learning can contribute substantially to the development of English language competence when it is supported by appropriate methodology, qualified teachers, reliable technological infrastructure, systematic assessment, and interactive learning activities. The article argues that the effectiveness of distance English teaching should not be assessed merely through the availability of online platforms but through the quality of pedagogical interaction and the extent to which digital technologies are integrated with clearly defined learning objectives.

Keywords: distance learning, English language teaching, Uzbekistan, online education, digital technologies, foreign language education, learner autonomy, blended learning, language skills, digital literacy.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi butun dunyoda ta'limni tashkil etish jarayonini sezilarli darajada o'zgartirdi. An'anaviy auditoriya mashg'ulotlari tobora ko'proq onlayn va masofaviy ta'lim shakllari bilan to'ldirilmoqda yoki ayrim hollarda ular bilan almashtirilmoqda. Bu esa ta'lim oluvchilarga geografik joylashuvidan va ko'p hollarda vaqtdan qat'i nazar, ta'lim resurslaridan foydalanish imkonini bermoqda. Xorijiy tillarni o'qitish raqamli texnologiyalar katta imkoniyatlarga ega bo'lgan sohalardan biridir, chunki tilni o'rganish doimiy lingvistik ta'sir, muloqot qilish imkoniyatlari, mustaqil mashq qilish hamda turli autentik materiallardan foydalanishni talab etadi. Ingliz tili O'zbekistonda alohida muhim o'rin egallaydi. Uning oliy ta'lim, fan, xalqaro muloqot, turizm, biznes, axborot texnologiyalari va kasbiy rivojlanishdagi ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shu sababli ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirish muhim ta'limiy maqsadlardan biriga aylandi. Raqamlashtirish ushbu jarayon uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratib, ta'lim oluvchilarga elektron lug'atlar, onlayn kurslar, ta'limiy videolar, interaktiv mashqlar, virtual muloqot, raqamli kutubxonalar va boshqa resurslardan foydalanish imkonini bermoqda.

Metodologiya. Masofaviy ta'lim ta'lim muassasalari o'quv jarayonini yanada moslashuvchan va qulay tashkil etishga intilayotgan sharoitda alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq texnologik resurslarning mavjudligi tilni samarali o'zlashtirishni avtomatik ravishda kafolatlamaydi. Ingliz tili kommunikativ xususiyatga ega bo'lgan fan bo'lib, uni muvaffaqiyatli o'zlashtirish nafaqat axborotni qabul qilish, balki faol muloqot, amaliy mashqlar, fikr-mulohaza, motivatsiya va tildan mazmunli foydalanishga ham bog'liq. Shu sababli O'zbekistonda ingliz tilini masofaviy o'qitish samaradorligini bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan bir qator omillarni hisobga olgan holda o'rganish talab etiladi. Bular texnologik muhit, o'qituvchilarning raqamli va metodik kompetensiyasi, talabalarning mustaqil ta'lim olishga tayyorgarligi, onlayn materiallarning sifati, baholash usullari hamda sinxron va asinxron muloqot imkoniyatlarini o'z ichiga oladi. Mazkur maqolaning maqsadi O'zbekistonda ingliz tilini o'qitishda masofaviy ta'limning samaradorligini tahlil qilish hamda onlayn xorijiy til ta'limining muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashdir.

Natijalar. Masofaviy ta'limni, umuman olganda, o'qituvchi va ta'lim oluvchilar jismoniy jihatdan bir-biridan uzoqda bo'lib, texnologik vositalar orqali o'zaro aloqaga kirishadigan ta'lim jarayoni sifatida tushunish mumkin. Zamonaviy masofaviy ta'lim ta'limni boshqarish tizimlari, videokonferensiya platformalari, elektron darsliklar, ta'limiy ilovalar, muhokama forumlari, yozib olingan ma'ruzalar, onlayn topshiriqlar va boshqa raqamli resurslarni qamrab olishi mumkin.

Ta'limning yozishma shakliga asoslangan an'anaviy masofaviy shakllardan farqli ravishda, zamonaviy masofaviy ta'lim o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasida nisbatan tezkor muloqotni ta'minlaydi. Sinxron mashg'ulotlar talaba va o'qituvchiga real vaqt rejimida muloqot qilish imkonini bersa, asinxron faoliyat ta'lim oluvchilarga individual o'quv vaqtini tashkil etishda katta moslashuvchanlik beradi. Xorijiy tillarni o'qitishda masofaviy ta'lim bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, u ta'lim oluvchilarga til materiallaridan uzluksiz foydalanish imkonini beradi. Talabalar videolarni tomosha qilishlari, autentik audio materiallarni tinglashlari, onlayn matnlarni o'qishlari va boshqa ta'lim oluvchilar yoki ingliz tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot qilishlari mumkin. Ikkinchidan, raqamli muhit yozma, og'zaki, vizual va multimedia shaklidagi turli kommunikatsiya vositalarini birlashtirish imkonini beradi. Uchinchidan, onlayn platformalar individual ta'limni tashkil etishga yordam beradi, chunki talabalar materiallarni qayta ko'rib chiqishlari, qo'shimcha mashqlarni bajarishlari va o'z darajalariga mos sur'atda ishlashlari mumkin.

Zamonaviy onlayn ta'limning nazariy asoslari ta'lim oluvchiga yo'naltirilgan hamda konstruktivistik yondashuvlar bilan chambarchas bog'liq. Mazkur yondashuvlarda ta'lim oluvchilar axborotni passiv qabul qiluvchi subyektlar sifatida emas, balki o'zaro ta'sir, amaliy faoliyat, refleksiya va muammolarni hal qilish orqali bilimlarni faol ravishda shakllantiruvchi subyektlar sifatida qaraladi. Bu tamoyil til o'rganishda ayniqsa muhimdir, chunki lingvistik kompetensiya faqat yodlash orqali emas, balki tildan mazmunli foydalanish jarayonida rivojlanadi. Masofaviy ta'lim ta'lim oluvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga ham xizmat qilishi mumkin. Talabalar o'z o'quv jadvalini tashkil etishlari, topshiriqlarni mustaqil bajarishlari, o'z taraqqiyotini nazorat qilishlari va qo'shimcha o'quv resurslarini tanlashlari talab etiladi. Biroq mustaqillikni o'qituvchi rahbarligining yo'qligi bilan tenglashtirmaslik lozim. Samarali onlayn til ta'limi mustaqil faoliyat va tizimli pedagogik ko'mak o'rtasidagi maqbul muvozanatni talab qiladi.

O'zbekistonda ta'limning raqamli transformatsiyasi xorijiy tillarni o'qitish va o'rganish uchun yangi imkoniyatlarni yaratdi. Universitetlar, maktablar, til markazlari va alohida o'qituvchilar ta'limiy materiallarni taqdim etish hamda ta'lim oluvchilar bilan muloqot qilishda raqamli texnologiyalardan tobora keng foydalanmoqda. COVID-19 pandemiyasi davridagi masofaviy ta'lim tajribasi ko'plab mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham onlayn ta'lim amaliyotlarining joriy etilishini jadallashtirdi. An'anaviy auditoriya muloqoti cheklangan sharoitda ta'lim muassasalari tezkor ravishda moslashishga majbur bo'ldi. Ushbu davr raqamli ta'limning imkoniyatlari bilan bir qatorda, uni keng miqyosda amalga oshirish bilan bog'liq amaliy qiyinchiliklarni ham namoyon etdi.

Muhim natijalardan biri o'qituvchi va talabalarning onlayn muloqot hamda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish bo'yicha tajribasining ortishi bo'ldi. Videokonferensiya xizmatlari, ta'limni boshqarish tizimlari, xabar almashish ilovalari, elektron materiallar va onlayn baholash vositalari ta'lim amaliyotiga kengroq joriy etildi. Ingliz tilini o'qitish nuqtayi nazaridan ushbu raqamli muhit xalqaro resurslardan foydalanish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratdi. Ta'lim oluvchilar xalqaro ta'lim tashkilotlari, universitetlar, nashriyotlar va til o'rganish platformalari tomonidan yaratilgan materiallardan foydalanishlari mumkin. Bunday resurslar talabalarning ingliz tilining turli variantlari va autentik kommunikativ vaziyatlar bilan tanishishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, O'zbekistonda masofaviy ta'limning rivojlanishiga shahar va qishloq hududlari o'rtasidagi farqlar, internetdan foydalanish imkoniyatlari, tegishli qurilmalarning mavjudligi hamda talabalarning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli onlayn ingliz tili ta'limining samaradorligini kengroq texnologik va ijtimoiy kontekstdan ajratib ko'rib bo'lmaydi.

Muhokama. Masofaviy ta'lim samaradorligini uning to'rtta asosiy til ko'nikmasi, ya'ni *tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish*ni rivojlantirishga qo'shadigan hissasi orqali baholash mumkin. Raqamli texnologiyalar *tinglab tushunish kompetensiyasini* rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Talabalar podkastlar, ta'limiy videolar, intervyular, ma'ruzalar, filmlar, qo'shiqlar va boshqa audiovizual materiallar bilan ishlashlari mumkin. An'anaviy auditoriya mashg'ulotlaridan farqli ravishda, onlayn resurslarni ko'pincha bir necha marta qayta tinglash mumkin, bu esa ta'lim oluvchilarga murakkab qismlar ustida o'zlariga qulay sur'atda ishlash imkonini beradi. O'qituvchilar tinglashdan oldingi, tinglash jarayonidagi va tinglashdan keyingi faoliyatlarni tashkil etishlari mumkin. Masalan, talabalar dastlab audio yozuv mazmunini taxmin qilishlari, tinglash davomida asosiy ma'lumotlarni aniqlashlari, so'ngra materialni muhokama qilishlari yoki qisqacha mazmunini bayon etishlari mumkin. Bunday faoliyatlar tinglab tushunishni passiv jarayondan tizimli o'quv faoliyatiga aylantiradi. Turli aksentlar va ingliz tilining turli variantlari bilan tanishish ham talabalarning tinglab tushunish moslashuvchanligini rivojlantirishi mumkin. Biroq materiallar ta'lim oluvchilarning til bilish darajasiga mos bo'lishi kerak. Haddan tashqari murakkab autentik materiallar kognitiv yuklamani oshirishi va motivatsiyani pasaytirishi mumkin.

Gapirish masofaviy ingliz tili ta'limining eng murakkab jihatlaridan biridir. Onlayn platformalar og'zaki muloqot qilish imkoniyatlarini taqdim etsa-da, o'zaro kommunikatsiyaning sifati va miqdori sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Videokonferensiyalar o'qituvchilarga individual taqdimotlar, juftlikdagi ishlar, guruh muhokamalari, rolli o'yinlar, intervyular va savol-javob mashg'ulotlarini tashkil etish imkonini beradi. Kichik guruhlariga mo'ljallangan alohida virtual xonalar talabalarning qo'shimcha kommunikativ faoliyatini tashkil etishda samarali vosita bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, onlayn og'zaki mashg'ulotlar puxta tashkil etishni talab qiladi. Agar mashg'ulot asosan o'qituvchining tushuntirishidan iborat bo'lsa, talabalarda tildan amaliy foydalanish uchun yetarli vaqt qolmasligi mumkin. Shu sababli kommunikativ topshiriqlar sinxron onlayn mashg'ulotlarning muhim tarkibiy qismi bo'lishi lozim. Yana bir muhim omil psixologik qulaylikdir. Ayrim ta'lim oluvchilar kamera oldida yoki raqamli platforma orqali gapirishda o'zlarini noqulay his qilishlari mumkin. Shu sababli o'qituvchi xatolarni til o'rganishning tabiiy qismi sifatida qabul qiladigan qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi zarur. Masofaviy ta'lim talabalarga turli xil elektron matnlardan foydalanish imkonini beradi. Onlayn gazetalar, ilmiy nashrlar, ta'limiy veb-saytlar, elektron kitoblar, bloglar va kasbiy materiallardan ingliz tili mashg'ulotlarida foydalanish mumkin.

Raqamli *o'qish* giperhavolalar, elektron lug'atlar, glossariylar, matnni tushunishni tekshiruvchi testlar va izohlash vositalaridan foydalanish imkonini ham beradi. Shu orqali talabalar nafaqat umumiy o'qib tushunish, balki matnni tez ko'zdan kechirish, muayyan ma'lumotni izlab topish, asosiy g'oyalarni aniqlash, kontekstdan kelib chiqib ma'noni anglash va axborotni baholash kabi strategiyalarni ham rivojlantirishlari mumkin. O'zbekistondagi universitet talabalari uchun onlayn o'qish resurslari, ayniqsa, muhim bo'lishi mumkin, chunki ular mahalliy bosma manbalarda mavjud bo'lmagan ingliz tilidagi ilmiy va kasbiy materiallardan foydalanish imkonini beradi.

Onlayn ta'lim muhitlari *yozma* kommunikatsiyani rivojlantirish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Talabalar esse, qisqacha mazmun, hisobot, muhokama uchun yozma postlar, elektron xatlar, reflektiv yozuvlar va hamkorlikdagi hujjatlarni yaratishlari mumkin. Raqamli yozuv o'qituvchi fikr-mulohazasini taqdim etishni ham yanada moslashuvchan qiladi. O'qituvchilar talabalarning ishlariga elektron shaklda izoh berishlari va individual tavsiyalar taqdim etishlari mumkin. Tengdoshlar tomonidan baholash esa talabalarni tildan foydalanishni tahlil qilishga hamda shakl va mazmun o'rtasidagi munosabatni chuqurroq anglashga undaydi. Biroq

avtomatlashtirilgan tuzatish vositalari o'qituvchi fikr-mulohazasining o'rnini bosmasligi kerak. Raqamli vositalar ayrim grammatik yoki leksik xatolarni aniqlashi mumkin, biroq samarali yozuv ta'limida matnning tashkil etilishi, yaxlitligi, argumentatsiyasi, uslubiy xususiyatlari, kommunikativ maqsadi va kontekstga muvofiqligiga ham e'tibor qaratish zarur.

Masofaviy ingliz tili ta'limining asosiy afzalliklaridan biri **moslashuvchanlikdir**. Talabalar ko'pincha turli joylardan o'quv materiallaridan foydalanishlari va ta'lim jarayonining ayrim qismlarini o'zlarining individual jadvaliga muvofiq tashkil etishlari mumkin. Bu, ayniqsa, universitet talabalari va ishlayotgan kattalar uchun qulaydir.

Ikkinchi afzallik **o'quv resurslaridan foydalanish imkoniyatining kengligi**. Internet ingliz tilidagi turli materiallardan foydalanish imkonini beradi. Talabalar o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan resurslarni o'z qiziqishlari va kasbiy ehtiyojlariga mos autentik materiallar bilan boyitishlari mumkin.

Uchinchi afzallik **individuallashtirish**. Onlayn platformalar talabalarga darslarni qayta ko'rish, qo'shimcha topshiriqlarni bajarish va differensial topshiriqlarni olish imkonini beradi. Shu sababli turli darajadagi ta'lim oluvchilar murakkabligi turlicha bo'lgan materiallar bilan ishlashlari mumkin.

Yana bir muhim afzallik **ta'lim oluvchining mustaqilligini rivojlantirish**. Onlayn ta'lim talabadan o'z o'quv faoliyatini tashkil etishda katta mas'uliyatni talab qilganligi sababli, u o'zini o'zi boshqarish va mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Masofaviy ta'lim talabalarning **raqamli kompetensiyasini** ham mustahkamlashi mumkin. Zamonaviy kasbiy muloqotning tobora katta qismi raqamli muhitda amalga oshirilayotganligi sababli, onlayn platformalar, elektron resurslar, hamkorlikdagi hujjatlar va raqamli kommunikatsiya vositalaridan foydalanish qobiliyati qo'shimcha ta'limiy afzallik hisoblanadi.

Bundan tashqari, onlayn ta'lim multimedia vositalarini integratsiyalash imkonini beradi. Matn, audio, video, tasvir, animatsiya, interaktiv mashqlar va kommunikatsiya vositalari yagona o'quv muhitida birlashtirilishi mumkin. Bunday multimodal xususiyat til materiallarining xilma-xilligini oshirishi va ta'lim jarayonini yanada qiziqarli qilishi mumkin. O'zining imkoniyatlariga qaramay, masofaviy ta'lim muayyan qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi.

Birinchi muammo **texnologik tengsizlik**. Barcha ta'lim oluvchilarning yuqori sifatli Internet aloqasi, zamonaviy kompyuter yoki boshqa qurilmalardan foydalanish imkoniyati bir xil emas. Asosan smartfonlardan foydalanadigan talabalar murakkab akademik topshiriqlarni bajarishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Ikkinchi muammo **Internet barqarorligi**. Internet aloqasining uzilishi sinxron mashg'ulotlarga, ayniqsa, gapirish faoliyati va interaktiv muhokamalarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Texnik muammolar talabalarning ishtiroki va diqqatini ham pasaytirishi mumkin.

Uchinchi muammo **raqamli savodxonlik** bilan bog'liq. O'qituvchilardan nafaqat umumiy kompyuter ko'nikmalari, balki tegishli raqamli resurslarni tanlash, onlayn topshiriqlarni ishlab chiqish, o'zaro muloqotni tashkil etish, raqamli fikr-mulohaza berish va ta'lim natijalarini baholash qobiliyati ham talab qilinadi. Talabalar ham onlayn ta'lim muhitida mustaqil harakat qilish uchun yetarli raqamli kompetensiyaga ega bo'lishlari kerak.

Yana bir muammo **ta'lim oluvchilarning motivatsiyasi va o'zini o'zi boshqarishi**. Masofaviy ta'lim katta moslashuvchanlikni ta'minlaydi, biroq ta'lim oluvchilarda vaqtni samarali boshqarish va o'z faoliyatini nazorat qilish ko'nikmalari yetarli bo'lmasa, bu moslashuvchanlik muammoga aylanishi mumkin. Talabalar topshiriqlarni kechiktirishlari, mashg'ulotlarda muntazam qatnashmasliklari yoki ta'limga aloqador bo'lmagan onlayn faoliyatlarga chalg'ishlari mumkin.

Yuzma-yuz muloqotning qisqarishi ham muhim muammolardan biridir. Til o'rganish mohiyatan kommunikativ jarayon bo'lib, talabalar o'qituvchi va tengdoshlari bilan bevosita muloqotdan manfaat ko'radilar. Onlayn muloqot auditoriya o'zaro ta'sirining ayrim jihatlarini qayta yaratishi mumkin bo'lsa-da, u yuzma-yuz muloqotning barcha shakllarini to'liq almashtira olmaydi.

Baholash ham muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. O'qituvchilar onlayn baholash haqiqiy til kompetensiyasini, shunchaki talabaning raqamli topshiriqlarni bajarish qobiliyatini emas, o'lchashini ta'minlashlari kerak. Formativ va summativ baholash, og'zaki faoliyat, yozma topshiriqlar, loyihalar, taqdimotlar hamda muntazam ishtirokni uyg'unlashtirish talabaning rivojlanishini yanada kengroq baholash imkonini beradi. Masofaviy ta'lim samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchining raqamli texnologiyalarni mazmunli pedagogik faoliyatga aylantira olish qobiliyatiga bog'liq. Texnologiyaning o'zi o'qitish metodikasini anglatmaydi.

Onlayn ingliz tili ta'limida o'qituvchi bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir necha vazifalarni bajaradi. U kommunikativ va o'quv faoliyatini tashkil etuvchi **fasilitator**, raqamli materiallarni tanlovchi va moslashtiruvchi **ta'lim dizayneri**, ta'lim jarayonini kuzatuvchi **baholovchi** hamda talabalarni faol ishtirok etishga undovchi **motivator** vazifalarini bajaradi. Samarali onlayn o'qituvchi texnologik vositalarni tanlashdan oldin aniq ta'lim maqsadlarini belgilashi lozim. Masalan, agar maqsad og'zaki nutq ravonligini rivojlantirish bo'lsa, juftlik yoki guruhdagi tizimli muloqotni ta'minlovchi videokonferensiya yozib olingan ma'ruzaga qaraganda maqsadga muvofiqroq bo'lishi mumkin. Agar maqsad lug'at boyligini rivojlantirish bo'lsa, interaktiv leksik mashqlar va kontekstual o'qish samaraliroq vosita bo'lishi mumkin. O'qituvchining fikr-mulohazasi masofaviy ta'limda ayniqsa muhimdir. Talaba nafaqat javobining to'g'ri yoki noto'g'riligini, balki nima sababdan muayyan shakl yoki strategiya mos ekanligini ham tushunishi kerak. O'z vaqtida va konstruktiv berilgan fikr-mulohaza motivatsiyani saqlab qolish hamda ta'lim oluvchini rivojlanishga yo'naltirishga yordam beradi.

O'qituvchilar ijtimoiy muloqot uchun ham imkoniyat yaratishlari kerak. Muhokama forumlari, hamkorlikdagi loyihalar, tengdoshlar baholashi, guruh taqdimotlari va onlayn munozaralar masofaviy ta'limda ayrim talabalar boshdan kechirishi mumkin bo'lgan izolyatsiya hissini kamaytirishga yordam beradi.

Bir qator shartlar masofaviy ingliz tili ta'limining samarali rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin.

Birinchidan, ta'lim muassasalari ishonchli **texnologik infratuzilmaga** ega bo'lishi kerak. Barqaror Internet va tegishli raqamli qurilmalar samarali onlayn ta'limning asosiy shartlaridir.

Ikkinchidan, o'qituvchilar raqamli pedagogika va xorijiy til metodikasi bo'yicha muntazam **kasbiy rivojlanish** imkoniyatlariga ega bo'lishlari zarur. Bunday tayyorgarlik faqat texnologik platformalardan foydalanishni emas, balki ulardan muayyan lingvistik va kommunikativ maqsadlarga erishishda foydalanish usullarini ham qamrab olishi kerak.

Uchinchidan, onlayn kurslar aniq tuzilgan **o'quv dasturlariga** asoslanishi lozim. Har bir modul aniq ta'lim natijalari, tegishli materiallar, interaktiv faoliyatlar, topshiriqlar va baholash mezonlarini o'z ichiga olishi kerak.

To'rtinchidan, masofaviy ta'lim yetarli darajada **kommunikativ imkoniyatlarni** ta'minlashi lozim. Ingliz tilini faqat tushuntirishlarni o'qish yoki avtomatlashtirilgan mashqlarni bajarish orqali samarali o'rganib bo'lmaydi. Talabalarga ingliz tilidan mazmunli kommunikativ vaziyatlarda muntazam foydalanish imkoniyati berilishi kerak.

Beshinchidan, o'quv materiallari talabalarning til bilish darajasi, akademik ehtiyojlari, qiziqishlari va kasbiy maqsadlarini hisobga olishi kerak. O'zbekistonda xalqaro ingliz tilidagi resurslarni mahalliy mavzular va misollar bilan uyg'unlashtirish mumkin.

Oltinchidan, tegishli institutsional sharoit mavjud bo'lgan hollarda **aralash ta'lim** foydali model bo'lishi mumkin. Yuzma-yuz ta'limni onlayn resurslar bilan birlashtirish bevosita muloqotni saqlab qolish bilan birga, raqamli ta'limning moslashuvchanligi va resurslar xilma-xilligidan foydalanish imkonini beradi.

Nihoyat, masofaviy ta'lim samaradorligi muntazam ravishda **baholab borilishi** lozim. Talabalarining o'zlashtirish darajasi, ishtiroki, qoniqishi, ko'nikmalarining rivojlanishi hamda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro ta'sir sifati tegishli ko'rsatkichlar sifatida xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Masofaviy ta'lim O'zbekistonda zamonaviy ingliz tili ta'limining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Uning rivojlanishi ingliz tilidagi resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, ta'limni individuallashtirish, ta'lim oluvchilarning mustaqilligini rivojlantirish, multimedia materiallarini integratsiyalash hamda an'anaviy auditoriyadan tashqarida muloqotni tashkil etish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Shu bilan birga, ingliz tilini masofaviy o'qitish samaradorligi faqat raqamli platformalarning mavjudligiga bog'liq emas. Texnologik imkoniyatlar, Internet barqarorligi, o'qituvchilarning raqamli va metodik kompetensiyasi, talabalarining raqamli savodxonligi, motivatsiyasi, baholash amaliyoti va kommunikativ o'zaro ta'sir sifati ta'lim natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar izchil pedagogik tizimga integratsiyalashgan taqdirda masofaviy ta'lim tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Xususan, onlayn resurslar talabalarining autentik ingliz tili bilan tanishish imkoniyatlarini kengaytirsa, sinxron muloqot va hamkorlikdagi topshiriqlar tildan mazmunli foydalanish imkoniyatlarini yaratadi.

O'zbekiston sharoitida masofaviy ingliz tili ta'limini yanada rivojlantirish texnologik va pedagogik jihatlariga birdek e'tibor qaratishni talab etadi. Raqamli infratuzilmaga investitsiyalar o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi, puxta ishlab chiqilgan onlayn o'quv dasturlari, tegishli baholash tizimlari hamda ta'lim oluvchilarning mustaqilligini qo'llab-quvvatlash mexanizmlari bilan uyg'unlashtirilishi lozim. Aralash ta'lim modeli ham bevosita auditoriya muloqotining afzalliklarini raqamli ta'limning moslashuvchanligi va resurslar xilma-xilligi bilan birlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, ingliz tilini o'qitishda masofaviy ta'lim samaradorligini texnologiya, metodika, o'qituvchi kompetensiyasi, ta'lim oluvchining faolligi va ta'lim muhiti o'rtasidagi o'zaro munosabat bilan belgilanadigan ko'p omilli hodisa sifatida baholash mumkin. Mazkur omillar tizimli ravishda uyg'unlashtirilganda, masofaviy ta'lim O'zbekistonda ingliz tilini o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish va boyitishning muhim vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Anderson, T. (Ed.). The Theory and Practice of Online Learning (2nd ed.). Athabasca University Press, 2008.
2. Bates, A. W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Tony Bates Associates Ltd, 2019.
3. Chapelle, C. A. Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research. Cambridge University Press, 2001.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. Council of Europe Publishing, 2020).
5. Daniyeva M. Linguistic consciousness as an object of research in modern linguistics. Krakow, Poland, 2025.
6. Daniyeva M. The multifaceted nature of language//International journal of advanced research in education, technology and management. Vol.4, Is. 1. 2025.

7. Garrison, D. R., & Anderson, T. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. RoutledgeFalmer, 2003.
8. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Longman, 2007.
9. Hockly, N. Focus on Learning Technologies. Oxford University Press, 2018.
10. Hubbard, P. (Ed.). Computer Assisted Language Learning: Critical Concepts in Linguistics. Routledge, 2009.
11. Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan. Official materials on higher education digitalization and educational development.
12. Moore, M. G. Theory of transactional distance. In D. Keegan (Ed.), Theoretical Principles of Distance Education (pp. 22–38). Routledge, 1993.
13. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press, 2014.
14. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? UNESCO, 2023.
15. Uzbekistan. Education Act of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent, 2020.

O‘ZBEK SO‘ZLASHUV NUTQIDA INSONNI IFODALOVCHI SLENG BIRLIKLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Musayev Abduvali Sulaymonovich

filologiya fanlari doktori, prof. v.b.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Orcid 0000-0002-1760-0534

UDK: 811.512.133'276.2

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek so‘zlashuv nutqida faol qo‘llanayotgan sleng birliklarining leksik-semantik xususiyatlari, mavzuiy guruhlari va badiiy matndagi uslubiy vazifalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda sleng birliklarining inson xarakteri, ijtimoiy mavqeyi, jinoiy muhit, shaxsiy xususiyat va turli kommunikativ vaziyatlarni ifodalashdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, slenglarning nominativ, tavsifiy, baholovchi va ekspressiv funksiyalari ochib berilgan. Misollar asosida metaforik ko‘chish, salbiy konnotatsiya hamda antroponimik xususiyatlarning sleng birliklarini shakllantirishdagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot natijasida zamonaviy o‘zbek so‘zlashuv nutqidagi slenglar inson xarakterini ifodalovchi, jinoiy muhitga oid, salbiy baholovchi, antroponimik va metaforik asosda yuzaga kelgan birliklar kabi leksik-semantik guruhlariga ajratilgan. Maqolada sleng birliklarining badiiy matnda personaj nutqini individuallashtirish, obrazlilik va ekspressivlikni kuchaytirish hamda zamonaviy til taraqqiyoti tendensiyalarini aks ettirishdagi ahamiyati asoslangan.

Kalit so‘zlar: sleng, so‘zlashuv nutqi, sleng birliklari, leksik-semantik xususiyatlar, tematik guruh, semantik guruh, jargon, argo, salbiy konnotatsiya, antroponimik sleng, metaforik ko‘chish, ekspressivlik.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛЕНГОВЫХ ЕДИНИЦ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧЕЛОВЕКА В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Мусаев Абдували Сулаймонович

доктор филологических наук, и.о. профессора

Джизакский государственный педагогический университет

Аннотация. В данной статье исследуются лексико-семантические особенности сленговых единиц, активно употребляемых в современной узбекской разговорной речи, их тематические группы и стилистические функции в художественном тексте. В исследовании анализируется роль сленговых единиц в выражении характера человека, его социального положения, принадлежности к криминальной среде, индивидуальных особенностей личности и различных коммуникативных ситуаций. Кроме того, раскрываются номинативная, описательная, оценочная и экспрессивная функции сленговых единиц. На основе конкретных примеров показано значение метафорического переноса, отрицательной коннотации и антропонимических особенностей в формировании сленговых единиц. В результате исследования сленговые единицы современной узбекской разговорной речи классифицированы на следующие лексико-семантические группы: сленгизмы, характеризующие личность человека; сленгизмы, относящиеся к криминальной среде; оценочные сленгизмы с отрицательной семантикой; антропонимические сленгизмы; сленговые единицы, возникшие на основе метафорического переноса. В статье обосновано значение сленговых единиц в индивидуализации речи персонажей художественного текста, усилении образности и экспрессивности, а также отражении современных тенденций развития национального языка.

Ключевые слова сленг, разговорная речь, сленговые единицы, лексико-семантические особенности, тематическая группа, семантическая группа, жаргон, арг, отрицательная коннотация, антропонимический сленг, метафорический перенос, экспрессивность.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF SLANG UNITS REFERRING TO PEOPLE IN UZBEK COLLOQUIAL SPEECH

Musayev Abduvali Sulaymonovich

Doctor of Philological Sciences, Acting Professor
Jizzakh State Pedagogical University

Abstract. This article examines the lexical and semantic features of slang units actively used in contemporary Uzbek colloquial speech, their thematic groups, and stylistic functions in literary texts. The study analyzes the role of slang units in expressing a person's character, social status, affiliation with the criminal environment, individual personality traits, and various communicative situations. In addition, the nominative, descriptive, evaluative, and expressive functions of slang units are identified. Based on specific examples, the significance of metaphorical transfer, negative connotation, and anthroponymic features in the formation of slang units is demonstrated. As a result of the study, slang units used in contemporary Uzbek colloquial speech are classified into the following lexical-semantic groups: slang units characterizing a person's personality; slang units related to the criminal environment; evaluative slang units with negative semantic features; anthroponymic slang units; and slang units formed through metaphorical transfer. The article substantiates the significance of slang units in individualizing the speech of literary characters, enhancing imagery and expressiveness, and reflecting contemporary trends in the development of the national language.

Keywords: slang, colloquial speech, slang units, lexical-semantic features, thematic group, semantic group, jargon, argot, negative connotation, anthroponymic slang, metaphorical transfer, expressiveness.

Kirish. So‘zlashuv nutqida bugungi kunda faol qo‘llanayotgan sleng tizimi leksik qatlamda o‘ziga xos mavzuiy guruhlarni tashkil etadi. Ushbu guruhlar, o‘z navbatida, bir necha semantik guruh va kichik guruhlarga bo‘linadi. So‘zlashuv nutqi leksikasida qo‘llanayotgan sleng birliklari, asosan, nominativ va tavsifiy vazifani bajaradi. Nutqda tasvirlanayotgan voqea-hodisalar, so‘zlovchi va tinglovchilarning xatti-harakatlari, o‘zaro munosabatlari hamda muayyan kommunikativ vaziyatlarni ifodalovchi leksik birliklarning aksariyati o‘z ma‘nosida, ayrimlari esa ko‘chma ma‘noda qo‘llanadi.

Mazkur tadqiqotda so‘zlashuv nutqida faol qo‘llanayotgan sleng birliklari turli mavzuiy guruhlarga ajratilib, ularning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Bunday yondashuv, bir tomondan, nutqda qo‘llanayotgan sleng birliklarining umumiy tarkibini aniqlashga, ikkinchi tomondan esa ularning leksik-semantik xususiyatlari hamda matndagi uslubiy vazifalari yuzasidan ilmiy xulosalar chiqarishga imkon yaratadi.

E.Begmatov ta’kidlashicha, so‘zlarni tematik guruhlarga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bog‘liq xususiyatlarini namoyon etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan tematik tasnif metodi lingvosotsiologik ahamiyat kasb etadi. Mazkur metod muayyan leksik qatlamlarga yoki funksional uslublarga mansub birliklarni guruhlashda, shuningdek, alohida ijodkorlarning lug‘aviy boyligini tavsiflashda ham samarali qo‘llaniladi [1: 121].

Badiiy uslubda hayot voqealari, kishilarning faoliyati, xatti-harakatlari va fikr-kechinmalari obrazlar vositasida aks ettiriladi. Bu esa yozuvchining obrazli so‘z qo‘llash tamoyiliga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Asarning badiiy qimmati, ifodaliligi va ekspressivligini kuchaytirish maqsadida so‘zlar ko‘pincha ko‘chma ma‘noda qo‘llanadi. Biror predmet yoki voqea-hodisa haqida yorqin tasavvur hosil qilish uchun unga boshqa bir predmet yoki hodisaning belgisi ko‘chiriladi, ya’ni metaforik ifoda yuzaga keladi.

Shu bilan birga, til taraqqiyotida sotsial dialektlar, xususan, sleng tizimi muhim o‘rin tutadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, sleng ochiq tizim bo‘lib, o‘z leksik tarkibini jargon va argo birliklari hisobiga muntazam boyitib boradi. Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, sleng tizimining shakllanishi va rivojlanishida quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. So‘zlovchining fikrini obrazli va ta’sirchan ifodalashga intilishi.
2. Nutqni individuallashtirishga bo‘lgan ehtiyoj. S.Umirovaning ta’kidlashicha, poetik individuallikni o‘rganish nafaqat shoir va yozuvchilarning ijodiy uslubini, balki ularning ona tili taraqqiyotiga qo‘shgan hissasini ham aniqlash imkonini beradi [7: 14].
3. Fikrni ixcham va tejamkor shaklda bayon etishga intilish. J. Eltazarov “Tildagi tejamkorlik tamoyili va qisqaruv” nomli monografiyasida tejamkorlik tamoyilining til tizimidagi o‘rni, uning namoyon bo‘lish shakllari hamda qisqaruvning ushbu tamoyilning xususiy ko‘rinishi ekanligini ilmiy asoslab bergan [2:44].

Mazkur omillar ta’sirida sleng tizimi zamonaviy o‘zbek adabiy so‘zlashuv nutqida faol qo‘llanilayotgan leksik qatlamlardan biriga aylandi.

Asosiy qism. Bu o‘rinda ta’kidlash joizki, kundalik hayotda so‘zlovchining muayyan obrazi yaratilar ekan, narsa-buyumlar tasvir obyekti bo‘lganligini inobatga olinadi. Masalan, *Endi mening orqamdan dumday ergashmanglar* [4:14] dum (day) (fors) ko‘chma. Doim birovga ergashib yoki unga xushomad qilib, birga ortidan yuradigan odam; shotir [9: 659].

Ko'rnamak – yaxshilikni bilmaydigan, nonko'r; yaxshilikni qadrlamaydigan; yaxshilikka yomonlik qiladigan; tuzingni ichib, tuzlig'ingga tupuradigan; nonko'r, odam. [10: 470]. *“Ko'rnamak, – deya pichirladi uning lablari; – hali men tovuqmiya bo'lib qoldimmi? [4:31]. – Indama, bu ko'rnamaklarni hali tug'ilganiga pushaymon yediraman, – dedi u, so'ng Sayfiga qarab qarab [4: 41].*

Alkash – (ruscha “alkogolik” so'zidan) so'zlashuv tilida qo'llanadigan so'z, ibora. Ichkilikka mukkasidan ketgan shaxsni anglatadi. – *Ushla! – deb baqirdi birinchi alkash. [4: 45]. Mohiro'y uning gapiga e'tibor bermay yonidan o'tib bo'lgandi; sherigini yo'l yoqasida yotqizib kelgan ikkinchi alkash uning yo'liga g'ov bo'ldi [4: 45].*

Boss (inglizcha) – xo'jayin, korxona egasi, jinoiy guruh rahbari; [3: 41]. *Meniki G'iyos laqabim “Boos”. Turma mening uyimday bo'lib qolgan [4: 55].*

Kliyet (ruscha) – (Qadimgi Rimda chala huquqli, ya'ni patronga qaram bo'lgan fuqaro) – mijoz [6: 485]. – *Bo'pti, unda men tezroq “kliyet”ni ogohlantirib qo'yayin, yo'qsa kutib o'tiraveradi, – dedi To'ychi ayol bilan ortiqcha gaplashishni istamay [4: 62].*

Zek/Zaklychonnii – mahbus, bandi (Ruscha-o'zbekcha lug'at. 1-tom, 397-b, 35-b). – *Endi haqiqiy “zek”ka aylanding, – dedi uni kutib olgan Boos miyig'ida jilmayib [4: 63].*

Ment – militsioner (Ruscha, o'zbekcha lug'at. 1-tom 610-b). *Begonalari, “ment”larga xizmat qiladiganlaridan ehtiyot bo'lish kerak [4: 65].*

Chuvalchang – yer ostida yashovchi, yomg'irdan so'ng yer ustida chiqib, sudralib yuradigan, umurtqasiz jonivorlar guruhiga mansub uzun qoramtir-qizgish qurt (O'TIL. 4-tom. 514-b). *Boss Farruxga qamoqxonaga borganidan keyin “Chuvalchahg” laqabli maqbus salom aytib qo'yishni tayinladi [4: 67]. Siz Chuvalchahgmisiz? degan savol beixtiyor og'zidan chiqib ketdi [4: 81].*

Kobra [porm. cobra] Issiq o'lkalarda yashovchi, bo'yni chipor, juda zaharli yirik ilon, ko'zoynakli ilon [10: 384]. – *Obbo sen-e, – dedi Kobra kulib, – mening kimligimni bilmoqchimisan? [4: 71]. Qanjiq! – deya baqirdi jahli chiqib ketgan Kobra [4: 71]. Itdan bo'lgan! Marazning bolasi! – deb bo'kirgan Kobra uni tepkilay boshladi [4: 71].*

Avtoritet – (fransuz) biron sohada obro'-e'tibor qozongan, e'tiborli, nufuzli odam [6: 25]. *Ular “avtoritet” unvoniga sazovor bo'lganlar edi [4: 80]. Lekin “avtoritetlar” o'zlari qo'ygan laqabni afzal bilaslar edi [4: 81].*

Natijalar va muhokama. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy o'zbek so'zlashuv nutqida qo'llanayotgan sleng birliklari asosan quyidagi leksik-semantik guruhlariga mansub:

- inson xarakterini ifodalovchi slenglar;
- jinoiy muhitga oid slenglar;
- salbiy baholovchi slenglar;
- antroponimik slenglar;
- metaforik asosda yuzaga kelgan sleng birliklari.

Tahlil qilingan birliklarning aksariyati salbiy konnotativ ma'noga ega bo'lib, personaj xarakterini ochishda muhim stilistik vosita vazifasini bajaradi. Ayniqsa, *Boss, Zek, Ment, Avtoritet* kabi birliklar jinoiy muhit leksikasining faol qatlamini tashkil etsa, **Ko'rnamak, Alkash** birliklari insonning axloqiy va ruhiy sifatlarini baholashga xizmat qiladi.

Shuningdek, *Chuvalchang* va *Kobra* kabi antroponimik sleng birliklari metaforik ko'chish asosida yuzaga kelgan bo'lib, personajning tashqi ko'rinishi yoki xarakterini obrazli ifodalash imkonini beradi.

Slendning boshqa birliklarida bo'lgani kabi, ular tarkibidagi antroponimlar orasida ham salbiy konnotativ ma'noga ega bo'lgan birliklarning soni salmoqli ekanligini yuqorida ta'kidlab o'tdik. Shu sababli, aynan salbiy semantikaga ega bo'lgan antroponimli slendlarni alohida tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. Tahlil natijalariga ko'ra ta'kidladh lozimki, sleng tarkibida salbiy ma'noda qo'llanuvchi antroponimlarning katta qismi bevosita insonni tasvirlash uchun qo'llanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek so'zlashuv nutqidagi sleng birliklari leksik-semantik jihatdan rang-barang tizimni tashkil etadi. Ular inson xarakteri, ijtimoiy mavqei, kasbiy faoliyati, jinoiy muhit va shaxsga xos individual belgilarni ifodalashda faol qo'llanadi. Sleng birliklarining asosiy qismi metaforik ko'chish, baholash semasi va ekspressivlik xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Tahlil natijalari slengning o'zbek tili leksik tizimining faol va rivojlanayotgan qatlamlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu birliklar nafaqat kommunikativ ehtiyojni qondiradi, balki badiiy matnda personaj nutqini individuallashtirish, obrazlilikni kuchaytirish va milliy tilning zamonaviy taraqqiyot tendensiyalarini aks ettirishda ham muhim lingvistik vosita vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar

1. Бегматов Э. А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
2. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2004.
3. Ё. Аълоев, Ю. Аглаев, А. А. Абдуазизов. Инглизча-русча-ўзбекча луғат. – Тошкент, 1993.
4. N.Ismoilov. Burgut tog'da ulg'ayadi. – Toshkent: G'.G'ulom nashryoti, 2013. 2-kitob.
5. Қўнғуров Р. Қ. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977.
6. Русча-ўзбекча луғат. 1 том. – Тошкент, 2013.
7. Умирова С.М. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик: Филол. фан...фалс. док. (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2019.
8. Ўринбоев Б, Ўринбоева Д Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент, 1991.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 5 жилдли. 1 жилд.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 5 жилдли. 2 жилд.

KIBERXAVFSIZLIK ATAMALARI TIPOLOGIYASI

Marqayev Komil Sherqulovich

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

komil_marqayev@gmail.com

UDK 004.056:81'1(045)

Annotatsiya. Raqamli infratuzilmaning jadal kengayishi, bulutli xizmatlar, sun'iy intellekt tizimlari va masofaviy ish muhitining ommalashuvi kiberxavfsizlik terminologiyasini zamonaviy tilshunoslikda eng tez yangilanadigan leksik qatlamlardan biriga aylantirdi. Ushbu jarayonda terminlarning katta qismi ingliz tilida shakllanib, o'zbek tiliga turli ko'pincha o'zaro raqobatlashuvchi shakllarda kirib kelmoqda, bu esa terminologik variantlilik va me'yorlashuv

muammosini keltirib chiqaradi. Maqolaning maqsadi kiberxavfsizlik terminlarining semantik, strukturaviy, nominativ va funksional xususiyatlarini aniqlash hamda ilmiy asoslangan ko'p o'lchovli tipologik modelni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, semantik, strukturaviy, qiyosiy va nominativ-onomasiologik metodlar qo'llanildi. Natijada besh mezonga asoslangan tipologik model taklif etildi: semantik tasnif (yetti mazmuniy guruh), strukturaviy tasnif (olti tuzilish turi), nominativ tasnif (uch motivatsion model), o'zlashtirish usuli bo'yicha tasnif (besh usul) va funksional tabaqalanish (uch qatlam). Tadqiqot natijalari o'zbek tilida kiberxavfsizlik terminlarining izohli lug'atini tuzish, tarjima me'yorlarini belgilash va soha mutaxassislarini tayyorlashda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kiberxavfsizlik, termin, atama, terminologiya, terminologik tizim, tipologiya, semantik tasnif, strukturaviy tasnif, nominatsiya, o'zlashtirish, kalkalash, terminologik variantlilik.

ТИПОЛОГИЯ ТЕРМИНОВ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

Маркаев Комил Шеркулович

кандидат филологических наук, доцент

Университет информационных технологий и менеджмента

Аннотация. Стремительное расширение цифровой инфраструктуры, распространение облачных сервисов, систем искусственного интеллекта и удалённой рабочей среды превратили терминологию кибербезопасности в один из наиболее динамично обновляемых лексических пластов современного языкознания. Значительная часть этих терминов формируется в английском языке и проникает в узбекский язык в различных, нередко конкурирующих между собой формах, что порождает проблему терминологической вариантности и нормализации. Цель статьи выявить семантические, структурные, номинативные и функциональные характеристики терминов кибербезопасности и разработать научно обоснованную многомерную типологическую модель. В исследовании применены описательный, семантический, структурный, сопоставительный и номинативно-ономасиологический методы. В результате предложена типологическая модель, построенная на пяти основаниях: семантическая классификация (семь содержательных групп), структурная классификация (шесть типов строения), номинативная классификация (три мотивационные модели), классификация по способу заимствования (пять способов) и функциональная стратификация (три слоя). Результаты имеют прикладное значение для составления толкового словаря терминов кибербезопасности на узбекском языке, установления переводческих норм и подготовки специалистов отрасли.

Ключевые слова: кибербезопасность, термин, терминология, терминологическая система, типология, семантическая классификация, структурная классификация, номинация, заимствование, калькирование, терминологическая вариантность.

TYPOLOGY OF CYBERSECURITY TERMS

Markaev Komil Sherkulovich

Associate Professor

University of Information Technologies and Management

Abstract. The rapid expansion of digital infrastructure, together with the spread of cloud services, artificial intelligence systems and remote working environments, has turned cybersecurity terminology into one of the most dynamically renewed lexical layers in contemporary linguistics. A

substantial share of these terms originates in English and enters Uzbek in varied and often competing forms, which gives rise to the problem of terminological variation and standardization. The aim of the article is to identify the semantic, structural, nominative and functional properties of cybersecurity terms and to develop a scientifically grounded multidimensional typological model. Descriptive, semantic, structural, comparative and nominative-onomasiological methods were applied. The study proposes a typological model resting on five criteria: semantic classification (seven conceptual groups), structural classification (six formal types), nominative classification (three motivational models), classification by borrowing technique (five procedures) and functional stratification (three layers). The findings are of practical value for compiling an explanatory dictionary of cybersecurity terms in Uzbek, establishing translation norms and training specialists in the field.

Keywords: cybersecurity, term, terminology, terminological system, typology, semantic classification, structural classification, nomination, borrowing, calquing, terminological variation.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning axborot infratuzilmasiga bogʻliqligi soʻnggi oʻn yillikda sifat jihatidan yangi bosqichga koʻtarildi. Davlat boshqaruvi, moliya tizimi, transport, energetika, sogʻliqni saqlash va taʼlim sohalarida raqamli platformalar orqali boshqarilar ekan, ushbu platformalarning himoyasi texnik masaladan milliy xavfsizlik masalasiga aylandi. Har qanday sohaning institutsionallasuvi, terminologiya nazariyasida qayd etilganidek, uning tushunchalar tizimi va shu tizimni ifodalovchi terminologik apparatning shakllanishi bilan kechadi. Kiberxavfsizlikda esa bu jarayon oʻziga xos tezlikda boradi: yangi hujum turi, yangi himoya texnologiyasi yoki yangi tahdid aktori paydo boʻlishi bilanoq, unga nom beriladi va bu nom koʻpincha bir necha oy ichida xalqaro miqyosda tarqaladi. *Ransomware, phishing, zero-day exploit, supply chain attack* kabi birliklarning tarixi bir necha oʻn yildan oshmaydi, biroq ular bugun sohaning yadroviiy terminlari hisoblanadi. Ushbu tezlik oʻzbek tili uchun bir qator lingvistik muammolarni keltirib chiqaradi. *Birinchidan*, terminlar deyarli bir vaqtning oʻzida ham xalqaro shaklda, ham tarjima variantlarida muomalaga kiradi, natijada tilda barqarorlashish uchun zarur boʻlgan “saralash davri” qisqaradi. *Ikkinchidan*, sohaning donor tili ingliz tili oʻzbek tilidan tipologik jihatdan uzoq boʻlgani sababli, inglizcha atributiv birikmalarni (*data loss prevention*) oʻzbek tilining izofali-qaratqichli modeliga oʻgirish har doim ham bir xil natija bermaydi. *Uchinchidan*, terminlarning bir qismi kundalik nutqqa ham chiqib ketgani (*virus, parol, hujum*) ularning determinologizatsiyasiga va maʼno chegaralarining yuvilishiga olib keladi. *Toʻrtinchidan*, bir tushunchaning bir necha oʻzbekcha nom bilan ifodalanishi *firewall* birligining “xavfsizlik devori”, “himoya devori”, “tarmoqlararo ekran” kabi variantlarda uchrashi ilmiy matn aniqligini pasaytiradi. Shunday qilib, kiberxavfsizlik terminologiyasi bugungi kunda oʻzbek tilida faol shakllanish bosqichida turgan, ammo hali tizimli tavsiflanmagan qatlamdir. Uni tartibga solishning dastlabki sharti esa ushbu birliklarni ilmiy mezonlar asosida tipologik guruhlashdir.

Metodologiya. Tahlil uchun material ikki manba guruhidan yigʻildi. Birinchi guruhni xalqaro meʼyoriy-terminologik hujjatlar tashkil etadi: ISO/IEC 27000:2018 standartining lugʻat boʻlimi, ITU-T X.1205 tavsiyanomasi, NIST tomonidan nashr etilgan axborot xavfsizligi terminlari glossariysi va IETF ning *Internet Security Glossary* hujjati. Ikkinchi guruhga oʻzbek tilidagi ilmiy-texnik adabiyot, oʻquv qoʻllanmalar, meʼyoriy hujjatlar hamda ommaviy axborot vositalarida qayd etilgan muqobil shakllar kiradi. Tahlil sifat tahlili sifatida olib borildi; sunʼiy ravishda hisoblangan miqdoriy koʻrsatkichlar keltirilmadi, chunki oʻzbek tilida bu sohaning vakillik qiluvchi korpusi hozircha shakllantirilmagan. Tavsifiy metod yordamida har bir terminning fonetik-grafik shakli,

morfologik tuzilishi, ma'no hajmi va matndagi qo'llanish holati qayd etildi. Bu metod tadqiqotning boshlang'ich bosqichini ta'minlaydi: tipologiya qurishdan avval birliklar bir xil parametrlar bo'yicha tavsiflanishi lozim.

Semantik tahlil terminlarni ifodalayotgan tushunchasiga ko'ra guruhlashga xizmat qildi. Bunda komponent tahlil elementlaridan foydalanildi: har bir terminning ma'nosi differensial semalarga ajratildi va shu semalar asosida guruh chegaralari belgilandi. Masalan, *worm* va *virus* birliklari "zararli dastur" arxisemasini baham ko'radi, ammo "mustaqil tarqalish" semasi bo'yicha farqlanadi.

Strukturaviy tahlil orqali terminlarning tuzilish turlari sodda, yasama, qo'shma, juft, terminologik birikma va qisqartma aniqlandi. Terminologik birikmalar alohida e'tibor markazida bo'ldi, zero ilmiy-texnik terminologiyalarda aynan ko'p komponentli birliklar salmoqli o'rin egallashi qayd etilgan.

Onomasiologik yondashuv tushunchadan nomga qarab boradi va terminda qaysi belgi nominatsiya asosi sifatida tanlanganini aniqlashga qaratiladi. Kiberxavfsizlik terminologiyasida bu metod ayniqsa samarali, chunki uning birliklari orasida metaforik nomlash keng tarqalgan. Bunday holatlarni tavsiflashda kognitiv-terminologik qarashlarga tayanildi.

Natijalar. Sohaning tushunchaviy maydoni tahlili kiberxavfsizlik terminlarini yetti mazmuniy guruhga ajratish imkonini berdi. Guruhlar tasodifiy sanoq emas, balki xavfsizlik jarayonining mantiqiy zanjirini aks ettiradi: tahdid manbai, hujum harakati, zaiflik, zararli vosita, himoya vositasi, kirish nazorati, ma'lumot himoyasi.

Kiberhujum terminlari. Bu guruh subyektning tizimga qarshi faol harakatini nomlaydi: *cyberattack* kiberhujum, *phishing* fishing (aldov yo'li bilan maxfiy ma'lumot undirish), *spoofing* spufing (soxtalashtirish), *DDoS attack* taqsimlangan xizmat ko'rsatishdan voz kechtirish hujumi, *brute force attack* qo'pol kuch hujumi. Guruhning o'ziga xosligi shundaki, uning ko'pchilik a'zolari ingliz tilida harakat nomi (-ing shakli) sifatida yasalgan, o'zbek tilida esa ular yo transliteratsiya bilan, yo "hujum" tayanch so'zi atrofidagi birikma bilan ifodalanadi. Bu esa o'zbekcha muqobillarning inglizcha aslidan uzunroq bo'lishiga olib keladi.

Tahdid va zaiflik terminlari. Ushbu guruh hujumning emas, balki hujum imkoniyatining nomlaridir: *threat* tahdid, *vulnerability* zaiflik, *exploit* ekspluatatsiya vositasi, *risk* xavf, *attack surface* hujum yuzasi. Standartlarda bu tushunchalar bir-biri orqali ta'riflanadi: xavf tahdidning zaiflikdan foydalanish ehtimoli sifatida talqin qilinadi (ISO/IEC 27000:2018). Demak, guruh a'zolari o'rtasida ta'rif jihatidan o'zaro bog'liqlik mavjud va ularni bir-biridan ajratib tarjima qilish ma'no buzilishiga olib keladi. O'zbek tilida bu guruhda kalkalash ustunlik qiladi, chunki tushunchalar mavhum bo'lib, milliy tilda mos leksik zamin mavjud.

Himoya vositalari va texnologiyalari terminlari. *Firewall* xavfsizlik devori, *antivirus* antivirus, *encryption* shifrlash, *digital signature* raqamli imzo, *backup* xaxira nusxa. Guruh a'zolarining aksariyati texnik vositani yoki jarayonni bildiradi. Diqqatga sazovor jihat bu yerda ikki nominativ model to'qnashadi: bir qism terminlar metaforik nomlashga tayanadi (*firewall*), boshqa qismi esa bevosita tavsifiy nomlashga (*encryption*). O'zbek tilida metaforik terminlar odatda kalkalanadi ("devor" obrazi saqlanadi), tavsifiylari esa milliy o'zak asosida yasaladi (*shifrlash*).

Zararli dastur terminlari. *Virus* virus, *worm* chuvalchang (tarmoq qurti), *Trojan* troyan dasturi, *spyware* josuslik dasturi, *ransomware* to'lov undiruvchi dastur, *rootkit* rutkit. Bu guruh butunlay metaforik va mifologik nomlashga asoslangani bilan ajralib turadi: biologik (*virus*, *worm*), mifologik (*Trojan*) va iqtisodiy (*ransom*) sohalardan olingan obrazlar terminlashgan. O'zbek tilida ularning taqdiri turlicha: *virus* to'liq o'zlashgan, *spyware* va *ransomware* esa tavsifiy birikma orqali

beriladi, ya'ni bir so'zli inglizcha termin o'zbekchada ikki-uch komponentli birlikka aylanadi. Bu donor va retsipiyent tillar orasidagi so'z yasash imkoniyatlari farqining bevosita natijasi.

Identifikatsiya va autentifikatsiya terminlari. *Identification* identifikatsiya, *authentication* autentifikatsiya, *authorization* avtorizatsiya, *password* parol, *biometric authentication* biometrik autentifikatsiya, *multi-factor authentication* ko'p omilli autentifikatsiya. Guruhning eng muhim lingvistik xususiyati uning o'zbek tiliga rus tili vositachiligida shakllangan xalqaro leksik qolip orqali kirganidir: *-atsiya* qo'shimchali modellar tilda allaqachon mustahkam o'rnatilgani sababli, bu yerda o'zlashtirishga qarshilik deyarli kuzatilmaydi. Aynan shu guruhda uch tushuncha kim ekanligini bildirish, uni tasdiqlash va huquq berish bir-biridan qat'iy farqlanadi, biroq ommaviy qo'llanishda ular ko'pincha aralashtiriladi.

Tarmoq xavfsizligi terminlari. *Network security* tarmoq xavfsizligi, *intrusion detection* kirib buzishni aniqlash, *intrusion prevention* kirib buzishning oldini olish, *VPN* virtual xususiy tarmoq, *proxy* proksi-server. Guruhda ikki komponentli atributiv birikmalar ustun bo'lib, ular o'zbek tiliga qaratqich-izofa modeli orqali o'giriladi. Shuningdek, aynan shu guruhda qisqartmalar zichligi eng yuqori.

Semantik tipologiya shuni ko'rsatadiki, guruhlar bir-biridan izolyatsiyalanmagan: ayrim terminlar bir vaqtning o'zida ikki guruhga tegishli bo'ladi. *Ransomware* ham zararli dastur, ham hujum vositasi; *encryption* ham himoya texnologiyasi, ham ma'lumot himoyasi vositasi. Demak, semantik tasnif qat'iy chegarali emas, balki markaz va chekka zonalarga ega maydon sifatida tushunilishi kerak. Guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni kuzatish yana bir muhim jihatni ochadi: ular oddiy sanoq emas, balki oppozitsiyalar tizimini hosil qiladi. A va C guruhlar (*"hujum"* va *"himoya"*) o'zaro qarama-qarshi qutblarni tashkil etadi; B guruhi (*"tahdid va zaiflik"*) ular orasidagi oraliq bosqichni hujum yuz berishidan oldingi holatni nomlaydi; D guruhi (*"zararli dasturlar"*) esa hujumning moddiy vositasini bildirib, A guruhiga bo'ysunuvchi munosabatda turadi. E, F va G guruhlar himoya obyektiga ko'ra ixtisoslashadi: mos ravishda foydalanuvchi, tarmoq va ma'lumot. Bunday tuzilma sohaning tushunchalar tizimi iyerarxik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi, terminologik tizim esa shu iyerarxiyani til vositalarida aks ettiradi.

Ushbu kuzatuvning amaliy natijasi shundaki, izohli lug'at tuzishda maqolalar alifbo tartibida emas, balki tushunchaviy guruhlar bo'yicha ham joylashtirilishi maqsadga muvofiq: shundagina foydalanuvchi terminning nafaqat ma'nosini, balki tizimdagi o'rnini ham anglaydi.

Tuzilish jihatidan tahlil qilinganda, kiberxavfsizlik terminlari olti turga ajraladi.

Sodda terminlar bir o'zakli, bo'linmaydigan birliklar: *virus*, *worm*, *proxy*, *token*, *patch*, *hash*. O'zbek tilida ular odatda transliteratsiya orqali o'zlashadi (*proksi*, *xesh*, *token*). Bu guruhning qulayligi qo'shimcha olish va yangi so'z yasash imkoniyati: *xeshlash*, *tokenlashtirish*.

Yasama terminlar affiksatsiya yo'li bilan hosil qilingan birliklar. Ingliz tilida bu model *-ing* (*hacking*, *phishing*, *spoofing*, *hardening*), *-tion* (*encryption*, *authentication*), *-ware* (*malware*, *spyware*), *anti-* (*antivirus*) elementlari orqali amalga oshadi. O'zbek tilida esa asosan *-lash* (*shifrlash*, *xeshlash*, *himoyalash*), *-lik* (*maxfiylik*, *yaxlitlik*, *zaiflik*) va *-chi* (*buzg'unchi*) qo'shimchalari faol. Bu yerda muhim qonuniyat kuzatiladi: inglizcha *-ing* harakat nomlari o'zbekchada *-lash* qo'shimchali harakat nomlariga tabiiy mos keladi, shu sababli aynan shu modelda milliy muqobil yaratish eng samarali.

Yasama terminlarga oid yana bir kuzatuv e'tiborga loyiq. Ingliz tilidagi *-ware* elementi dastlab *software* so'zining qisqargan qismi bo'lgan, ammo bugun u mustaqil so'z yasovchi vosita darajasiga ko'tarilib, *malware*, *spyware*, *adware*, *ransomware*, *scareware* kabi butun bir uyani hosil qilgan. O'zbek tilida bu uyaning tarjimasini bir xil qolipga solingan: barcha a'zolar "... dasturi" modeli orqali beriladi (*jususlik dasturi*, *reklama dasturi*, *to'lov undiruvchi dastur*). Demak, donor

tildagi bir affiksial model retsipient tilda sintaktik modelga aylanmoqda. Bu tipologik jihatdan uzoq tillar o'rtasidagi terminologik o'tishning tabiiy natijasi va uni yasash darajasidagi mos kelmaslik deb baholash o'rinli.

Qo'shma terminlar ikki o'zakning bir leksemaga birikuvidan hosil bo'lgan birliklar: *cyberattack, cyberspace, cybercrime, malware (malicious + software), firewall, keylogger, rootkit*. Bu turda *cyber-* elementi alohida mahsuldorlikka ega bo'lib, o'zbek tilida ham xuddi shunday funksiyani bajaradi: *kiberxavfsizlik, kiberjinoyat, kibermakon, kiberigiyena*. Ushbu element aslida yunoncha o'zakdan kelib chiqqan bo'lsa-da, bugungi tilda mustaqil so'z yasovchi vosita sifatida qaralishi mumkin, chunki u yangi o'zaklarga erkin qo'shiladi.

Juft terminlar teng huquqli ikki komponentning birikuvi. Ingliz tilida bu tur nisbatan kam uchraydi, o'zbek tilida esa juft so'zlar modeli faol bo'lgani uchun ayrim tavsifiy ifodalarda namoyon bo'ladi: *nazorat va monitoring, himoya va tiklash*. Ularning termin maqomi bahsli: ko'p hollarda bular terminlashish yo'lidagi erkin birikmalardir. Shu bois juft tuzilma kiberxavfsizlik terminologiyasining periferik modeli hisoblanadi.

Terminologik birikmalar sohaning eng mahsuldor tuzilish turi. Ingliz tilida ular atributiv model asosida quriladi, ya'ni aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi: *information security, network security, access control, data protection, intrusion detection system*. O'zbek tiliga o'girilganda komponentlar tartibi teskarilanadi va qaratqich munosabati yuzaga chiqadi:

- *information security* → axborot xavfsizligi (N + N + egalik affiksi);
- *access control* → kirish nazorati (harakat nomi + N + egalik affiksi);
- *data protection* → ma'lumotlarni himoya qilish (N + tushum kelishigi + harakat nomi);
- *intrusion detection system* → kirib buzishni aniqlash tizimi (uch komponentli zanjir).

Ushbu misollar muhim qonuniyatni ochadi: inglizcha ikki komponentli birikma o'zbekchada goh ikki, goh uch yoki to'rt komponentli konstruksiyaga aylanadi. Sabab ingliz tilida otning otga aniqlovchi sifatida to'g'ridan-to'g'ri qo'shila olishi, o'zbek tilida esa bu munosabatning morfologik vositalar (kelishik va egalik affikslari) orqali rasmiylashtirilishidir. Natijada o'zbekcha terminlar uzunlashadi, bu esa ularning matnda qulay qo'llanishiga to'sqinlik qiladi va qisqartma variantlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi.

Qisqartmalar sohaning ajralmas tarkibiy qismi: *VPN* (Virtual Private Network), *DDoS* (Distributed Denial of Service), *SSL/TLS* (Secure Sockets Layer / Transport Layer Security), *DNS* (Domain Name System), *MFA* (Multi-Factor Authentication), *IDS/IPS* (Intrusion Detection/Prevention System), *APT* (Advanced Persistent Threat). Bu birliklarning aksariyati o'zbek matnlarida asl grafik shaklda qoladi. Bunday holat tejankorlik tamoyili bilan izohlanadi: to'liq o'zbekcha muqobil (*taqsimlangan xizmat ko'rsatishdan voz kechtirish hujumi*) olti so'zdan iborat bo'lib, matnda qayta-qayta takrorlanishi mumkin emas. Shu sababli amalda ikki bosqichli qo'llash me'yori shakllanmoqda: matnda birinchi marta to'liq izoh beriladi, keyingi o'rinlarda qisqartmaning o'zi ishlatiladi.

Tushunchadan nomga qarab yo'naltirilgan tahlil kiberxavfsizlik terminlarida uch nominatsiya modelini ajratish imkonini beradi.

Metaforik nomlash. Yangi, mavhum va ko'z ilg'amas raqamli hodisalar tanish moddiy sohalar obrazi orqali nomlanadi. Biologiya sohasidan *virus, worm, infection, quarantine, immunity* obrazlari; harbiy sohadan *attack, defense, shield, threat*; qurilish sohasidan *firewall, gateway, backdoor*; mifologiyadan *Trojan* olingan. Bu model tasodifiy emas: kognitiv terminologiya nuqtayi nazaridan, ixtisoslashgan tushunchalarni nomlashda inson tajribasidagi tanish domenlarga tayanish qonuniy hodisadir (Temmerman, 2000). O'zbek tilida bunday terminlar odatda obrazni saqlagan

holda kalkalanadi (*xavfsizlik devori, orqa eshik, karantin*), chunki obraz tushunchani tushunishni yengillashtiradi.

Metonimik nomlash. Bunda tushuncha unga yondosh belgi orqali nomlanadi: *rootkit* dasturning eng yuqori huquq darajasi (*root*) orqali; *keylogger* qayd etiladigan obyekt (*key*) orqali; *ransomware* jinoyatchining maqsadi (*ransom*) orqali. Metonimiya bu yerda tejamkor nominatsiya vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Deskriptiv (tavsifiy) nomlash. Tushuncha uning muhim belgilarini sanash orqali nomlanadi: *multi-factor authentication, intrusion detection system, data loss prevention*. Bu model terminologik birikmalar bilan bevosita bog'liq va sohaning eng aniq, ammo eng uzun birliklarini keltirib chiqaradi. O'zbek tilida aynan shu model ustunlik qiladi, chunki metaforik va metonimik inglizcha birliklar ham ko'pincha tavsifiy tarjima orqali beriladi (*spyware* → *josuslik dasturi*).

Ushbu uch model o'rtasida qonuniy taqsimot mavjud: ingliz tilida metaforik-metonimik nomlash ustun, o'zbek tilida esa deskriptiv nomlash. Bu farq tarjimada terminning uzayishiga va obrazlilikning qisman yo'qolishiga olib keladi.

Inglizcha terminlarning o'zbek tiliga o'tish yo'llari besh guruhga ajraldi.

Transliteratsiya va fonetik moslashtirish: *hacker* → *xaker*, *firewall* → *fayervol*, *proxy* → *proksi*, *token* → *token*, *phishing* → *fishing*. Bu usul terminning xalqaro tanilishini saqlaydi, ammo ichki shaklini o'zbek tilida shaffof qilmaydi: *fishing* so'zining "baliq ovi" obrazi bilan bog'liqligi o'zbek foydalanuvchisiga ko'rinmaydi.

To'liq kalkalash: *information security* → *axborot xavfsizligi*, *access control* → *kirish nazorati*, *digital signature* → *raqamli imzo*, *backdoor* → *orqa eshik*. Kalka terminning ichki shaklini ham, tuzilishini ham o'zbek tiliga ko'chiradi va shu bois o'quv adabiyotida qulay hisoblanadi.

Yarim kalkalash (gibrid o'zlashtirish): *cybercrime* → *kiberjinoyat*, *cyber hygiene* → *kibergigiyena*, *biometric authentication* → *biometrik autentifikatsiya*. Bunday birliklarda bir komponent o'zlashma, ikkinchisi milliy yoki avvalroq o'zlashgan element bo'ladi. Gibrid model amalda eng mahsuldorlaridan biriga aylanmoqda, chunki u xalqaro tanilish bilan tilga moslashuvni birlashtiradi.

Funksional muqobil (milliy ekvivalent) qo'llash: *encryption* → *shifrlash*, *vulnerability* → *zaiflik*, *threat* → *tahdid*, *integrity* → *yaxlitlik*. Bu usul tilning ichki imkoniyatlariga tayanadi va terminning motivatsiyasini shaffof qiladi.

Tavsifiy tarjima: *ransomware* → *to'lov undiruvchi zararli dastur*, *data loss prevention* → *ma'lumotlar yo'qolishining oldini olish*. Usul mazmunni to'liq beradi, biroq terminga qo'yiladigan qisqalik talabiga javob bermaydi va shu sababli ko'pincha faqat birinchi izoh sifatida qo'llanadi.

Ushbu besh usul o'rtasidagi tanlov tasodifiy emas, balki terminning semantik guruhiga bog'liq. Mavhum tushunchalar (*tahdid, zaiflik, maxfiylik*) milliy muqobil yoki kalka orqali, aniq texnik vositalar va mahsulot nomlari (*proksi, token, rutkit*) esa transliteratsiya orqali o'zlashadi. Bu qonuniyat tarjima me'yorlarini belgilashda tayanch nuqta bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Muhokama. Olingan natijalar kiberxavfsizlik terminologiyasini boshqa ilmiy-texnik terminologiyalardan ajratib turadigan uch belgini ko'rsatdi. Birinchisi, yangilanish tezligi: tibbiyot yoki huquq terminologiyasidan farqli o'laroq, bu yerda terminlarning bir qismi bir necha yil ichida paydo bo'lib, keng tarqaladi. Ikkinchisi, metaforikligining yuqoriligi: sof texnik sohalarda odatda deskriptiv nomlash ustun bo'lsa, kiberxavfsizlikda biologik va harbiy metaforalar tizim tashkil etuvchi darajaga ko'tarilgan. Uchinchisi, kundalik nutq bilan zich aloqasi: *parol, virus, hujum, himoya* birliklari ommaviy leksikaga chiqib ketgan, bu esa determinologizatsiya jarayonini kuchaytiradi. Ingliz tilining ustunligi lingvistik emas, balki ekstralingvistik omillar bilan izohlanadi:

soha texnologiyalari, standartlari va ilmiy adabiyotining asosiy qismi shu tilda yaratiladi, xalqaro me'yoriy hujjatlar ham inglizcha asosda shakllanadi. Terminologiya nazariyasida qayd etilganidek, terminologik tizim tushunchalar tizimining tilda in'ikosidir; tushunchalar tizimi esa qayerda shakllansa, terminlar ham dastlab o'sha yerda paydo bo'ladi. Shu ma'noda o'zbek tilining bu sohadagi holati retsipiye til holati bo'lib, u tanlash va moslashtirish orqali o'z tizimini quradi.

Tahlil to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirishni na to'liq ma'qullash, na butunlay rad etish mumkinligini ko'rsatdi. Uning afzalligi xalqaro tanilish va mutaxassislar aloqasining yengillashuvi; kamchiligi terminning ichki shakli o'zbek foydalanuvchisi uchun shaffof emasligi va shu sababli o'quv jarayonida qo'shimcha izoh talab etilishi. Shundan kelib chiqib, tanlov quyidagi tamoyilga bo'ysunishi mantiqiy: agar tushuncha xalqaro standartda kodlashtirilgan va uning shakli global miqyosda barqaror bo'lsa (VPN, DDoS, SSL, proksi), transliteratsiya afzal; agar tushuncha mavhum bo'lib, o'zbek tilida mos leksik zamin mavjud bo'lsa (*tahdid, zaiflik, maxfiylik, yaxlitlik, shifrlash*), milliy muqobil afzal.

Terminologik sinonimiya faqat uslubiy noqulaylik emas. U, birinchidan, ilmiy matnda tushuncha aynanligini buzadi: bir maqolada "xavfsizlik devori", boshqasida "tarmoqlararo ekran" qo'llanishi ikki turli tushuncha haqida gap ketayotgandek taassurot qoldirishi mumkin. Ikkinchidan, u me'yoriy hujjatlarni talqin qilishda huquqiy noaniqlikka olib keladi. Uchinchidan, avtomatik matn qayta ishlash va axborot qidiruvi tizimlarining samaradorligini pasaytiradi, chunki bir tushunchaning turli nomlari alohida birlik sifatida indekslanadi. Aynan shu uchinchi jihat kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Terminlarni me'yorlashtirish ma'muriy chora emas, balki tilning nominativ tizimini tartibga solish vositasidir. Standartlashtirilgan termin, birinchidan, tushunchalar tizimidagi o'z o'rnini aniq belgilaydi; ikkinchidan, so'z yasash uchun barqaror asos beradi (*shifr*→*shifrlash*→*shifrlangan*→*shifrlash tizimi*); uchinchidan, ta'lim va tarjima amaliyoti uchun yagona tayanch yaratadi. Terminologiya nazariyasida standartlashtirish terminologik ishning yakuniy bosqichi sifatida qaraladi va o'zbek kiberxavfsizlik terminologiyasi hozircha bu bosqichga yetmagan. Tahlil natijalaridan kelib chiqib, o'zbek tilida kiberxavfsizlik terminologiyasini rivojlantirishning quyidagi tamoyillarini asoslash mumkin: *tizimlilik* bir semantik guruh terminlari bir xil model asosida yasalishi (masalan, barcha *-ware* birliklari "... dasturi" qolipida berilishi); *xalqaro muvofiqlik* standartlarda kodlashtirilgan shakllarning saqlanishi; *motivatsiya shaffofligi* imkon qadar ichki shakli tushunarli muqobillarni afzal ko'rish; *tejamkorlik* ko'p komponentli tavsifiy tarjimalarni faqat izoh sifatida qo'llash; *barqarorlik* bir marta qabul qilingan shaklni matndan matnga o'zgartirmaslik. Bu tamoyillar bir-biriga zid kelgan hollarda (masalan, tejamkorlik va motivatsiya shaffofligi to'qnashganda) ustunlik terminning funksional qatlamiga qarab beriladi: yadroviy terminlarda aniqlik, professional muomala birliklarida esa qisqalik ustun turadi.

Terminologik tizimning tartibsizligi eng avvalo o'quv jarayonida seziladi. Talaba bir darslikda "xavfsizlik devori", ikkinchisida "tarmoqlararo ekran" birligiga duch kelsa, u ikki tushunchani farqlashga urinadi va natijada tizim haqidagi tasavvuri buziladi. Shu sababli ishlab chiqilgan tipologiya o'quv adabiyotini tayyorlashda ikki yo'nalishda qo'l keladi: birinchidan, terminlarni semantik guruhlar bo'yicha bosqichma-bosqich o'rgatish imkonini beradi (avval yadroviy tushunchalar, so'ngra ular asosida ta'riflanadigan birliklar); ikkinchidan, o'zlashma terminlarni izohlashda ularning nominativ modelini ochib berish orqali eslab qolishni yengillashtiradi. Masalan, *firewall* birligining qurilish metaforasiga asoslanganini tushuntirish termin ma'nosini mexanik yodlashdan ko'ra samaraliroq natija beradi.

Terminologik variantlilikning tartibga solinishi avtomatik matnni qayta ishlash uchun ham zarur. Kiberxavfsizlik sohasida o'zbek tilidagi matnlarni tasniflash, tahdid haqidagi xabarlarni avtomatik aniqlash yoki ikki tili tarjima tizimlarini o'qitish uchun terminlarning me'yoriy shakllari va ularning variantlari qayd etilgan resurs – terminologik baza yoki tezaurus talab qilinadi. Taklif etilayotgan tipologik model bunday resursning tuzilmasi uchun tayyor sxema bera oladi, chunki uning har bir o'lchovi baza maydonlariga bevosita o'giriladi.

Ishlab chiqilgan model terminologiyani bir o'lchovli tavsifidan ko'p o'lchovli tavsifga o'tishga imkon beradi. Har bir termin beshta koordinatada joylashtiriladi: semantik guruh, strukturaviy tur, nominativ model, o'zlashtirish usuli va funksional qatlam. Masalan, *ransomware* birligi bu koordinatalarda quyidagicha tavsiflanadi: zararli dastur guruhi, qo'shma so'z, metonimik nomlash, tavsifiy tarjima orqali o'zlashtirish, yadroviy qatlam. Bunday tavsif terminologik lug'at maqolasi uchun tayyor tuzilma bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot kiberxavfsizlik terminlari tasodifiy to'plam emas, balki ichki bog'lanishlarga ega tizim ekanligini ko'rsatdi. Bu tizimning yaxlitligi terminlar o'rtasidagi ta'rif munosabatlari orqali ta'minlanadi: tahdid zaiflik orqali, xavf tahdid orqali, himoya vositasi esa xavf orqali ta'riflanadi. Semantik jihatdan terminlar yetti mazmuniy guruhga kiberhujum, tahdid va zaiflik, himoya vositalari, zararli dasturlar, identifikatsiya-autentifikatsiya, tarmoq xavfsizligi hamda ma'lumotlar xavfsizligi terminlariga ajraladi. Guruhlar orasidagi chegaralar qat'iy emas, ayrim birliklar bir vaqtning o'zida ikki guruhga tegishli bo'ladi. Strukturaviy jihatdan olti tur qayd etildi, ular ichida terminologik birikmalar eng mahsuldor model hisoblanadi. Inglizcha atributiv birikmalarning o'zbekcha qaratqich-izofa konstruksiyalariga o'girilishi terminlarning uzayishiga olib keladi va bu, o'z navbatida, qisqartmalarning faol qo'llanishini keltirib chiqaradi. Nominativ jihatdan uch model metaforik, metonimik va deskriptiv nomlash aniqlandi. Ingliz tilida dastlabki ikki model, o'zbek tilida esa deskriptiv model ustunlik qiladi; bu farq tarjimada obrazlilikning qisman yo'qolishiga sabab bo'ladi. O'zlashma terminlar tizimida markaziy o'rin egallaydi, biroq ularning o'zlashish yo'li terminning semantik xususiyatiga bog'liq: aniq texnik ob'ektlar transliteratsiya orqali, mavhum tushunchalar esa kalka yoki milliy muqobil orqali tilga kiradi. Gibril (yarim kalka) model esa hozirgi bosqichda eng faol rivojlanayotgan yo'nalishdir. Terminologik variantlilik sinonimiya, imlo variantliliigi, qisqartma va to'liq shakl munosabati hamda derivatsion variantlar sohaning shakllanish bosqichida turganidan dalolat beradi. Uni bartaraf etish uchun tizimlilik, xalqaro muvofiqlik, motivatsiya shaffofligi, tejamkorlik va barqarorlik tamoyillariga tayanuvchi me'yorlashtirish ishi zarur.

Adabiyotlar

1. Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999.
2. European Union Agency for Cybersecurity. ENISA Threat Landscape 2023. – Athens: ENISA, 2023.
3. International Organization for Standardization, International Electrotechnical Commission. ISO/IEC 27000:2018. Information Technology Security Techniques Information Security Management Systems Overview and Vocabulary. – Geneva: ISO/IEC, 2018.
4. International Telecommunication Union. Recommendation ITU-T X.1205: Overview of Cybersecurity. – Geneva: ITU-T, 2008.
5. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – Москва: ЛКИ, 2007.
6. National Institute of Standards and Technology. Glossary of Key Information Security Terms (NIST IR 7298 Rev. 3). – Gaithersburg, MD: U.S. Department of Commerce, 2019.
7. Sager J. C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990.

8. Shirey R. Internet Security Glossary, Version 2 (RFC 4949). Fremont, CA: Internet Engineering Task Force, 2007.
9. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. – Москва: Наука, 1989.
10. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam: John Benjamins, 2000.
11. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. – Vienna: Springer, 1979.
12. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
13. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.

TILNING NOMINATIV TABIATI VA ZEVGMATIK MUNOSABATLARNING DASTLABKI ASOSLARI

Mahmudova Nigora Baxromovna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Qarshi Davlat universiteti

orcid.org/0009-0005-2981-6905

UDK 430=943.75:413.13(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada zevgmatik qurilmalarni o'rganishning tarixiy-nazariy asoslari qadimgi tilshunoslik qarashlari, xususan, Qadimgi Misr va Mesopotamiya filologik an'analari bilan bog'liq holda yoritiladi. Tilning nominativ funksiyasi, so'zning diskret birlik sifatida shakllanishi, uning ma'noli qismlarga ajratilishi hamda sintagmatik munosabatlarning dastlabki ko'rinishlari zevgmatik qurilmalarning shakllanishi uchun muhim nazariy zamin yaratgani tahlil qilinadi. Shuningdek, qadimgi filologik qarashlarda so'z, affiks, sintagma va gap birliklarining farqlanishi zamonaviy derivatologiya hamda zevgmatik qurilmalar nazariyasi nuqtayi nazaridan qayta talqin etiladi. Zevgmatik birliklarning strukturaviy, semantik va derivatsion xususiyatlari til taraqqiyotining dastlabki bosqichlaridayoq shakllangan nominativ va sintagmatik munosabatlar bilan uzviy bog'liqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: zevgma, zevgmatik qurilma, derivatsiya, nominatsiya, sintagma, sintagmatik munosabat, semantik struktura, derivatsion operator, affiks, aplikativ model, til belgisi.

НОМИНАТИВНАЯ ПРИРОДА ЯЗЫКА И ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЗЕВГМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Махмудова Нигора Бахромовна

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент

Каршинский государственный университет

Аннотация. В данной статье рассматриваются историко-теоретические основы изучения зевгматических конструкций в связи с древними лингвистическими воззрениями, в частности с филологическими традициями Древнего Египта и Месопотамии. Анализируется, каким образом номинативная функция языка, становление слова как дискретной языковой единицы, его членение на значимые компоненты, а также ранние формы синтагматических отношений создали важную теоретическую основу для формирования зевгматических конструкций. Кроме того, разграничение таких языковых единиц, как слово, аффикс, синтагма и предложение, в древних филологических традициях переосмысливается с

позиций современной дериватологии и теории зевгматических конструкций. Обосновывается положение о том, что структурные, семантические и деривационные особенности зевгматических единиц тесно связаны с номинативными и синтагматическими отношениями, формировавшимися уже на ранних этапах развития языка.

Ключевые слова: зевгма, зевгматическая конструкция, деривация, номинация, синтагма, синтагматическое отношение, семантическая структура, деривационный оператор, аффикс, аппликативная модель, языковой знак.

THE NOMINATIVE NATURE OF LANGUAGE AND THE INITIAL FOUNDATIONS OF ZEUGMATIC RELATIONS

Makhmudova Nigora Bakhromovna

PhD in Philology, Associate Professor
Karshi State University

Annotation. This article examines the historical and theoretical foundations of the study of zeugmatic constructions in connection with ancient linguistic thought, particularly the philological traditions of Ancient Egypt and Mesopotamia. It analyzes how the nominative function of language, the formation of the word as a discrete linguistic unit, its division into meaningful components, and the earliest manifestations of syntagmatic relations created an important theoretical basis for the emergence and development of zeugmatic constructions. In addition, the differentiation of such linguistic units as the word, affix, syntagma, and sentence in ancient philological traditions is reinterpreted from the perspective of modern derivatology and the theory of zeugmatic constructions. The article substantiates the view that the structural, semantic, and derivational features of zeugmatic units are closely connected with nominative and syntagmatic relations that had already begun to develop at the earliest stages of language evolution.

Keywords: zeugma, zeugmatic construction, derivation, nomination, syntagma, syntagmatic relation, semantic structure, derivational operator, affix, applicative model, linguistic sign.

Kirish. Tilshunoslik tarixida tilning paydo bo'lishi, uning ichki tuzilishi va narsa-hodisalarni nomlash mexanizmlarini anglash masalasi insoniyat tafakkurining eng qadimiy muammolaridan biri hisoblanadi. Inson tafakkuri taraqqiyoti bilan birga predmet va hodisalarga nom berish, ular o'rtasidagi munosabatlarni ifodalash, murakkab fikrni ixcham shaklda bayon etish ehtiyoji ham shakllangan [1,109]. Ana shu jarayon til birliklarining nafaqat nominativ, balki sintaktik, semantik va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirib borgan.

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarining o'zaro bog'lanishi, bir birlikning bir necha boshqa birliklarga nisbatan umumiy munosabatga kirishishi, sintaktik va semantik nomuvofiqliklar asosida yuzaga keladigan konstruksiyalar alohida ilmiy qiziqish uyg'otmoqda. Shunday hodisalardan biri zevgmatik qurilmalardir.

Asosiy qism. Zevgma tilshunoslik va stilistikada bir umumiy til birligining, ko'pincha fe'l yoki boshqa boshqaruvchi komponentning, bir necha sintaktik jihatdan bog'langan birliklarga nisbatan qo'llanishi natijasida yuzaga keladigan murakkab qurilma sifatida tavsiflanadi. Bunday konstruksiyalarda bitta markaziy element bir necha komponentni boshqaradi, biroq ular bilan semantik yoki grammatik jihatdan turlicha munosabatga kirishadi. Masalan, zevgmatik qurilmalarda bitta fe'l bir vaqtning o'zida konkret predmetni va abstrakt tushunchani boshqarishi mumkin:

U eshikni va yangi hayotni ochdi. Mazkur gapda **ochdi** fe'li ikki xil obyekt bilan bog'langan: **eshikni** konkret predmet sifatida, **yangi hayotni** esa ko'chma, abstrakt ma'noda

ifodalangan birlik sifatida namoyon bo'ladi. Natijada bir sintaktik markaz atrofida turli semantik sathlarga mansub birliklarning o'zaro munosabati yuzaga keladi.

Bunday qurilmalarni o'rganish faqat zamonaviy sintaksis yoki stilistika doirasidagina emas, balki tilning tarixiy taraqqiyoti, nominatsiya jarayoni, derivatsion munosabatlar va sintagmatik bog'lanishlarning shakllanishi bilan ham bevosita bog'liqdir. Shu sababli zevgmatik qurilmalar nazariyasining tarixiy ildizlarini qadimgi filologik qarashlardan izlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilning paydo bo'lishi va narsa-buyum nomlarining kelib chiqishi sirlariga bo'lgan qiziqish dastlab qadimgi Misrda, miloddan avvalgi III–II mingyilliklarda paydo bo'lgan. Qadimgi Misr filologik an'analari tilning asosiy vazifasi narsa va hodisalarga nom berish, ularni bir-biridan farqlash hamda ma'lum tizim asosida guruhlashdan iborat deb qaralgan [2, 96].

Tilning diskret tuzilish birliklari hisoblanmish so'zlarni turlarga ajratish yozma manbalarining eng qadimgi leksikografik onomastikalarida amalga oshirilgan. Onomastik birliklarni tartibga solish jarayoni til belgilarining nominativ funksiyasini anglashning dastlabki ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. So'zlarning predmet nomlari asosida ideografik tarzda sinflarga guruhlanishi inson tafakkurida nominatsiya jarayoni bilan tasniflash jarayonining uzviy bog'liqligini ko'rsatadi [3, 204]. Bu holat zevgmatik qurilmalarni o'rganish nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Chunki zevgma hodisasi aslida bir til birligining turli nominativ birliklar bilan birlashishi asosida yuzaga keladi. Zevgmatik konstruksiyada boshqaruvchi komponent bir necha nomlar yoki nomlash birliklariga nisbatan umumiy munosabat hosil qiladi.

Masalan: *U kitobini, daftarini va orzularini yig'ishtirdi*. Ushbu gapda **yig'ishtirdi** fe'li bir tomondan konkret predmetlar – **kitobini, daftarini**, ikkinchi tomondan abstrakt tushuncha – **orzularini** bilan bog'langan. Demak, bitta predikativ markaz turli nominativ sathdagi birliklarni o'z atrofiga birlashtirmoqda.

Bu jihatdan qaraganda, qadimgi Misr filologlarining so'zlarni predmet va tushuncha nomlari asosida tasniflashga bo'lgan urinishlari keyinchalik til birliklari o'rtasidagi murakkab semantik munosabatlarni anglash uchun zamin yaratgan.

Til belgisining nominativ funksiyasi zevgmatik qurilmada alohida ahamiyatga ega. Chunki zevgmada bir xil grammatik mavqedagi birliklar ko'pincha turli nominativ xususiyatga ega bo'ladi. Biri konkret predmetni, ikkinchisi abstrakt tushunchani, uchinchisi esa jarayon yoki holatni ifodalashi mumkin.

Shunday qilib, nominatsiya jarayonining murakkablashuvi zevgmatik munosabatlarning shakllanishi uchun dastlabki semantik asoslardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Qadimgi Misr manbalarida so'zlar, so'zning ma'noli qismlari va gaplar bir-biridan farqlab o'rganilgan. Bu holat tilning iyerarxik tuzilishini anglashga qaratilgan dastlabki ilmiy qarashlardan dalolat beradi.

Misr filologlari nutqning ma'noviy bo'linishining yuqori chegarasini aniqlashda biz bugungi kunda sintagma deb atayotgan tushunchaga juda yaqin kelganlar. Sintagmatik munosabatlarni anglash til birliklarining chiziqli nutq jarayonida qanday birikishini tushunish uchun katta ahamiyatga ega [4, 48].

Zevgmatik qurilmalar ham aynan sintagmatik munosabatlar asosida shakllanadi. Zevgma tarkibida kamida uchta muhim unsur mavjud bo'ladi:

1. boshqaruvchi yoki umumiy komponent;
2. unga bog'langan birinchi birlik;
3. unga bog'langan ikkinchi yoki undan ortiq birliklar.

Bu birliklar o'rtasidagi munosabat oddiy sintagmatik bog'lanishdan murakkabroq xususiyatga ega. Chunki umumiy komponent barcha bog'langan birliklarga bir xil darajada semantik jihatdan mos kelavermaydi.

Masalan: *U derazani yopdi va suhbatga nuqta qo'ydi*. Bu yerda **yopdi** va **nuqta qo'ydi** turli predikativ markazlar bo'lsa, zevgmatik qurilmada esa bitta markaziy birlik bir necha komponentga xizmat qiladi:

U eshikni va bahsni yopdi. Bunda **yopdi** fe'li birinchi komponent bilan bevosita, ikkinchi komponent bilan esa ko'chma ma'noda bog'langan.

Demak, zevgma sintagmatik bog'lanishning o'ziga xos murakkab ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Qadimgi Misr filologlarining nutqni ma'noli segmentlarga ajratishga intilishi aynan shunday murakkab sintagmatik munosabatlarni keyinchalik ilmiy tavsiflash imkonini yaratgan.

So'zning bo'linmas ma'noli qismi sifatida qadimgi Misr filologlari so'z yasovchi yoki shakl yasovchi affikslarni tushunganlar. Bunday affikslar sirasiga prefikslar, kauzativ qo'shimchalar hamda fe'l shaklining infiksali formalari kiritilgan. Mazkur holat zamonaviy derivatologiya nuqtayi nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki derivatsion jarayon til birliklarining yangi shakl, yangi ma'no yoki yangi sintaktik funksiyaga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Zevgmatik qurilmalarda derivatsion imkoniyatlar bevosita yoki bilvosita namoyon bo'lishi mumkin. Bir xil derivatsion asosga ega birliklar turli sintaktik funksiyalarda qo'llanilishi, shuningdek, bitta operatorning turli semantik birliklarga nisbatan qo'llanishi zevgmatik munosabatlarni yuzaga keltiradi.

Xulosa. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq qadimgi filologik qarashlarni o'rganish zevgmatik qurilmalar nazariyasining tarixiy ildizlarini aniqlash imkonini beradi. Qadimgi Misr va Mesopotamiya tilshunoslik an'analari so'zning mustaqil birlik sifatida farqlanishi, uning ma'noli qismlarga ajratilishi, nominativ birliklarning tasniflanishi hamda sintagmatik munosabatlarning dastlabki ko'rinishlarining anglanishi keyingi lingvistik nazariyalar uchun muhim zamin yaratgan.

Qadimgi Misr filologlarining so'z, uning ma'noli qismlari va gapni bir-biridan farqlashi derivatsion munosabatlarni anglashning dastlabki bosqichi sifatida baholanishi mumkin. Affikslarning so'z yasovchi va shakl yasovchi vosita sifatida tushunilishi esa zamonaviy derivatologiyaning nazariy ildizlari bilan bevosita bog'liqdir.

Zevgmatik qurilmalar quyidagi lingvistik jarayonlarning o'zaro bog'liqligi asosida shakllanadi: nominatsiya → derivatsiya → sintagmatik bog'lanish → semantik differentsiallashtirish → umumiy operator → zevgmatik qurilma.

Demak, zevgmatik qurilmalarni faqat stilistik vosita sifatida emas, balki tilning nominativ, derivatsion, sintaktik va semantik taraqqiyoti natijasida shakllangan ko'p qatlamli lingvistik hodisa sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, zevgmatik qurilmalarni tadqiq etishda tarixiy-genetik yondashuv, derivatsion tahlil, sintagmatik-semantik tahlil hamda strukturaviy-funksional metodlarni kompleks qo'llash muhim ilmiy natijalarga olib keladi. Bu esa zevgmaning til tizimidagi o'rnini yanada aniqroq belgilash, uning derivatsion mexanizmlarini ochib berish hamda o'zbek va nemis tillardagi strukturaviy-semantik xususiyatlarini qiyosiy tadqiq etish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1.Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1975.

2. Робинс Р. Краткая история языкознания. – М.: Высшая школа, 1990.
3. Saussure F. de. Course in General Linguistics. – New York: McGraw-Hill, 1966.
4. Štekauer P., Lieber R. Handbook of Word-Formation. – Dordrecht: Springer, 2005.
5. Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
6. Loprieno A. Ancient Egyptian: A Linguistic Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
7. Allen J.P. Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
8. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаши тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007.
9. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.

BADIY MATNDA “ERKAK” KONSEPTINI VOQELANTIRUVCHI AYRIM LISONIY VOSITALAR

Shukurova Matluba Xoshimovna

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
filologiya fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent

<https://orcid.org/0009-0004-8685-1638>

shukur.matluba865@gmail.com

UDK: 81-273.612.2

Annotatsiya. Ushbu maqolada gender konseptining badiiy matndagi talqini, “erkak” konseptini voqelantiruvchi lisoniy vositalar haqida so‘z yuritiladi. Maqolada erkak konseptosferasi doirasida “ota”, “sevimli yor” “oila himoyachisi” “jufti halol” hamda erkak tasavvuridagi ayol obrazi kabi konseptlarning namoyon bo‘lish xususiyatlari haqida atroflicha fikr yuritiladi. Shuningdek, maqolada zamonaviy o‘zbek she‘riyati namunalari asosida erkak genderiga xos belgilar metafora, obrazlilik, baholovchi birliklar va boshqa lingvopoetik vositalar orqali qanday ifodalanishi yoritilgan. Maqolaning maqsadi badiiy matnda erkaklik tasavvurini shakllantiruvchi badiiy ifoda mexanizmlarini ochib berish, shuningdek, zamonaviy o‘zbek adabiyotida aks etuvchi gender stereotiplari, madaniy qadriyatlar va badiiy tafakkur xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: gender konsepti, badiiy matn, “erkak” konsepti, “ayol” konsepti, lingvopoetika, gender stereotiplari, badiiy tafakkur.

НЕКОТОРЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТА «МУЖЧИНА» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Шукурова Матлуба Хошимовна

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы

Аннотация. В статье рассматривается интерпретация гендерного концепта в художественных текстах и языковые средства, реализующие концепт «мужчина». Исследование проводится на материале современной узбекской поэзии и направлено на выявление способов художественного выражения характеристик, связанных с мужским гендером, посредством метафоры, образности, оценочной лексики и других лингвопоэтических средств. Цель статьи заключается в раскрытии механизмов художественного конструирования представлений о мужественности в поэтическом дискурсе, а также в определении гендерных стереотипов, культурных ценностей и

особенностей художественного мышления, отражённых в современной узбекской литературе.

Ключевые слова: гендерный концепт, художественный текст, концепт «мужчина», концепт «женщина», лингвопоэтика, гендерные стереотипы, художественное мышление.

SOME LINGUISTIC MEANS OF REALIZING THE CONCEPT “MAN” IN A LITERARY TEXT

Shukurova Matluba Khoshimovna

PhD in Philology, Associate Professor

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Abstract. The article examines the interpretation of the gender concept in literary texts and the linguistic means that realize the concept of “man”. It investigates the manifestation of concepts such as “father”, “lover”, and “wife” within the conceptual sphere of “man”. The aim of the analysis is to identify the mechanisms of literary expression regarding characteristics associated with the male gender, based on material from contemporary Uzbek poetry. The study is based on examples from contemporary Uzbek poetry and focuses on the ways gender-related characteristics are represented through metaphor, imagery, evaluative vocabulary, and other linguopoetic devices. The purpose of the article is to reveal the mechanisms of artistic construction of masculinity in poetic discourse and to identify the gender stereotypes, cultural values, and features of artistic thinking reflected in modern Uzbek literature.

Keywords: gender concept, literary text, concept “man”, concept “woman”, linguopoetics, gender stereotypes, artistic thinking.

Kirish. Ma'lumki, zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma asosida til va tafakkur munosabatlari muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, *konsept* tushunchasi insonning borliqni idrok etishi, tasavvur qilishida, uning ongostida mental holda namoyon bo'luvchi, til sohiblarining dunyoqarashi, ularning milliy-etnik jihatlarini o'zida aks ettiruvchi birlik sifatida belgilanishi mumkin. Bundan tashqari, konseptning milliy-madaniy xususiyati ham mutaxassislar nazaridan chetda qolmagan bo'lib, konseptga xos barqarorlik, mukammallik hamda izchillik bevosita tushunchaning xossasini belgilab beradi.

O'zbek lingvomadaniyatida erkak va ayol obrazlari muayyan milliy qadriyatlar, an'analar va axloqiy me'yorlar asosida shakllangan. Shaxs tushunchasini ifodalovchi birliklar orasida keng tarqalgani “erkak” va “ayol” konseptlaridir. Konseptning leksik-semantik tadqiqida xuddi shu konsept atrofida to'planuvchi jamiki leksemalarning etimologiyasi, lug'aviy ma'nosi, kognitiv, funksional jihatlar atroficha o'rganiladi. Xususan, “erkak” konsepti doirasidagi til birliklari majmuyini yaratish samarali manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda konsept, uning nazariy tadqiqiga doir talqinlarga e'tibor kuchaya boshladi. Bu borada N.D.Arutyunova, Z.D.Popova, Y.S.Kubryakova, I.O.Okunova, F.B.Muxutdinova, V.V.Vasyuk, L.V.Adonina va boshqa ko'plab olimlarning tadqiqotlari maydonga keldi [1,4,7,8,11,12]. O'zbek tilshunosligida ham konsept va uning nazariy tadqiqiga bag'ishlangan T.Madriyev, N.Nasrullayeva, N.Umarova, D.Baxronova, Z.Akbarova, M.Rahmatova va boshqa ko'plab olimlarning ishlarida mazkur sohaning nazariy asoslari belgilandi, turlicha konseptlar bo'yicha bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi [2,5,6,9,10].

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda tavsifiy, lingvopoetik, konseptual va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Milliy tariximizga, madaniy-ma'naviy ildizlarimizga nazar tashlaydigan bo'lsak, olamning o'zbekona milliy tasvirida "ayol" va "erkak" tushunchasi o'ziga xos tarzda juda muhim rol o'ynaydi. Bu borada aytish mumkinki, gender xususiyatlarning o'ziga xos jihatlari badiiy matnlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, "erkak" konseptining semantik mazmunini ochishda she'riyat muhim o'rin tutadi.

Odatda, ming yillar mobaynida erkak ijodkorlar bayt-u g'azallarining eng sara satrlari *ayol go'zalligini* madh etib keladi. O'zbek she'riy matnlarida erkak ijodkorlarning o'ziga xos o'rni va ovozi bo'lib, bu holat uzoq yillik tarixiy jarayonni qamrab oladi.

"Erkak" konseptini voqelantiruvchi lisoniy vositalar orasida turli semalarning namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. Masalan:

Ularni men yana ko'ramanmi-a?

Ayvonda odamdek kuzatolmadim.

Kuz. To'ylar boshlandi yuragim pora –

Bitta qizimni ham uzatolmadim (M.Yusuf, Lolaqizg'aldoq).

Ushbu matn parchasida erkak konseptosferasining ota shaxsi ta'sirchan tarzda ochib berilgan.

Kuz. To'ylar boshlandi yuragim pora – Bitta qizimni ham uzatolmadim misralari otaning qalbida kechayotgan eng og'ir dardni namoyon etadi. Odatda, bunday psixologik o'ylar erkaklarda ko'proq yuz beradi. Ota oilaning ham ruhiy, ham ma'naviy, ham moddiy jihatiga mas'ul bo'lgan shaxsdir. Shu sababdan ham to'y qilish, qiz uzatish, o'g'il uylantirish otalik maqomiga xos bo'lgan ish-harakatlar hisoblanadi. Eng asosiy lisoniy birlik *bitta qizimni ham uzatolmadim* jumlasini bo'lib, bu erkak konseptosferasining markaziy nuqtasi bo'lgan ota konseptini belgilaydi.

Sharqona madaniyatda qizni uzatish otaning eng muqaddas va sharaflı burchlaridan biri hisoblanadi. Bu burchni bajara olmaslik ota sifatida vijdon azobini keltirib chiqaradi. Bu birikma erkakning oila, farzandlar va ularning kelajagi uchun chekkan ruhiy azobini, o'zini aybdor his qilishini va otalik mas'uliyatini bajarishga bo'lgan kuchli istagini aks ettirmoqda.

Erkak konseptosferasi doirasidagi "oila himoyachisi" konseptining voqelanishi:

Biroq ko'nglim sezar mendan keyin ham,

Bir kun bu hovliga odam to'ladi.

Hali to'ylar qilib charchaysan, erkam,

Mening qizlarim eng baxtli bo'ladi (M.Yusuf, Lolaqizg'aldoq) [3].

Ushbu matn erkak konseptosferasini bir qancha lisoniy birliklar orqali ochib bermoqda. Avvalo, *ko'nglim sezar mendan keyin ham* birikmasi shaxsning o'zidan keyingi davrga nisbatan chuqur o'y-xayollarini, o'zining yo'qligida ham oilasi va avlodining kelajagi haqidagi qayg'urishini ko'rsatadi. Bu, odatda, oila boshlig'i, ya'ni erkakning doimiy o'ylari hisoblanadi. Erkak konseptosferasida "oila himoyachisi" semasi birlamchi o'rinni egallaydi. Berilgan satrlarda *mendan keyin* tarzidagi birlik erkaklar nutqida qo'llanilgan bo'lib, mazkur konseptni ochib berishda xizmat qilmoqda.

Hali to'ylar qilib charchaysan, erkam degan murojaatda esa, nutq bevosita erkak shaxsiga tegishli ekani yanada aniq namoyon bo'lmoqda. Chunki *erkam* leksemasi ayollarga murojaat shakli sifatida yaqin inson, asosan turmush o'rtog'i tomonidan qo'llaniladi. Bu murojaat erkakning rafiqasiga nisbatan yaqin munosabatini ko'rsatadi, bu ham oilaviy muhitda erkakning o'rnini ta'kidlaydi. She'ning umumiy mazmunida vasiyat motivi ham mavjud bo'lib, oila boshlig'ining o'z ayoliga aytgan fikrlari jamlangan. An'anaviy oilalarda qizlarini uzatish, ularning baxtini ko'rish uchun otaning zimmasiga katta mas'uliyat tushadi. Bu parchada esa ota (ijodkor) o'z mas'uliyatini bajara olmaslik dardini alam bilan ifodalamoqda.

*Mening qizlarim eng baxtli bo'lad*i jumlasida matnda erkak konseptosferasini eng yorqin holda ochib beruvchi ifodalardan biridir. *Mening qizlarim* deya o'z farzandlariga egalik hissi va ularning kelajakdagi baxtiga bo'lgan cheksiz umid, istak, otaning qizlariga nisbatan chuqur muhabbati va himoyachilik instinktini namoyon etadi. O'z qizlariga bo'lgan otalik mehrini, kelajakka ishonchini va ularning baxtini ko'rish orzusini ifodalamoqda. Demak, mazkur parcha erkakning oila boshlig'i, ota, himoyachi va kelajakni o'ylovchi shaxs sifatidagi obrazini to'liq ochib bergan.

Shuni ham ta'kidlash zarurki, o'zbek madaniyatida mavjud bo'lgan axloqiy qadriyatlardan biri kelinlar qaynota-qaynona oldida farzandlarini "o'g'lim", "qizim" deb suyishi odat emas. Farzandlarining ismi bilan murojaat qiladilar. Ammo bunday cheklov erkaklarga nisbatan qo'llanmaydi. O'zbek otalari nutqidagi ta'kidlab aytilgan *qizlarim* so'ziga ham shu jihatdan xoslangan leksik birlik sifatida qarash mumkin.

Sevdim demasang ham sevging izhori –

Ko'zing to'la mehr jilmayishlaring (M.Yusuf, Ey jufti halolim).

Ushbu she'riy matn parchasi erkak konseptosferasining nozik va chuqur hissiy jihatlarini, munosabatlarga bo'lgan yondashuvini yorqin ochib beradi. *Sevdim demasang ham sevging izhori* jumlasida erkakning munosabatlardagi samimiyat va amaliy ifodalarga beradigan ahamiyatini ko'rsatadi. Bu yerda erkak sevgining so'zlar bilan emas, balki boshqa, yanada chuqur va chinakam usullar bilan namoyon bo'lishini qadrlagan. Ko'pincha erkaklar, madaniy kontekstga ko'ra, his-tuyg'ularini oshkora ifodalashda faol bo'lishlari mumkin, ammo ular boshqalarning hissiyotlarini nozik belgilardan anglay olish qobiliyatiga egalar. Ushbu ifoda erkakning sevgini faqatgina so'z bilan emas, balki undan ham muhimroq bo'lgan harakatlar va imo-ishoralarda qidirishini, topishini va qadrlashini anglatadi.

Ko'zing to'la mehr jilmayishlaring iborasi esa erkakning aynan shu nozik va amaliy ifodalarni qanday idrok etishini aniq ko'rsatadi. Umuman olganda, ushbu matn parchasi erkak konseptosferasidagi oshiq mikrokonseptining chuqur hissiy idrokini, munosabatlarda samimiyat va amaliy ifodalarga beriladigan ustuvor ahamiyatni, shuningdek, so'zsiz munosabat orqali sevgi va mehrni anglay olish qobiliyatini juda ta'sirchan tarzda ochib bergan. Erkakning bu yerda tasvirlangan dunyoqarashi, uning so'zdan ko'ra his-tuyg'ularning amaliy namoyon bo'lishini qadrlashi yaqqol ko'rsatilgan.

Shuningdek, erkak konseptosferasi doirasidagi "mehribon yor" konseptining voqelanishi:

Mehri sadoqati siymu zar sanam,

Munglig'im, munisim, mushtiparginam (M.Yusuf, Ey jufti halolim) [3].

Mehri sadoqati siymu zar sanam birikmasi erkakning ayolga bo'lgan munosabatidagi qadriyatlarni ko'rsatadi. Bu yerda *mehri sadoqati* jumlasida ayoldagi muhabbat va vafodorlik kabi fazilatlarni ta'kidlaydi va shu bilan birga, oila munosabatlarida ayol va erkak o'rtasidagi mehr, sadoqat ahamiyatli tuyg'ular ekaniga urg'u beriladi. *Siym, zar* so'zlari qimmatbaho buyumlarni ifodalovchi birliklar bo'lib, oiladagi ayol sadoqati va mehri qadr jihatidan siym va zarga, ya'ni oltin va kumushga tenglashtiriladi. Erkak uchun ayoldagi bu sifatlar juda qadrli bo'lib, ular oila va munosabatlarning mustahkamligi uchun asosiy omil hisoblanishi ko'rsatilmoqda. *Siymu zar* (kumush va oltin) ta'rifi esa bu fazilatlarning naqadar bebaho, qimmatli ekanligini ifodalaydi. Erkak o'z rafiqasi, sevgilisining bu sifatlarini dunyodagi eng qimmatbaho narsalarga tenglashtirib, unga nisbatan yuksak ehtirom va qadrlash hissini namoyon etmoqda.

Ikkinchi misradagi *munglig'im, munisim, mushtiparginam* so'zlari erkakning ayolga nisbatan munosabatini ochib berish bilan birga, ayolning oqilchiligiga bo'lgan rahmli munosabatni ham ko'rsatadi. Ushbu so'zlar ayollarga nisbatan, odatda, erkaklar nutqidagina qo'llanadi va so'zlarda zaifalik, g'amginlik ottenkasi mavjud.

Munglig'im so'zi erkakning turmush o'rtog'ining ichki holatini, uning qayg'u va tashvishlarini tushunishini, unga hamdardlik bildirishini anglatmoqda. Bu erkakning ayolning zaif tomonlariga diqqat qaratishi va uning hissiy holatiga befarq emasligini bildiradi. *Munisim* esa rafiqasi, sevgilini eng yaqin sirdosh, do'st va tasalli beruvchi shaxs sifatida qabul qilishni ko'rsatadi.

Nihoyat, *mushtiparginam* so'zi erkak konseptosferasining eng muhim jihatlaridan birini, ya'ni himoyachilik instinktini yaqqol namoyon etadi. *Mushtipar* so'zi zaif, nochor, himoyaga muhtoj degan ma'nolarni anglatadi. Erkak o'z ayoli, rafiqasini *mushtiparginam* deb atash orqali unga nisbatan g'amxo'rlik hissini namoyon etmoqda.

Umuman olganda, ushbu matn parchasi erkakning ayolga nisbatan hurmat, ehtirom, qadrlash, himoya qilish, g'amxo'rlik qilish kabi an'anaviy qadriyatlarga asoslangan konseptual dunyosini to'liq ochib bergan. U erkakning o'z sevgilisini nafaqat tashqi go'zallik, balki ruhiy fazilatlar va zaifliklari bilan birga qabul qilgan holda, unga nisbatan mas'uliyat va muhabbat hissini tuyganini ko'rsatmoqda.

Qo'shimcha qilish mumkinki, parchada *jufti halolim* deya murojaat qilib, nikoh rishtalarining muqaddasligi ham ta'kidlangan. Bu birikma ayollarga nisbatan ishlatiladigan maxsus gender leksikasi hisoblanib, erkaklar nutqidagina qo'llanishi bilan farqlanib turadi.

Bilib qo'y, ortimdan qolar izim sen,

Jonimga malhamim Shirin so'zim sen (M.Yusuf, Bilolim).

Ushbu matn parchasi erkak konseptosferasining kuchli va chuqur hissiy jihatlarini o'zida mujassam etgan. Berilgan matn bobo, ota konseptini ochib beruvchi leksik birliklardan tuzilgan bo'lib, *ortimdan qolar izim sen* jumlasini erkak konseptosferasining eng markaziy elementlaridan biri – o'zidan keyin qoldiradigan meros, iz, davomiylilik haqidagi istakni ochib beradi. Erkaklar ko'pincha o'z hayotlarining ma'nosini o'zlaridan keyingi avlodlarda, yaratgan ishlarida ko'rishadi. Nabira boboning ismini, oilaviy an'alarini davom ettiruvchi shaxs sifatida ko'riladi.

Qo'shimcha qilish mumkinki, erkak konseptosferasining markaziy o'rinlaridan birini aynan *zuryod qoldirish* tushunchasi egallaydi va bu *ortimdan qolar izim sen* iborasining ma'nosini yanada kengaytiradi.

Sharqona, jumladan, o'zbek madaniyatida erkakning asosiy hayotiy vazifalaridan biri oilasining davomiyligini ta'minlash. Bu shunchaki biologik ehtiyoj emas, balki chuqur ijtimoiy, madaniy va ruhiy mas'uliyatdir. Bu orqali o'z naslini davom ettiradi, oila nomini saqlab qoladi. Shu sababli, erkakning o'zidan keyin avlod qoldirishga bo'lgan intilishi uning hayotiga ma'no beruvchi, uning harakatlariga turtki beruvchi asosiy omillardan biri sifatida qadrlanadi.

Demak, erkak konseptosferasida zuryod qoldirish tushunchasi shaxsiy meros, nasl davomiyligi, ijtimoiy mas'uliyat va o'zining hayotiy maqsadini anglatuvchi asosiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. *Ortimdan qolgin, chirog'imni yoqqin* tarzidagi jumlar asosan erkak, aniqrog'i, ota nutqiga tegishli bo'lgan birlik hisoblanadi.

Xulosa. O'zbek badiiy matnlarida gender konsepti, xususan, erkak konsepti turli badiiy ifoda vositalari orqali namoyon bo'ladi. Bunday ifodalar erkak va ayol obrazlarining milliy xosliklari, xarakter-xususiyatlarini ramziy shaklda ifodalab, milliy tasavvurlarni obrazli tarzda yoritish bilan mazkur konseptlarni shakllantiradi, ularni boyitishga xizmat qiladi. Ayniqsa, she'riy matnlarda buni yaqqol kuzatish mumkin.

Adabiyotlar

1. Адонина Л.В. Концепт “женщина” в русском языковом сознании: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2007.

2. Аноркулова О.Н. Ўзбек тилида “ота” концептининг лисоний-когнитив талқини: Филол. фанл. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2023.
3. Muhammad Yusuf. Saylanma: she‘rlar, dostonlar. – Toshkent: Sharq, 2019.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 2000; Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – М.: Языки славянской культуры, 2004.
5. Бахронова Д.К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категориялари: Филол. фанл. док. (DSc) дисс. – Тошкент, 2022.
6. Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида “аёл” концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2012.
7. Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – М.: Языки славянской культуры, 2004.
8. Мухутдинова Ф.Б. Концепт “женщина” во французском языковом сознании (на материале афористики): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2006.
9. Мадриев Т. Инглиз ва ўзбек тилларида инсон туйғулари ифодаланишининг концептуал таҳлили: Филол. фанл. док. (DSc) дисс.... автореф. – Самарқанд, 2019.
10. Насруллаева Н.З. Инглиз ва ўзбек тилларида оламнинг фразеологик манзарасида гендер концептларининг шаклланиши: Филол. фанл. док. (DSc) дисс.... автореф. – Тошкент, 2018.
11. Окунева И.О. Концепт “красота” в русском и английском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2009.
12. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 2000.
13. Раҳматова М.М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида “гўзаллик” концептининг лисоний хусусиятлари: Филол. фанл. фалс. док. (PhD) дисс. автореф. – Бухоро, 2019.
14. Умарова Н.Р. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи. Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2021.

SOMATIK-ASSOTSIIATIV MAYDON TUSHUNCHASINING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SHAKLLANISHI

Niyazova Dilbar Xoltemirovna

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Qarshi davlat universiteti

dilbarniyozova9@gmail.com

811.512.133 (045)

Annotatsiya. Maqolada somatik-assotsiativ maydon muayyan somatik birliklarga nisbatan til egalarida yuzaga kelgan assotsiativ javob reaksiyalari majmuyi hisoblanishi hamda somatik birliklar tana a‘zolari, ularning qismlarini anglatuvchi leksik birliklar, tana a‘zolarini tavsiflovchi so‘z birikmalari yoki somatik iboralardan tashkil topishi mumkinligi haqida bayon qilingan. Assotsiativ maydonning funksional-semantik maydon kabi turli sath birliklaridan tashkil topishi, ammo funksional-semantik maydondan tarkibida semantik jihatdan umumiy tushunchani anglatuvchi birliklar qatorida ma‘nosiga ko‘ra bir-biriga muvofiq kelmaydigan birliklar ham uchrashiga ko‘ra farq qilishi izohlangan. Shuningdek, assotsiativ maydon bir-biri bilan assotsiativ bog‘langan birliklar majmuyi ekanligi, muayyan til birligi, u anglatgan obekt haqidagi til egalarining bilim va tasavvurlari, madaniy qarashlari, hissiy bahosi kabilarni aks ettirishi yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: assotsiativ maydon, lisoniy birliklar, assotsiatsiyalar, funksional-semantik maydon, somatik birliklar, semantik munosabat.

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ СОМАТИЧЕСКО-АССОЦИАТИВНОГО ПОЛЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Ниязова Дильбар Холтемировна

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент
Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье поясняется, что соматико-ассоциативное поле представляет собой совокупность ассоциативных реакций, возникающих у носителей языка на определенные соматические единицы, и что соматические единицы могут состоять из частей тела, лексических единиц, обозначающих их части, словосочетаний, описывающих части тела, или соматических выражений. Объясняется, что ассоциативное поле, подобно функционально-семантическому полю, состоит из единиц разных уровней, но отличается от функционально-семантического поля тем, что среди единиц, обозначающих общее понятие в семантическом плане, есть также единицы, не соответствующие друг другу по значению. Также объясняется, что ассоциативное поле представляет собой совокупность единиц, ассоциативно связанных друг с другом, и что оно отражает знания и воображение, культурные взгляды, эмоциональную оценку носителями конкретной языковой единицы и объекта.

Ключевые слова: ассоциативное поле, языковые единицы, ассоциации, функционально-семантическое поле, соматические единицы, семантическая связь.

FORMATION OF THE CONCEPT OF THE SOMATIC-ASSOCIATIVE FIELD IN UZBEK LINGUISTICS

Niyazova Dilbar Kholtemirovna

doctor of philosophy in philological Sciences (PhD), Associate Professor
Karshi State University

Annotation. The article explains that the somatic-associative field constitutes the set of associative reactions evoked in native speakers by specific somatic units, and that somatic units may consist of body parts, lexical units denoting such parts, phrases describing body parts, or somatic expressions. It is explained that an associative field, like a functional-semantic field, consists of units from various levels; however, it differs from a functional-semantic field in that, alongside units denoting a shared semantic concept, it also includes units that do not correspond to one another in meaning. It is further explained that an associative field constitutes a set of units linked by association and reflects the knowledge, imagination, cultural perspectives, and emotional evaluations held by speakers regarding a specific linguistic unit and its corresponding object.

Keywords: associative field, linguistic units, associations, functional-semantic field, somatic units, semantic relation.

Kirish. Ma'lumki, assotsiativ maydon insonning borliq va undagi predmetlar, voqea-hodisalar haqidagi bilim va tasavvurlari, madaniy qarashlari, hissiy bahosi kabilarni aks ettiruvchi

ko'p qirrali tuzilmadir. Assotsiativ maydonni tashkil qilgan lisoniy birliklar inson ongida muayyan obyekt bo'yicha hosil bo'lgan assotsiatsiyalardir. Ushbu birliklar muayyan xalqning milliy dunyoqarashi, tafakkur tarzi, madaniy tasavvurlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism. B.Tajiboyev assotsiativ maydon birliklarining semantik, struktur, uslubiy-funksional, nutqiy-pragmatik va boshqa xususiyatlarini o'rganib, ularning quyidagi turlarini farqlagan: 1) tilning qaysi sath birligiga mansubligiga ko'ra: fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sath birliklari; 2) struktur jihatdan: sodda: sodda tub va sodda yasama so'zlar; b) juft, qo'shma, takroriy so'zlar; sodda va murakkab so'z birikmalari, sodda va qo'shma gaplar; matn; 3) turtki so'z bilan semantik aloqasiga ko'ra: turtki so'z bilan semantik jihatdan zich bog'langan birliklar; turtki so'z bilan semantik jihatdan bog'lanmagan birliklar; 4) tilning qanday qatlamiga mansubligiga ko'ra: shevaga oid birliklar, adabiy til birliklari; 5) qanday nutq uslubiga xoslanganligiga ko'ra: uslub jihatdan betaraf bo'lgan birliklar, uslubiy xoslangan birliklar; 6) xarakteriga ko'ra: individual va jamoaviy xarakterdagi birliklar; 7) til egalarida takrorlanish chastotasiga ko'ra: yuqori chastotali va past chastotali birliklar; 8) assotsiativ maydonning qaysi qismida joylashganligiga ko'ra: assotsiativ maydonning yadrosini tashkil etuvchi birliklar, maydonning yaqin chegarasidan o'rin olgan birliklar, maydonning uzoq chegarasidan o'rin olgan birliklar [3;53].

Anglashiladiki, assotsiativ maydon birliklarining funksional-semantik maydon birliklariga nisbatan ko'lami keng. Assotsiativ maydonning tarkibi turtki so'z bilan bog'liq holda umumiy semantik uyalariga birlashuvchi hamda bunday uyalar tarkibiga kirmaydigan turli assotsiativ birliklardan tashkil topadi.

Shunisi xarakterliki, har bir insonning olamdagi predmetlar, hodisalar haqidagi tasavvurlari o'ziga xos. Shu jihatdan unda muayyan bir predmet, hodisa bo'yicha yuzaga kelgan assotsiatsiyalar maydoni personal xarakterga ega bo'ladi. Shu bilan birga, kishilarning biror bir obyekt haqidagi bilim tasavvurlari, madaniy qarashlari bir-biriga teng kelishi mumkin. Bunday vaqtda ularning ushbu obyektga nisbatan hosil bo'lgan assotsiatsiyalari ham o'xshash yoki umumiy bo'lishi mumkin. Insonning ushbu obyekt haqidagi qarashlari o'zgarsa, uning assotsiatsiyalarida ham o'zgarishlari kuzatilishi tabiiy. Bunday vaqtda assotsiatsiyalar maydoni vaqtinchalik xususiyatga ega bo'ladi. Demak, turli kishilarda muayyan obyektga nisbatan hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar maydoni bir-biridan farqli belgilarga ega bo'lishi mumkin [1;126]. Shu sababli assotsiativ maydondagi barcha birliklar, hatto past chastotali javob reaksiyalari ham tahlil obyekti bo'la oladi.

A.A.Zalevskaya ham bu haqida fikr yuritar ekan, assotsiativ maydondagi past chastotali yoki yakka xarakterdagi javob reaksiyalari etnomadaniy tadqiqotlar uchun qiziqarli ma'lumot berishi mumkinligini ta'kidlaydi [4;22.].

Assotsiativ maydon ham funksional-semantik maydon kabi turli sath birliklaridan tashkil topadi. Ammo funksional-semantik maydondan tarkibida semantik jihatdan umumiy tushunchani anglatuvchi birliklar qatorida ma'nosiga ko'ra bir-biriga muvofiq kelmaydigan birliklar ham uchrashiga ko'ra farq qiladi. Assotsiativ maydonda turtki so'zga hech qanday aloqasi bo'lmagan birliklar ham kuzatilishi mumkin. Shu jihatdan assotsiativ maydon ham individual, ham jamoaviylik xususiyatiga ega bo'ladi. Demak, assotsiativ maydon funksional-semantik maydonga nisbatan turli xususiyatlarga ega birliklarni qamrab oladi.

Assotsiativ maydonning muhim xususiyati, uning barcha maydon turlari kabi yadro va chegara zonalariga bo'linishidir. Assotsiativ maydonning yadro a'zolari yuqori chastotaga ega, til egalari ongida barqaror yashaydigan hamda turtki so'z bilan semantik jihatdan zich bog'langan birliklardan tashkil topsa, chegara zona birliklari past chastotali yoki yakka xarakterdagi, turtki so'z bilan semantik jihatdan kuchsiz bog'langan (yoki butkul bog'lanmagan) birliklardan tarkib topadi.

Assotsiativ javob reaksiyalari til egalarida qanchalik ko'p takrorlansa hamda turtki so'z bilan bevosita bog'lansa, uning maydondagi mavqeyi ustun bo'ladi [1;126].

Assotsiativ maydon dinamik xarakterga ega. Til egalarining yoshi, jinsi, mavqeyi, hayotiy tajribasi, ijtimoiy muhit kabilar ularda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar xarakteriga ta'sir ko'rsatadi. Muayyan bir davrda turtki so'z bilan assotsiativ bog'langan javob reaksiyasi keyingi davrda bu xususiyatini yo'qotishi mumkin. Yoki assotsiativ maydonning chegara zonasidan o'rin olgan javob reaksiyasi boshqa davrda yadrodan joy olishi mumkin.

Xullas, assotsiativ maydon bir-biri bilan assotsiativ bog'langan birliklar majmuyi bo'lib, muayyan til birligi, u anglatgan obyekt haqidagi til egalarining bilim va tasavvurlari, madaniy qarashlari, hissiy bahosi kabilarni aks ettiradi.

Tilshunoslikka *somatik-assotsiativ maydon* nazariyasining shakllanishida assotsiativ maydon haqidagi ilmiy xulosalar nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Somatik-assotsiativ maydon muayyan somatik birliklarga nisbatan til egalarida yuzaga kelgan assotsiativ javob reaksiyalari majmuyi hisoblanadi. Somatik birliklar tana a'zolari, ularning qismlarini anglatuvchi leksik birliklar, tana a'zolarini tavsiflovchi so'z birikmalari yoki somatik iboralardan tashkil topishi mumkin. Mazkur birliklarga nisbatan til egalarida yuzaga keladigan assotsiativ javob reaksiyalari somatik-assotsiativ maydonning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Somatik-assotsiativ maydonning har qanday assotsiativ maydon yoki funksional-semantik maydondan farqi shundaki, unda jamlangan assotsiativ javob reaksiyalari faqat somatik birliklarga nisbatan yuzaga kelgan birliklardan iborat. Boshqacha aytganda, somatik-assotsiativ maydon inson tana a'zolari va ularning qismlari bilan bog'liq tasavvurlar, qarashlar asosida shakllanadigan maydon turidir. Ushbu maydon birliklari ham boshqa maydon birliklari kabi til egalarining milliy tafakkuri, hayotiy tajribasi, madaniy qarashlari bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga keladi. Shu sababli somatik-assotsiativ maydonda nafaqat inson tana a'zolarining tavsifiga oid javob reaksiyalari, balki ularga nisbatan til egalarining bahosi, milliy-madaniy qarashlarini aks ettiruvchi assotsiatsiyalar ham uchraydi. Bunday somatik-assotsiativ maydonni o'rganish orqali somatik birliklarning assotsiativ, kognitiv, pragmatik, lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, assotsiativ javob reaksiyalari til egalari ongida shakllangan muayyan shaxs yoki millatning umumiy tashqi qiyofasi – obrazini aks ettiruvchi assotsiativ-somatik portretini tiklashga imkon beradi, turli millat vakillarining muayyan shaxs yoki millat tashqi qiyofasini qanday idrok etishini aniqlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, somatik-assotsiativ maydonni shunchaki somatik birliklarga nisbatan berilgan javob reaksiyalari yig'indisi sifatida emas, balki insonning tana a'zolari, ularning qismlarini idrok etish, anglashning lisoniy ifodasi sifatida baholash mumkin.

Somatik-assotsiativ maydonda til, tafakkur va madaniyatning o'zaro aloqasi namoyon bo'ladi. Ushbu maydondan o'rin olgan javob reaksiyalari til egalarining muayyan shaxs yoki millat tashqi qiyofasi haqidagi individual tasavvurlari bilan bir qatorda, ular yashayotgan etnomadaniy muhitda shakllangan madaniy stereotiplarni ham aks ettiradi. Shu jihatdan somatik-assotsiativ maydonni tadqiq qilish orqali somatik birliklarning lingvomadaniy mazmunini aniqlash mumkin bo'ladi.

Somatik-assotsiativ maydonni o'rganishda quyidagi mezonlarga asoslanish mumkin:

1. Assotsiativ javob reaksiyalarining takrorlanish chastotasi. Bu mezonga ko'ra somatik birliklarga nisbatan til egalarida takrorlangan javob reaksiyalari statistik jihatdan tahlil qilinadi.

2. Assotsiativ javob reaksiyalarining turtki soʻz vazifasidagi somatik birlik bilan semantik yaqinligi. Bu mezon turtki soʻz va javob reaksiyasi oʻrtasidagi semantik munosabat turini aniqlashga imkon beradi.

3. Assotsiativ javob reaksiyalarining turtki soʻz vazifasidagi somatik birlik bilan funksional jihatdan bogʻliqligi. Bu mezon javob reaksiyalarining funksional xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

4. Assotsiativ javob reaksiyalarining baholovchilik xususiyati. Bu mezon til egalarining turtki soʻz anglatgan tana aʼzosi, uning qismlari fiziologik, estetik holatiga nisbatan salbiy yoki ijobiy bahosini aniqlashga imkon beradi.

5. Assotsiativ javob reaksiyalarining lingvomadaniy xususiyati. Mazkur mezon javob reaksiyalarining milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlashga imkon beradi.

6. Assotsiativ javob reaksiyalarining individuallik yoki jamoaviylik xususiyati. Bu mezon javob reaksiyalarining bir yoki bir necha til egalariga tegishli ekanligini aniqlashga imkon beradi. Shuningdek, individual va jamoaviy tajribani oʻrganishda muhim material boʻlib xizmat qiladi.

Qayd etilgan mezonlarni assotsiativ javob reaksiyalariga kompleks tarzda tatbiq etilishi somatik-assotsiativ maydonning tuzilishi, tarkibiy qismlari xarakterini chuqurroq ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Assotsiativ maydon muayyan til birligiga nisbatan til egalari xotirasida tiklangan javob reaksiyalari, somatik-assotsiativ maydon esa somatik birlikka nisbatan til jamoasida yuzaga kelgan javob reaksiyalari majmuyidir. Somatik-assotsiativ maydon semantik, funksional-semantik maydonlardan inson tashqi qiyofasi, tana aʼzolari, ularning qismlari haqidagi milliy tasavvurlar, madaniy qarashlarni aks ettirishi, til jamoalari ongida shakllangan muayyan shaxs yoki millatning tashqi qiyofasini tiklash hamda assotsiativ-somatik portretini shakllantirishga xizmat qilishiga koʻra farqlanadi.

Somatik-assotsiativ maydonning oʻziga xosligi undan oʻrin olgan javob reaksiyalarining somatik turtki soʻz bilan bevosita bogʻlanishi, nisbatan barqarorligi hamda yuqori chastotaga ega boʻlishi bilan xarakterlanadi. Bu xususiyatni, avvalo, inson tana aʼzolari va ularning qismlari fiziologik tuzilishining umumiyliigi va oʻxshashligi bilan izohlash mumkin. Ayniqsa, muayyan millat kishilari tashqi qiyofasidagi oʻxshashlik ularga nisbatan beriladigan tavsiflarning ham koʻpincha bir xil, oʻxshash yoki mazmunan yaqin boʻlishiga olib keladi. Somatik-assotsiativ maydonda til jamoasining tana aʼzolari, ularning qismlari bilan bogʻliq individual hamda jamoaviy tajribasi hamda mazkur tajriba asosida shakllangan milliy-madaniy tasavvurlari oʻz aksini topadi.

Adabiyotlar

1. Тырышкина Е.А. Ассоциативное поле как элемент поэтической картины мира В. Набокова: Дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2002. – 191 с.
2. Стернин И.А, Рудакова А.В. Психолингвистическое значение слова и его описание. – Воронеж: Ламберт, 2011. – С. 126.
3. Tajiboyev B. Lisoniy assotsiativ maydon: tuzilishi va gender xususiyatlari (oʻzbek tili materiallari asosida). – Toshkent: Bookmany print, 2026. – B. 53-60.
4. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. – Москва: Гнозис, 2005. – С. 21-22.

O‘ZBEK TILI QON-QARINDOSH TERMINLARINING SHAKLLANISHIDA “MEHR” KONSEPTINING O‘RNI

Mahmudova Dilnoza Sagdullayevna

mustaqil tadqiqotchi

Qarshi davlat universiteti

maxmudovadilnoza77@gmail.com

UDK 811.512.133:004(045)

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida faol iste’mol etiladigan qon-qarindoshlikka doir terminlarni tarixiy-etimologik qatlamlarga ajratib o‘rganish uning asl genetik manbalarini aniqlash, o‘zbek tili o‘tmishda qanday qardosh, shuningdek, qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqada bo‘lganligini, bu tilda qaysi tillarning ta’siri mavjudligini muayyanlashtirish masalalari yoritib beriladi.

Ayrim umumturkiy so‘zlar o‘zbek tili taraqqiyoti jarayonida saqlangan bo‘lsa, ko‘pchiligi butunlay iste’moldan chiqqan, ayrimlari esa o‘zbek xalq shevalari leksikasida dialektal normada saqlanib qolgan. Turkiyshunos olimlar ta’kidlaganlaridek, qadimgi turkiy tilning lisoniy belgilari umuman yo‘qolib ketmagan, ular qaysidir bir turkiy tilning biror shevasida o‘zining fonetik shaklini bir qadar o‘zgartirib, ma’nolarini esa biror tarzda o‘zgartirgan holda saqlanib qolgan.

Kalit so‘zlar: tipologiya, qon-qarindoshlik terminlari, tarixiy etimologik qatlam, o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, iyerarxiya, iyeraxik munosabat, oila, urug‘, dialekt.

РОЛЬ КОНЦЕПТА “МЕХР ” В ФОРМИРОВАНИИ УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ РОДСТВА

Махмудова Дилноза Сагдуллаевна

соискатель

Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье рассматривается изучение активно используемых в узбекском языке терминов кровного родства, проводится их разделение на историко-этимологические слои, определяются их первоначальные генетические источники, выявляются родственные и неродственные языки, с которыми узбекский язык контактировал в прошлом, и определяются языки, на которые он оказал влияние.

Хотя некоторые общетюркские слова сохранились в процессе развития узбекского языка, большинство из них полностью вышли из употребления, а некоторые сохранились в лексиконе узбекских народных диалектов в диалектальной норме. Как отмечают тюрковеды, языковые особенности древнего тюркского языка вовсе не исчезли, они сохранились в некоторых диалектах некоторых тюркских языков, несколько изменив свою фонетическую форму и каким-то образом изменив свои значения.

Ключевые слова: типология, термины родства, историко-этимологический слой, собственный слой, слой ассимиляции, иерархия, иерархические отношения, семья, клан, диалект.

THE ROLE OF THE CONCEPT OF “MEHR” IN THE FORMATION OF UZBEK KINSHIP TERMINOLOGY

Abstract. This article examines kinship terms actively used in the Uzbek language by categorizing them into historical-etymological strata. It addresses issues such as identifying their original genetic sources, determining the nature of the Uzbek language's past interactions with both related and unrelated languages, and clarifying the influence of other languages upon it. While some Common Turkic words have been preserved throughout the development of the Uzbek language, many have fallen out of use entirely, and others persist within the dialectal norms of Uzbek folk dialects. As Turkic scholars have noted, the linguistic features of the Old Turkic language have not vanished completely; rather, they have survived in the dialects of various Turkic languages, albeit with some modifications to their phonetic forms and meanings.

Keywords: typology, kinship terms, historical-etymological stratum, native stratum, loanword stratum, hierarchy, hierarchical relationship, family, clan, dialect.

Kirish. Tipologiya – umuman til tuzilishining muhim belgilarini alohida, ayrim olingan tillar qurilishini o'rganish va ularni har tomonlama taqqoslash asosida aniqlovchi va umumlashtiruvchi tilshunoslik bo'limi hisoblanishi sababli qon-qarindosh terminlarini ichki va tashqi omillar asosida qiyoslash ularning mental xususiyatlarini yanada mukammallashtirish uchun muhim rol o'ynashi aniq.

Tipologik metodlar turli tuman tillarning fonologiyasi, morfologiyasi, sintaksisi va leksikasi asosidagi o'xshashliklar va tafovutlarni aniqlashga, lingvistik universalialarni, shuningdek, tillarning tiplarini – til qurilishi tabiati haqidagi umumlashgan, mukammal holdagi tushunchalarni belgilashga qaratilgan bo'ladi. Tillarning tiplari grammatikada tushunchalarni anglatish usuliga, munosabatlarni ifodalash texnikasiga va birikish, bog'lanish darajasiga qarab aniqlanadi. Tipologik tadqiqotlar til tizimining alohida, ayrim kichik tizimlari asosida ham olib boriladi, shu tufayli fonologik, morfologik, sintaktik va semantik tipologiyalar farqlanadi. Ikki yoki undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan har xil tizimdagi tillarning ayrim xususiyatlarini qiyosiy tipologiya o'rganadi. Aniqlanadigan tipologik belgilar ma'lum bir kichik tizimning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi, lekin til qurilishida ular turli nisbatlarda birikadi, shuning uchun mazkur belgilardan biri asosiy, yetakchi hisoblanadi. So'zning tarkibiy tuzilishi asosida tillarning morfologik (tipologik) tasnifi yaratildi, biroq tadrijiy taraqqiyot natijasida tilning tipi o'zgarishi mumkinligi sababli tillarning tiplari sof holda uchrashi isbotlanmagan [13].

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilidagi qon-qarindoshlik terminlariga yuqoridagi prinsiplarga tayanilgan holda yondashib, biz ularni genetik jihatdan ikki mansublikka ega deb hisoblaymiz:

1. O'z qatlam qon-qarindosh terminlari.
2. O'zlashma qatlam tilshunoslik terminlari.

O'z vaqtida tilshunos I. Ismoilov: "Qon-qarindoshlik terminlari umumturkiy xarakterga ega bo'lsa-da, har bir tilning o'zigagina xos bo'lgan terminlari ham mavjudki, ular shu tilning o'z ichki manbalari asosida yuzaga kelgan. Bunday so'zlar o'zbek tilida ham talaygina," deb ta'kidlagan edi [1:40–41].

G. Muhammadjonova esa o'zbek leksikasida asosiy qismni turkiy so'zlar qatlami tashkil etsa, o'zlashgan qatlamda fors-tojik, arab va rus tilidan o'zlashgan so'zlar mavjudligini belgilash

bilan birga, qisman bunday soʻzlar tarkibida qon-qarindoshlik terminlari ham uchrashini koʻrsatib oʻtgan edi [2:30–31].

Oʻzbek qon-qarindoshlik leksikasi semantikasida “mehr” semasi ustunlik qiladi, chunki azal-azaldan oʻzbek xalqi orasida qarindosh-urugʻchilik alohida qadriyat sanalib kelinadi. Hatto oʻtib ketgan ajdodlarni ham mehr-muhabbat bilan eslash xalqimiz uchun qadimiy urfdir. Roʻza oyidagi iftorlik, boshqa diniy marosimlarda mahrumlarni eslab “is” chiqarish kabi udumlar ham shu maʼnaviy yaqinlikning belgilari boʻlib hamon yashab keladi.

Natija va muhokama. Qon-qarindoshchilik tizimi muayyan iyerarxik munosabat bilan tartiblangan va bu tizimning ilk pogʻonasini “ota” leksemasi egallaydi.

OTA. Ota terminining etimologik talqinini “ota” maʼnosidagi *at, ay, as, yet, yey, yes* asoslari bilan bogʻlaydi [4:24]. Lekin bunday aloqadorlik boshqa manbalarda qayd etilmagan. M.Rasenen hali tili chiqmagan bolalarning beixtiyor ovoz chiqarishiga taqlididan kelib chiqqanligi (*лепедного происхождения*) bilan bogʻlaydi [5:31]. A.Gaben esa ota soʻzi ancha keyin shakllanganligini eng qadimgi qangʻ “ota” termini qiyosan olib tadqiq etadi [6:172].

Ota leksemasi oʻz lugʻaviy maʼnosining kengayishi natijasida boshqa oʻzbekona semalarda qoʻllanadi va “mehr” tuygʻusini zohir qiladi. Chunonchi:

1. Yoshi ulugʻ insonlarga hurmat nuqtayi nazaridan murojaat qilish: 1. – *Tokaygacha ezilamiz, ota!?* – *Yoʻlchi mushtumini siqdi. – Voy xuvori Yoʻlchi, bu gaping ham maʼqul, tokaygacha-a? – dedi Qodir suvoqchi. Xalq tarqaldi.* (Oybek, Qutlugʻ qon, 144-bet). 2. *Lekin yigitning orqasida turgan paranji-chachvonli Unsinga koʻzi tushib, “yana nima hangama?” degan kabi, hayrat bilan Yoʻlchiga qaradi. – Ota, bu singlim, – tabassum bilan dedi Yoʻlchi, – qishloqdan olib kelganimni eshitgandingiz. Boynikida yashashini maʼqul koʻrmadim.* (Oybek, Qutlugʻ qon, 146-bet).

2. Biror buyuk ishlarni boshlab bergan tarixiy shaxslarni ulugʻlash uchun ham “ota” soʻzi ajratib koʻrsatish maʼnosida qoʻllanadi. Masalan, *14-aprel – oʻzbek romanchiligi otasi Abdulla Qodiriy tavallud topgan kun.*

3. Oʻgʻil farzandni erkalash maʼnosida “ota” soʻzi ishlatiladi, yaʼni *“Otajon, necha baho olding?”* degan savol odatda hazil, erkalash yoki biror qiziqarli voqeaga shama qilib beriladi. Oʻzbek millatida otalar yoki bobolar farzandlarini, nabiralarini “otajon” deb chaqirishlari odatiy hol.

ONA. “Ona” qon-qarindoshlik leksemasining oʻzbek jamiyati nutqida eng faol qoʻllanishi ayni haqiqat. Chunki barcha tirik jonzoʻtlar uchun u umumiy hamda ularning hayot jarayonida bevosita aloqadorlik kasb etadi. Shuningdek, “mehr” konseptining boshida tura oladigan konseptual birlikdir. Uning etimologik talqini quyidagicha:

Ona (*ene, ana*) – soʻzining asosidagi unli *ä-* boʻlishi mumkin. U turkiy tillarda, asosan qipchoq tillarida (tatar tilida) *änäy* “ona”, *ärchy* “toza”, *ächi* “achchiq” soʻzlarining boshida muntazam ravishda saqlanadi [7:279]. H.Vamberi *ona/ene* soʻzining asosi *äm, an, em, en* boʻlishi mumkinligini *emma, immek* “emmoq”, *ana, ene* “ona”, *eneke* “onajon” soʻzlari bilan bogʻlab tushuntiradi [4:24]. Turkiy tillarning barchasida shu soʻzlarning fonetik variantlari va maʼno yaqinliklari qoʻllanadi. Shuningdek, oʻzbek tilidagi inak soʻzini ham shu tushuncha bilan bogʻlash mumkin.

Ona termini bilan bogʻliq mehribonlik maʼnosi yoki mehr tuygʻusini zohir qiluvchi *onaizor, ona-Vatan, ona tili* va boshqa talay soʻzlar nutqda faol qoʻllanganligi bu soʻzning oʻzbek milliy koloritetga xosligini isbot etadi.

Chunonchi, *onaizor* soʻzi qoʻshma soʻz hisoblanib, erkalatish, hurmat maʼnosi bilan birgalikda turkiy ona hamda fors-tojikcha izar (yurak, gʻam) morfemalarining birikishidan hosil

bo'lgan, ya'ni kompozitsion qurilishli qo'shma so'z bo'lib, erkalash, hurmat, achinish semalarini ifoda etadi.

Misollar: 1. *Urush yillarida necha minglab onaizorlar ko'cha boshidan ko'z uzmay, farzandlaridan bir parcha qora xat yoki xushxabar kutib yashadilar. Mening onam ham ana shunday mushfiqlardan biri edi.* O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. 2. *O'g'lining noto'g'ri yo'lga kirib qolganini bilgan onaizor tunlari xudoga iltijo qilib, uning insofga qaytishini so'rar; ko'z yoshlari yostig'ini ho'l qilardi.* (Tohir Malik. Shaytanat)

2. Inson o'z tug'ilgan joyini e'zozlash uchun uning izohini "ona" so'zi bilan bog'lash orqali "mehr" koloritetining oliyligi va eng buyukligini namoyon etadi. Misol. *Sen yetim emassan, Tinchlan, jigarim, Quyoshday mehribon. Vataning – onang.* G'.G'ulom. *Sen yetim emassan.*

3. *Ona tili* birikmasi, asosan, vatanparvarlik, milliy o'zlikni anglash, til sofligini saqlash va unga bo'lgan hurmat ma'nosini ifodalash qo'llanadi. Chunki ona tilining qadrini nutqda ifodalashda "ona" so'zidan o'zga kalima mavjud emas. Misol.

*Teran anglar olam sozini,
Kimga baxsh etmish taqdir,
Ona tili – qalb ovozi.
Millatning ruhi undadir,
Kimki topsa o'z ovozi,
Shu tilda kuylar u nidodir.* (A.Oripov)

4. Keksa ayollarni o'ziga yaqin olish va hurmat yuzasidan ularning nomiga "ona" qo'shib ishlatish mumkin. Maslan. *Tojixon ona, Norjon ona.*

5. Tarbiyachi yoki murabbiylik mas'uliyati yuklangan shaxslarga murojaat tarzidagi gaplarga "ona" so'zi qo'shilishi natijasida vazifa mantiqi yuklanadi. *Bular uchun alohida qozon osilarmidi. Siz hammasining onasi, u kishi - ota. Usta bolani juda yaxshi ko'radilar.* A.Qahhor, Tomoshabog'.

OPA. *Opa* qon-qarindoshlik leksemasi nutqda ikki sememaga egalik qiladi: birinchisi yoshi kichik ukalaridan katta bo'lgan qiz farzand ma'nosida; ikkinchisi, hurmat emotsiyasini ifodalash ma'nosida. Va har ikki holatda ham "mehr" konsepti bu ikki sememani umumlashtiradi. Faqat bu yerda darajalanish motivi ularni bir-biridan farqlaydi: birinchisining gradual belgisi ikkinchisidan bir oz ustun.

Opa umumturkiy so'z bo'lib, turli, lekin hammasi qon-qarindoshlik bilan ma'nolar bilan iste'mol etiladi. Masalan:

a) *apa* shaklida va ukalarga nisbatan yoshi katta qiz ma'nosida qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, totor, boshqird tillarida;

b) *xola* ma'nosida totor, boshqird, chuvash tillarining ayrim shevalarida;

s) *ayol* ma'nosida qirim-totor va qorachoy-balqar tillarida, ba'zan o'zbek tilida ham.

d) *ona* ma'nosida chuvash hamda o'zbek tilining ayrim shevalarda, mas. Toshkent va Shahrisabz shevalarida;

e) *qaynona* ma'nosida chuvash tilining ba'zi shevalarida.

Ko'rinadiki, *opa* so'zi ayrim "o" lashgan va "a" lashgan variantlarda turkiy tillarining aksariyatining lug'at fondida mavjud va "katta yoshli ayollik" semasini saqlagan holda hamda ayrim ma'no siljishlari bilan qo'llanadigan faol so'z hisoblanadi.

AKA. *Aka* qon-qarindoshlik leksemasi ham *opa* singari o'zbek jamiyati nutqida ikki semantik qiymatga ega: a) ukalarga nisbatan yoshi katta erkak farzand; b) hurmat ma'nosini kuchaytirish uchun yoshi katta erkak kishiga murojaat tarzida qo'llanadi.

Har ikki ma'noda ham "mehr" ruhi mavjud bo'lib, ilk ma'no yoshi katta erkak farzand

sememasiga borib taqaladi, unga hurmat ma'nosini yuklanishi aka sememasining konnatativ semasidir. Misollar:

1. – Yo'q, Qambar aka, – qat'iy ravishda dedi Yo'lchi, – ahmoq Tanti sezsa, xafa qiladi. Man o'zim boraman. 2. – Enam pichoq taqishni o'rgatgan emas, Qambar aka! – g'urur bilan javob berdi Yo'lchi. Qambar norozi bo'ldi, lekin pichoq olishga Yo'lchini zo'rlay olmadi, ajablanib yelkasini qisib qoldi. (Oybek, Qutlug' qon. – B. 129).

Tarixiy adabiyotlarning guvohlik berishicha, hozirgi me'yorlarga ko'ra tub sanaladigan aka so'zi tarixan affiksatsiya yo'li bilan hosil qilingan yasama so'zdir. Chunonchi, E.K.Pekarskiyning etimologik talqinida aytilicha, bu so'z dastlab *aqqa~aq~aka* fonetik variantlari bilan turkiy tillarda iste'mol etilgan. Undagi *-qa/-qi* yoki *-a/-i* otdan fe'l yasovchi qo'shimcha bo'lib, *aq ~ ag' ~ ak* asosi "katta", "qari" ma'nolarini ifodalagan. Bu fikrning isboti uchun hozirgi u yoqut tilidagi "katta" ma'nosi bilan qo'llanuvchi *ag'i* so'zini keltiradi [8:19]. Shu fikrga tayanish lozim bo'lsa, ota, ona, opa qon-qarindosh leksemalari ham qaysidir ma'noda qachonlardir yasama so'z – hosila maqomiga ega bo'lgan bo'lishi mumkin.

SINGIL. Bir ota-onadan tug'ilgan qizlarning kattasidan kichigiga nisbatan ishlatiladigan qon-qarindoshlikni atovchi leksik birlik.

Qon-qarindoshlik atamasi bo'lgan singil so'zining kelib chiqishi borasida K.Brokkelman [9:72] va M. Rasyaninlar [5:31a] fikr yuritishib, *sing-* "yaqinlashuvchi, ya'ni yoshi kichik jigar, qarindosh" va *-il* "kichraytirish, erkalash ma'nosidagi qo'shimcha" degan to'xtamga kelishgan. Bu fikrning isboti uchun ular *ko'ngil* so'zi bilan qiyoslashadi. Ya'ni *ko'ng-* "yurak" va *-il* "erkalash-kichraytirish qo'shimchasi" talqinidagi qolipga monand degan fikrga kelishgan.

1. *Otamdan yodgorim, onamdan qolgan,*

Ko'nglining to'rida mehrini asrgan.

Suyangan tog'imsan, dunyoda bittam,

Omon bo'l, sog' bo'lgin, munis singlim. (M.Solih, "Singlimga")

2. *Otabek singlisi Xurshidaning boshini siladi. Uning ma'sum ko'zlarida akasiga bo'lgan cheksiz hurmat va ishonch porlab turardi.* (A.Qodiriy, O'tkan kunlar).

2 *Singil* so'zi o'zbek jamiyati nutqida odatda qarindoshlik aloqalari bo'lmagan xotin-qizlarga nisbatan mehr-muhabbat, poklik, hurmat semalarining ifodachisi bo'lib ham xizmat qiladi [10:622].

1. *Ko'nglimning eng nozik go'shasi sensan,*

Munisgina singlim, panohim o'zing.

Onamning isini sog'ingan damda,

Mening yuragimga hamrohim o'zing. (E.Vohidov, "Munisgina singlim")

O'G'IL. O'zbek xalqi uchun "o'g'il" so'zi "mehr" konsepti bilan juda qadimdan behad chuqur hamda ko'p tarmoqli va emotsionallik jihatlari bilan bog'liq. Millatimiz tasavvurida o'g'il farzand nafaqat nasl davomchisi bo'lib qolmay, ota-onaga suyanchiq, unga o'ta chuqur mehr rishtalari bilan ma'nan bog'langan inson hisoblanadi. Misollar:

1. *O'g'il tuqqanniki emas, o'stirganniki.* 2. *O'g'li borning o'rni bor; qizi borning – ko'zi.* 3. *O'g'il otadan ko'rmasa, o'rin bo'shatmas.*

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da *o'g'il* atamsining bir necha ma'nolari berilgan. Ularning birinchi va ikkinchisida so'zning ilk lug'aviy ma'nolari o'z aksini topgan. Uchinchi ma'noda esa *o'g'il* leksemasining lingvokulturologik qiymat bilan bog'lanishi – o'zbekona urf, o'zidan kichik shaxsga hurmat va ehtirom ko'rsatish ma'nisida murojaat qilish xususiyati qayd etilgan. Chunonchi:

O'g'il so'zining kelib chiqishini turli olimlar turlicha talqin qilishadi. V.Bang *og* "ona", *-il*

kichraytirish qo‘shimchasi deb biladi. Akademik A.N.Kononov esa *og* ‘“urug‘”, “xalq”, *ög* “ona” degan xulosani keltirib chiqaradi [11:729].

QIZ. Ayol jinsiga mansub, birinchidan, hali turmushga chiqmagan, ikkinchidan, ota-onaga nisbatan istalgan yoshdagi ayol.

O‘zbek tili va madaniyatida “qiz” so‘zi va “mehr” konseptini bir-biridan ajratish mumkin emas, bu ikki tushuncha abadiy bog‘liqlikda tasavvur etilib, qon-qarindoshlik munosabatlari va dunyoqarashining ro‘yobga chiqishida eng go‘zal lingvokulturologik mukammallikdir.

O‘zbek mentalitetida “qiz” fenomeni oddiy jins yoki yosh ko‘rsatkichi bo‘lib qolmasdan, mehr-muhabbat, shafqat va sadoqatning namoyon bo‘lishida yetakchi omillardan biri sanaladi.

Misollar: 1. *“Andijonning mashhur boylaridan bo‘lmish Mirzakarim qutidorning qizi – Kumushbibi o‘zining go‘zalligi va odobi bilan boshqa qizlardan ajralib turar edi* (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar). 2. *Onasini ko‘rib, qizini ol.* (Maqol).

Xulosa. Umuman olganda, o‘zbek tilidagi qon-qarindosh atamaları “mehr” konseptiga semantik jihatdan tutashadi. Bunday birliklar o‘zbek millatining ijtimoiy-etnik mansubligidan kelib chiqib, urug‘chilik, ularda qarindoshlik rishtalarini mustahkam ekanligi bilan omixtaligini ko‘rsatadi. Turkiy xalqlar, umuman Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi – islom diniga amal qiluvchi xalqlarda bunday xususiyat boshqa (xiristian yoki budda) diniga e‘tiqod qiluvchi xalqlardan farq qilishadi. Masalan, xiristianlarda individualizm xususiyati ustunlik qilsa, turkiylarda jamoaviylik, urug‘chilik xislatlari yuqori o‘rinda turadi. Ona tilimizda uchraydigan qon-qarindoshlik terminlari tilimizning areal imkoniyatlari va dialetik xususiyatlarini ham o‘zida mujassam qiladi. Bu xususiyat formal jihatdan farqlarga ega bo‘lsa-da, ularning semantik strukturasi “mehr” konsepti tizimi bo‘lib, muayyan butunlikni tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Исмоилов И. Ўзбек тилида қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1964. – №4. – Б. 40-41.
2. Мухаммаджонова Г. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 30-31.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. III jild. – B. 517.
4. Vambery H. Die Primitive Culture Dee Türkotatarischen Volkes Auf Grund Sprachlicher Porschungen. – Leipzig, 1879. – P. 24.
5. Rasanen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. – Helsinki, 1969. – P. 31a.
6. Gabain A. von. Briefe der uigurischetn Huen-tsang-Biographie. - SPAW. Phil.-hist. KI., XXIX, 1938. – P. 172.
7. Севортян А.В, Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М., 1966. – С. 279.
8. Пекарский Э.К. Краткий русско-якутский словарь. Изд. 2, доп. и неправ. С предисловием А.Н.Самойловича. – Санкт-Питербург, 1916. – С. 19.
9. Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. – Leiden, 1954. – 72 c.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. Q – S. IV jild. – B. 622.
11. Bang BTW – Bang W. Beiträge zur türkischen Wörtlforschung, I. Zu den Wörtern auf -turuq, -duq.. “Túrán”, 1918. – P. 297.
12. Кононов А.Н. Филология и история монгольских народов. Памяти акад. Б.Я. Владимирцова. – Москва, 1958.
13. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tipologiya>.

INTERNET MAKONIDA QO‘LLANILADIGAN TIL BIRLIKLARINING O‘ZIGA XOSLIGI

Bo‘riyeva Lobar Abdullayevna

mustaqil tadqiqotchi

Qarshi davlat universiteti

lobar.boriyeva899@icloud.com

Orcid 0009-0007-8146-7057

UDK 811.512.133:004(045)

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi natijasida shakllanib borayotgan internet tilining o‘ziga xos xususiyatlari, uning lingvistik tabiati hamda ijtimoiy tarmoqlardagi qo‘llanish holatlari keng yoritilgan.

Maqolada internet tilining leksik, grammatik, fonetik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, virtual muloqot jarayonida til birliklarining qo‘llanishiga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Ayniqsa, internet foydalanuvchilarining vaqtni tejash, fikrni tez va ixcham ifodalash, emotsional holatni yetkazish hamda suhbatdosh bilan norasmiy munosabat o‘rnatish maqsadida turli qisqartmalar, aralash til birliklari, sleng va internet jargonlaridan foydalanishi masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda milliy til bilan xorijiy tillarning o‘zaro ta’siri, kod-almashinuvi, yangi so‘z va iboralarning paydo bo‘lishi hamda ularning adabiy til me’yorlariga ta’siri haqida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: internet tili, ijtimoiy tarmoq, virtual muloqot, internet nutqi, bilingvizm va kodlar aralashuvi, multimodal aloqa, imlo, me’yor, til va madaniyat.

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В ИНТЕРНЕТЕ

Буриева Лобар Абдуллаевна

соискатель

Каршинский государственный университет

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются специфические особенности интернет-языка, формирующегося в результате развития современных средств коммуникации, его лингвистическая природа, а также особенности его функционирования в социальных сетях. В настоящее время значительная часть общения между людьми осуществляется посредством Интернета, в частности социальных сетей, мессенджеров и различных онлайн-платформ. В результате данного процесса наряду с традиционными формами письменной и устной речи возникают новые языковые явления, включающие специфические средства коммуникации, аббревиатуры, неологизмы, жаргонизмы, эмоционально-экспрессивные единицы, графические символы, эмодзи и другие невербальные элементы. В статье анализируются лексические, грамматические, фонетические и стилистические особенности интернет-языка, а также факторы, влияющие на использование языковых единиц в процессе виртуального общения. Особое внимание уделяется использованию интернет-пользователями различных сокращений, смешанных языковых единиц, сленга и интернет-жаргона с целью экономии времени, быстрого и лаконичного выражения мыслей, передачи эмоционального состояния, а также установления

неформальных отношений с собеседником. Вместе с тем рассматриваются вопросы взаимодействия национального языка с иностранными языками в социальных сетях, явления переключения языковых кодов, появления новых слов и выражений, а также их влияния на нормы литературного языка.

Ключевые слова: интернет-язык, социальная сеть, виртуальная коммуникация, интернет-речь, билингвизм и смешение кодов, мультимодальная коммуникация, орфография, языковая норма, язык и культура.

CHARACTERISTICS OF LINGUISTIC UNITS USED ON THE INTERNET

Burieva Lobar Abdullaevna

degree Applicant

Karshi State University

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the specific characteristics of Internet language that is developing as a result of the advancement of modern communication technologies, its linguistic nature, and its use in social networks. Today, a significant part of communication between people takes place through the Internet, particularly via social networks, messengers, and various online platforms. As a result of this process, alongside traditional forms of written and spoken language, new linguistic phenomena have emerged, including specific means of communication, abbreviations, neologisms, jargon, emotional and expressive units, graphic symbols, emojis, and other nonverbal elements. The article analyzes the lexical, grammatical, phonetic, and stylistic features of Internet language, as well as the factors influencing the use of linguistic units in the process of virtual communication. Particular attention is paid to the use of various abbreviations, mixed-language expressions, slang, and Internet jargon by Internet users in order to save time, express thoughts quickly and concisely, convey emotional states, and establish informal relationships with interlocutors. At the same time, the article discusses the interaction between the national language and foreign languages on social networks, code-switching, the emergence of new words and expressions, and their influence on the norms of the literary language.

Keywords: internet language, social media, virtual communication, Internet discourse, bilingualism and code-switching, multimodal communication, orthography, linguistic norms, language and culture.

Kirish. Ilm-fan va texnologiyalar oʻzaro aloqasi va taraqqiyoti, internetning paydo boʻlishi va uning barcha soha va tarmoqlarga kirib borishi virtual muloqot maydoning yuzaga kelishiga, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika kabi tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlari rivojlanishiga sabab boʻldi. Bugungi kunda internet aloqasi bilan bogʻliq tadqiqotlar ilm-fan sohasida jadal oʻrganilayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Internetda muloqotining va unda qoʻllaniladigan lingvistik vositalarning oʻziga xosligi sababli internet tilshunosligi koʻplab tadqiqotlarning tadqiqot obyekti vazifasini oʻtamoqda.

Adabiyotlar tahlili. Internet tili insonlarning axborotni tezroq yetkazish va qabul qilish ehtiyoji natijasida paydo boʻldi va biz uni ayni paytda “netspeak yoki virtual muloqot” deb atamoqdamiz [7:90]. Internet tilshunosligidagi multimodal, polikodlilik, interaktivlik kabi yangi muloqot shakllari tilshunoslikni psixologiya, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, pragmalolingvistika kabi sohalar bilan aloqasini mustahkamladi. Internet tili anʼanaviy tilshunoslikka xos boʻlgan lingvistik xususiyatlarga toʻlaqonli mos kelmaydi. Shu sababli ham internet tilini

lingvistik tadqiq qilish biroz murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Internet tilshunosligini tom ma'noda yangi tilshunoslik yo'nalishi deb atash mumkin. Internet tilining lingvistik tahlilidan avval internetning tarkibiy qismlarini farqlab olish lozim.

- Veb-saytlar;
- Brauzerlar;
- Qidiruv tizimlari;
- Ijtimoiy tarmoqlar;
- Elektron pochta.

Ilm-fan, texnika va texnologiyalarning rivojlanishi bilan inson muloqotida so'zlashuv, yozma matn va hissiy ifoda shakllari ham o'zgara boshladi. Axborot kommunikativ texnologiyalarining rivojlanishi, internetning keng tarqalishi natijasida kommunikatsiya uslublari sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Natijada jamiyat hayotiga eng yangi axborot texnologiyalari va global internet tarmog'ining shiddat bilan kirib kelishi, uning doirasida kommunikativ o'zaro ta'sirning o'ziga xos sifat jihatidan yangi shakllari bilan maxsus interfaol muhitni vujudga keltirdi. Internet tili va ijtimoiy tarmoqlarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish jahon tilshunosligidagi dolzarb masalalardan biriga aylanib ulgurdi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy davrda insonlarning faoliyati, ilm olishi, muloqot qilishi, fikrlash jarayoni va emotsional holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internetning yaratilishi barcha sohalarining taraqqiyotiga xizmat qildi [3:76].

Internet tilining o'ziga xos xususiyatlarining lingvistik tadqiqi jahon tilshunosligida global tadqiqot mavzularidan biri hisoblanadi. Xususan, internet tili D.Crystal tomonidan "Language and the Internet" kitobida internetning tilga ta'siri batafsil tahlil qilingan bo'lib, bu kitob internet tili va uning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan asosiy manba sanaladi. Bu manba internet tili bilan bog'liq tadqiqotlar uchun asosiy vosita vazifasida o'tamoqda. Har bir til o'ziga xos ichki imkoniyatlarga ega bo'lib, o'zbek tiliga xos internet diskursining lingvistik tahlili o'zbek tilshunosligi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi paytlarda o'zbek tilshunosligida internet tili, internet tilshunosligi, internet nutqi kabi bir qancha yangi atamalar faol qo'llanmoqda va bu atama alohida tilshunoslik tarmog'i ekanligi ham olimlar tomonidan ta'kidlanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. "Internet nutqi" tilshunos olimlarning asarlarida ilgari muhokama qilingan barcha nutqlarni – virtual, kompyuter, elektron va boshqalarni birlashtirgan atama bo'lib, u internet lingvistikasi tomonidan tahlil qilinishi shart bo'lgan turli matnlar va internet aloqa janrlari shakllanadigan va mavjud bo'lgan maxsus kommunikativ muhitga asoslanadi. Nutqning bu turi o'zining ko'p funksiyaliligi va ko'p janrliligi bilan ajralib turadi, uning janrlarini nutq shakllantiruvchi deb hisoblash mumkin [4:123].

Internet insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonining tezkorligini ta'minlash bilan bir qatorda turli muammoli vaziyatlarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'lmoqda. Internet iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy sohalar uchun birdek ahamiyatli bo'lgan texnologik jarayondir. Internet vositasida nafaqat shaxsiy, balki ommaviy tarzda muloqot qilish imkoniyati kengayadi. D.Crystalning ta'kidlashicha, "Internet texnik ijodan ko'ra ko'proq ijtimoiy ijoddir". Internet shaxslarga global miqyosda bir-biri bilan muloqot qilish imkoniyatini yaratdi. Bir federal okrug sudi ta'kidlashicha, "Internet hech bir mamlakat va dunyoda mavjud bo'lmagan ommaviy nutq bozoridir" [7:87]. Internet va internet tilshunosligi ba'zi bir olimlar tomonidan xavf omili sifatida ham baholanadi. Sababiki, internet tarmoqlaridagi erkin muloqot til bilan bog'liq jinoyatlar sonining keskin oshishiga ham xizmat qiladi. Internet nafaqat muloqot vositasi, balki asosiy axborot olish, ijod, san'at, tarmoqli marketing maydoni ham sanaladi. Internet kitob mutolaasi, televideniye, radioeshittirish, ilm olish kabi jabhalarda ham yetakchilik qilmoqda.

Tahlil va natijalar. Elektron muloqotning ommalashishi imlo masalasini ham yetakchi muammolardan biriga aylantirdi. Bir soʻz bilan aytganda internet tilshunosligi anʼanaviy tilshunoslikdan farq qiluvchi oʻziga xos xususiyatlarga ega yangi bir yoʻnalish sanaladi va bu kabi nazariy maʼlumotlar L.Rahimqulova tomonidan ham keltirib oʻtilgan [11].

Noodatiy imlo. Internetdagi muloqot shaklining tezkorligi kabi omillar internet nutqidagi noodatiy imloni yuzaga keltiradi. Soʻzlarni qisqartirgan holatda qoʻllash, ayrim tovushlarni tushirib qoʻllash yoki imlosi muammoli soʻzlarni imlo meʼyorlariga amal qilmasdan qoʻllash holatlari kuzatiladi. Bu kabi soʻzlar imlosi internet taraqqiyoti bilan yanada ommalashib, koʻpchilik tilshunoslarni oʻylantirib kelayotgan masalalardan biri sanaladi. Internet muloqotini oʻzbek tili imlo meʼyorlari asosida maʼlum bir meʼyorlarga boʻysundirib boʻlmaydi. Sababiki, internetdan faqat bir millat va bir til vakillari foydalanmaydi.

1. Unlilar bilan bogʻliq.
2. Undoshlar bilan bogʻliq.
3. Imlosi muammoli soʻzlar bilan bogʻliq.
4. Noadabiy qatlamga oid soʻzlar bilan bogʻliq.
5. Yosh xususiyati bilan bogʻliq.
6. Kirill-lotin alifbosi bilan bogʻliq.

Unlilar bilan bogʻliq noodatiy imlo shaklida unlilar almashtirib qoʻllanilishi yoki tushirib qoldirilishi mumkin. Masalan, blan, yugir.

Undoshlar bilan bogʻliq holatdagi noodatiy imloda undoshlar tushirib qoldirilishi, almashtirib yoki orttirib qoʻllanilishi mumkin. Masalan, *daraht*, *podshox*.

Imlosi muammoli soʻzlar odatda yozilishi muammoli boʻlib, oʻzbek tilining imlo lugʻatida maʼlum bir qoidalar asosida yozilishi belgilab berilgan soʻzlar. Masalan, *OʻzMU*, *birvarakayiga*, *biroz* kabi.

Noadabiy qatlamga oid til birliklari bilan bogʻliq holatda yuzaga keladigan imloviy muammolar shevaga oid soʻzlar, argolar, jargolar va vulgarizm, varvarizmlar bilan bogʻliq tarzda yuzaga keladi. Yosh xususiyati bilan bogʻliq imloviy muammolar asosan slenglar orqali yuzaga keladi.

Tilning demokratlashuvi – bu yozma va soʻzlashuv tilining bir-birlariga yaqinlashuvidir. Bu hodisa soʻzlashuv tilidagi birikmalarning yozma nutqqa kirib kelishida oʻz aksini topadi. Masalan, nemis tili yozma nutqida mustahkam oʻrin olgan “Frenschén” – “televideniye” soʻzi yoshlarning soʻzlashuv tilida “Television” singari qoʻllaniladi, asos soʻz “Tele” esa ayrim qoʻshma otlarning yasashida ishlatiladi: “*Tele-Theater*” – teleteatr. “*Tele-Klub*” – teleklub: Qiyoslang: oʻzbekcha “Teledébat”, Teleoʻyin”. Til va madaniyatning oʻzaro munosabatlari masalasini oʻrganar ekanmiz, madaniyatning koʻp qirrali va koʻp aspektli hodisa ekanligini unutmasligimiz kerak. Oʻz navbatida, til ham murakkab qurilma sifatida madaniyatning turli qismlari bilan bir xil munosabatlarga kirishavermaydi. Ammo tilning madaniyatning turli elementlariga taʼsiri hal qiluvchi ahamiyatga ega emas.

Aylanib kete men kelinman lekin
mendaxam ko'p ish qilassakan baraka
topin ozizga o'xshagan esli mexnatkash
qiz uchrashin iloxim. Ota onezga alohida
raxmat xozr bunaqa bollar kam uka joniz
sog bosin

2

Telegram ijtimoiy tarmog'idan olingan bu misoldagi imloviy me'yor buzilish holatlarining lingvistik tahlili quyidagicha:

- *aylanib kete* birikmasi tarkibidagi *ketay* so'zi hududiy mansublik sababli noto'g'ri yozilgan;
- *xam, mexnatkash, iloxim, raxmat, xozr* so'zlaridagi *h* ning *x* tarzida undoshlar almashinuvi asosida yozilgan;
- *qilar ekansiz* birkmasining hududiy mansublik sababli *qilassakan* tarzida yozilgan. Bu yerda ham qo'shimchalar qo'llash bilan, ham *ekan* to'liqsiz fe'lini qo'llash bilan bog'liq uslubiy xatolikka yo'l qo'yilgan;
- *ozizga, onezga, joniz* kabi so'zlar tarkibidagi egalik qo'shimchasi qisqartirib qo'llangan. Qo'shimchada ham, asosda ham imloviy me'yor buzilishi holatlari kuzatilgan;
- *xozr* so'zi tarkibidagi *i* unlisni tushirib qo'llangan;
- bolalar so'zi *bollar* tarzida tarkibidagi *a* unlisining tushirib qo'llanilish holati kuzatilgan;
- *sog' bo'lsin* birikmasining *sog bosin* tarzida *l* tovushini tushirib qo'llash va *o'* unlisini *o* tarzida qo'llash holatlari kuzatilgan va bu kabi holatlar imlo me'yorlarining buzilishiga sabab bo'lgan.

Internet tilshunosligining asosiy farqli tomoni uning multimodal muloqot shakliga ega ekanligidir. Ya'ni lingvistik va ekstralingvistik birliklarning bir paytda qo'llanilishi hamda turli omillarning ta'siri natijasida noodatiy imloning yuzaga kelishidir.

Internetda yozma matnlarni yozishda qat'iy me'yorlar va talablarning mavjud emasligi qog'ozdagi an'anaviy yozishmalardan farqli tomoni hisoblanadi va bu jihat internetda matnlar yaratishda erkinliklar beradi. Ammo bu erkinliklar turli xil stilistik, semantik, uslubiy, imloviy, punktuatsion xatoliklarni keltirib chiqarishi va bu xatoliklar tartibsizliklar, tushunmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Foydalanuvchilarning internet matnlari bilan o'rnatadigan bevosita muloqoti esa internet lingvistikasining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlarda keng foydalanilayotgan "*bitta layk*", "*azoblash xizmati*", "*iman*", "*ivan*", "*target*", "*podpischik*", "*akkount*", "*post*", "*ko'rishlar soni*", "*follower*", "*reels*", "*kontent*", "*fleshmob*", "*story/storis*", "*challenge*", "*repost*", "*direct*", "*hashtag*" "*vayn*", "*kammentariy*", "*login*", "*share*", "*profil*", "*screenshot*", "*segment*", "*mem*", "*reaksiya*" kabi so'zlar internet tilidan og'zaki so'zlashuvga ko'chib o'tgan neologizmlardan hisoblanadi. Bu kabi so'zlar o'zbek tilining leksik qatlamiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi, leksik boyishga xizmat qiladi. L.Rahimqulova o'z dissertatsiyasida internet va ijtimoiy tarmoqlardagi o'zbek diskursini me'yorlashtirish masalasiga urg'u berib, virtual muloqotni ma'lum bir imlo me'yorlariga bo'ysundirishning ijobiy va salbiy tomonlariga to'xtalib o'tadi. Me'yorlashtirish lingvistik ekspertiza jarayonining yanada murakkablashuviga, mualliflik

ekspertizasida ekspertlar faoliyatining qiyinlashuviga sabab bo'lishini ta'kidlab o'tadi va me'yorlashtirishni lingvistik zarurat emasligini ta'kidlaydi [11].

Xulosa. Internet tili o'z uslubiga ega bo'lgan tilshunoslik yo'nalishi hisoblanadi. Internetda asosan og'zaki so'zlashuv uslubidan foydalaniladi. Lekin internetning har bir tarmog'i o'z uslubiga ham ega deyish mumkin. Masalan, facebook ijtimoiy tarmog'i asosan rasmiy muloqot qilishga xizmat qiladi. Elektron pochta xabarlarini esa rasmiy biznes uslubi, ilmiy va publisistik uslub xususiyatlarini o'zida saqlagan bo'ladi. Asosan ta'lim muassasalari, ilm-fan doirasida, ta'lim saytlarida, nashriyotlar faoliyatida keng qo'llaniladi.

Internetdagi muloqot shakli og'zaki va yozma tarzda bo'lishiga qaramasdan, asosan yozma nutq uslubi yetakchilik qiladi. Internetdagi tezkorlik va boshqa omillar uning til uslubini aralash holatda bo'lishiga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Володина М.Н. Теория терминологической номинации. – Москва: Изд. Московского Универ., 1997. – 180 с.
2. Гак. В.Г. Сопоставительное изучение языков и лингвостилистическая типология / Русский язык за рубежом, 1974. – №3. – С.52-58.
3. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. – М., 1982. – С.230.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. –196 b.
5. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари: Олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1995. –128 б.
6. Голева. Н. Д. Социальные сети: комплексный лингвистический анализ. Монография. – Кемерово, 2021. – С. 12.
7. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 55.
8. Ахренова Н.А. Доминанты современной интернет-лингвистики: Автореф. дис... док. фил. наук. – Москва, 2018. – С. 8.
9. Crystal D. Language and the internet. – Cambridge, 2004. – B.9.
10. Dawn C. Nunziato. V i r t u a l F r e e d o m. – California, 2009. – P. 4.
11. Rahimqulova L. Ijtimoiy tarmoq matnlarida shaxs ruhiy holatini lingvistik ekspertizasi. Filol. fan. fals. dok. diss. – Qarshi, 2026. – 150 b.

RAQAMLI MULOQOTDA TIL BIRLIKLARINING QISQARISH VA IXCHAMLASHUV IMKONIYATLARI

Jalolova Marjona Samariddin qizi

mustaqil izlanuvchi

Qarshi davlat universiteti

jalolovam0103@gmail.com

UDK:413.0.=943.75(021)

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli muloqot jarayonida kuzatiladigan til birliklarining qisqarish va ixchamlashuv hodisalari lingvistik hamda kommunikativ jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli kommunikatsiya, xususan, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va turli internet platformalarida foydalanuvchilar tomonidan fikrni tez, qisqa va samarali ifodalash maqsadida qo'llanadigan abbreviatura, ellipsis, to'liqsiz gaplar, akronimlar, grafik qisqartmalar hamda internet tiliga xos qisqa shakllarning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda qisqarish hodisalarining yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi kommunikativ tejamkorlik, muloqot tezligi, kontekstual anglash va raqamli muhitning o'ziga xosligi kabi omillar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, qisqartirilgan

birliklarning axborotni yetkazish, emotsional munosabatni ifodalash, suhbatdoshlar o'rtasidagi norasmiylikni ta'minlash va kommunikativ jarayonni jadallashtirishdagi funksiyalari aniqlanadi. Maqolada raqamli muloqot tilidagi qisqarishlar an'anaviy grammatik qisqarishlardan farqli ravishda texnologik muhit, yoshlar nutqi va zamonaviy kommunikativ ehtiyojlar ta'sirida shakllanayotgan dinamik lingvistik hodisa sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: raqamli muloqot, internet tili, qisqarish, ixchamlashuv, abbreviatura, ellipsis, to'liqsiz gap, akronim, grafik qisqartma, kommunikativ funktsiya, raqamli kommunikatsiya.

ВОЗМОЖНОСТИ СОКРАЩЕНИЯ И КОМПАКТНОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Жалолова Маржона Самариддин кизи

соискатель

Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье рассматриваются явления сокращения и языковой экономии, наблюдаемые в процессе цифровой коммуникации, с лингвистической и коммуникативной точек зрения. Анализируются аббревиатуры, эллипсис, неполные предложения, акронимы, графические сокращения и другие сокращённые формы, характерные для интернет-языка и используемые пользователями социальных сетей, мессенджеров и различных интернет-платформ для быстрого, краткого и эффективного выражения мыслей. В исследовании рассматриваются такие факторы возникновения и развития сокращённых языковых единиц, как коммуникативная экономия, скорость общения, контекстуальная интерпретация и специфика цифровой среды. Особое внимание уделяется коммуникативным функциям сокращённых форм, в том числе передаче информации, выражению эмоционального отношения, обеспечению неформального характера общения и ускорению коммуникативного процесса. Сокращение в языке цифровой коммуникации рассматривается как динамическое языковое явление, формирующееся под влиянием технологического развития, молодёжной речи и современных коммуникативных потребностей.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, интернет-язык, сокращение, языковая экономия, аббревиация, эллипсис, неполное предложение, акроним, графическое сокращение, коммуникативная функция, цифровая коммуникация.

POSSIBILITIES OF REDUCTION AND CONDENSATION OF LINGUISTIC UNITS IN DIGITAL COMMUNICATION

Jalolova Marjona Samariddin qizi

degree Applicant

Karshi State University

Abstract. This article examines the phenomena of reduction and linguistic economy observed in digital communication from linguistic and communicative perspectives. It focuses on abbreviations, ellipsis, incomplete sentences, acronyms, graphic shortenings, and other abbreviated forms characteristic of Internet language, which are used by users of social networks, messengers, and various online platforms to express ideas quickly, concisely, and effectively. The study considers such factors as communicative economy, the speed of interaction, contextual interpretation, and the specific nature of the digital environment that contribute to the emergence and development of reduced linguistic units. Particular attention is paid to the communicative

functions of abbreviated forms, including information transmission, expression of emotional attitudes, establishment of informal communication, and acceleration of the communicative process. The article considers reduction in digital communication as a dynamic linguistic phenomenon shaped by technological development, youth language, and contemporary communicative needs.

Keywords: digital communication, Internet language, reduction, linguistic economy, abbreviation, ellipsis, incomplete sentence, acronym, graphic shortening, communicative function, digital communication.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik ommaviy axborot vositalari tilini, ayniqsa janr xilma-xilligi, yorqinligi va dinamikligi bilan ajralib turadigan ommaviy axborot vositalari tilini o'rganishga katta e'tibor qaratadi. Ommaviy axborot vositalari tili turli neologizmlar va til yangiliklari uchun o'ziga xos "ko'payish muhiti" hisoblanadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari tilida qisqartmalar sonining ortib borishi kuzatilmoqda. Biroq publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ommaviy axborot vositalarida qisqartmalarning ekspressiv qo'llanishi hamda ularni turli til guruhlari materiallari asosida qiyosiy tahlil qilish masalalari hali yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa qisqartmalarni ommaviy axborot vositalari tilida qo'llanishi nuqtayi nazaridan tadqiq etishning dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Ommaviy axborot vositalari tiliga O. G. Vinokur, V.G.Kostomarov, G.Y.Solganik, K.A.Rogova, A.P.Gorbunov, A.N.Vasilyeva, I.P.Lysakova va boshqa olimlarning ishlari bag'ishlangan. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalari tili leksik yangiliklarga eng moyil qatlamlardan biri sifatida e'tirof etiladi [3:87].

Leksik yangiliklarni o'rganish doirasida qisqartmalar ham muhim o'rin tutadi. Xususan, qisqartirish hodisasi til iqtisodiyoti va siqish vositasi sifatida D.I.Alekseev, L.F.Kaxovskaya, N.V.Gyach, K.N.Redozubov, R.I.Mogilevskiy, K.N.Podrezova, M.M.Segal va boshqa tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan.

Ekspressivlik qisqartmalarning noodatiy yoki individual tarzda sharhlanishi, abbreviaturalarning oddiy so'zlarga yaqinlashtirilishi, atoqli otlarning qisqartirilishi hamda qisqartma asosida yangi hosila birliklarning yaratilishi orqali namoyon bo'ladi. Qisqartmalardan ekspressiv vosita sifatida foydalanish ularning funksional imkoniyatlarining kengayib borayotganidan dalolat beradi. Shu tariqa, qisqartmalar asta-sekin standart leksik birlik maqomini egallab, til me'yorlari haqidagi tasavvurlarni ma'lum darajada o'zgartirmoqda hamda ularda o'ziga xos ekspressiv xususiyatlarni mustahkamlamoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Dunyoning aksariyat tillariga, jumladan tadqiqot obyekti sifatida tanlangan o'zbek va boshqa qardosh bo'lmagan tillarga xos bo'lgan abbreviatsiya usuli grafik hamda keyinchalik leksik qisqartirishning rivojlanish bosqichlari, yasaliş modellari, tipologik tarkibi va zamonaviy ommaviy axborot vositalarida qo'llanish faolligi jihatidan umumiy xususiyatlarga ega. Shu bilan birga, abbreviatsiya har bir tilda o'ziga xos milliy va lingvistik xususiyatlar bilan ham tavsiflanadi.

Qisqartmalarni grafik va leksik turlarga ajratishda imlo mezoni hal qiluvchi omil bo'la olmaydi.

O'zbek tilida aralash turdagi ko'p komponentli qisqartmalar faol qo'llanadi, boshqa qardosh bo'lmagan tillarda esa bunday birliklarning qo'llanish darajasi va mahsuldorligi turlicha namoyon bo'ladi.

Qisqartirish faqat til vositalarini tejash usuli bo'lib qolmay, balki so'nggi yillarda ommaviy axborot vositalarida faol qo'llanayotgan muhim ekspressiv vositalardan biri sifatida ham namoyon bo'lmoqda.

Ommaviy axborot vositalarida qoʻllanadigan abbreviatsiyalar turli shakl va vazifalarga ega boʻlib, ular matnning ixchamligi, tezkorligi va taʼsirchanligini taʼminlaydi. Bunday qisqartmalar, asosan, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik hamda madaniy sohalarga oid tushunchalarni ifodalashda keng qoʻllanadi. Masalan, tashkilot nomlari, davlat idoralari, xalqaro uyushmalar, texnik terminlar yoki tez-tez takrorlanadigan murakkab birikmalar abbreviatsiya shaklida berilishi axborotni qabul qilish jarayonini yengillashtiradi.

Ommaviy axborot vositalarida abbreviatsiyalar bir necha funksiyani bajaradi. Avvalo, ular til iqtisodiyligini taʼminlaydi, yaʼni ortiqcha til birliklarini qisqartirish orqali matn hajmini ixchamlashtiradi. Ikkinchidan, qisqartmalar zamonaviylik va tezkorlik taassurotini uygʻotadi, bu esa publitsistik uslubning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Uchinchidan, ayrim abbreviatsiyalar ekspressiv vosita sifatida ham xizmat qilib, oʻquvchi eʼtiborini jalb etadi va matnning emotsional taʼsirchanligini oshiradi.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalarida qoʻllanadigan abbreviatsiyalar tilning xalqaro integratsiya jarayonlari bilan chambarchas bogʻliqdir. Ayniqsa, global axborot makonida ingliz tilidan kirib kelayotgan qisqartmalar koʻplab tillar qatori oʻzbek tilida ham faol qoʻllanmoqda. Bu holat zamonaviy kommunikatsiyaning internatsionallashuvi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, ayrim abbreviatsiyalarning haddan tashqari koʻpayishi matnning tushunarlilikiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Shuning uchun ularni qoʻllashda uslubiy meʼyor va auditoriya saviyasini hisobga olish muhimdir.

Demak, abbreviatsiyalar ommaviy axborot vositalari tilining muhim tarkibiy unsuri boʻlib, ular nafaqat axborotni qisqa shaklda yetkazish, balki matnning uslubiy va ekspressiv xususiyatlarini kuchaytirishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Maʼlumki, ommaviy axborot vositalarida, xususan, gazetalar va veb-saytlarda eʼlon qilinayotgan maqolalar matnlarida turli koʻrinishdagi abbreviaturalar keng qoʻllaniladi. Masalan, GDP (Gross Domestic Product), NASDAQ (National Association of Securities Dealers Automated Quotations), NATO (North Atlantic Treaty Organization) kabi qisqartmalar bunga yaqqol misol boʻla oladi. Ayrim abbreviaturalar shu qadar ommalashib ketganki, ularning toʻliq shaklini matnda keltirishga ehtiyoj qolmaydi. Jumladan, ATM, PIN, AIDS, UN, NATO, US, BBC, IRA kabi qisqartmalar koʻpchilik uchun tanish boʻlgani sababli mustaqil leksik birlik sifatida qabul qilinadi. Aksincha, keng ommaga notanish boʻlgan qisqartmalar odatda matnda avval toʻliq shaklda berilib, keyingi oʻrinlarda qisqartma koʻrinishida qoʻllaniladi.

Mediamatnlarda eng koʻp uchraydigan abbreviaturalar tashkilot nomlari, siyosiy institutlar, xalqaro tuzilmalar, shuningdek, texnologiya, iqtisodiyot va tibbiyot sohalariga oid terminlardan iborat. Buning asosiy sababi mazkur sohalarda qoʻllaniladigan terminlarning koʻpincha shaklan uzun va murakkab boʻlishidir. Shu bois muloqot jarayonida lisoniy tejamkorlik tamoyili faollashib, qisqartmalardan foydalanish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, qisqartmalarning qoʻllanilishi psixolingvistik omillar bilan ham bogʻliq. Yaʼni, inson xotirasi qisqa va sodda shakllarni toʻliq terminlarga nisbatan tezroq qabul qiladi va osonroq eslab qoladi. Masalan, “Bavarian Motor Works” atamasidan koʻra “BMW” shakli ommaviy muloqotda ancha qulay hisoblanadi.

Ayrim akronimlar kundalik nutqda shu qadar faol qoʻllanadiki, ularning aslida qisqartma ekanligi hatto sezilmay qoladi. Masalan, “laser” (light amplification by stimulated emission of radiation), “radar” (radio detecting and ranging) kabi birliklar bugungi kunda mustaqil soʻz sifatida qabul qilinadi. Bu esa abbreviaturalarning til tizimida toʻlaqonli leksik birlik sifatida shakllanib borayotganini koʻrsatadi.

Ommaviy axborot vositalari tilida abbreviaturalarning faol qo'llanilishi matnning ixchamligi, tezkorligi va ta'sirchanligini oshiradi. Shu bilan birga, ular zamonaviy mediatilning dinamik xususiyatlarini namoyon qilib, til taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Demak, abbreviaturalar nafaqat lisoniy tejamkorlik vositasi, balki ommaviy kommunikatsiyaning funksional va ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim til birliklaridan biri sifatida baholanadi.

Ta'lim va ilm-fan sohasida ham abbreviaturalar ko'p uchraydi. Masalan, "OTM" (oliy ta'lim muassasasi), "DSc" (Doctor of Science), "PhD" kabi qisqartmalar ilmiy yangiliklar va intervyularda ishlatiladi: "OTMlarda yangi dasturlar joriy etildi".

Hozirgi kunda zamonaviy texnologiyalar va raqamli platformalar bilan bog'liq qisqartmalar ham ommalashgan. Masalan, "IT", "ICT", "SMS", "Wi-Fi" kabi birliklar o'zbek OAV matnlarida ham faol qo'llaniladi: "IT sohasi rivojlanmoqda..."

O'zbek ommaviy axborot vositalarida abbreviaturalar siyosiy (o'zLiDeP, o'zMTDP), rasmiy (o'zR VM, o'zR IIV), iqtisodiy (YaIM, QQS), ta'lim (OTM, PhD), texnologik (IT, SMS) kabi sohalarda keng qo'llanilib, matnni ixcham, tezkor va tushunarli qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular zamonaviy OAV tilining standart va professional uslubini shakllantiruvchi muhim lingvistik vosita hisoblanadi.

Natijada *MY5* nomi nafaqat qisqartma, balki mazmunij jihatdan ham kuchli yuklama tashuvchi, milliy identitet va zamonaviy media uslubini birlashtirgan brend nomi sifatida shakllangan.

Zo'rTV nomi esa ekspressiv leksik birlikka asoslangan. "Zo'r" so'zi o'zbek tilida ijobiy baho, yuqori sifat va maqto'vni bildiradi. Bu nom tomoshabinda "eng yaxshi kontent" haqidagi tasavvurni uyg'otadi. "TV" elementi esa yana televideniye platformasini aniqlashtiradi. Demak, bu yerda leksik birlik bevosita reklama va baholovchi (evaluativ) ma'noga ega.

Bu kabi kanal nomlarida qisqartma yoki ixchamlik quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Birinchidan, eslab qolish osonligi – qisqa va aniq nomlar auditoriya ongida tez mustahkamlanadi. Ikkinchidan, brend yaratish – nomning o'zi kanalning imijini shakllantiradi (masalan, "Sevimli" – oilaviy, "Zo'r" – sifatli, "MY5" – zamonaviy). Uchinchidan, global va zamonaviy media uslubiga moslashuv – ayniqsa *MY5* kabi nomlar xalqaro branding tendensiyalariga yaqinlashgan. Shu bilan birga, bu nomlar to'liq klassik abbreviatura emas, balki yarim qisqartma, yarim brendlashgan lingvistik birliklar hisoblanadi. Ularda til iqtisodiyligi bilan birga, kuchli ekspressivlik va reklama funksiyasi uyg'unlashgan [10:66].

Kanal nomlarining izohini ko'rsatish shuni isbotlaydiki, o'zbek telekanallari nomlari zamonaviy mediatilning evolyutsiyasini ko'rsatadi: ular oddiy nomlashdan ko'ra ko'proq kommunikativ, psixologik va marketing ma'noga ega bo'lgan murakkab semiotik birliklar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Qisqartmalarning ommaviy axborot vositalarida qo'llanilishi tilning belgilar sistemasi ekanligidan foydalanishga misol bo'la oladi. Har bir belgi ma'lum bir ma'no bera olishini ko'rsatadi.

Muhokama. Jahon tilshunosligida "Charlz Pirs belgilarni birinchi marotaba tasnif qiladi. U tasnifda belgining moddiy tomoni ifodalovchi bilan ifodalanmish o'rtasidagi farqlanishga asoslanadi. Ana shu belgi asosida Ch.Pirs belgilarni uch katta guruhga ajratadi:

1.Sanam belgilar. Bunday belgilarda ifodalovchi ma'lum darajada ifodalanmish bilan o'xshashlikka ega bo'ladi (masalan, hayvon parning tasvir belgisi sifatida aks ettirilishi).

2.Indeks belgilar. Bunday belgilarda ifodalovchi ifodalanmish bilan sabab-natija yoki boshqa munosabat (yaqinlik, makon va zamondagi bog'liqlik va h.k.) orqali bog'lanadi. Masalan, tutun olovning indeks belgisi sanaladi.

3. Simvol belgilar. Bunday belgilarda ifodalovchi bilan ifodalanmish o'rtasida shartli, konvensional, motivlanmagan munosabat mavjud bo'padi. Bu munosabat erkin va ma'lum qoida asosida vujudga keladi [7:90]. Shu tufayli lingvistik belgilar simvol, ya'ni ramziy belgilarga o'xshaydi va bu belgilar tasnifida alohida o'rin tutadi.

“Motivlanmagan belgilar tizimida lingvistik belgi o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. U konvensionallik, ya'ni belgi va uning mazmuni o'rtasidagi munosabatning ijtimoiy kelishuvga asoslanishi jihatidan boshqa motivlanmagan belgilar bilan mushtaraklik kasb etadi. Biroq lingvistik belgining axborotni ifodalash va uzatish imkoniyatlarining nihoyatda kengligi, diskret xarakteri, akustik tabiati, ko'p sathli tuzilishi hamda ushbu sathlar birliklari o'rtasida mavjud bo'lgan murakkab iyerarxik munosabatlar uni boshqa turdagi motivlanmagan belgilardan farqlab turadi. Shu bois lingvistik belgini alohida va murakkab belgilar tipi sifatida baholash mumkin.

F.de Sossyur lingvistik belgining tuzilishini tavsiflashda uning asosiy tamoyillarini ham ko'rsatib beradi. Mazkur tamoyillardan biri ifodalovchi va ifodalanmish o'rtasidagi munosabatning erkin, ya'ni tabiiy asosga ega emasligidir. Bunda “erkinlik” tushunchasini to'g'ri talqin qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki ifodalovchi bilan ifodalanmish o'rtasidagi bog'lanishning ixtiyoriyligi alohida so'zlovchi istagan paytda lingvistik belgining shaklini o'zgartirishi mumkinligini anglatmaydi. Aksincha, til jamoasi tomonidan umumiy tarzda qabul qilingan ifodalovchi shakl individual nutq egasi uchun majburiy xarakterga ega bo'ladi.

Shaxs tilni o'zlashtirish jarayonida avvaldan mavjud bo'lgan va jamiyat tomonidan tan olingan ifodalovchi hamda ifodalanmish birligidan tarkib topgan belgilarni yaxlit holda egallaydi. Demak, lingvistik belgining ikki tomoni o'rtasidagi bog'lanish tabiiy emas, balki ijtimoiy-konvensional xususiyatga ega bo'lsa-da, uning shaklini individual ravishda belgilash yoki o'zgartirish imkoniyati mavjud emas [14].

Lingvistik belgining erkinligi faqat uning ifodalovchi tomonining ifodalanmish tomoniga nisbatandir. Chunki bu ikki tomon o'rtasida hech qanday tabiiy aloqa yo'q.

Lingvistik belgining ikkinchi tamoyili ifodalovchining ketma-ketligidir. F.de Sossyur asarida mazkur tamoyil birinchi tamoyilga nisbatan kamroq o'rin olgan bo'lsa ham, lekin unga katta ahamiyat berildi” [9:65].

Ifodalovchi o'z tabiatiga ko'ra eshitish sezgisi orqali qabul qilinish xususiyatiga ega bo'lgani tufayli vaqtda kengayib boradi. Shuning uchun u vaqt belgisiga ko'ra tavsiflanadi: a) u cho'ziqlik belgisiga ega; b) cho'ziqlik bir o'lchovli sanaladi.

“Lingvistik belgining ketma-ketligi uning boshqa belgilar bilan sintagmatik munosabatini ko'rsatadi. Lingvistik belgining mazkur xususiyati til va nutq aloqasiga ham ishora qiladi. Lingvistik belgining uninchi xususiyati ham mavjud. Bu ifoda tomonining diskretligi, ya'ni mayda elementlarga ajralish xususiyatidir” [8]. Diskretlik lingvistik belgining ketma-ketlik xususiyati bilan uzviy bog'liq. Nutqiy jarayonda o'zaro ketma-ket qo'llanuvchi lingvistik belgilar parchalanish xususiyatiga ega. Ifodapovchi tomondan bo'linishning eng kichik parchasi tovush sanaladi. Shuningdek, belgi ifodalanmish tomonidan ham parchalanish xususiyatiga ega. Masalan, opa leksemasi “qarindoshlik”, “bir bo'g'inga mansublik”, “kattalik”, “ayol jinsiga mansublik” semalari umumlashmasidir. Lekin mazkur bo'linish ilmiy tafakkur mahsuli bo'lib, ifodalovchi bo'linishidan tamoman farqlanadi. Ifodalanmish tomondan bo'linishning eng kichik parchasi esa sema sanaladi.

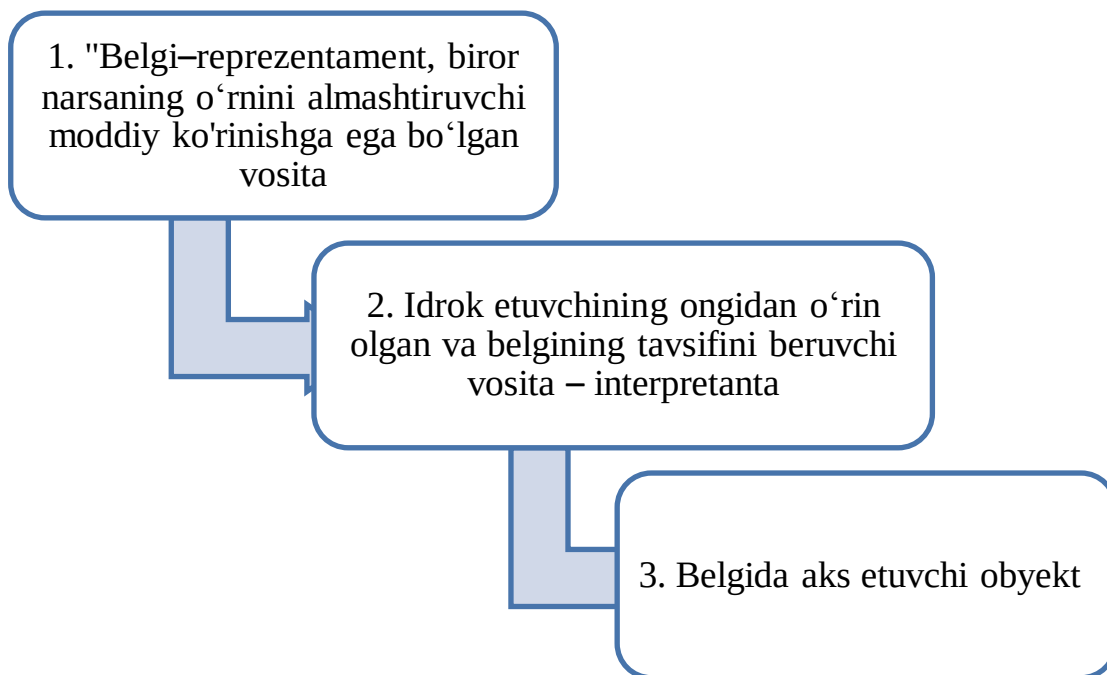
“Tilshunoslik fanida tilning belgilar tizimi sifatidagi mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud. Mazkur masalaga oid yondashuvlarning birinchi yo'nalishi tilni belgilar majmuasi sifatida talqin qilish g'oyasini butunlay inkor etadi. Ushbu qarash marksistik falsafaning asosiy tamoyillariga mos kelmaydigan idealistik konsepsiya sifatida baholangan. Ayniqsa, L. O.

Reznikovning dastlabki ilmiy tadqiqotlarida ana shunday pozitsiya yaqqol namoyon bo'ladi. Olimning ta'kidlashicha, tilshunoslikdagi agnostik qarashlar, avvalo, tilning belgilar tizimi ekanligini asoslovchi nazariya doirasida o'z ifodasini topadi [15:87]. In'ikos nazariyasiga asoslangan dialektik materialistik ta'limot agnostitsizmning mazkur ko'rinishini keskin tanqid qilish lozimligini ta'kidlaydi. Lingvistik bepigi haqidagi nazariya g'ayriilmiy nazariyadir. U tilshunoslikka eng zararli agnostik qarashlarning kirib qolish vositasidir, shuning uchun uni fosh qilish va rad etish zarur", – deydi [11:124].

"R.A.Budagov ham lingvistik belgi haqidagi nazariyani inkor etadi. U har qanday milliy til ma'lum ifodalar sistemasigina emas, balki bu tilda muloqot qiluvchilarning barcha faoliyatini o'ziga xos aks ettirish natijasi hamdir, deydi. Uning ta'kidlashicha, tilning belgili tabiati konsepsiyasi milliy tillar tabiatini, shu bilan birga, lingvistikani ham nihoyatda kambag'allashtiradi" [9].

Lingvistik belgi nazariyasini inkor etuvchilarning hammasi lingvistik belgi haqidagi bir yo'nalish monoletaristik (belgining bir yoqlamaliligi) yo'nalishiga nisbatan fikr yuritadilar. Belgini faqat shakldan iborat, degan fikrga asoslanadilar.

Semiotika nuqtayi nazaridan til – belgilar sistemasi, u moddiy boyliklar, ya'ni tovushlardan tashkil topadi. Semiotika belgilarning tabiati, mohiyati, ko'rinishlari, amal qilishini o'rganadi. Lingvistik semiotikadagi asosiy tushuncha lisoniy belgi bo'lib, u muayyan matnlardagi va muomala vaziyatidagi shakl va mazmunning dialektik birligi sifatida namoyon bo'ladi. Belgilar inson tomonidan ma'lum bir axborotni boshqalarga yetkazish uchun ishlatiladi. Shuning uchun ular kommunikatsiya vositasi sanaladi. So'zlovchi belgilar orqali tinglovchiga ma'lum axborotni yetkazish bilan birga unga emotsional-yekspressiv ta'sir etishni ham maqsad qilib qo'yadi. Demak, belgi mazmunida ko'pincha so'zlovchining modal munosabati ham aks etadi. Masalan, yemoq bilan g'ajimoq so'zi o'rtasidagi farq so'zlovchining emotsional bahosi mavjud yoki mavjud emasligidadir. *Yemoq* so'zida emotsional-ekspressivlik yo'q, *g'ajimoq* so'zida esa so'zlovchining salbiy bahosi mavjud. G'ajimoq so'zi yemoq bilan semantik va sigmatik tomondan umumiylikni tashkil qilsa, emotsional baho munosabatining mavjud yoki mavjud emasligi bilan esa bir-biridan farq qiladi. Lingvistik belgi ifodalagan bunday munosabat pragmatik munosabat, ana shunday munosabatni o'rganuvchi soha pragmatika hisoblanadi. "Pragmatika" (yunocha pragma – ish, harakat) aslida falsafiy tushuncha. "Pragmatika Sokratdan oldingi davrlarda qo'llangan. Keyinchalik uni J.Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan o'zlashtirgan. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi vujudga kelgan. Bu oqim XIX-XX asrlarda taraqqiy topadi. Pragmatizm g'oyalari XX asrning 20-30-yillarida keng targ'ib qilingan. Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteynlar Amerika va Yevropada bu targ'ibotning keng yoyilishida muhim rol o'ynagan" [16]. Pragmatikani semiotikaning alohida sohasi sifatida qarash haqidagi fikrni birinchilardan bo'lib Ch.Morris bildirgan edi. Falsafiy pragmatizm yo'nalishining asoschilaridan biri Charlz Sanders Pirs birinchilardan bo'lib belgi nazariyasi doirasida kommunikativ faoliyat subyekti omilini inobatga olishni aytadi. Ch.Pirsning fikricha, belgining munosabat maydoni uch yo'nalishdan iborat [15]:

3.2.1-rasm. **Belgining munosabat maydoni**

G.G.Pochepsov “pragmatik xususiyatlar ko‘plab, qator qo‘llanishlar mahsuli sifatida yuzaga keladi va mavjud bo‘ladi”, deb qayd etgan edi [5]. Shundan kelib chiqqan holda, lisoniy birliklar biror-bir aniq muloqot vaziyatida faollashgandagina pragmatik tahlil obyektiga aylanishi mumkin.

Xulosa. Shu jihatlarni inobatga olgan holda ommaviy axborot vositalarida uchraydigan internet tilida foydalaniladigan abbreviaturalarni ham fonetik, orfografik, leksik, stilistik, pragmatik jihatdan tahlil qilish xato bo‘lmaydi. Umuman olganda, raqamli muloqotdagi til birliklarining qisqarishi zamonaviy kommunikativ ehtiyojlar, vaqt tejamkorligi va axborotni tez yetkazish talabi bilan bog‘liq dinamik lingvistik jarayondir. Mazkur hodisalarni tizimli ravishda o‘rganish raqamli kommunikatsiya tilining shakllanish qonuniyatlarini, zamonaviy til taraqqiyoti tendensiyalarini hamda internet muhitining milliy tillarga ta’sirini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. – 434 b.
2. Yoqubova, S. Ijtimoiy tarmoqlarda nutq madaniyati va emotsional muloqot. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 56 b.
3. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 202 б.
4. Алексеев Д. И. Аббревиатуры как средство словообразования. – Москва: Наука, 1962. – 214 с.
5. Алексеев Д. И. Развитие сокращений в русском языке. – Москва: Просвещение, 1977. – 256 с.
6. Васильева А. Н. Газетно-публицистический стиль речи. – Москва: Русский язык, 1982. – 248 с.
7. Винокур О. Г. О языке художественной литературы. – Москва: Госиздат, 1929. – 267 с.
8. Гяч Н. В. Аббревиация в языке прессы. – Ленинград: Наука, 1971. – 176 с.
9. Горбунов А. П. Язык и стиль газеты. – Москва: Мысль, 1974. – 221 с.
10. Каховская Л. Ф. Сложносокращённые слова в современном русском языке. – Киев: Наукова думка, 1980. – 198 с.
11. Костомаров В. Г. Культура речи и стиль. – Москва: Наука, 1964. – 214 с.

12. Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. – Москва: Изд-во МГУ, 1969. – 267 с.
13. Костомаров В. Г. Язык и время. – М.: Просвещение, 1971. – 286 с.
14. <https://www.herzen.spb.ru/>
15. <https://www.researchgate.net/profile/Eman-Adeeb/publication/>
16. https://www.researchgate.net/profile/Eman-Adeeb/publication/342517211_A_gamed_based_approach_of_teaching_english_pragmatics_items_to_iraqi_english_learners_kahoot_application/links/5ef944a3299bf18816fe18a_gamed-based-approach-of-teaching-english-pragmatics-items-to-iraqi-english-learners-kahoot-application.pdf

ZAMONAVIY O'ZBEK ORTOLOGIYASIDA PUNKTUATSION ME'YORNING O'RNI VA AMALIY AHAMIYATI

Ruzimurodova Sadinura Muhiddin qizi

magistr

Qarshi davlat universiteti

rs8531682@gmail.com

Orcid 0009-0003-8349-0219

UDK 81,22

Annotatsiya. Mazkur maqolada punktuatsiyaning til tizimidagi o'rni, uning yozma nutqni shakllantirishdagi ahamiyati hamda tinish belgilarining kommunikativ va uslubiy vazifalari yoritilgan. Shuningdek, punktuatsiya tarixi, uning nazariy asoslari, uning grammatik, semantik va intonatsion tamoyillari tahlil qilinib, zamonaviy o'zbek tilidagi qo'llanilish xususiyatlari ko'rib chiqilgan hamda hozirgi o'zbek adabiy tilida tinish belgilari (punktogrammalar)ning o'rni va amaliy ahamiyati, tilshunos olimlar tomonidan ishlab chiqilishi, tizimlashtirilishi kerak bo'lgan muammolar keltirib o'tilgan. Ortologik me'orning punktuatsiya sohasida amalga oshirilgan ishlar, yechimini kutayotgan muammolar, shuningdek, "*muallif punktuatsiyasi*" va uning yuzaga keltiradigan muammolari, noqulayliklar xususida so'z borgan. Maqolada tinish belgilaridan to'g'ri foydalanishning matn mazmunini aniq ifodalash va nutq madaniyatini yuksaltirishdagi roli misollar asosida ochib berilgan, tinish belgilarining yozma nutqdagi ahamiyati *amfiboliya* hodisasi misolida yoritilgan. Maqolada ilgari surilgan asosiy mulohaza hamma uchun bir xil bo'lgan umummilliy punktuatsiya ishlab chiqish hamda muallif punktuatsiyasi masalasini qayta ko'rib chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar: ortologik me'yor, punktuatsion me'yor, tinish belgilari, milliy punktuatsiya, amfiboliya, nutqiy pauza, punktogramma, grafik belgi, punktuatsion tahlil, muallif punktuatsiyasi, hisbelgi.

МЕСТО И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СТАНДАРТОВ ПУНКТУАЦИИ В УЗБЕКСКОЙ СОВРЕМЕННОЙ ОРФОГРАФИИ

Рузимуродова Садинаура Мухиддин кизи

магистр

Каршинский государственный университет

Аннотация. В данной статье рассматривается роль пунктуации в языковой системе, её значение в формировании письменной речи, а также коммуникативные и методические функции знаков препинания. Анализируется история пунктуации, её теоретические основы,

грамматические, семантические и интонационные принципы, рассматриваются особенности её использования в современном узбекском языке, представлена роль и практическое значение знаков препинания (пунктограмм) в современном узбекском литературном языке, а также проблемы, требующие развития и систематизации лингвистами. Рассматривается работа, проделанная в области орфографической пунктуации, проблемы, ожидающие решения, а также «авторская пунктуация» и связанные с ней проблемы и неудобства. В статье на примерах раскрывается роль правильного использования знаков препинания в ясном изложении содержания текста и совершенствовании культуры речи, а важность знаков препинания в письменной речи иллюстрируется на примере феномена амфиболии. Основная идея статьи заключается в разработке общенациональной, единой для всех, системы пунктуации и переосмыслении вопроса авторской пунктуации.

Ключевые слова: орфографическая норма, норма пунктуации, знаки препинания, общенациональная пунктуация, амфиболия, речевая пауза, пунктограмма, графический знак, анализ пунктуации, авторская пунктуация, персонаж.

THE ROLE AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE POINT OF POINT IN MODERN UZBEK ORTHOLOGY

Ruzimurodova Sadinura Muhiddin kizi

master's degree

Karshi State University

Abstract. The article discusses the role and practical significance of punctuation marks (punctograms) in the modern Uzbek literary language, the problems that need to be developed and systematized by linguists. The work carried out in the field of punctuation of the orthographic norm, the problems awaiting solution, as well as the "author's punctuation" and the problems and inconveniences it causes are discussed. The article reveals the importance of punctuation marks in written speech using the example of the phenomenon of amphiboly. The main idea put forward in the article is to develop a nationwide punctuation that is the same for everyone and to reconsider the issue of author's punctuation.

Keywords: orthological norm, punctuation norm, punctuation marks, national punctuation, amphiboly, speech pause, punctogram, graphic sign, punctuation analysis, author's punctuation.

Kirish. Har bir davlatning dunyoda mavjud ekanligini namoyon qiluvchi ramzlari mavjud. Mana shunday ramzlardan biri bu shubhasiz davlat tili hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda davlatimizda ona tilimizga bo'lgan hurmat, uning jahon miqyosidagi nufuzini ta'minlash maqsadida bir qator tashabbusli loyihalar, islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezidentimiz tomonidan imzolangan "Davlat tilini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qaror ham mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va samarali foydalanish, ta'lim tashkilotlarida o'zbek tilini o'qitish tizimini takomillashtirish, uning sofligini saqlash va muntazam boyitib borish, zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta'minlash, xalqaro miqyosdagi o'zni va nufuzini kengaytirishda muhim omil bo'ladi.

Ushbu hujjatga muvofiq, 2026-yil 1-yanvardan boshlab respublika darajasidagi davlat organlari va xo'jalik birlashmalarining markaziy apparatlarida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tuman (shahar) hokimliklarida

boshqaruv xodimlarining belgilangan umumiy cheklangan soni doirasida rahbarning ma'naviyat va davlat tili masalalari bo'yicha maslahatchisi lavozimi joriy etiladi.

O'sib kelayotgan avlodni davlat tiliga, ona tiliga hurmat ruhida tarbiyalash eng avvalo katta avlod vakillarining burchi hisoblanadi. Bu borada davlatimiz Rahbari asrlarga o'rnak bo'ladigan ishni amalga oshirdi. Prezidentimiz 2020-yilda BMT Bosh Assambleyasining onlayn tarzda o'tkazilgan 75-sessiyasida, yaqinda bo'lib o'tgan 78-sessiyasida o'zbek tilida nutq so'zlaganligi ona tilimizning xalqaro maydondagi nufuzini yanada oshirdi [13].

Ko'rinib turibdiki, tilimizni mamlakatimiz ramziga aylantirish, jahon minbaridagi nufuzini ta'minlash uchun barcha birday harakat qilmog'i lozim. Bugungi kunda antropotsentrik tilshunoslik vakillari aynan shunga, tilimizni raqamlashtirib uni sun'iy entellekt tiliga aylantirishga harakat qilishmoqda. Buning uchun esa, avvalo, tilimizning o'rganilishi ortda qolayotgan sohalarini kengroq tadqiq qilish, tizimga rivojlantirilgan, eng yuksak darajadagi til birliklarimizni joylash galdagi vazifamizdir. Tilimizning mana shunday tarmoqlaridan biri punktuatsiyadir.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining o'rganilishi, sistemalashtirilishi, ayniqsa, shu tilda so'zlashuvchi jamiyatning barcha a'zolari uchun bir xil talqinda berilishini kutayotgan sohalaridan biri – bu punktuatsiya sohasi. Punktuatsiya tinish belgilari, ularning qo'llanilish qonun-qoidalarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir. Mavzuning dolzarbligi shundaki, punktuatsiya – ijtimoiy hodisa. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining bugungi mavqega erishishi oson kechmadi, albatta. Sababi, punktuatsiya tizimi boshqa sathlar singari qadimiy davr, murakkab baza va takomillashuvga ega emas. Arab grafikasi sistemasidagi eski o'zbek yozuvida ham bosh harflar, punktuatsion belgilar hamda so'zlarni bir-biridan ajratib yozish ko'nikmasi mavjud bo'lmagan. Keyinchalik, XV asrning ikkinchi yarmidan ijtimoiy munosabatlar va boshqa tillarning ta'sirida arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida ham tinish belgilari qo'llanila boshlangan. Bu esa punktuatsiyaning ijtimoiyligi, yozma va og'zaki nutqdagi ahamiyatidan darak beradi. Mana shu davrlardan boshlab punktuatsiyamiz tilshunosligimizning tadqiq obyektiga aylandi. Ma'lumki, o'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida uch marta yozuv almashtirishga majbur bo'ldi. Bu kabi jarayonlar kamdan kam dunyo xalqlarida sodir bo'ladi. Shuning uchun ham mustaqillikkacha bo'lgan davrlarda, nafaqat, punktuatsiyamizda, balki tilshunosligimizning boshqa sohalarida ham sezilarli darajadagi siljish bo'lmadi. Mustaqillik e'lon qilingandan so'ng lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi masalasi o'rta qo'yildi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi joriy etilgandan so'ng imlo va punktuatsiya masalalari ham kun tartibiga qo'yildi. „O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari“ni hozirlash jarayonida alifbodagi ayrim harflarning shakli yuzasidan fikr-mulohazalar paydo bo'ldi. Bundan tashqari texnik vositalardan kengroq foydalanish, harflar shaklini jahondagi taraqqiy etgan davlatlar alifbosiga yaqinlashtirish muammolari ham o'rta qo'yildi [5;9].

Yozuvning mukammalligi davlatning xalqaro maydondagi nufuzini belgilovchi asosiy unsur hisoblanadi, shuning uchun ham tilshunos H.G'oziyev: „Boshqa xalqlar nashiryoti orqali o'zbek nashriy tekstlariga kiritilgan tinish belgilari, garchi ular dastlab kiritilgan belgilar bo'lsa ham, menimcha, yozuvimizga hozirgi tinish belgilarining kiritilish tarixining epizodik bir momenti hisoblanishi kerak“, – deya yuksak baho beradi [6;61]. Xususan, bu sohani jadal o'rganishni jadidchilarimizdan Fitrat boshlab berdi. Fitratning tadqiqotlarini zamonaviy tilshunosligimiz vakillari: S.Ibrohimov, H.G'oziyev, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, K.Nazarovlar davom ettirishdi, ammo, bu tadqiqotlar bilan tilshunosligimizda yechimini kutayotgan talaygina masalalarga to'laligicha barham berilmadi. Sababi, punktuatsiya kommunikatsiya jarayonining yozma shakli sifatida orfografiya, sintaksis, morfologiya va, hatto, fonetika bilan ham aloqador hisoblanadi. Kommunikatsiya jarayonida adresat va adresantga o'zi ko'zda tutayotgan ma'noda yozma shaklda bayon qilinishi uchun, albatta, tinish belgilari muhim ahamiyatga ega. Masalan,

“Menga keraksiz, kitoblarim”//“Menga keraksiz kitoblarim”. Birinchi gapdagi “keraksiz” soʻzidan oldingi vergul va uni hosil qilayotgan pauza “kitoblarim” soʻziga undalma sifatida qarashni taqazo qiladi. Nafaqat fonetik, yaʼni ust segment birlik, balki sintaktik mohiyatiga ham taʼsir koʻrsatadi (maʼlumki, undalmalar sintaksis aloqaga kirishmaydi, yaʼni sintaktik tahlil qilinmaydi va bunda “keraksiz” soʻzi kesim maqomiga ega boʻladi). Bundan tashqari nutqdagi pauza va yozuvda uni ifodalayotgan vergul tinish belgisi soʻzlovchining ogʻzaki nutqdagina ifodalash imkoniyatiga ega boʻlgan emotsionallikni yozuvda ham aks ettirish, uni axborot qabul qiluvchiga yetkazish vazifasini bajaradi. Ikkinchi gapda esa hech qanday nutqiy pauza va punktogramma mavjud emas. Aynan ana shu xususiyati uni birinchi gapdan ham sintaktik (yaʼni endi ikkinchi gapdagi “kitoblarim” soʻzi sintaktik aloqaga kirishadi, “keraksiz” soʻzi esa ot kesim vazifasini bajaradi), ham semantik jihatdan farq qilishini koʻrsatib turibdi. Ana shu xususiyatlari bilan ikkala gap kamdan kam tilga olinadigan amfiboliya hodisasini vujudga keltiradi. “Amfiboliya – bu (yun. amfibolia – ikki maʼnolilik) ikki xil talqin etish, ikki maʼnoda tushunish mumkin boʻladigan jumla (gap). Ogʻzaki nutqda amfiboliya ohang va toʻxtam yordamida bartaraf etiladi [1;13]. Soʻzlovchi kommunikatsiya jarayoniga kirishar ekan, oʻzi koʻzda tutgan maqsadni ogʻzaki nutqdagi amfiboliya kabi hodisalarda ohang va toʻxtam yordamida bartaraf etadi, ammo yozma nutqda buni ifodalash uchun tinish belgilaridan foydalanilmasa muloqotdan koʻzlangan maqsadga erishilmaydi, pragmatik toʻsiq yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Punktatsiyaga oid ilmiy adabiyotlarni tadqiq qilish, ularda ilgari surilayotgan gʻoyalar bilan tanishish, ushbu sohaga oid ilmiy-amaliy ishlarning samaradorligini kuzatishga yordam beradi. Maqolada ilmiy adabiyotlarni oʻrganish va tahlil qilish mobaynida struktural tahlil, germinivtik tahlil, kvantitativ, tasniflash metodlaridan samarali foydalanildi.

Natijalar va ularning tahlili. Yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, bugungi kunga qadar tilshunosligimizning punktatsiya sohasida bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarning baʼzilari formal, baʼzilari esa substansional tilshunosligimizga mansub boʻlib, ayrimlari bugungi kunda oʻzini toʻlaonli oqlolmay qolgan. Bu esa tilshunosligimizda punktatsiyani zamon talabiga mos holda ishlab chiqish hamda uni muayyan qoliplarga solish borasidagi ishlar salmogʻini oshirishni talab etadi. Punktatsiyaga oid tadqiqotlar: H.Gʻoziyev “Oʻzbek tili punktatsiyasining tarixiy taraqqiyoti”, Gʻ.Abdurahmonov “Punktatsiyani oʻqitish metodikasi”, K.Nazarov “Tinish belgilari va yozma nutq” va boshqalar. Bundan tashqari bugungi kunda ham punktatsiya sohasida qator salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda, xususan, B.Bahriddinovaning aynan shu sohadagi ilmiy izlanishlari hamda shu xususdagi kitoblari punktatsiya sohasida katta qadam boʻldi. Unda tinish belgilari, ularning qoʻllanilishi, tinish belgilarining sinonimiyasi va boshqa qator xususiyatlar yoritib beriladi. Shu oʻrinda N.Mahmudov, N.Mahkamov hamda Madvaliyevlar tomonidan tuzilgan “Oʻzbek tili punktatsiyasining asosiy qoidalari” kitobi ham shu sohadagi ilmiy-amaliy ishlarning yana bir namunasi boʻldi. L.Ishmurzayevaning “Oʻzbek tilshunosligida tinish belgilari” nomli maqolasida ham tinish belgilarining ahamiyati, qisman bu sohada olib borilgan tadqiqotlar va, asosan, tinish belgilarining tasnifi masalasi yoritib beriladi. M.Mamatovanning “Oʻzbek tilida tinish belgilari (Punktatsiya)” nomli maqolasida esa sanab oʻtilgan punktatsiyaga doir qoʻllanmalardagi kabi umumiy maʼlumotlar keltirib oʻtiladi. Albatta, bu tadqiqotlarning hammasida nazariyalar misollar orqali yoritib beriladi, ammo bir tilshunos tomonidan taʼkidlangan nazariya boshqa tilshunos nazariyasiga yoki misollariga mos kelmaydi. Respublika taʼlim Markazi mutaxassisi Orif Tolib taʼbiri bilan aytganda: “Hatto, punktatsiya qoidalari haqidagi kitobda ham chalkashliklarga yoʻl qoʻyilgan. Bitta oʻrindagi prinsip keyingi oʻrinda teskarisiga ishlagan” [3]. Shuning uchun ham milliy

punktuatsiyani har tomonlama mukammal qilib yozuv dizaynini ham hisobga olgan holatda ishlab chiqish amaldagi ustuvor vazifalarimizdan biridir.

Muhokama. Tinish belgilarining qo‘llanilishi dolzarb masala ekanligi tadqiqot davomida yoritib kelinmoqda. Sababi yozma nutqimizda leksema, morfema kabi lisoniy vositalar orqali yuzaga chiqarish imkoni mavjud bo‘lmagan emotsionallik, tantanavorlik, so‘zlovchining turli ruhiy-psixologik holatlarini ifodalash uchun muhim ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda tilshunosligimizda “muallif punktuatsiyasi” tushunchasi paydo bo‘ldi. “Muallif punktuatsiyasi bu – muayyan muallif tomonidan tinish belgilarining amaldagi qoidalarga bo‘ysunmagan, unga rioya qilmagan holatda individual qo‘llash holati” [11;127]. Shu o‘rinda “muallif punktuatsiyasi” masalasi bir yoqlama ekanligini ta’kidlab o‘tishimiz joiz. Chunki, muallif punktuatsiyasi nafaqat axborot qabul qiluvchi uchun, balki axborot beruvchi uchun ham muayyan “noqulaylik”larni yuzaga keltiradi. Punktuatsiya ijtimoiy hodisadir. Til egalari tomonidan uni o‘ziga moslashtirib, umumiy qoidalarga bo‘ysunmagan holatda ishlatish noo‘rin deb hisoblaymiz. Bu nafaqat tilshunos olimlar, maktab o‘quvchilari, talaba-yoshlar va, ayniqsa, mustaqil o‘rganuvchilar uchun turli chalkashliklarni yuzaga keltiradi. Punktogrammalar, umuman punktuatsiyadan hamma birdek, umumiy qoidalarga bo‘ysungan holarda foydalansa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Bunda, albatta, badiiy asar, jumla dizayni ham muhim ahamiyatga ega, ya’ni nutqimizda shunday jumlar tuzamizki, turli grammatik maqsadlarga ko‘ra bir gapning o‘zida bir nechta tire, bir nechta vergul va boshqa tinish belgilarini qo‘llashimizga to‘g‘ri keladi. Bunday vaziyatda jumla dizayni, uning tashqi ko‘rinishida g‘alizlikni yuzaga keltirmaslik uchun tinish belgilarini o‘z sinonimi bilan almashtirib qo‘llash mumkin. Punktogrammalar sinonimiyasida ham muayyan qoidalar ishlab chiqish tilshunosligimizning oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Yevropa tilshunosligidan andoza olgan holda ayrim tinish belgilarini muayyan o‘rinlarda yozma nutq ixchamligini ta’minlash maqsadida cheklash masalalarini ham ko‘rib chiqish lozim. A.Peshkovskiy mulohazalariga ko‘ra, “Deyarli barcha tinish belgilari “o‘qiladi”. Bunda “deyarli” so‘ziga diqqatimizni qaratamiz, demak, hammasi ham “o‘qilmaydi”. Biz oldinga tashlayotgan asosiy munozara, xuddi shu “o‘qilmaydi”ganlaridan voz kechish xususida. Masalan, so‘roq yuklamalari, so‘roq olmoshlari yordamida hosil qilingan so‘roq gaplarda so‘roq belgisini ishlatishga hojat yo‘q, so‘roq ohangida esa aksincha. “... tinish belgilarini ko‘p ishlatib o‘quvchini chalg‘itmaslik uchun ba‘zan qo‘shirnoqlardan voz kechiladi. Bitta vergul orqali ham jumla boshqa kishiga tegishli ekanligi anglashiladi. Badiiy va publitsistik matnlarda, shaxsiy yozishmalarda bu usul o‘zini oqlaydi” [3;45].

Bugungi zamonaviy punktuatsiyamiz jadallik bilan rivojlanmoqda. Punktogrammalar bugungi globallashuv davrida internet tiliga aylanib bormoqda. Endilikda insonlar ijtimoiy tarmoqlarda emojiilar o‘rnida tinish belgilardan unumli foydalanishmoqda. Zamonaviy raqamli muloqotda yozma nutq faqatgina so‘zlar orqali emas, balki so‘zlar ham ifodalay olmaydigan emotsionallikni o‘zida aks ettiruvchi tinish belgilar orqali ifodalanmoqda. Punktuatsiyamiz tarixida “ajratish belgilari” nomi bilan yuritilgan punktogrammalarimizga qo‘yilgan bu nom endi eskirib, tinish belgilariga nisbatan o‘z vazifa semasini yo‘qotdi. Bu belgilar endilikda faqatgina ajratish vazifasigina emas, balki turli emotsionallikni ifodalash uchun ham qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va sms yozishmalarida tinish belgilaridan emojiilar (hisbelgilar) sifatida foydalanish keng tarqalgan. Bu hodisa yozma nutqni jonlantiradi, hissiy rang-baranglik bag‘ishlaydi va muloqotning yanada tushunarli kechishiga zamin yaratadi. Masalan:

- :) – tabassum, xursandlik alomati;
- :(– xafalik, vaziyatga salbiy munosabat;
- ;) – ko‘zni qisib kulish; hazil;

- ./ – vaziyatga shubha bilan qarash;

- :-) – kayfiyat, iliq munosabat;

- :-(– qayg‘u, afsuslanish. Ushbu xususiyatlari bilan tinish belgilari bir-biri bilan sinonimik va antonimik munosabatda bo‘lishi ham mumkin.

Bundan tashqari, tinish belgilari harflar bilan birgalikda ham emotsional ma’no kasb etishi mumkin:

- :-o – hayrat;

- :-E – g‘azab, jahl;

- :-t – g‘azab, jahl;

- :-v – ko‘p gapirib ezmalanish; suhbatdoshning muloqotdan zerikkanligi.

Tinish belgilari yordamida hosil qilingan hisbelgilar yozma muloqot samaradorligini oshirishdagi muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy punktuatsiyaning bu kabi xususiyatlari zamon sayin yangilanib boradi. Tadqiqotimiz davomida to‘plangan yuqoridagi misollar buning yorqin namunasi hisoblanadi.

Xulosa. Umuman olganda, punktuatsiyada ham tilshunosligimizning boshqa sathlari singari qayta ko‘rib chiqilishni kutayotgan muammoli bo‘g‘inlar mavjud. Yuqorida ilgari surilayotgan barcha taklif va mulohazalarni hisobga olgan holatda mukammal punktuatsion tizim yaratish asosiy maqsadimiz bo‘lishi kerak. Eng muhimi milliy punktuatsiyani yaratish va unga hamma birdek amal qilishini ta’minlash asosiy maqsadimizdir.

Adabiyotlar

1. N.Mahmudov, N.Mahkamov, N.Madvaliyev. O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari. – T.: O‘zbekiston, 2015.

2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

3. Alimuhammedov R. Qadimgi turkiy til bitiklarida punktuatsiya va matnni anglah uchun ishlatiladigan ishoralar. Xorijiy filologiya. – T., 2016.

4. Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2015.

5. N.Ahmedova. O‘zbek orfografiyasi va punktuatsiyasi asoslari. TDPU. – T., 2016.

6. G‘oziyev H. O‘zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti. – T.: Fan, 1979.

7. G‘ulomov A. O‘zbek tili punktuatsiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1992.

8. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek tilida punktuatsiya. – T., 1995.

9. Nazarov K. O‘zbek tili punktuatsiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1976.

10. Mamatova M. O‘zbek tilida tinish belgilari (Punktuatsiya). Uerisian jurnal of academic sereach. 2002.

11. Nurmurotov I. Dastlabki punktuatsion belgilarning shakllanishi // O‘zbek amaliy filologiyasi istiqbollari.

12. L.Ishmurzayeva. O‘zbek tilshunosligida tinish belgilari // O‘zbekistonda ilm-fanning rivojlanish istiqbollari, 2022.

13. Qalampir.uz sayti ma’lumotlari.

RUS TILSHUNOSLIGIDA AJRATILGAN BO‘LAKLARGA DOIR NAZARIY QARASHLAR

Jononqulova Elnora Qosim qizi

magistr

Qarshi davlat universiteti

jononqulovaelnora@gmailcom

Orcid 0009-0003-3281-9184

Annotatsiya. Maqolada jahon tilshunosligida alohida ahamiyat kasb etuvchi rus tilshunoslik maktabida ajratilgan bo‘laklar hodisasining o‘rganilish tarixi va nazariy asoslariga e‘tibor qaratilgan. Ajratilgan bo‘laklar haqidagi ta‘limotning shakllanish bosqichlari, yetakchi olimlarning ilmiy qarashlari va ularning sintaktik nazariyaga qo‘shgan hissalarini xronologik tartibda yoritilgan. Rus tilshunosligida A.X.Vostokov, F.I.Buslayev, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov kabi olimlarning dastlabki kuzatuvlaridan boshlab, A.M.Peshkovskiy tomonidan termin sifatida mustahkamlangan, V.V.Vinogradov, A.G.Rudnev, N.S.Valgina asarlarida nazariy jihatdan chuqurlashtirilgan ushbu hodisaning evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, ajratilgan bo‘laklarning semantik, struktur va funksional xususiyatlari, ularning parsellatsiya bilan munosabati hamda o‘zbek tilshunosligida o‘rganilish darajasi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ajratilgan bo‘laklar, sintaksis, gap bo‘laklari, rus tilshunosligi, parsellatsiya, yarim predikativlik, intonatsiya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОБОСОБЛЕННЫЕ ЧЛЕНЫ В РУССКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Жононкулова Элнора Касым кизи

магистр

Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье рассматриваются история и теоретические основы изучения обособленных членов в русской лингвистической школе, имеющего особое значение в мировой лингвистике. В хронологическом порядке освещаются этапы формирования обособленных членов, научные взгляды ведущих ученых и их вклад в синтаксическую теорию. Анализируется эволюция этого феномена, начиная с первоначальных наблюдений таких ученых, как А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев, А.А. Потебня, А.А. Шахматов в русской лингвистике, и закрепляясь в качестве термина А.М. Пешковским, а также теоретически углубляясь в работах В.В. Виноградова, А.Г. Руднева, Н.С. Валгиной. Также рассматриваются семантические, структурные и функциональные особенности обособленных членов, их связь с парцелляцией и уровень изучения в узбекской лингвистике.

Ключевые слова: обособленные члены, синтаксис, члены предложения, русское языкознание, сегментация, полупредикативность, интонация.

THEORETICAL PERSPECTIVES ON DETACHED MEMBERS OF THE SENTENCE IN RUSSIAN LINGUISTICS

Jononkulova Elnora Kasim kizi

master's student

Karshi State University

Abstract. This article examines the history and theoretical foundations of the study of detached/isolated sentence elements within the Russian school of linguistics—a field of particular significance in global linguistics. It outlines, in chronological order, the stages of the concept's development, the scholarly views of leading linguists, and their contributions to syntactic theory. The article analyzes the evolution of this phenomenon, tracing it from the initial observations of scholars such as A.Kh. Vostokov, F.I. Buslaev, A.A. Potebnya, and A.A. Shakhmatov; its formalization as a term by A.M. Peshkovsky, and its further theoretical elaboration in the works of V.V. Vinogradov, A.G. Rudnev, and N.S. Valgina. Additionally, the article discusses the semantic,

structural, and functional characteristics of these detached elements, their relationship to parcellation, and the extent to which they have been studied in Uzbek linguistics.

Keywords: detached sentence elements, syntax, sentence components, Russian linguistics, segmentation, semi-predicativity, intonation.

Kirish. Ajratilgan bo‘laklar gap tartibidagi bo‘laklarning ma’no va intonatsiya bilan alohida ajratilgan, nisbiy mustaqillikka ega bo‘lgan bo‘laklaridir. Ushbu hodisa tilshunoslikda murakkab hamda ko‘p qirrali hodisa sifatida tez-tez tilga olinadi. Ajratilgan bo‘laklar gapning asosiy mazmunini qo‘shimcha ma’lumot, izoh, tafsilot yoki baho munosabati bilan boyitadi. Natijada gapning semantikasi murakkablashadi va ifodaviy imkoniyati kengayadi. Ajratilgan bo‘laklar haqidagi ta’limotning ildizlari rus grammatikasida 19-asrga kelib taqalsa-da, bu hodisaning ilmiy asoslangan nazariyasi 20-asr boshlarida, ayniqsa, A.M.Peshkovskiyning „Русский синтаксис в научном освещении“ asari nashr etilgach shakllana boshladi [1]. An’anaviy sintaksisda ajratilgan bo‘lak tushunchasining aniq ta’rifi bo‘lmagan. N.I.Grechdan boshlab har bir yirik tilshunos bu masalani yoritgan hamda dastlabki metodologik pozitsiyasiga ko‘ra bayon qilgan. N.I.Grech ”Практическая русская грамматика” asarida gap tarkibidagi ayrim ikkinchi darajali bo‘laklarning alohida ajralib turish holatiga e’tibor qaratgan bo‘lsa ham hodisani maxsus nazariy tahlil obyektiga aylantirmagan.

Asosiy qism. A.X.Vostokov ”Русская грамматика” asarida gap bo‘laklarning sintaktik vazifalarini tizimlashtirgan. Uning ishlarida keyinchalik ajratilgan bo‘laklarning ayrim turlari, aniqlovchi va hol vazifasidagi so‘z birikmalarining alohidaligi qayd etilgan. Keyinchalik, F.I.Buslayevning ”Историческая грамматика русского языка” asari ham gap bo‘laklari tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan ilmiy ish sifatida yuzaga chiqdi. Unda olim gap tarkibidagi ayrim konstruksiyalarning nisbiy mustaqilligiga e’tibor qaratgan, biroq ularni alohida sintaktik kategoriya sifatida ajratmagan [8]. Ajratilgan bo‘laklar nazariyasining asosiy poydevorini A.A.Petebnya yaratgan. U gapning psixologik asoslarini o‘rganar ekan, ayrim ikkinchi darajali bo‘laklarning gap ichida alohida ma’no va intonatsion mustaqillikka ega bo‘lishini aniqladi. Petebnyaning fikricha, ajratilgan bo‘laklar o‘ziga xos ”qo‘shimcha xabar”ni ifodalaydi hamda bu ularni oddiy ikkinchi darajali bo‘laklardan farqlaydi [6]. A.Shaxmatovning ”Синтаксис русского языка” deb nomlanuvchi vafotidan keyin nashr qilingan asarida gap nazariyasi haqida so‘z boradi. Shaxmatov gapni kommunikativ birlik sifatida talqin qilib, ajratilgan bo‘laklarni gapning ”kengaytirilgan tarkibiy qismlari” deb hisoblagan. U ajratilgan bo‘laklarni ergash gaplarga yaqinlashtirgan, misol sifatida ergash gaplar ham mazmunga qo‘shimcha xabar yuklashini aytib o‘tgan [7].

Rus tilshunosligida ajratilgan bo‘laklar haqidagi ta’limotning haqiqiy taraqqiyoti A.M.Peshkovskiy nomi bilan bog‘liq. Ajratilgan gap bo‘laklari atamasi ilk bor 1914-yilda Peshkovsiy tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U ilmiy ishlarida bu hodisaning nazariy asoslari va tizimini tahlil qilgan. Olim ajratilgan bo‘laklar deganda ohang va ritm jihatidan, shuningdek, atrofdagi bo‘laklar bilan bog‘lanishlari jihatidan alohida ergash gapga o‘xshab qoladigan konstruksiyalarni tushungan. Peshkovskiy ajratilgan bo‘laklarga xos intonatsion ajralish, nisbiy ma’no mustaqilligi va sintaktik moslashuvchanlik kabilarni ajratgan. U bu bo‘laklarni ikkita katta guruhga ajratgan: yarim predikativ(qo‘shimcha xabar ifodalovchi) va tushuntiruvchi-aniqlovchi bo‘laklar. Bu tasnif keyingi davr tilshunoslari tomonidan yanada takomillashtirildi.

V.V.Vinogradov ajratilgan bo‘laklar nazariyasini yanada rivojlantirib, uning formal va semantik belgilarini uyg‘unlashtirdi. Olim hodisani gap chegarasida mavjud bo‘lgan, inversiya yoki intonatsiya vositasida ajratgan, fikrga yanada murakkab ifodaviylik berish maqsadida

qo‘llaniladigan o‘ziga xos ma’no birliklari deb ta’riflagan. Vinogradov ta’rifida formal belgilar, semantik yuklama hamda maxsus sintaktik funksiya nazarda tutilgan. Uning asosiy yutug‘i ajratilgan bo‘laklarning yarim predikativlik xususiyatini aniqlashdan iborat. Yarim predikativlik deganda, ajratilgan bo‘lakning gapning asosiy predikativ yadrosiga nisbatan qo‘shimcha, to‘liq bo‘lmagan xabar ifodalash qobiliyati tushuniladi [2].

Natijalar va muhokama. Vinogradov predikativlikni gapning asosiy grammatik belgisi sifatida olib, ajratilgan bo‘laklarda bu xususiyat yarim darajada namoyon bo‘lishini ko‘rsatgan, ya’ni bo‘lak o‘zida to‘liq gapnikiga o‘xshash, lekin mustaqil emas, balki bog‘liq holdagi xabar ifodalaydi. Bu holat ajratilgan bo‘laklarni ergash gaplarga yaqinlashtiradi, biroq ularni to‘liq gaplarga aylantirmaydi. Ajratilgan bo‘laklar nazariyasiga muhim hissa qo‘shgan olimlardan yana biri A.G.Rudnevdir. Uning “Обособленные члены предложения. Функции и способы их грамматического выражения в современном русском литературном языке” hamda “Обособленные члены предложения в истории русского языка” nomli asarlari ushbu sohadagi fundamental tadqiqotlar qatoriga kiradi. Rudnev ajratilgan bo‘laklarni nafaqat zamonaviy rus tili, balki tarixiy aspektda o‘rganib ularning rivojlanish tendensiyalarini aniqlagan. U ajratilgan ilovalarga quyidagi ta’rifni bergan: Ajratilgan ilova nutqda ajratilgan, o‘zi bog‘liq bo‘lgan so‘zga nisbatan aniqlovchi yoki izohlovchi vazifasini bajaruvchi har qanday bog‘liq gap bo‘lagi hisoblanadi. Rudnevning tarixiy yondashuvi ajratilgan bo‘laklar evolyutsiyasini kuzatish imkonini beradi. Uning xulosasiga ko‘ra, rus tilida ajratilgan bo‘laklarning qo‘llanish doirasi 19-20-asrlarda sezilarli darajada kengaygan [3].

“Ajratish deb shunday kengaytiruvchi gap bo‘lagining intonatsion ajratilishiga aytiladi, u ma’no jihatdan nafaqat o‘zi grammatik bog‘liq bo‘lgan gap bo‘lagiga, balki yana boshqa biror bo‘lagiga ham tegishli bo‘ladi. Shunday qilib, ajratilgan bo‘laklarning ma’no bog‘lanishlari turlicha yo‘nalishga ega bo‘ladi. Bu ta’rif ajratilgan bo‘laklarning muhim xususiyatini, ularning ma’no bog‘lanishlarining ko‘p yo‘nalishli ekanligini ko‘rsatadi. Oddiy ikkinchi darajali bo‘lak faqat o‘zi bog‘langan so‘zga ma’no jihatdan tegishli bo‘lsa, ajratilgan bo‘lak bir vaqtning o‘zida gapning bir necha elementiga ma’no jihatdan bog‘lanishi mumkin” [4].

N.S.Valgina ham ajratish ta’rifiga funksional komponentni qo‘shdi: „Ajratish bu ikkinchi darajali gap bo‘laklarning qolgan bo‘laklarga nisbatan ko‘proq mustaqillik berish maqsadida ma’no va intonatsion jihatdan ajratilishidir, ya’ni ajratilgan gap bo‘laklaridir. Valgina ajratishning kommunikativ jihatiga alohida e’tibor qaratdi. Uning fikricha, ajratish bu nafaqat grammatik, balki pragmatik hodisa, ma’ruzachi (yozuvchi) muayyan ma’lumotni alohida ta’kidlash, unga ko‘proq e’tibor qaratish maqsadida ajratish vositasidan foydalanadi. Valgina “Синтаксис современного русского языка” asarida ajratilgan bo‘laklarning ajratilgan aniqlovchilar, ajratilgan ilovalar ajratilgan hollar, ajratilgan to‘ldiruvchilar va ajratilgan izohlovchilar kabi turlarini batafsil tavsiflagan [5].

Xulosa. Ajratilgan bo‘laklar haqidagi ta’limot jahon tilshunosligida, xususan, rus tilshunosligida murakkab va ko‘p bosqichli yo‘lni bosib o‘tdi. 19-asrda N.I.Grech, A.X.Vostokov, F.I.Buslaev, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov kabi olimlarning dastlabki kuzatuvlaridan boshlab 1914-yilda A.M.Peshkovskiy tomonidan atama sifatida mustahkamlandi hamda nazariy jihatdan asoslandi. Keyingi davrlarda V.V.Vinogradov, A.G.Rudnev, N.S.Valgina kabi olimlar tomonidan ajratilgan bo‘laklar nazariyasi yanada rivojlantirildi va chuqurlashtirildi. Zamonaviy tilshunoslikda ajratilgan bo‘laklar kognitiv, pragmatik, matnshunoslik, tarixiy va tipologik jihatlardan tadqiq etilmoqda.

Adabiyotlar

1. Peshkovskiy A.M. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1914.

2. Vinogradov V.V. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1947.
3. Rudnev A.G. Обособленные члены предложения. Функции и способы их грамматического выражения в современном русском литературном языке. – Л: ЛГПИ, 1947.
4. Rudnev A.G. Обособленные члены предложения в истории русского языка. – Л: ЛГПИ, 1948.
5. Valgina N.S. Синтаксис современного русского языка. – М: Высшая школа, 1973. – 416 с.
6. Potebnya A.A. Из записок по русской грамматике. – М:Просвещение, 1958. – Т. 1-2.
7. Shaxmatov A.A. Синтаксис русского языка. – Л: Учпедгиз, 1925-1927. – 620 с.
8. Buslayev F.I. Историческая грамматика русского языка. – М: Учпедгиз, 1959. – 624 с.
9. Vostokov A.X. Русская грамматика. – СПб., 1831.
10. Grech N.I. Практическая русская грамматика. – СПб., 1827.

TARIXIY VA ZAMONAVIY ONOMASTIKA

TURKCHA TAOM NOMLARINING LEKSIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

(“aş” (osh) va “mutfak” (oshxona) soʻzlari misolida)

Hamidov Xayrulla Xudoyorovich

filologiya fanlari doktori, professor

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

hamidovx@gmail.com

[UDK 811.512.161373:811.512.16136](https://doi.org/10.26907/811.512.161373:811.512.16136)

Annotatsiya. Turkcha taom va yegulik nomlarining leksik-semantik va morfologik xususiyatlarini oʻrganishga bagʻishlangan ushbu maqola turk milliy taomlari va yeguliklari nomlari semantikasi va grammatik xususiyatlari mavzusidagi yirik ilmiy tadqiqotning debochasi (ushbu mavzudagi 1-maqola) boʻlib, unda turkcha taom nomlari sirasidagi ilk nomlarning tahlili va tasnifi doirasida tanlangan bir necha leksik birlik va ularning yuzaga kelish omillari, tarixi, ifodalab kelgan maʼnolar “mutfak” va “aş” soʻzlari misolida koʻrib chiqiladi. Shuningdek, maqolada “mutfak” va “aş” komponentlari yordamida yasalgan ayrim gastronomik terminlarga ham eʼtibor qaratiladi.

Kalit soʻzlar: Turkcha taom nomlari, leksik-semantik xususiyat, morfologik xususiyat, “mutfak”, “oshxona”, “aş”, “osh”.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ТУРЕЦКИХ БЛЮД

(на примере слов “aş” и “mutfak”)

Хамидов Хайрулла Худойёрович

доктор филологических наук, профессор

Ташкентский государственный

университет востоковедения

Аннотация. Данная статья, посвященная изучению лексико-семантических и морфологических особенностей названий турецких блюд, служит первым в серии к масштабному исследованию, посвященному семантике и грамматическим особенностям терминологии турецкой кухни. В ней рассматриваются отдельные лексические единицы – в частности, термины «mutfak» и «aş», – анализируются их происхождение, историческая эволюция и передаваемые ими значения, а также проводится их классификация в рамках более широкой категории названий турецких блюд.

Ключевые слова: названия турецких национальных блюд, лексико-семантический признак терминов, морфологическая особенность, “mutfak”, “oshxona”, “aş”, “osh”.

LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF TURKISH DISH NAMES

(Using “aş” and “mutfak” as an example)

Khamidov Khairulla Khudoyorovich

doctor of Philology (DSc), professor

Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract: This article, which examines the lexico-semantic and morphological characteristics of Turkish dish names, serves as the first in a series of studies dedicated to the semantics and grammatical features of Turkish culinary terminology. It focuses on specific lexical units – notably the terms “mutfak” and “aş” – analyzing their origins, historical evolution, and meanings, while also classifying them within the broader category of Turkish dish names.

Keywords: names of Turkish national dishes, lexico-semantic characteristic of terms, morphological feature, “mutfak”, “oshxona”, “aş”, “osh”.

Kirish. Turk milliy taom nomlari ushbu tilga xos barcha lisoniy xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan. Taom nomlari o‘ziga xos til birliklari sifatida turli fan sohalarining tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. Ularning semantik va morfologik jihatdan tadqiq etilishi turk tili leksikasining muhim qatlami hisoblangan taom va yegulik nomlarining yasallish va yuzaga kelish xususiyatlarini o‘rganishda dolzarblik kasb etishini ta’kidlash joiz.

“Taom va yeguliklar tayyorlash va uni iste’mol qilish bilan bog‘liq pazandalik madaniyati, shubhasiz, insoniyatning eng qadimiy madaniy boyliklari orasida muhim o‘rin tutadi. Darhaqiqat, hayotda yashab qolish va oziqlanish yer yuzida hayot paydo bo‘lganidan buyon insoniyat duch kelgan eng asosiy muammolardan biri bo‘lib kelgan. Shu bois, taom tayyorlash va iste’mol qilish tarixi hamda ular bilan bog‘liq tushunchalar tilning eng qadimiy qatlamini tashkil etadi, deyish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, turkiy xalqlarini o‘zaro birlashtiruvchi ushbu mushtarak lug‘at boyligini ham tarixiy, ham leksikologik jihatdan o‘rganish hamda uning ildizlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi” [7] – deyiladi 2022-yil sentyabr oyida [8] Turkiy dunyo munitsipalitetlar birligi (*Türk Dünyası Belediyeler Birliği*) homiyligi va Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mezbonligida dunyoning yigirmaga yaqin mamlakatidan kelib qatnashgan 130 dan ziyod olim ishtirokida Toshkentda o‘tkazilgan “*Oltoy hamjamiyatlari oziq-ovqat va ovqatlanish madaniyati*” (“*Altay toplulukları yemek ve beslenme kültürü*”) mavzuli X Oltoy hamjamiyatlari xalqaro simpoziumining ochilishida. Darhaqiqat, ana shunday keng miqyosli xalqaro anjumanning mamlakatimiz poytaxtida o‘tkazilganligi maqola uchun tanlangan mavzuning ne chog‘li muhim va dolzarb ekanligini ko‘rsatadi.

Asosiy qism. Turk oshxonasi (*Türk milli mutfagi*) dunyo taom madaniyatida e’tirof etilgan uch mashhur oshxona (xitoy, turk va fransuz oshxonalari)ning biri hisoblanadi. Albatta, bu yerda turk oshxonasi deganda, nafaqat hozirgi Turkiya Respublikasida yashovchi xalqlar, balki dunyoning turli mintaqalarida yashayotgan boshqa turkiy xalqlar oshxonasidagi ayrim mashhur taomlari nomlari ham ko‘zda tutilishini unutmaslik kerak.

Turk oshxonasi dunyo xalqlari oshxonalari bilan yonma-yon qo‘yilib qaralganda, haqiqatdan ham o‘ta boy taomnomaga ega va undan o‘rin olgan taomlar, yeguliklar turli nuqtayi nazarlardan o‘rganiladigan bo‘lsa, yirik ilmiy tadqiqotlar uchun boy material bera oladi. Ana shunday yirik ilmiy tadqiqot uchun debocha xarakterida bo‘lgan ushbu maqolada turk yemaklaridan ayrimlarining (ko‘proq umumiy) nomlari kelib chiqish va grammatik shakllanish nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi. Zarurat tug‘ilganda ayrim o‘rinlarda turkcha taom nomlari o‘zbekcha va boshqa tillardagi muqobillari bilan ham qiyoslanadi.

Ishni dastavval **mutfak** (oshxona – rus. кухня) so‘zidan boshlash maqsadga muvofiq. Ma’lumki, turk taom va yegulik nomlarining asosiy qismi saljuqiylar va 600 yildan ortiq hukmronlik qilgan Usmoniylar imperiyasiga qadar bo‘lgan ming yildan ortiq tarixiy davrni o‘zida aks ettiradi va bu bilan hozirgi olimlarni ham qiziqtirib keladi. Ana shunday turli xil turk taom,

yegulik va ichimlik nomlarining leksik-morfologik xususiyatlari, semantikasini o'rganishni taqozo etadi.

Turk xalqining yozma va og'zaki nutqida, tilning bugungi lahja va shevalarida ming yillardan buyon saqlanib, qo'llanilib kelayotgan oshxona bilan bog'liq terminlar, yuzlab taom va yegulik nomlari ko'plab fundamental tadqiqotlar uchun muhim material bo'ladi. Masalan, taom, yegulik tayyorlash, ularni iste'mol qilish, xizmat ko'rsatish (servis) bilan bog'liq jihozlar, idish-tovoqlar, asbob-uskunalar nomlarining o'zi ham bir dissertatsiya mavzusini tashkil etishi mumkin.

Turkcha taom nomlari tilshunoslikning turli nuqtayi nazarlaridan o'rganilgan ushbu maqola oldiga bir qator an'anaviy vazifalar qo'yildi: taomlarga xos umumiy nomlarning kelib chiqishiga doir materiallarni tahlil qilish, tasniflash; terminlarni hosil qilgan ba'zi kalit so'zlarni aniqlash, ularni ma'no va morfologik tuzilish xususiyatlariga ko'ra tahlil qilish va b.

Hozirgi turk tiliga arab tilidan o'zlashgan (**matbah**), ham adabiy tilda, ham kundalik hayotda faol qo'llaniluvchi "jonli" turk tilida qo'llanilib kelayotgan ushbu so'z xonadonlarda va umumiy ovqatlanish muassasalarida turli taom va yeguliklar tayyorlanadigan, "pishirib-kuydiriladigan" joy ma'nosiga ega (*mutfak dolabi* – oshxona mebeli (*shkafi*), *mutfak havalandirmasi* – rus. *вытяжка* (o'zbek tilida buni bir so'z bilan ifodalash imkonsiz – oshxonadagi havo almashinuvini ta'minlovchi tizim), *mutfak havlusu* – oshxona sochig'i kabi). Turk tilining shevalarida va ba'zi badiiy asarlarda personajlar nutqida **aş damı** (so'zma-so'z: osh tomi, ya'ni osh-ovqat pishiriladigan usti yopiq (tomli) xona) shakli ham qo'llaniladi.

O'rni kelganda shuni ham ta'kidlash joizki, turk adabiy tiliga "mutfak" so'zi bizning farazimizcha, usmoniylar hukmronlik qila boshlagan XIV asrda turk sultonlari oshxonasi orqali kirgan va adabiy tilda usmonlicha termin sifatida mustahkam o'rnashib qolgan bo'lishi haqiqatga yaqin turadi.

Qiyoslanadigan bo'lsa, *mutfak* so'zining o'zbek tilidagi muqobili "oshxona" hisoblanadi va o'zbek tilining izohli lug'atida **"oshxona"ning forschadan o'zlashganligi (osh + xona) va 1.** Ovqat tayyorlash uchun moslangan maxsus xona yoki bino (кухня – mutfak); 2. Umumiy ovqatlanish muassasasi. Bundan tashqari, bugungi kunda ayrim birikma-terminlar (oshxona madaniyati, oshxona mebeli, oshxona pichog'i) ham paydo bo'lganki, ularni ham lug'atga kiritib qo'yish maqsadga muvofiq. Chunki birikma shaklidagi terminlar yuzaga kelganda, ular tarkibida qo'llanilgan "oshxona" so'zining yangi ma'no qirralari ham ochiladi. Masalan, "oshxona madaniyati" deganda bir millat, xalqning taom tayyorlash, uni taqdim qilish, istemol qilish madaniyati, urf-odatlar va an'analari, hatto ayrim rasm-rusumlar tushuniladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqilsa, hozirgi turk tilidagi *mutfak* so'zi o'zbek tilidagi "oshxona" so'zining faqat 1-ma'nosidagina ("ovqat tayyorlash uchun moslangan maxsus xona yoki bino (кухня – mutfak) unga to'la muqobil bo'la oladi. Bu yerda o'zbek tilidagi "oshxona" so'zining bir ma'nosi ruscha "столовая", yevropa tillarida "kafe" ekanligi hisobga olinsa, ushbu so'zning bugungi turk tilidagi muqobillari "lokanta", "kantin", "kafe" ekanligini, asosiysi, zamonaviy turk tilida na "aş evi", na "aş ocağı", na "aş damı" yoki "aş" leksemasi qo'shilgan har qanday birikma eskirgan so'zga aylanib qolganligini afsus bilan ta'kidlash joiz. Shu bilan bir qatorda turkcha maqol va iboralarda, barqanot iboralarda "aş" so'zining qo'llanilishi kishini quvontiradi. Masalan, bir necha yil oldin Turkiya Respublikasining hozirgi Prezidenti Rajab Tayyip Erdog'on bir saylovoldi nutqida shoirona uslubda *"Biz halkımıza aş verdik, iş verdik!"* (Biz xalqimizga osh berdik, ish berdik!) deb xitob qilganida "aş" so'zini "to'qlik, farovonlik" ma'nosidagi kalit so'z sifatida ishlatgan edi.

O'rni kelganda yuqorida tahlil etilgan o'zbekcha termin tarkibida kelgan asosiy so'z – **osh** ustida to'xtalamiz. Turk taom nomlarining salmoqli qismini "osh" (aş) komponentli nomlar tashkil

etadi. O'zbek tilining izohli lug'atida "osh" so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: **Osh** [fors. – yovg'on sho'rva, xo'rda; ovqat] 1. Pishirilgan issiq ovqat. Ugra osh. Xo'rda osh. *Tayyor oshga bakovul (ibora). Itga bersang oshingni, itlar g'ajir boshingni!* (maqol). *Sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuq-suyuq oshlar bilan jo'natib, ikkinchi kelishiga o'ylashib javob beradigan bo'ldilar.* A.Qodiriy, O'tgan kunlar. 2. Umuman, har qanday ovqat, taom. *Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich!* Maqol. *Jon bo'lsa, jahon topilar, osh bo'lsa, qozon topilar.* Maqol. *To'ra qozon boshidan mis tovoqda suyuq osh olib kelib, chordana qurib o'tirdi.* N.Fozilov, Diydor. 3. ayn. Palov. Osh damlamoq. *O'ltiring, o'ltiring, mehmon! – dedi usta Farfi. – Oshga sabzi bosildi-pishdi.* A.Qodiriy, O'tgan kunlar. 4. Etn. Ba'zi munosabatlar bilan o'tkaziladigan ziyofatlar nomining tarkibiy qismi. Mas. *qiz oshi, xotin oshi, arvoh oshi, maslahat oshi;* to'y oshi, yarash oshi va b. ma'rakalarda katta qozonda osh damlab, yurtni ziyofat qilmoq: **yurtga osh bermoq.** *Ana xolos, qozi pochchang yurtga osh berayotgan bo'lsalar, tuyaning dumi yerga tegibdi-ku.* M.Ismoilov, Farg'ona t. o.

Shu yerda Odil Yoqubovning "Adolat manzili" romanidan bir necha misol keltirish va ularning turkcha tarjimada qanday berilganligiga e'tibor qaratish o'rinli. Romanda bosh qahramon Suyun burgutning dafn marosimi tasvirlangan quyidagi parchada "qora osh" birikmasi kechadi: *"Dafn marosimining uchinchi kuni elga qora osh berildi* [9]. Ayrim viloyatlarda janoza marosimlaridan so'ngra ehson qilib tarqatiladigan osh "qora osh" deyilgan. Turk tarjimoni bu detalga unchalik ahamiyat bermagan. Jumlani *"Defin merasiminin üçüncü günü halka yemek verildi"* [9] shaklida tarjima qilgan va dafn marosimining uchinchi kuni elga berilgan "qora osh"ni sodda qilib "yemek", ya'ni "ovqat" (taom) shaklida bergan.

Shuningdek, o'zbek tilida *"Yoshini yashab, oshini oshagan"* birikmasi "kishining bu dunyoda o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ishlarini amalga oshirib bo'lgani va qarilik gashtini surayotgani" ma'nosini ifodalaydi. M.: *"...Bibisora uni oshini oshab, yoshini yashab bitgan bir qariya deb o'ylagan edi. Sahnaga chiqib qarasa... bo'y-basti kelishgan, tog'ni ursa talqon qiladigan, ustiga-ustak sho'x, so'zamol, gapga chechan bir odam ekan"*[9]. Tarjimasi: *"Bibisara onu yashini yashagan, dişini dişemiş bir ihtiyar kişi olarak tasavvur etmiş, ama sahneye çıkıp baksa, boylu poslu, taşı sıkıca suyunu çıkaracak kadar güçlü, üstüne üstlük yakışıklı bir adamla karşı karşıya idi"* [9]. Asliyatdagi *"tog'ni ursa talqon qiladigan"* sifat iborasi turk tiliga aynan muqobili bilan o'girilganini alohida ta'kidlash joiz.

Bundan tashqari, taom bilan bog'liq holda "osh" so'zi o'zbek tilida *"osh bo'lsin, yegan-ichganingdan tanang yayrasin"* ma'nosida ham ishlatiladi. *Zarra birovning haqi o'zgaga osh bo'lmagay, Oxiri sharmandalik, kimki hazar qilmasa.* Habibiy. Turk tilining izohli lug'atida ham "osh" so'ziga o'zbek tiliga juda yaqin izoh beriladi: **Aş** (Farsça: آش) – atala ([çorba](#) – [sho'rva](#))ga o'xshagan, lekin undan quyuqroq issiq ovqat, taom. **Aş** so'zi [qadimgi turkcha āş](#), [forscha](#) va [o'rta forscha āş](#), [avesto tilida āsa](#) va [armanchada xaş](#). Eron, [Turkiya](#) va [Kavkazda](#) oshning turli xillari bor.

"Aş" so'zi ishtirok etgan turk xalq maqollaridan misollar:

Erken kalktım işime – şeker kattım aşıma (Erta turdim ishimga – shakar qo'shdim oshimga);

Buğday mısıra: "Aş ol, keş ol, hamur işine karışma" demiş (Bug'doy makkajo'xoriga: "Osh bo'l, bo'tqa bo'l, (lekin) xamir ishiga aralashma" debdi);

Avrat vardır, arpadan aş eder; avrat vardır, bulguru keş eder (Xotin bordir arpadan osh qilur, xotin bordir bulgur guruchdan bo'tqa qiladi) kabi.

Yazın başın pişerse kışın aşın pişer (Yozda boshing pishsa, qishda oshing pishar).

Yana bir dalil. So'nggi yillarda Turkiyada, Kavkaz va Markaziy Osiyo mamlakatlarida, hatto Rossiyada ham "hash" degan taom paydo bo'ldiki, ushbu so'z sanab o'tilgan tillarning

lugʻatlariga hanuz kirib ulgurmadi. Ayrim manbalarda armancha ekanligi ilgari surilgan “hash” soʻzining asosi “aş” boʻlganligini taxmin qilish mumkin. Lekin, turk tilining izohli lugʻatida “bir narsaning ustiga qaynoq suv toʻkmoq”, “qaynab turgan suvga bir narsani boki tirmoq”, “suvda qaynatmoq” maʼnosidagi “*haşlama*” (“*haşlamak*”) feʼli turkcha yozma va ogʻzaki nutqda faol qoʻllaniladi (*haşlama* et – qaynatilgan goʻsht (qaynatma shoʻrva); Kaynar su ayağını *haşladı* – qaynaq suv oyoğını kuydirdi kabi). Demak, turkcha “*haşlamak*” feʼlining oʻzbekchasi – *qaynatmoq*, *pishirmoq*dir. Shundan kelib chiqilsa, asosan mol, qoʻy tuyogʻi, kalla-poychasidan obdon pishirilib tayyorlangan taomning oʻzbek oshxonasida boʻlishi mantiqqa toʻgʻri keladi.

Anqara universiteti professori Saadetdin Yağmur Gömeç oʻzining “Koʻktürk Kitabalari ve Devanu Lûgat-it-turkʻka koʻra turklarda taom madaniyati” nomli maqolasida “Turklar umuman har qanday qorin toʻydiradigan yegulikni “aş” yoki “yemek” deyishgan. Qolaversa, hatto bugungi kunda ham dunyoda juda koʻp xalqlar qoshiq-sanchqi ishlatishni bilmaydilar, hatto Yevropada taomlanish odobi, madaniyati XVII-XVIII asrlarda keng tarqala boshlagan boʻlsa, turkiy xalqlar bir necha ming yil ilgari dasturxon atrofida qanday oʻtitilishi kerakligi, non qanday yeyilib, suv qanday ichilishiga qadar qoidalarini ishlab chiqishgan. Birgina ogʻizni qanday ozoda tutish kerakligi bugungi Moʻgʻulistonning ayrim hududlarida topilgan VIII-X asrlardan qolgan bugungi tish choʻtkalari prototiplariga nima deyish mumkin?.. Bular turkiy xalqlar taom madaniyatining alomatlari emasmi?” [13] (tarjima bizniki – X.H).

Saadettin Yağmur Gömeç oʻz maqolasida qiziqarli bil dalil keltiradi: “*Evliya Çelebi ise Kırım hanının yanında at eti yediğini ve hoşuna gittiğini söyler. Yine Dede Korkutʻta; Kazan Begʻin Oğlu Uruz Begʻin Tutsak Olması hikâyesinde, esir düşen Uruz babası için; “aygır atımı kesip, aşımı versin” derken; Kaşgarlı, Divanʻında “yunt eti yıpar”, yani at eti piştiğinde mis gibi kokar, diyor*” [13] [Tarjimasi: Avliyo Chalabiy esa Qrim xonining yonida ot goʻshti yeganini va (bu goʻsht) unga juda ham yoqqanini aytadi. “*Dada Qoʻrqutʻda; Qozon Begining oğlu Uruz Beknin asir olinishi hikoyasida, asir tushgan Uruzning otasiga qarata “aygʻir otimni soʻyib, oshimni bersin” der ekan; Koşğʻarlıning “Devonʻida “yunt eti yıpar”, yaʻni ot goʻshti pişganida anvoyi hid taratadi, deydi*]. Ushbu parchada ot goʻshtining yeyilishi haqida soʻz borganligi alohida maqola mavzusi. Bu yerda bizni “aygʻir otimni soʻyib, oshimni bersin” degan gap koʻproq qiziqtiradi. Demak, ming yillar ilgari ham turkiy xalqlarda elga osh berish rasm boʻlgan.

Yana turkcha “aş” soʻziga qaytiladigan boʻlsa, ushbu soʻzning oʻzagi ming yillar ilgari davrlarga borib taqaladigan qadimgi turkcha soʻz ekanligi haqiqatga toʻgʻri keladi. Tarixda ilk bor, X asrdan eʼtiboran yozma matnlarda (masalan, Oʻrxun yozuvlarida) ovqat (yemek) yoki boʻtqa (çorba) maʼnosida qoʻllanilgan.

M.: Aş taşınca kepçeye paha olmaz (Osh toshib ketganda kapkirning narxi oshadi, yaʼni vaqt ziq boʻlganda ahamiyatsiz narsalarning ham qiymati ortadi. Aş damı (oshxona), aşevi (osh uyi, oshxona), aşhane (oshxona), aş ocağı (osh oʻchogʻi), alaca aş (olacha osh), katıklı aş, arabaşı (arap aşı) [11] kabi.

Hozirgi fors tilida “boʻtqa yoki quyuq ovqat” maʼnosidagi **aş** soʻzining oʻzagi turkcha ekanligi alohida taʼkidlanadi. Buni baʼzi manbalarda **āş** soʻzining qadimgi turkcha ekanligi va forslar uni turkchadan oʻzlashtirib olganligi haqidagi fikrlar ham tasdiqlaydi.

Forschada yovgʻon shoʻrva, xoʻrda kabi ovqatlarni ham osh deyidilar. Shu kabi oʻzbek tilining ayrim hududlarida suyuq ovqat turlarini umumlashtirib “osh”, “suyuq osh”, “piyova” deyishadi. Qashqadaryo hududlarida *mastavani* “birinjova” (*birinch (guruch)+ob (suv)*), *moshxoʻrdani* – “*moshova*” deyishadi. Hatto Kasbi tumani qishloqlarida bugunga kelib yoshlar zamonaviylashib “*mastava*”, “*moshxoʻrda*” deyidigan boʻlsalar-da, katta yoshli kishilar tilida hozir

ham “osh ichdim”, “suyuq osh ichdim” *suyuq ovqat tayyorlagan ayolning “osh qildim” deganini eshitish mumkin*). Chunki bu hududlarda ko‘pincha “palov” so‘zi faol qo‘llanilar edi.

Hozirgi turk tilida **aş** so‘zi bilan bir necha so‘z, birikmalar yasalgan va ular yozma, og‘zaki nutqda, badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi. Ulardan biri **aşçı** so‘zi bo‘lib, uning ma‘nolari: 1. Ovqat pishiruvchi kishi 2. Ovqat pishirib sotuvchi kishi. Ushbu so‘zning “ahçı” shakli ham baravar qo‘llaniladi va yangi so‘zlar yasallashida ishtirok etadi. **Aşçı (ahçı)** so‘zidan yasalgan qo‘shma so‘zlarga misollar:

Aşçıbaşı (ahçıbaşı). 1. Bir necha oshpazning boshini qovushtirib turuvchi boshliq; 2. Bir oshxona yoki uyda ovqat pishirish vazifasi yuklangan kishi.

Aş damı (so‘zma-so‘z: osh tomi). Xalq tilida Turkiyaning ba‘zi mintaqalarida taom tayyorlanadigan joyni bildiradi. Turk tilining ayrim shevalarida, badiiy asarlarda personajlar nutqida, ya‘ni osh-ovqat pishiriladigan usti yopiq (tomli) xona shakli ham qo‘llaniladi.

Aş ocağı. Taom pishirilib kambagallarga tarqatiladigan joy. Turkiyada “Qizil yarim oy” jamiyatiga qarashli oshxonalar tizimi (aş ocakları) [11] va b.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, turkcha taom nomlarining leksik-semantik, morfologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan va turkcha taom nomlari sirasidagi “*mutfak*” va “*aş*” so‘zlarining yuzaga kelish omillari, tarixi, ifodalab kelgan ma‘nolari ko‘rib chiqilgan ushbu maqola turk milliy taomlari va yeguliklari nomlari semantikasi va grammatik xususiyatlari mavzusidagi yirik ilmiy tadqiqotning deochasi (ushbu mavzudagi 1-maqola) hisoblanadi va bu boradagi ilmiy tadqiqot materiallari jurnalning keyingi sonlarida berib boriladi, deb umid qilamiz.

Adabiyotlar

1. Aksoy, 1994 – Aksoy, O. A. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1. Atasözleri Sözlüğü*. – İstanbul, İnkilap Yayınevi, 1994.
2. Ercilasun, Güljanat K. “Türk Bozkır Uygarlığında Mutfak, Yiyecek ve İçecekler”, Genel Hatlarıyla Türk Dünyası Uygarlık Tarihi (Editörler Metin Eriş-Korkut Tuna-Birsel Küçüksipahioğlu), Boğaziçi Yayınları. – İstanbul, 2022. – S. 325-339.
3. Hamidov X. O‘zbek qissa va romanlari turk tilida: monografiya / X.Hamidov. – T.: EFFECT-D, 2022. – 264 b.
4. Hamidov H. Yemek ve Beslenmeyle İlgili Türk ve Özbek Atasözleri ve Deyimlerinin Ortak Özellikleri. Altay Toplulukları. Yemek ve Beslenme Kültürü. Oltoy Hamjamiyatları. Oziq-ovqat va ovqatlanish madaniyati. TDBB. Özlem Matbaacılık. – İstanbul, 2024. – S.741-747. (X.Uluslararası Sempozyumu. 27-30 Eylül 2022. – Taşkent, TDŞÜ. ISBN 978-605-2334-18-8.
5. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-III, Çev. B. Atalay. – Ankara, 1988.
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, Қомуслар бош тахририяти, 1992.
7. Rihsiyeva G. Sunuş. Altay Toplulukları. Yemek ve Beslenme Kültürü. Oltoy Hamjamiyatları. Oziq-ovqat va ovqatlanish madaniyati. TDBB. Özlem Matbaacılık. – İstanbul, 2024. – S.12.
8. Oltoy hamjamiyatları oziq-ovqat va ovqatlanish madaniyati//“Altay toplulukları yemek ve beslenme kültürü” mavzuli X Oltoy hamjamiyatları xalqaro simpoziumi. – Toshkent, 2023.
9. Perry, Charles. “Ortaçağdaki Göçer Türklerin Mutfakları”, Türkçe Konuşanlar-Orta Asya’dan Balkanlar’a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür (Editör Doğan Kuban, yapım ve fotoğraflar Ergun Çağatay), Tetragon Yayını. – İstanbul, 2007. – S. 117-131.
10. Ёқубов Одил. Танланган асарлар. Тўрт жилдди. 1-жилд. Адолат манзили. Роман. – Тошкент: Шарқ, 2005.

9. Yoqubov Odil. Adolat manzili. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti (“Xazina”) (Qissalar, hikoyalar, esse).
10. Yakuboğlu Adil, Adalet Menzili (çeviren: D.Ahsen Batur). – İstanbul, Selenge Yayınları, 2005. – 213 s.
11. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 9.Baskı. 1.-2. C. – Ankara, 1998.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
13. Saadettin Yağmur Gömeç. Kök Türk Kitabeleri ve Divanü Lûgat-it-Türk’e Göre Türklerde Yiyecek ve İçecek Kültürü // Altay Toplulukları. Yemek ve Beslenme Kültürü. Oltoy Hamjamiyatlari. Oziq-ovqat va ovqatlanish madaniyati. TDBB. Özlem Matbaacılık. – İstanbul, 2024. – S.68.

KASB-HUNAR KONSEPTI ASOSIDA SHAKLLANGAN JOY NOMLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI (Qashqadaryo viloyati materiallari asosida)

Begimov Odil Toʻxtamishovich
filologiya fanlari doktori, professor
Qarshi davlat texnika universiteti
beginmovodil61@mail.ru
Orcid: 0009-0006-4437-8760
UDK: 811.512.133:82

Annotatsiya. Mazkur maqolada kasb-hunar konseptining lingvomadaniy xususiyatlari Qashqadaryo viloyati oykonimlari misolida tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi joy nomlarida kasb-hunar bilan bogʻliq leksik birliklarning shakllanishi, semantik taraqqiyoti, nomlash motivlari hamda ular orqali xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, xoʻjalik faoliyati va kasbiy anʼanalarining aks etish mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot materiallari tarkibida -chi, -gar, -pesh, -lik, -i kabi affikslar yordamida shakllangan kasb-hunar nomlari va ular asosida yuzaga kelgan oykonimlar alohida oʻrganildi. Tahlil natijasida kasb-hunar asosli oykonimlar nafaqat geografik obyektni nomlovchi birlik, balki muayyan hudud aholisining tarixiy xotirasi, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati va milliy-madaniy kodini saqlovchi lingvomadaniy birlik sifatida namoyon boʻlishi aniqlandi.

Kalit soʻzlar: toponim, oykonim, lingvomadaniy kod, kasb-hunar konsepti, etnomadaniy birlik, nomlash motivi, kasb nomlari, tarixiy xotira.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМОВ, СФОРМИРОВАННЫХ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПТА «КАСБ-ХУНАР» (на материале Кашкадарьинской области)

Бегимов Одил Тухтамишевич
доктор филологических наук, профессор
Каршинский государственный технический университет

Аннотация. В данной статье исследуются лингвокультурологические особенности концепта «касб-хунар» на материале ойконимов Кашкадарьинской области. Основная цель исследования заключается в выявлении особенностей формирования лексических единиц, связанных с профессиональной и ремесленной деятельностью, их семантического развития, мотивации номинации, а также механизмов отражения посредством этих единиц историко-

культурного опыта народа, хозяйственной деятельности и профессиональных традиций. В рамках исследования отдельно рассматриваются названия профессий и ремёсел, образованные с помощью аффиксов *-chi*, *-gar*, *-pesh*, *-lik*, *-i*, а также ойконимы, сформированные на их основе. В результате анализа установлено, что ойконимы, образованные на основе названий профессий и ремёсел, выступают не только как единицы, обозначающие географические объекты, но и как лингвокультурологические единицы, сохраняющие историческую память населения определённой территории, его социально-экономическую деятельность и национально-культурный код.

Ключевые слова: топоним, ойконим, лингвокультурологический код, концепт «касб-хунар», этнокультурная единица, мотивация номинации, названия профессий и ремёсел, историческая память.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF PLACE NAMES FORMED ON THE BASIS OF THE “KASB-HUNAR” CONCEPT (based on the Materials of Kashkadarya Region)

Beginmov Odil Tukhtamishovich

doctor of Philological Sciences, Professor
Karshi State Technical University

Abstract. This article examines the linguocultural features of the “kasb-hunar” concept based on the oikonyms of Kashkadarya Region. The main purpose of the study is to identify the formation of lexical units related to professions and crafts in place names, their semantic development, naming motivations, and the mechanisms through which the historical and cultural experience of the people, their economic activities, and professional traditions are reflected. The study gives particular attention to names of professions and crafts formed with the affixes *-chi*, *-gar*, *-pesh*, *-lik*, and *-i*, as well as oikonyms derived from these occupational and craft names. The analysis demonstrates that oikonyms based on professions and crafts function not only as units denoting geographical objects but also as linguocultural units preserving the historical memory, socio-economic activities, and national-cultural code of the population of a particular territory.

Keywords: toponym, oikonym, linguocultural code, “kasb-hunar” concept, ethnocultural unit, naming motivation, names of professions and crafts, historical memory.

Kirish. Til va madaniyat oʻrtasidagi uzviy munosabat milliy tilning barcha sathlarida, xususan, atoqli otlar tizimida yaqqol namoyon boʻladi. Inson yashayotgan makonini nomlash jarayonida oʻzining tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, turmush tarzi, xoʻjalik faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini til vositasida ifodalaydi. Shu jihatdan toponimlar, ayniqsa, oykonimlar muayyan xalqning tarixiy-madaniy xotirasini oʻzida mujassamlashtirgan muhim lingvistik manba hisoblanadi. Toponimlarning nomlanish motivlarini aniqlash orqali nafaqat geografik obyektning nomlanish sabablarini, balki oʻsha hududda yashagan aholining ijtimoiy hayoti, etnik tarkibi, kasb-kori, xoʻjalik faoliyati va madaniy qarashlari haqida ham muayyan tasavvurga ega boʻlish mumkin. Oʻzbek toponimikasida T. Nafasov, Z. Doʻsimov, S. Qorayev, H. Hasanov, E. Begmatov kabi olimlarning tadqiqotlari ushbu yoʻnalishning ilmiy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Toponimlarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan oʻrganish nomning faqat lugʻaviy maʼnosini aniqlash bilan cheklanmaydi. Bunda nomning yuzaga kelishiga sabab boʻlgan tarixiy vaziyat,

ijtimoiy munosabat, xalqning kasbiy faoliyati, urf-odati, moddiy madaniyati hamda nomning avloddan-avlodga o'tish jarayoni ham hisobga olinadi. Shu ma'noda kasb-hunar bilan bog'liq oykonimlar alohida tadqiqot obyekti tashkil etadi.

Qashqadaryo vohasi bu jihatdan boy lingvomadaniy materialga ega hududlardan biridir. Voha qadimdan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlangan hudud sifatida tanilgan. Natijada aholining kundalik hayoti va kasbiy faoliyati bilan bog'liq ko'plab leksik birliklar keyinchalik antroponimik, ijtimoiy va toponimik nomlash jarayonlarining asosiga aylangan. T. Nafasovning Qashqadaryo toponimlariga oid tadqiqotlari ham mazkur hudud oykonimlari tarixiy, etnik va kasbiy qatlamlarga boy ekanini ko'rsatadi.

Kasb-hunar konsepti insonning muayyan mehnat faoliyati, kasbiy tajribasi va ijtimoiy mavqeyini ifodalaydi. Ushbu konsept tarkibida kasb egasi, mehnat quroli, xomashyo, tayyor mahsulot, ishlab chiqarish jarayoni, savdo, hunarmandchilik makoni va kasbiy guruh kabi semantik komponentlar mavjud. Oykonimlarda mazkur komponentlarning turli darajada aks etishi kuzatiladi.

Kasb-hunar nomi o'zbekcha, fors-tojikcha so'zlar bilan yuritilgan va ikki xil vazifa bajargan: kasb va kosiblik nomi hamda yashagan guzari, mahallasi, qishloqlari nomi. Kasb-hunar turlari o'zgarganda ham joy nomi maqomiga ega bo'lib, tarix dalili, madaniyat yodgorligi sifatida muhrlanib qolgan.

T. Nafasovning ta'kidlashicha, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Koson va G'uzor shaharlarida Degrez, Temirchi, Chilangar, Charmgar, Ko'nchi, Bordonchi, Kulol, Po'stinchi, Kosagar, Aravachi, Kamongaron, Pichoqchi, Sangtarosh, Duradgor, Gilamchi, Alachabof, Objuvoz, Sarrof, Somonbozor, Zardo'zlik, Egarchi, Etikchi, Misgarlik, Novvoylik, Do'ppido'z, Ustaguzar, Attorlik, Bazzozlik kabi mahalla va guzar nomlari mavjud bo'lgan [1, 29]. Bu nomlar xalqning tarixiy-madaniy tajribasi hamda kasb-hunar an'alarini o'zida mujassamlashtirgan lingvomadaniy birliklar sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, kasb-hunar asosida yuzaga kelgan oykonimlar xalqning moddiy madaniyati bilan tilning bevosita aloqasini ko'rsatadi. Bunday nomlar tarixiy davrda muayyan hududda qaysi kasb turlari ustuvor bo'lganini, aholining qanday ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanganini aniqlashga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi Qashqadaryo oykonimlarida kasb-hunar konseptining lingvomadaniy ifodalanish xususiyatlarini aniqlash va kasb-hunar asosida shakllangan nomlarning milliy-madaniy mazmunini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti Qashqadaryo hududida uchraydigan kasb-hunar asosli oykonimlar, predmeti esa ushbu nomlarning lingvosemantik, lingvokulturologik va motivatsion xususiyatlaridir.

Asosiy qism. Lingvomadaniy tadqiqotlarda til birliklari xalqning madaniy tajribasini kodlovchi vosita sifatida qaraladi. Toponimlar esa bu kodning makon bilan bog'langan shaklidir. Chunki geografik nom bir tomondan hududni atash vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan shu hudud bilan bog'liq tarixiy va madaniy axborotni saqlaydi.

Oykonimlarda kasb-hunar konseptining ifodalanishi ayniqsa muhimdir. Chunki qishloq, mahalla yoki guzar nomining kasbga asoslanishi tasodifiy jarayon emas. Odatda, dastlab, muayyan kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs yoki guruh nomi shakllanadi. Keyinchalik bu nom aholi orasida laqab sifatida qo'llanadi va nihoyat o'sha shaxs yoki kasbiy guruh yashagan hudud nomiga ko'chadi.

Mazkur jarayonni quyidagi model asosida ifodalash mumkin: kasb-hunar → kasb egasi → laqab → hudud nomi → oykonim.

Masalan: temir → temirchi → Temirchi (laqab) → Temirchi qishlog'i yoki: gilam → gilamchi → Gilamchi (kasb nomi) → Gilamchi qishlog'i.

Bu jarayonda apellyativ leksika atoqli otga, ya'ni toponimga aylanadi.

Toponimist olimlarning tadqiqotlarida toponimlarni tahlil qilishda nom asosidagi soʻz va affikslarni aniqlash, ularning tarixiy shaklini tiklash hamda nomning nomlanish motivini belgilash muhim metodik tamoyil sifatida koʻrsatiladi.

Qashqadaryo oykonimlari materiallari tahlili kasb-hunar asosida shakllangan nomlarni bir necha guruhga ajratish imkonini beradi.

Oʻzbek tilida -chi affiksi shaxsning muayyan ish, kasb yoki faoliyat bilan shugʻullanishini bildiruvchi eng faol affikslardan biridir.

Qashqadaryo oykonimlarida ham bu affiks juda faol:

Oykonim	Tarkibi	Kasb-hunar mazmuni
Ayoqchi	ayoq + chi	kosa, idish yasovchi
Bozorchi	bozor + chi	savdo qiluvchi
Boʻzchi	boʻz + chi	boʻz toʻquvchi
Buyrachi	buyra + chi	buyra tayyorlovchi
Gilamchi	gilam + chi	gilam toʻquvchi
Koʻkchi	koʻk + chi	boʻyoqchi
Koʻmirchi	koʻmir + chi	koʻmir tayyorlovchi
Koʻnchi	koʻn + chi	charm/teri tayyorlovchi
Moychi	moy + chi	moy ishlab chiqaruvchi
Paxtachi	paxta + chi	paxtachilik bilan shugʻullanuvchi
Temirchi	temir + chi	temirga ishlov beruvchi

Mazkur nomlarning umumiy xususiyati shundan iboratki, ularning birinchi komponenti kasb-hunar faoliyatining **predmeti yoki mahsuloti**, -chi esa shu faoliyatni bajaruvchi shaxsni bildiradi.

Masalan, **Gilamchi** nomida gilam tayyor mahsulot nomi boʻlsa, -chi mazkur mahsulotni ishlab chiqaruvchi shaxsni bildiradi. Natijada “gilam toʻquvchi” maʼnosidagi kasb nomi shakllanadi. Keyinchalik ushbu kasb nomi toponimlashib, **Gilamchi** oykonimiga aylangan. Bu jarayonda nomning semantik strukturasi quyidagicha: **gilam** → **gilam toʻqish** → **gilamchi** → **Gilamchi qishlogʻi**.

Bu nom xalqning moddiy madaniyatida gilamchilikning muayyan davrda muhim oʻrin tutganini koʻrsatadi.

Kasb-hunar konseptining eng qadimgi va barqaror qatlamlaridan biri hunarmandchilikdir. Qashqadaryo hududida Boʻzchi, Boʻyrachi, Boʻyrapush, Gilamchi, Zargarlik, Zingiron, Charmgar, Chilangar, Temirchi kabi nomlar hunarmandchilik bilan bevosita bogʻliq.

Boʻzchi nomi boʻz+chi tarkibiga ega. Boʻz leksemasi arab tilidan oʻzlashgan boʻlib, xom pishitilgan paxta ipidan qoʻl dastgohida toʻqilgan matoni anglatadi [3, 716]. Boʻz – kiyim-kechak tayyorlashda ishlatilgan jun mato nomi. Shu asosda **boʻzchi** “boʻz toʻqish bilan shugʻullanuvchi hunarmand” maʼnosini anglatadi [3, 720]. Keyinchalik hunarmandlar yashagan hudud shu nom bilan atalgan. Bu nomning lingvomadaniy mazmunida **toʻqimachilik madaniyati** kodlangan.

Boʻyrachi oykonimida *boʻyra* komponenti asosiy madaniy birlikdir. **Boʻyra** leksemasi qamish poyalarini maʼlum oʻlchamda zich terib, bir necha joyidan ip yoki tasma yordamida bogʻlab toʻqilgan yoki mahkamlangan toʻshamani anglatadi [3, 715]. Buyra qamishdan tayyorlanadigan toʻshama va uy-roʻzgʻor buyumi sifatida qadimiy moddiy madaniyatga mansub. Nomning semantik modeli: **qamish** → **boʻyra** → **boʻyra toʻqish** → **boʻyrachi** → **Buyrachi**.

Demak, bu oykonim hudud aholisining qamishdan turli maishiy buyumlar tayyorlash an'anasi haqida ma'lumot beradi.

Buyrapush nomi yanada qadimiy hunarmandchilik leksikasini saqlagan. Buyra – mahsulot, push esa to'qish bilan bog'liq faoliyatni bildiradi. Bu nom bo'yra + push komponentlaridan tashkil topgan. Tojikcha **buryo**, o'zbekcha **bo'yra** – qamish, qamrovni ma'lum bir o'lchamda zich qilib terib, bir necha joyidan ip (tasma) o'tkazib bog'lab to'qilgan yoki mahkamlangan to'shama. To'qimoq ma'nosidagi **pushidan** fe'lining hozirgi zamon asosi – **push**, ma'nosi – to'quvchi [1, 73].

Bo'yrapush – bo'yra to'quvchi, qamish poyalaridan to'shamachi qiluvchi hunarmand. O'tmishda kambag'al, och-yalang'och yuruvchilarni **bo'yrapush** deyishgan. Qishloq nomiga ana shu kasb-kor egalari nomi asos bo'lgan.

Shu jihatdan Buyrapush oykonimi kasb-hunar konseptining murakkab strukturali ifodasidir. Ushbu nomda xomashyo + hunar + mahsulot + kasb egasi komponentlari birlashgan.

Kasb-hunar konseptining yana bir muhim komponenti savdo faoliyatidir.

Qashqadaryo materiallarida **Bozorchi**, **Baqqol**, **Govjallob** kabi nomlar savdo bilan bog'liq.

Bozorchi nomi bozor + -chi tarkibidan iborat. Bozor savdo-sotiq amalga oshiriladigan makonni bildirsa, -chi shu faoliyatni bajaruvchi shaxsni anglatadi. Nomlanish modeli: **bozor** → **savdo faoliyati** → **bozorchi** → **Bozorchi**.

Bu oykonimda iqtisodiy faoliyatning makon nomiga aylanishi kuzatiladi.

Shuningdek, Bozorchi nomining shakllanishida shaxsning laqabi vositachi bo'lgan: bozor kuni tug'ilgan bola → Bozor ismi → Bozorchi laqabi → Bozorchi hududi. Bu holat toponimlarning shakllanishida **antroponimik vositachilik** ham mavjudligini ko'rsatadi.

Baqqol oykonimida kasb nomi bevosita shaxsning laqabiga aylanganligini va keyinchalik hudud nomini yuzaga keltirganligini ko'rish mumkin. *Baqqol* so'zi arabcha oziq-ovqat mollari, sabzavot sotuvchi ma'nosiga ega [3, 280]. U xalq o'rtasida do'kondor, ro'zg'orbop ashyolar bilan savdo-sotiq qiluvchi shaxs, savdogar kabi keng tushunchaga ega bo'lgan. Kasb-kor turini bildiruvchi so'z laqabga aylangan. Laqab asosida guzar nomi yuzaga kelgan. Nomning semantik modelini **baqqol** – **savdogar** → **kasbiy laqab** → **guzar nomi** shaklida ifodalash mumkin.

Bu jarayonda kasb nomining toponimlashuvi bevosita emas, balki **antroponimik bosqich orqali** sodir bo'lgan.

Govjallob nomi tojikcha gov (sigir, ho'kiz, qoramol) va arabcha jallob (olib sotuvchi, savdogar) komponentlaridan tashkil topgan bo'lib, bozorda qoramol olib sotuvchi savdogar ma'nosida qo'llanilgan. Keyinchalik kasb-hunar so'zi laqabga aylangan, laqab asosida dastlab guzar, so'ng qishloq nomi yuzaga kelgan.

Demak, bu nomning asosida **chorvachilik** + **savdo** konseptlari birlashgan. Shunga asoslanib, nomning lingvomadaniy modelini quyidagicha ifodalash mumkin: **qoramol** → **qoramol savdosi** → **jallob** → **Govjallob (laqab)** → **qishloq nomi**.

Bu nom Qashqadaryo hududida chorvachilik va hayvon savdosining tarixiy-iqtisodiy ahamiyatini aks ettiradi.

Ko'nchi oykonimi ko'n+-chi asosida shakllangan bo'lib, ko'n – ishlov berilgan teri, charm. Ko'nchi esa teriga ishlov beruvchi, uni oshlab tayyorlovchi hunarmand. Bu nomda kasbning asosiy obyekti – **teri**, faoliyat – **oshlash**, kasb egasi esa – **ko'nchi**. T.Nafasovning ta'kidlashicha, ko'nchi keyinchalik laqabga aylangan va laqab asosida qishloq nomlangan [1, 152].

Shunga asoslangan holda nomning lingvomadaniy modelini **teri** → **ko'n** → **ko'nchilik** → **ko'nchi (laqab)** → **Ko'nchi qishlog'i** shaklida ifodalash mumkin.

Bu oykonim o'zida qadimgi charmchilik an'analarini saqlagan.

Charmgar nomi charm + -gar modeli asosida shakllangan. Tojik tilidan kirgan -gar komponenti ma'lum ishni bajaruvchi shaxsni bildiradi. Shu jihatdan tojikcha -gar va o'zbekcha -chi funksional jihatdan yaqin. Qiyoslang: temir + chi → temirchi; charm + gar → charmgar; zar + gar → zargar; chilani + gar → chilangar.

Charm – mahsulot ishlab chiqarishga tayyor qilingan, oshlangandan keyin yaroqli holga keltirilgan teri. O'zbekcha muqobili – **ko'n**. Teri – ishlov berilmagan, oshlanmagan va dudlanmagan ko'n, qoramol, qo'y-echki, ot kabi hayvonlarning po'sti. Oyoq kiyimlari (kovush, etik, mahsi, popish, mukki, choriq...), bosh kiyimlari (telpak, bo'rk, quloqchin), ust kiyimlar (po'stin, kulta), belbog', ot jihozlari (ayil, pushtan, yugan, no'xta, uzangi-bog', kamchi...), qorauiy va egar-jabduq qismlarini tutashtiradigan tasmachalar, uy jihozlari va asboblari, chorvadorlarning turli buyumlari, suv idishlari (qovra, sanoch, mesh, sova, tulup), yog' solinadigan idishlar, har xil g'ilof va g'ilofdonlar va boshqa qadimiy ashyolar, xo'jalikbop narsalar hayvonlar terisini oshlab, ishlov berilgan teridan – ko'n, charmdan tayyorlangan. Ana shu kasb-hunar egalari charmgar atalgan [1, 291].

Charmgar oykonimi Qashqadaryo shahar madaniyatida charmchilik ustaxonalarining mavjud bo'lganini ko'rsatuvchi tarixiy lingvomadaniy dalildir. Charmdan qadimda oyoq kiyimlari, bosh kiyimlari, ot-ulov jihozlari, suv idishlari, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqa ko'plab narsalar tayyorlangan. Shuning uchun Charmgar nomi faqat bir kasbni emas, balki butun bir moddiy madaniyat tizimini ifodalaydi.

Temirchi – eng aniq kasb-hunar motivatsiyasiga ega oykonimlardan biridir. Nomning lingvomadaniy modelini temir + -chi → temirchi (kasb) → Temirchi (oykonim) shaklida ifodalash mumkin.

Temirchi temirni bolg'alab, undan turli buyumlar yasaydigan hunarmand [4, 204]. Demak, temirchi temir va boshqa metallarga ishlov berib, mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari va xo'jalik jihozlarini tayyorlagan. Bu nom orqali quyidagi madaniy komponentlar ifodalanadi: metallga ishlov berish; hunarmand ustaxonasi; mehnat qurollari; usta-shogird an'anasi; mahalliy ishlab chiqarish; hunarmandlar jamoasi. Shuning uchun Temirchi oykonimi **kasb-hunar konseptining prototipik modeli** sifatida baholanishi mumkin.

Chilangar oykonimi chilani + -gar tarkibiga ega. Uning tarixiy shakli tojikcha *chelangan/chilangan* bilan bog'lanib, mayda metall buyumlar yasovchi usta ma'nosiga ega bo'lgan [5, 773]. Chilangarlar metall buyumlarni yasash, ta'mirlash, turli xo'jalik qurollarini tayyorlash bilan shug'ullangan.

Qarshi, Shahrisabz, Kasbi, Buzor va Kitob kabi tarixiy shaharlarning guzarlarida bu nomning uchrashi hunarmandchilik mahallalarining shakllanish qonuniyatini ko'rsatadi. Bu oykonimda **kasbiy guruh** → **hududiy jamoa** → **guzar** modeli kuzatiladi.

Zargarlik nomi zar + -gar + -lik tarkibiga ega. Zar – tojikcha oltin, qimmatbaho metall; -gar – shu materialga ishlov beruvchi shaxs otini yasovchi qo'shimcha; -lik qo'shimchasi esa kasb, faoliyat yoki shu faoliyatga tegishli makon ma'nosini hosil qiladi. O'zbek tilida “zargar – oltin, kumush va turli qimmatbaho toshlardan zib-ziynat buyumlari yasaydigan usta” [6, 348] ma'nosida tushuniladi. Shu asosda nomning semantik rivojlanish modelini **zar** → **zargar** → **zargarlik** → **zargarlar yashaydigan/ishlaydigan hudud** → **Zargarlik (nom)** shaklida ifodalash mumkin. Bu yerda kasb nomi to'g'ridan-to'g'ri makon nomiga ko'chgan.

Zargarlik bilan bog'liq oykonimlarda xalqning **estetik madaniyati**, **taqinchoq yasash an'anasi**, **qimmatbaho metallarga munosabati** va **hunarmandchilik ixtisoslashuvi** aks etadi.

Zingiron nomi tojikcha zin + -gar + -on komponentlaridan iborat. Zin – ot yoki eshak kabi ulovlarga qo‘yiladigan egar; -gar – shu predmetni tayyorlovchi shaxs oti yasovchi qo‘shimcha; -on esa ko‘plik shaklini yasab, jamoaviylik ma’nosini bildiradi [2, 451]. Demak, nomning lingvomadaniy modelini **zin** → **egar** → **egar yasovchi** → **zingar/zingaron** → **Zingiron** shaklida ifodalash mumkin.

Bu oykonimda kasbiy faoliyatning **predmet asosidagi nomlanishi** kuzatiladi.

Zingiron nomi Qashqadaryo vohasida ot-ulov, chorvachilik va hunarmandchilik madaniyatlari o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatadi.

Paxtachi boshqa kasb-hunar asosli oykonimlardan o‘zining nisbatan yangi tarixiy qatlamga mansubligi bilan farqlanadi. Paxta + -chi modeli asosida shakllangan nom paxtachilik bilan shug‘ullanuvchi aholi faoliyatini anglatadi. Paxtachi nomining yuzaga kelishi zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lib, unda paxtachilik hudud iqtisodiyotining asosiy tarmog‘iga aylangani nomlashning motivi sifatida namoyon bo‘ladi.

Bu oykonimda an‘anaviy hunarmandchilikdan farqli ravishda **qishloq xo‘jaligi mehnati** milliy-madaniy kod sifatida ishtirok etadi.

Demak, kasb-hunar asosli oykonimlar faqat qadimiy hunarlarni emas, balki jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida shakllangan xo‘jalik faoliyatini ham aks ettiradi.

Natijalar va muhokama. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kasb-hunar asosli oykonimlar oddiy nomlash birliklari emas. Ular xalqning tarixiy xotirasini saqlovchi **lingvomadaniy markerlardir**.

Birinchidan, oykonimlarda kasb-hunar nomlarining saqlanib qolishi tarixiy mehnat taqsimotining izlarini ko‘rsatadi. Masalan, Zargarlik, Chilangar, Charmgar, Temirchi kabi nomlar ma’lum hududlarda hunarmandchilikning ixtisoslashgan shakllari mavjud bo‘lganidan dalolat beradi.

Ikkinchidan, kasb-hunar oykonimlari xalqning moddiy madaniyatini rekonstruksiya qilishga xizmat qiladi. Buyrachi, Gilamchi, Bo‘zchi, Charmgar kabi nomlar orqali tarixiy davrlarda foydalanilgan buyumlar, ularni tayyorlash texnologiyasi va kasbiy faoliyat turlarini aniqlash mumkin.

Uchinchidan, mazkur nomlar o‘zbek tilining boshqa tillar bilan tarixiy aloqalarini ham ko‘rsatadi. Xususan, zar, charm, gilam, bozor, -gar kabi komponentlarning tojik tilidan o‘zlashgani o‘zbek toponimik tizimining ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, -chi affiksining faol qo‘llanishi turkiy so‘z yasash modelining mahsuldorligini namoyon etadi.

To‘rtinchidan, oykonimlarning shakllanishida antroponimik vositachilik muhim ahamiyatga ega. Masalan, Bozorchi, Baqqol, Govjallob, Ko‘nchi kabi nomlarda dastlab kasb nomi shaxs yoki shaxslar guruhining laqabiga aylangan, keyinchalik esa shu laqab hudud nomiga ko‘chgan. Bu jarayonni quyidagicha sxemalashtirish mumkin: apellyativ → kasb nomi → shaxs laqabi → jamoa nomi → oykonim. Bunday model toponimlarning jamiyatdagi identifikatsiya mexanizmi bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, ayrim oykonimlarning etimologiyasida bir nechta talqin mavjud bo‘lishi mumkin. Duqchi bunga yorqin misoldir. Uni birinchidan, duq + -chi – ip yigirish moslamasini yasovchi usta sifatida talqin qilish mumkin; ikkinchidan esa, o‘simlik va buyra to‘qish bilan bog‘liq *duh/duk* komponenti nazarda tutiladi; uchinchidan, tarixiy etnonimik qatlam bilan aloqadorligi ham taxmin qilinadi. Bunday holat toponimik etimologiyada faqat fonetik o‘xshashlikka emas, balki tarixiy, etnografik va lingvistik dalillarga tayanish zarurligini ko‘rsatadi. Toponimik tadqiqotlar nomni faqat tasodifiy tovush o‘xshashligi yoki xalq etimologiyasi asosida izohlash ilmiy jihatdan yetarli emasligini asoslaydi.

Shu nuqtayi nazardan, kasb-hunar asosli oykonimlarni tadqiq qilishda “nom – predmet – faoliyat – shaxs – makon” munosabatlari tizimli ravishda o‘rganilishi kerak.

Xulosalar. Qashqadaryo oykonimlari tarkibida kasb-hunar konsepti xalqning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy qatlamlardan biri ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

Kasb-hunar asosli oykonimlar Qashqadaryo toponimik tizimining muhim semantik guruhini tashkil etadi. Ularda xalqning hunarmandchilik, savdo-sotiq, chorvachilik, qishloq xo‘jaligi va maishiy ishlab chiqarish faoliyati aks etadi.

Kasb-hunar asosli nomlarning shakllanishida kasb → shaxs → laqab → hudud modeli mahsuldor bo‘lgan.

Temirchi, Bo‘zchi, Buyrachi, Gilamchi, Ko‘nchi, Moychi, Paxtachi kabi nomlarda kasb-hunar faoliyati bevosita toponimik nomlash motiviga aylangan.

Baqqol, Bozorchi, Govjallob kabi nomlarda kasb nomining dastlab shaxs laqabiga, keyin esa hudud nomiga aylanishi kuzatiladi.

Charmgar, Zargarlik, Chilangar, Zingiron singari nomlar o‘zbek hududlarida qadimiy hunarmandchilik mahallalari va kasbiy ixtisoslashuv an‘analarini aks ettiradi.

Kasb-hunar oykonimlarida mehnat, hunarmandchilik, moddiy madaniyat, xomashyo, savdo va ijtimoiy identifikatsiya kodlari mujassamlashgan. Mazkur nomlar Qashqadaryo xalqining tarixiy-madaniy xotirasini saqlovchi lingvomadaniy belgilar sifatida baholanishi mumkin. Shu sababli kasb-hunar asosli oykonimlarni faqat toponimik birlik sifatida emas, balki lingvistika + tarix + etnografiya + madaniyat kesishmasida tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Umuman, oykonimlar xalqning “makondagi xotirasi”ni ifodalovchi til birliklari sifatida namoyon bo‘ladi. Kasb-hunar konsepti esa ushbu xotiraning eng qadimiy va barqaror qatlamlaridan biridir. Qashqadaryo hududidagi Temirchi, Chilangar, Charmgar, Zargarlik, Gilamchi, Buyrachi, Bo‘zchi, Ko‘nchi, Moychi, Bozorchi, Govjallob, Paxtachi singari nomlar vo‘ha aholisining ko‘p asrlik mehnat tajribasi, hunarmandchilik an‘analari va xo‘jalik faoliyatini bugungi kungacha lingvistik shaklda saqlab kelayotgan madaniy xotira birliklaridir.

Adabiyotlar

1. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2009. – 431 б.
2. Фарханги забони тожики. – М.: Советская энциклопедия, 1969. Т. 1. – 951с.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. 6 jildli. 1-jild. – 964 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. 6 jildli. 5-jild. – 720 b.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. 6 jildli. 6-jild. – 864 b.

O‘ZBEK TARIXIY LISONIY MANZARASIDA ZOONIMLAR VA ULARNING QIYOSIY-DIAXRONIK TAHLILI

Baynazarov Zokir

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Samarqand davlat universiteti

zmbaynazarov81@gmail.com

Orcid: 0000-0001-5874-4246

UDK 811.512.133:59(045)

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy yozma yodgorliklardagi zoonimlar (hayvon nomlari) to‘rt tarixiy bosqich – Ko‘k turk run bitiglari (VIII asr), “Devonu lug‘atit turk” va “Qutadg‘u bilig” (XI asr), “Qisasi Rabg‘uziy” (XIV asr) hamda Alisher Navoiy ijodi (XV asr) – misolida qiyosiy-diaxronik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot quyidagi manbalar asosida olib borildi: Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari (Q. Sodiqov tarjimasi, Toshkent, 2017), Meltem Gülning DLT hayvon nomlariga bag‘ishlangan qiyosiy-statistik tadqiqoti, Qayum Karimovning “Qadimgi turkiy til lug‘ati (X-XII asrlar)” qiyosiy lug‘ati, Mushtariy Xolmuradovanning ikkita ishi (“Qutadg‘u bilig” leksikasining statistik tahlili maqolasi va to‘liq monografiyasi), Dilobar Odilova hamda Zamira Rahmonovanning QBdagi zoonim asosidagi ko‘chim va o‘xshatishlarga oid ikkita maqolasi, Qosimjon Sodiqovning Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglari bo‘yicha tadqiqoti, Hatice Şirinning Ko‘k turk run bitiglari so‘z varligi statistikasi hamda B. Zaripovning Navoiy asarlaridagi zoonimlarga bag‘ishlangan dissertatsiyasi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zoonimlar turkiy tilda kamida VIII asrdan boshlab bugungi kungacha uzluksiz, ammo notekis rivojlangan ko‘p qatlamli lingvomadaniy tizimni tashkil etadi: run bitiglarida ular asosan denotativ-xo‘jalik funksiyasini bajargan bo‘lsa, XI asrga kelib metaforik, zoomorfik, astronomik-kalendar, onomastik va vokativ-erkalash funksiyalarga ega bo‘lgan, XV asrga kelib esa tazod va qaytarish kabi nozik badiiy san’atlar doirasida yangi ma’no qirralarini kasb etgan.

Kalit so‘zlar: zoonim, “Devonu lug‘atit turk”, “Qutadg‘u bilig”, Ko‘k turk bitiglari, Navoiy, diaxronik tahlil, zoomorfizm, onomastika, tazod, qaytarish san’ati, “Qisasi Rabg‘uziy”, lingvokognitiv tahlil.

ЗООНИМЫ И ИХ СРАВНИТЕЛЬНО-ДИАХРОНИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ЛАНДШАФТЕ УЗБЕКИСТАНА

Байназаров Зокир

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент
Самаркандский государственный университет

Аннотация. В данной статье зоонимы (названия животных) в тюркских письменных памятниках анализируются в сравнительно-диахроническом аспекте на примере четырёх исторических этапов: орхоно-енисейские рунические надписи (VIII в.), “Девону лугатит турк” и “Кутадгу билиг” (XI в.), “Кисаси Рабгузий” (XIV в.) и творчество Алишера Навои (XV в.). Результаты показывают, что зоонимы в тюркском языке представляют собой непрерывную, но неравномерно развивавшуюся многослойную лингвокультурную систему: в рунических надписях они выполняли преимущественно денотативно-хозяйственную функцию, к XI веку приобрели метафорическую, зооморфическую, астрономо-календарную, ономастическую и вокативно-ласкательную функции, а к XV веку – новые смысловые грани в рамках таких художественных приёмов, как антитеза и повтор.

Ключевые слова: зооним, “Девону лугатит турк”, “Кутадгу билиг”, орхонские надписи, Навои, диахронический анализ, зооморфизм, ономастика, антитеза, повтор, “Кисаси Рабгузи”, лингвокогнитивный анализ.

ZOONYMS AND THEIR COMPARATIVE-DIACHRONIC ANALYSIS WITHIN THE HISTORICAL-LINGUISTIC LANDSCAPE OF UZBEKISTAN

Baynazarov Zokir

PhD in Philology, Associate Professor

Abstract. This article analyzes zoonyms (animal names) in Turkic written monuments from a comparative-diachronic perspective across four historical stages: the Kok Turkic runic inscriptions (8th century), *Devonu Lugʻatit Turk* and *Qutadgʻu Bilig* (11th century), *Qisasi Rabgʻuziy* (14th century), and the works of Alisher Navoiy (15th century). The findings show that zoonyms in the Turkic language form a continuous, though unevenly developed, multilayered linguocultural system: in the runic inscriptions they primarily served a denotative-economic function, by the 11th century they had acquired metaphorical, zoomorphic, astronomical-calendrical, onomastic, and vocative-endearament functions, and by the 15th century they gained new semantic dimensions within artistic devices such as antithesis and reduplication.

Keywords: zoonym, “*Devonu Lugʻatit Turk*”, “*Qutadgʻu Bilig*”, Kok Turkic inscriptions, Navoiy, diachronic analysis, zoomorphism, onomastics, antithesis, reduplication, “*Qisasi Rabgʻuziy*”, linguocognitive analysis.

Kirish. Zoonim tushunchasi va uning tilshunoslikdagi oʻrni. Til – xalq tarixining, madaniyati va dunyoqarashining eng ishonchli guvohi hisoblanadi. Zoonimlar – hayvon nomlari va ular asosida yasalgan lugʻaviy-frazeologik birliklar – insoniyat tarixining eng qadimgi va barqaror leksik qatlamlaridan biri boʻlib, ular nafaqat jonivorlarni nomlash vazifasini bajaradi, balki xalqning kundalik hayoti, xoʻjaligi, eʼtiqodi va dunyoni idrok etish tarzini ham oʻzida mujassam etadi [1]. “Zoonim” atamasi yunoncha zoo- (jonivor) va onyma (nom, ism) qismlaridan tashkil topgan boʻlib, hayvon nomlari bilan bogʻliq soʻzlarni ifodalaydi [2]. Zoonimlar tilshunoslikda bir necha yoʻnalishda oʻrganiladi. Birinchidan, zoonimik metaforalar – inson xususiyatining hayvon obrazi orqali ifodalanishi (Z. Kovecses, G. Lakoff va M. Jonson nazariyalariga koʻra [3], bu inson tafakkurining tabiiy konseptual mexanizmi hisoblanadi); ikkinchidan, zoomorfizmlar – frazeologizm va maqollarda hayvon obrazi orqali umumlashgan hayotiy hikmatning ifodalanishi; uchinchidan, onomastik zoonimlar – umumiy hayvon nomining xususiy ot (shaxs ismi, unvon, yulduz nomi)ga aylanishi [4]; toʻrtinchidan, zoonimlarning badiiy sanʼatlar (tashbih, istiora, tazod, qaytarish, mubolagʻa) tarkibidagi ishtiroki [5].

Turkiy yozma merosning eng qadimgi va boy qatlami boʻlgan uch asosiy davr – Koʻk turk run bitiglari, Qoraxoniylar davri (Mahmud Koshgʻariy va Yusuf Xos Hojib ijodi) hamda Temuriylar davri (Alisher Navoiy ijodi) – zoonimlarning tarixiy taraqqiyotini kuzatish uchun ideal materialdir. Chunki bu uch davr orasida jami yetti asrlik (VIII-XV) davr yotadi va ularning har biri turkiy tilning turli tarixiy bosqichini aks ettiradi.

Mahmud Koshgʻariyning “*Devonu lugʻatit turk*” (1072-1074) asari – turkiy tilning birinchi qomusiy lugʻati boʻlib, unda 8000ga yaqin lugʻaviy birlik qayd etilgan. Shulardan taxminan 650 tasi hayvonlarga aloqador tushunchalarni, 272 tasi mustaqil hayvon nomini ifodalaydi [6]. Yusuf Xos Hojibning “*Qutadgʻu bilig*” (1069-1070) dostoni esa turkiy tilda yaratilgan birinchi badiiy-didaktik asar boʻlib, unda 3370 leksema qayd etilgan, shulardan 2817 tasi (85%) turkiy qatlamga mansub [7], jumladan, 78 ta mustaqil zoonim [2].

Mavzu boʻyicha oʻzbek, turk va jahon turkologiyasida bir qancha qimmatli tadqiqotlar amalga oshirilgan boʻlsa-da [6, 8, 9, 10, 7, 2, 11, 12, 5, 13, 14, 15, 16], bu tadqiqotlarning aksariyati bitta manba yoki bitta davr doirasida cheklangan. Ushbu maqolaning yangiligi va maqsadi – barcha yuqoridagi manbalarni yagona qiyosiy-diaxronik tizimga birlashtirib, zoonimlarning VIII asrdan

XV asrgacha bo'lgan uzluksiz taraqqiyot chizig'ini, ularning funksional kengayishini (denotativ, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri ma'no – metaforik-astronomik-onomastik-badiiy san'at darajasidagi) izchil kuzatishdan iborat.

Tadqiqot quyidagi savollariga javob topishga harakat qilindi. Tadqiqot doirasida quyidagi savollarga javob izlanadi: (1) Zoonimlarning denotativ-funksional tarkibi VIII asrdan XV asrgacha qanday o'zgargan? (2) Qaysi zoonimlar barcha davrlarda barqaror saqlangan, qaysilari esa yangi paydo bo'lgan yoki yo'qolgan? (3) Zoonimlarning metaforik-simvolik yuki qanday tarixiy omillar ta'sirida shakllangan? (4) Zoonim asosidagi so'z yasaliş va badiiy san'at modellari qanday izchillikka ega?

Asosiy qism. Tadqiqotda foydalanilgan har bir manbaning qisqacha tavsifi va ular tadqiqotga qo'shgan hissa quyidagicha:

Tadqiqotning asosiy birlamchi manbasi Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asari (Q. Sodiqov tarjimai. Toshkent, 2017) hisoblanadi [17]. Lug'at 8 paragrafli o'zbekcha tarjima matni bo'lib, undan zoonimlar va zoomorfik maqollar bevosita ajratib olindi. DLT matni bo'yicha statistik-tematik tadqiqotlar orasida M. Gulning [6] ishi DLTdagi 272 zoonimning to'liq, tekshirilgan statistik ro'yxati va tasnifini beradi. N. Ilhan va M. Shenelning [8] tadqiqoti DLTdagi ov, ovchilik va chorvachilik konseptual maydonlarini, M. Erdem va boshqalarning [9] ishi esa DLTdagi yovvoyi hayvonlarga oid terminologiyani yoritadi. M. Özdenning [10] tadqiqoti DLT zoonimlarining zamonaviy Anadolu shevalaridagi izlarini kuzatib, diaxronik qiyos uchun qo'shimcha material beradi.

“Qutadg'u bilig” bo'yicha M. Xolmuradovanning ikkita ishi sanalgan “Qutadg'u bilig” (QB) leksikasining to'liq statistik-genetik tahlili (3370 leksema, 85% turkiy) [7] va QBdagi 78 zoonimning to'liq tasnifi hamda bir qancha zoonimning chuqur etimologik tahlili (bo'ri, adig, adgir, baliq) [2] tadqiqotning statistik-lug'aviy negizini tashkil etadi. Bunga D. Odilovanning [11] QBdagi 50 dan ortiq zoonim asosidagi o'xshatishlar tahlili hamda D. Odilova va Z. Rahmonovanning [12] QBdagi zoonimik metafora va metonimiya (burjlar) hodisalariga bag'ishlangan tadqiqoti badiiy-uslubiy jihatdan to'ldiradi.

Q. Karimovning [18] “Qadimgi turkiy til lug'ati” – DLT, QB va “Hibatu-l-haqoyiq”ni birlashtirgan qiyosiy lug'at bo'lib, astronomik va vokativ zoonim funksiyalarini aniqlashda hal qiluvchi manba vazifasini o'taydi. Q. Sodiqovning [19] Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglaridagi rasmiy unvon formulasiga bag'ishlangan tadqiqoti onomastik zoonim nazariyasi uchun asos bo'lsa, H.Şirinning [20] Ko'k turk run bitiglarining to'liq so'z borligi statistikasi (9503 birlik) tadqiqotga eng qadimgi qatlam ma'lumotlarini taqdim etadi. B. Zaripovning [5] tadqiqoti A. Navoiy asarlaridagi zoonimlarning tazod, qaytarish, tashbih san'atlaridagi ishtirokini yoritib, XV asr badiiy-uslubiy qatlamini yoritadi. B. Abdushukurovning [13, 4] XI-XIV asr turkiy yozma manbalar zoonimlari bo'yicha keng qamrovli tadqiqoti, shuningdek, uning “Qisasi Rabg'uziy” asariga bag'ishlangan alohida monografiyasi [21], “Qisasi Rabg'uziy” (XIV asr) asaridagi zoonimlarning to'liq tasnifi va chuqur etimologik tahlilini beradi hamda DLT/QB bilan A. Navoiy oralig'idagi muhim bosqichni yoritadi. Nihoyat, O'zbek tilining izohli [22] va etimologik [23] lug'atlari zoonimlarning zamonaviy o'zbek tilidagi denotativ/konnotativ ma'nosini va fonetik taraqqiyotini aniqlashtirish uchun qiyosiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu manbalarning birgalikda tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir alohida tadqiqot zoonimlarning faqat bitta qirrasini (statistika, metafora, etimologiya yoki badiiy san'at) yoritgan, biroq ularni birlashtirib o'rganish orqaligina zoonimlarning o'zbek tilidagi ko'p qatlamli, tarixiy jihatdan izchil taraqqiyotini to'liq tasavvur qilish mumkin bo'ladi. Bu aynan ushbu maqolaning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

Xususan, M. Gül [6] va M. Xolmuradova [7, 2] ishlari sof statistik-lugʻaviy yondashuvga asoslangan boʻlib, ular zoonimlarning “qancha” va “qaysi guruhda” ekanligini aniq koʻrsatadi. Biroq ularning badiiy-uslubiy funksiyasini chuqur yoritmaydi. Aksincha, D. Odilova [11, 12] va B. Zaripov [5] ishlari zoonimlarning badiiy sanʼatlardagi (oʻxshatish, metafora, tazod) ishtirokini chuqur tahlil qiladi. Biroq ularni statistik-miqdoriy jihatdan umumlashtirmaydi. Q. Karimov [18] qiyosiy lugʻati bu ikki yondashuv orasidagi koʻprik vazifasini bajaradi. Lugʻat har bir zoonimning aniq matn-kontekstini (miqdoriy jihatdan cheklangan, biroq sifat jihatidan chuqur) taqdim etadi. Q. Sodiqov [19] va H. Şirin [20] ishlari esa zoonimlarni umuman boshqa, epigrafik-huquqiy va statistik-korpusli nuqtayi nazardan yoritib, tadqiqotga vaqt markazi boʻyicha eng qadimgi qatlamni qoʻshadi. Aynan shu toʻrt xil metodologik yondashuvni (statistik, badiiy-uslubiy, qiyosiy-lugʻaviy, korpusli) birlashtirish ushbu maqolaning metodologik yangiligidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot hujjatli tahlil usuli asosida, quyidagi izchil bosqichlarda olib borildi.

Tadqiqot korpus shakllantirish va tahlil shaklida ikki bosqichda olib borildi. Dastlab DLTning matnidan hayvon-nomlari lugʻatlar bilan qiyoslanib, zoonimlar ajratib olindi. Tanlab olingan birliklar M. Gül [6] statistikasi bilan solishtirilib, aniqlik darajasi oshirildi. Soʻngra zoonimlar denotativ guruhlariga (uy, yovvoyi, qush, hasharot) va funksional-lingvistik toifalarga (metafora, zoomorfizm, onomastika) ajratildi. Shu tarzda olingan maʼlumotlar M. Xolmuradova [7, 2] statistikasi bilan solishtirilib, DLT va QB orasidagi leksik-tipologik oʻxshashlik aniqlandi. QBdagi -teg, -layu qoʻshimchali oʻxshatishlar D. Odilova [11] hamda D. Odilova va Z. Rahmonova [12] maʼlumotlari asosida, onomastik-titulyar (unvonga oid) jarayon esa Q. Sodiqov [19] tomonidan ishlab chiqilgan unvon formulasi ($Y+S+A+M+sabim$) asosida sistemalashtirildi. Q. Karimov [18] lugʻatidagi DLT, QB va “Hibatu-l-haqoyiq” misollari bir bosh soʻz ostida taqqoslanib, astronomik-kalendar va vokativ-erkalash funksiyalari alohida guruh sifatida ajratildi.

Yakuniy bosqichda har bir zoonimning hozirgi oʻzbek tilidagi shakli izohli va etimologik lugʻatlar asosida tekshirildi. H. Şirin [20] statistikasi asosida run bitiglaridagi VIII asr zoonimlarining qoʻllanish chastotasi, M. Xolmuradova [2] monografiyasi asosida QBdagi olti guruhli toʻliq tasnif, B. Zaripov [5] maʼlumotlari asosida esa A. Navoiy davridagi tazod va qaytarish sanʼatlaridagi zoonimlar tahlil qilindi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalari bir necha amaliy sohada qoʻllanilishi mumkin: 1. Turkiy tillar tarixiy-qiyosiy lugʻatlarini tuzishda zoonimlarning davrlararo shaklini aniqlashtirish uchun maʼlumot bazasi sifatida; 2. Oʻzbek tili tarixi va qadimgi turkiy til fanlarini oʻqitishda diaxronik namunalar sifatida; 3. Tarjimashunoslikda run bitiglari DLT, QB va A. Navoiy asarlarini zamonaviy tillarga oʻgirishda zoonimlarning konnotativ maʼnosini toʻgʻri yetkazish uchun; 4. Lingvokulturologiya va etnolingvistika sohalarida turkiy xalqlarning hayvonot olamiga munosabatini oʻrganish uchun boy empirik material sifatida.

Natijalar. 1. DLTdagi zoonimlarning denotativ tasnifi. M. Gül [6] statistikasi koʻra, DLTda 272 mustaqil zoonim va ~650 hayvonga aloqador leksik birlik qayd etilgan. Masalan: “quş” soʻzi va uning hosilalari 88 marta, aniq nomlangan qush turlari esa 62 ta. Bizning DLT matni boʻyicha oʻtkazgan qidiruvimiz quyidagi asosiy denotativ guruhlarini aniqladi:

Guruh	Asosiy vakillar
Uy hayvonlari	at, ud/injak, teway, esyak, erkac, irk, mus/chetuk, atan, inan, tugä, tay
Yovvoyi hayvonlar	enuk, kis, bod, bicin, adig (ayiq), bori, tilku, arslan

Qushlar	turna, aň, bala, quzğun, quş, çağrı
Sudralib yuruvchilar	kelär, bökä
Hasharotlar	ari, üyüz, bit

2. QB (Qutadg‘u bilig)dagi 78 zoonimning to‘liq tasnifi. M. Xolmuradova [2] monografiyasiga ko‘ra, QBda jami 78 ta zoonim qayd etilgan bo‘lib, ular oltita guruhga bo‘linadi: a) yovvoyi hayvonlar – arslan, bōri, ađıy (ayiq), esri (qoplön), toñuz, qutuz (qo‘tos), tilkü, yañan (fil), sıyın/munyaq (nar va moda bug‘ular), ilik/külmiz (nar va moda jayron), soqaq (ola kiyik), bökä (ajdarho), čađan, qulan, kiş (suvsar); b) uy hayvonlari – it, köpäk, qozı, kāklik, tewä (tuya), buyra (nar tuya), tetir (urg‘ochi tuya), öküz (ho‘kiz), buqa, ud (sigir), erkäč (taka), qatır (xachir), keväl (yo‘rg‘a ot), bögtäl (orqa sag‘risi keng ot, hozirgi “baytal”), ađyır (ayğır); v) parrandalar – qaz, ördäk; g) qushlar – saqızyan, quzğun, čumyuq (chumchuq), köklik/qüş (kaklik), turna, sanduvač (bulbul), üki (ukki), quğu, örün quş (oqqush), sıyırčuq (chug‘urchuq), lačin, çağrı (lochin), şunqar; d) hasharotlar – čigün (chivin), qurt, qōñgüz; ye) suvda yashovchi hayvonlar – balıq; yo) sudralib yuruvchi hayvonlar – yılan.

Diqqatga sazovori shundaki, DLT (272 zoonim) va QB (78 zoonim) orasidagi son farqi ikki asar hajmi va janr farqidan kelib chiqadi. DLT – qomusiy lug‘at, QB esa badiiy doston bo‘lib, unda faqat badiiy vazifa bajaruvchi zoonimlar tanlab qo‘llangan. Shu bilan birga, markaziy zoonimlar (arslan, bōri, tilkü, ađıg) ikkala asarda ham bir xil chastota va semantik yuk bilan uchraydi.

3. Zoonimlarning etimologik tahlili. M. Xolmuradova [2] monografiyasida keltirilgan etimologik tahlillar quyidagilardan iborat: bōri (bo‘ri) so‘zi qadimgi turkiy tildagi “kulrang, ko‘kimtir” ma‘nosini anglatgan bōr/böz sifatining bōr shaklidan -i qo‘shimchasi bilan yasalgan [24, II jild, 221]. Bu esa hayvonga nom uning rangiga ko‘ra berilgan [24, I jild, 77]. Ađıy (ayiq) zoonimi qadimgi turkiy tildagi “beso‘naqay” ma‘nosini anglatuvchi ayı sifatining ma‘nodoshi bo‘lgan ayı-fe‘lidan -ğ qo‘shimchasi bilan yasalgan: ayı-+ğ=ayığ> äyiq [24, I jild, 22]. Ađyır (ayğır) zoonimi qadimgi turkiy tildagi “betoqat bo‘l-” ma‘nosini anglatgan ay- fe‘lidan -ğır qo‘shimchasi bilan yasalgan sifat bo‘lib, asli “betoqat, gijing, o‘ynoqi” ma‘nosini anglatgan, keyinchalik bu sifat otga ko‘chib, shunday xususiyatli erkak otni bildira boshlagan [24, I jild, 25]. Balıq (baliq) zoonimi qadimgi turkiy tildagi “namlik, suv” ma‘nosini anglatgan ba:l otidan [24, II jild, 60] yasalgan bo‘lib, asli “suvda yashaydigan jonivor” ma‘nosini anglatgan. Bu etimologik zanjirlar zoonim yasallishining ikki asosiy modelini ko‘rsatadi: (a) tashqi belgi (rang, xarakter) asosidagi nominatsiya (bo‘ri – kulrang rangdan; ayiq – beso‘naqaylikdan) va (b) muhit-yashash joyi asosidagi nominatsiya (baliq – suv/namlikdan).

4. Zoonimik metaforalarning qiyosiy tahlili. Ikkala asarda ham inson xususiyatini hayvon orqali ifodalovchi metaforalar faol qo‘llangan. DLTda: “*Alimčı – arslan, berimčı – sığan*” (“Qarz beruvchi – arslon, qarz oluvchi – sichqon”) ma‘nosidan kelib chiqqan bo‘lib, zamonaviy til bilan aytganda, kuchli sarmoyador, ojiz qarzidor mazmunini ifodalaydi. QBda mos konstruksiya mavjud. “*Kür arslanqa oxşar bu beğlär özi, buşursa kesär baş e bilgi yaruq*” – “Beklar yurakli arslonga o‘xshaydi, ularni g‘azabga keltirsang, bosh kesadi” (QB, 179). Ikkala holatda ham arslon obrazi orqali kuch-qudrat va tahdid semantikasi ifodalanadi.

Yana bir muhim moslik bu manlarda ifoda etilgan. DLTdagi “Tayğan yügürgänni tilkü sewmäs” (“Chopqir tozini tulki sevmaydi” – ikki olim orasidagi hasadga nisbatan) va QBdagi “Yeme alçı bölsa qizil tilkü-teğ... Yana qizil tulki kabi hiylachi bo‘lsa, Tuya erkagidek uzoq o‘ch saqlasa” (QB, 379) baytida ham tulki bir xil – ayyorlik, hiylagarlik – semasini tashiydi.

5. Zoomorfik o‘xshatishlar (tashbeh) tizimi. D. Odilova [11] bo‘yicha, QBda arqun (chopqir ot), arslan (arslon), esri (qoplön), bōka (ajdarho), ađıg (ayiq), toñuz (to‘ng‘iz), bōri (bo‘ri),

tilkü (tulki), tevā (tuya), it (it), ũki (ukki), čayrī (lochin), saqīzyān (zag‘izg‘on), quzğun (quzg‘un) kabi 14 dan ortiq zoonim o‘xshatish san‘atini yuzaga keltirishda ishtirok etgan. Eng yorqin namuna sifatida “To‘nguz-teg tetimlig bōri-teg kũči, ađıǵlayu ırǵar qutuz-teg öči” (“To‘ng‘izdek hujumkor, bo‘ridek kuchli, ayiqdek hiylakor, qo‘tosdek qasoskor bo‘lishi kerak”, QB, 379) – bitta baytda to‘rtta hayvon xarakteristikasi lashkarboshi sifatlariga ko‘chirilgani ko‘rishimiz mumkin. Bu holat DLTdagi “Bōri tilku arslan azıǵ ya tonguz, seningdin qutulmas ölüŕ avda tuz” [18] (QBN – Qutadg‘u bilig, Namangan nusxasi, 194a) baytidagi besh yirtqichni birga sanovchi konstruktsiya bilan tipologik jihatdan bir xil. Bu ikki asar orasidagi uslubiy izchillikni tasdiqlaydi.

Boshqa muhim o‘xshatishlar quyidagilar “*Burunduqluy-ol söz tevā burni-teg*” (“So‘z tuya burnidek jilovlangan bo‘ladi”, QB, 93) – so‘zni boshqarish tuya jilovlashga o‘xshatilgan; “*Bod qöy sani-ol begi qoyčisi*” (“Xalq bir qo‘y kabi, beg esa qo‘ychivondir”, QB, 359) – hukmdor-xalq munosabati cho‘pon-qo‘y metaforasi orqali ifodalangan; “*Qara qarni tođsa kör uđ-teg yatur*” (“Johil qorni to‘ysa, sigirdek yotadi”, QB, 201) – jaholat sigir obrazi orqali qoralangan.

6. Zoomorfizmlar frazeologik-paremiologik (maqollarga oid) darajada quyidagi namunalar qayd etildi: “Müş oǵlı muyav tuǵar” (“Mushukning bolasi onasiga o‘xshab miyovlaydi”) – irsiyat haqidagi hikmat; “Ewdäki buzaǵu öküz bolmas” (“Uyda o‘sgan buzoq hech qachon ho‘kiz bo‘lmaydi”) – kishining kelib chiqishi mavqeini o‘zgartirmasligi; “Yažıda bōri ulısa, ewdä it baǵrı tartısur” (“Dashtda bo‘ri uvillasa, uydagi it bağ‘ri o‘rtanadi”) – qarindosh-urug‘ning bir-biriga achinishi; “Arslan kökräsä, at ađaqı tuşalıŕ” (“Arslon o‘kirsä, ot oyoqlari tushovlanadi”) – kuchli raqib qarshisida ojizlik; “Qulan quduǵqa tüssä, qurbaqa ayǵır bolur” (“Yovvoyi eshak quduqqa tushsa, qurbaqa ayg‘ir bo‘ladi”) – mavqe yo‘qolganda pastkash yuqoriga chiqishi.

7. Zoonimik metonimiya (bir tushunchani u bilan bog‘liq boshqa nom bilan atash) yoki burjlar tizimi. Manbalarining [12] ma‘lumot berishicha, QBda hayvon nomlari astronomik (burj) nomlari sifatida metonimik qo‘llangan. Qo‘zi (Hamal), arslon (Asad), baliq (Xut), chayon (Aqrab) va boshqalar. “Baliq quyrug‘idan qo‘zi burniga ko‘chadi” (QB) jumlası quyoshning Xut burjidan Xamalga o‘tishini ifodalaydi. Q. Karimov [18] lug‘atidagi “Kor arslan bila qoshni bugdoy başı” (QB, 12a) misoli ham Asad burjining Sunbula bilan qo‘shni ekanini bildiradi. Bu metonimiya turi DLTda deyarli uchramaydi va QBning o‘ziga xos uslubiy xususiyati sifatida qayd etiladi.

8. Zoonimlarning astronomik-kalendar funksiyasi.

Zoonim	Manba va joyi	Astronomik obyekt
Arslan	QB, 12a	Asad burji (Sher burji)
Azǵır (ayg‘ir)	QB, 204a	Sirius yulduzi
Qora qush	DLT [6]	Yupiter sayyorasi
Bars, biçin, ko‘n, ulu, yılan va h.k.	H. Şirin [20] – Takvim bo‘limi	12 yillik mucal taqvimi hayvonlari

Bu jadval shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turklar samoviy jismlarni nomlashda ham, kalendar tizimini yaratishda ham yer yuzidagi hayvonlarni etalon sifatida tanlagan. Bu esa zoonimik metaforaning yer va koinot darajasida bir xil kognitiv model bo‘yicha ishlaganining dalilidir.

9. Zoonimlarning erkalash-murojaat (vokativ) funksiyasi. Q. Karimov [18] lug‘atidagi misolda “İçindä tatıǵ bolmasa ol qaǵun, anı taǵıtın atǵu bolur ey sıǵun” (“Ichida mazasi bo‘lmasa, qovunni chetga uloqtirish kerak bo‘ladi, ey sig‘in”, QBN, 185a) – sıǵun (kiyik) so‘zi erkalash-murojaat shaklida qo‘llangan. Bu “ey qo‘zi” (QB, 487b) murojaatiga to‘liq o‘xshash konstruktsiya bo‘lib, zoonimlarning QBda barqaror erkalash-murojaat modeli sifatida ishlatilganini tasdiqlaydi.

Bu funksiya hozirgi o'zbek tilida ham "qo'zichog'im", "bo'taloqim" kabi shakllarda to'liq saqlanib qolgan [12].

10. Onomastik zoonimlar va unvon formulasi. M. Gül [6] ma'lumotlariga ko'ra, DLTda "toña" so'zi asli "qaplon" ma'nosini anglatgan. Biroq keyinchalik bu ma'no unutilib, so'z faqat unvon (Tonga xon, Tonga tegin) sifatida saqlanib qolgan. Shuningdek, Çağrı, Tuğrul, Doğan, Turumtay kabi zoonim asosidagi unvon-ismlar ham qayd etilgan. Bu jarayonni tushunish uchun Q. Sodiqov [19] tomonidan Bilga xoqon bitigi asosida ishlab chiqilgan unvon formulasi muhim nazariy asos beradi: Y+S+A+M+sabim (Tangri yaratganligining e'tirofi + hukmdorning sifati + oti + mansabi + "so'zim"). Formulaning "S" (sifat) komponenti aynan shu o'rinda zoonim asosidagi epitelar joylashishi mumkin bo'lgan pozitsiyani ko'rsatadi. Q. Karimov [18] lug'atida qayd etilgan "Arslan Burslan" (arslon-qoplon) juftligi (MK – Mahmud Koshg'ariy, "Devonu lug'atit turk", 3-jild, 424-bet) ham xuddi shunday intensivlik-kuchaytirish vositasi sifatida qo'llangan.

11. Turkiy run bitiglaridagi zoonimlar – o'zbek tilining eng qadimgi qatlam. H. Şirin [20] statistikasiga ko'ra, run bitiglarining to'la shakli 9503 birlikdan iborat bo'lib, shundan 94 tasi "Hayvonlar" guruhiga, 26 tasi "Taqvim" (12 yillik muchal) guruhiga tegishli. Eng faol zoonimlar at (26 marta), yilkı (14 marta), böri (5 marta), yunt (5 marta), kiş (2 marta), kayik (3 marta) kabilardan iborat. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, arslan zoonimi run bitiglarida bir marta ham uchramaydi. Bundan tashqari, toğan (lochin) va toña (kaplon) ham. Bu uch zoonim esa DLT va QBda markaziy o'rin egallaydi. Bu holat "arslon" markazli obrazlar tizimi VIII-IX asrlarda hali shakllanmagan, X-XI asrlarga kelib faollashgan yangi qatlam ekanini ko'rsatadi.

Zoonim	Run bitiglaridagi chastota	DLT/QBdagi holati
at	26 marta	Eng faol zoonim, barcha davrlarda markaziy o'rinda
yilkı	14 marta	Chorvachilik lug'atining asosi
böri	5 marta	DLT/QBda ham eng faol yirtqich obrazi
bars	1 marta	DLTda "toña" unvoniga aylangan shakl
arslan	0 marta	Run bitiglarida umuman uchramaydi!
toğan / toña	0 / 0 marta	QB/DLTda faol qo'llanadi yoki unvonga aylangan

12. Badiiy san'atlaridagi zoonimlar. B. Zaripov [5] tadqiqotiga ko'ra, Alisher Navoiy asarlarida zoonimlar tazod (kontrast) va qaytarish (takror) san'atlarini hosil qilishda faol ishtirok etgan. "Navodir ush-shabob" asarida "Oshiq o'lgon ajdaho bo'lsa, zabon o'lmoq kerak. Javr tortib ishq kuyi mo'rining iyzosidin" – ajdaho (ulkan yirtqich) va mo'r (chumoli, mitti jonivor) o'rtasidagi hajm-kuch nomutanosibligi orqali oshiqning ojizligi tasvirlanadi. "Sab'ai sayyor" dostonida esa "Zo'ri olinda pil o'ylaki mo'r, har tuki soyi pil choglik zo'r" ("Fil oldida chumoli o'yinchoqday, har bir tuki fil kuchidek qudratli") – pil-mo'r-pashsha uchligi orqali qudrat-ojizlik antitezasi yaratilgan. Qaytarish (reduplikatsiya) san'atida A. Navoiy zoonim juftlarini shaklan o'xshash yoki qofiyadosh holda takrorlaydi. Kiyik-biyik, mo'r-g'ur, mo'r-sho'r, abr-babr, ot-bot, rahsh-durahsh kabi. Adabiyotshunos Y. Is'hoqov bu san'atning ellikdan ortiq turini ko'rsatib o'tadi [5]. Bu konstruksiya DLTdagi "Arslan Burslan" ikkilanmasi bilan bir xil uslubiy modelga asoslanadi. Demak, XI asr DLTsidan XV asr A. Navoiy ijodigacha zoonim juftlashtirish an'anasi uzluksiz davom etgan.

13. Zoonimlar asosidagi so'z yasallish modellari. Qiyosiy tahlil zoonimlar asosida faol ishlaydigan bir necha so'z yasallish modelini aniqladi. Birinchi model, zoonimdan ravishdosh

yasalishi: adig (ayiq) so'ziga -layu qo'shimchasi qo'shib adiglayu ("ayiqqa o'xshab") hosil qilingan. "Adiglayu agsun" ("Ayiqqa o'xshab hamla qilsin", [18]). Ikkinchi model, zoonimdan sifat-unvon yasalishi: arslan so'zi bevosita hukmdorlarga unvon sifatida ko'chgan, to'na (kaplon) so'zi esa fonetik-semantik toraygan holda faqat unvon (Tonga xon) sifatida saqlangan. Uchinchi model, fe'ldan zoonim yasalishi: adyr (aygir) so'zi "betoqat bo'l-" ma'nosidagi ay- fe'lidan -gir qo'shimchasi bilan, adig (ayiq) esa "beso'naqay" ma'nosidagi ayi- fe'lidan -g qo'shimchasi bilan yasalgan [2]. To'rtinchi model, juftlashtirib kuchaytirish: arslan-burslan, keyinchalik A. Navoiy davrida ot-bot, kiyik-biyik kabi qofiyadosh juftlar.

14. Zoonimlarning fonetik-dialektal variantligi. DLT va QB matnlarida bir qancha zoonim bir necha fonetik-dialektal variant bilan qayd etilgan. Bu turkiy qabilalar (o'g'uz, qipchoq, chigil, arg'u) orasidagi til farqlarini aks ettiradi. Masalan, "tuya" zoonimi DLTda *tewäy*, QBda esa *tevä*, *tetir*, *teve*, *devey*, *tewe*, *tewey*, *téwi*, *tiwi* kabi kamida sakkizta yozma variant bilan uchraydi [6]. DLTda o'g'uzlar buni *dewä* deb talaffuz qilgani alohida qayd etilgan. "Eshak" zoonimi ham *eşek*, *eşgek*, *eşyék* variantlarida qo'llangan. "Mushuk" uchun *müš* (chigilcha) va *četük* (o'g'uzcha) ikki alohida etnolingvistik shakl mavjud. Bu ko'p variantlilik shuni ko'rsatadiki, DLT davrida turkiy til hali yagona adabiy me'yorga to'liq kelmagan, dialektlararo farqlar lug'at darajasida sezilarli bo'lgan. Bu, aslida, Mahmud Koshg'ariyning lug'at tuzishdan asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan qabilalararo til xilma-xilligini qayd etish vazifasiga to'g'ridan-to'g'ri mos keladi.

15. QBdagi qo'shimcha zoomorfik o'xshatish namunalar. D. Odilova [11] tadqiqotidan yana bir qancha muhim misollar keltirish o'rinli. "Semiz bolsa bilmeş idişi haqin, qarın todse avqa yugurmes yatür" ("Tanu jonga nazar sol, u aynan ovchi it kabidir, semiz bo'lsa, egasi haqqini ham bilmaydi", QB, 355) – itning to'qlikda xiyonatkorlashishi inson noshukurligiga o'xshatilgan. Bu hozirgi "It qutursa, egasini qopar" maqoliga to'g'ridan-to'g'ri mos keladi. "Ögöl qız atası bu emgek körar, bala mehnat ersa yañan-teg yuder" ("O'g'il-qiz otasi bu mashaqqatlarni ko'taradi, balo-mehnatlarni esa fil kabi ko'taradi", QB, 527) – ota-onaning sabr-toqati fil kuchiga o'xshatilgan. "Dunyo sevuvchilarni sevmaydi, kiyikdek qochadi... Davlat kiyik kabi, u kishidan qochadi, agar u kelib qolsa, mahkam tut" (QB, 163) – davlat-omad kiyikning chaqqonligiga o'xshatilgan. Bu misollar zoonimik o'xshatish tizimining QBda nafaqat inson xarakteri, balki abstrakt tushunchalar (davlat, omad, dunyo)ni ham qamrab olganini ko'rsatadi.

O'zbek tilining izohli lug'ati [21] ma'lumotlariga ko'ra, *arslon* hozirgi o'zbek tilida ham denotativ ("mushuksimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon"), ham konnotativ ("botir, jasur, qudratli odam") ma'noda faol qo'llanadi. O'zbek tilining etimologik lug'ati [22] bo'yicha *bo'ri*, *tulki*, *ayiq* so'zlarining fonetik taraqqiyoti bizning etimologik kuzatishlarimizni to'liq tasdiqladi. Markaziy zoonimlar minimal fonetik o'zgarish bilan, chekka-maxsus zoonimlar (bögtäl/baytal, sığun) esa arxaiklashib yoki ma'no torayishiga uchrab saqlangan.

DLT va QB zoomorfik maqollarining qiyosiy ro'yxati. Quyidagi jadvalda DLT va QBdagi bir xil yoki o'xshash mavzuli zoomorfik maqollar yonma-yon keltirilgan – bu ikki asar orasidagi mavzuviy-uslubiy yaqinlikni yanada aniq ko'rsatadi:

Mavzu	DLTdagi maqol	QBDagi mos qurilma
Kuch va hiyla	"Alin arslan tutar, küčin sičğan tutmas" – hiyla bilan arslon tutiladi	"Kür arslanqa oxşar bu beglär özi" – beklar yurakli arslonga o'xshaydi
Ov va xavf	"Awçı neçä al bilsä, adig ança yol bilir" – ovchi qancha hiyla bilsa, ayiq shuncha yo'l biladi	"Toñuz-teg... böri-teg... adiglayu... qutuz-teg" – to'rt yirtqich xarakteristikasi birlashgan

Ayyorlik	“Tayğan yügürgänni tilkü sewmäs” – chopqir tozini tulki sevmaydi	“Yeme alçı bölsa qizil tilkü-teg” – qizil tulkidek hiylachi bo‘lsa
Irsiyat	“Müş oğli muyav tuğar” – mushukning bolasi onasiga o‘xshab miyovlaydi	“Atasi açığ almıla yesä, oğli tışi qamar” – otasi nordon olma yesa, o‘g‘lining tishi qamashadi
Mavqe va kelib chiqish	“Ewdäki buzağu öküz bolmas” – uyda o‘sgan buzoq ho‘kiz bo‘lmaydi	“Semiz bolsa... egasi haqqin bilmes” – semirgan it egasini tanimaydi
Qo‘shnichilik /ahillik	“Böri qoşnisin yemäs” – chiyabo‘ri qo‘shnisini yemaydi	“Böri qoy bilä suvladi” – bo‘ri qo‘y bilan birga suv ichdi (adolat davrida)

Bu qiyosiy ro‘yxat shuni yaqqol ko‘rsatadiki, “Devonu lug‘atit turk” va “Qutadg‘u bilig” asarlari janr jihatidan farqli bo‘lsa-da (biri lug‘at, ikkinchisi doston), bir xil zoomorfik-hikmatli fikrlash tizimidan oziqlangan. Bu ikki asar bir-biridan mustaqil emas, balki umumiy XI asr Qoraxoniylar davri turkiy og‘zaki-yozma madaniyatining ikki xil janrdagi ifodasi hisoblanadi.

Muhokama. Birinchidan, run bitiglaridagi “arslon” so‘zining ifodalanmagani tadqiqotning eng muhim natijalaridan biri hisoblanadi. Bu shuni ko‘rsatadiki, ilgari “onomastik zoonim” sifatida tahlil qilingan arslon-unvon an‘anasi (Arslonxon, Arslon Xo‘ja Tarxon kabi) qadimgi ko‘chmanchi-harbiylashgan VIII asr davriga emas, balki keyinroq, shaharlashgan Qoraxoniylar davriga xos yangi madaniy qatlamga tegishli. Q. Sodiqov [19] tahlil qilgan Ko‘k turk unvon formulasi (Y+S+A+M+sabim) va DLT/QBdagi arslon-unvon an‘anasi bir xil formulaga ega bo‘lsa-da, ularning lug‘aviy to‘ldiruvchilari tarixiy jihatdan farqli qatlamlarga mansub.

Ikkinchidan, bo‘rining run bitiglarida eng faol zoonim (5 marta) bo‘lishi va bu holat DLT/QBda ham saqlanishi (ikki qutubli – mardlik/g‘alamislik semantikasi) shuni ko‘rsatadiki, bo‘ri qadimgi turkiy jamiyatning eng barqaror va uzluksiz zoonimik simvoli hisoblanadi. U “arslon”dan farqli o‘laroq, sof ichki-turkiy kognitiv an‘ana sifatida VIII asrdan XXI asrgacha yetib kelgan.

Uchinchidan, DLT va QB orasidagi deyarli to‘liq semantik moslik (arslon – kuch, bo‘ri – ikki qutubli obraz, tulki/ayiq – hiylakorlik) shuni ko‘rsatadiki, XI asr turkiy jamiyatida zoonimik konnotatsiyalar allaqachon barqaror, umumturkiy kognitiv tizim sifatida shakllangan edi. Bu tizim janr farqidan (lug‘at vs. doston) qat‘i nazar bir xil ishlagan.

To‘rtinchidan, QBda kuzatilgan zoonimik metonimiya (burj nomlari) DLTda deyarli uchramasligi, bu ikki asarning turli maqsadga xizmat qilishi bilan izohlanadi. DLT tasviriy-lug‘aviy vazifani bajaradi, QB esa falakiyot-kosmologik dunyoqarashni ham badiiy vositalar orqali ifodalashga intiladi.

Beshinchidan, A. Navoiy davridagi tazod san‘atida qo‘llangan “fil-chumoli/pashsha” antitezasi DLTdagi “arslon-sichqon” antitezasi bilan bir xil chuqur strukturaga ega. Har ikkisida ham ulkan/kichik jismoniy o‘lcham farqi ijtimoiy-ma‘naviy ma‘no tashish uchun vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa zoonimik antiteza modelining kamida o‘n uch asr davomida (VIII-XV va undan buyon) barqaror saqlanganini isbotlaydi.

Oltinchidan, “ey siğun” va “ey qo‘zi” kabi vokativ qo‘llanishlar zoonimlarning nafaqat metaforik-baholovchi, balki sof emotsional-erkalash funksiyasini ham bajarganini ko‘rsatadi. Bu funksiya hozirgi o‘zbek tilida ham “qo‘zichog‘im”, “bo‘taloqim” kabi shakllarda to‘liq saqlanib qolgan. Bu esa QB davridan bugungi kungacha uzilmagan lingvopragmatik an‘anadir.

Yettinchidan, izohli va etimologik lug‘atlar bilan solishtirish shuni tasdiqladiki, zoonimning til tizimida saqlanish darajasi uning madaniy-funksional yukiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq. Ko‘p funksiyali (denotativ+metaforik+astronomik+erkalash) zoonimlar (arslon, bo‘ri, qo‘zi) barqaror

saqlangan, bir funksiyali yoki tor-maxsus zoonimlar (bögtäl, sığun asl ma'nosida) esa arxaiklashgan yoki ma'no torayishiga uchragan.

Sakkizinchidan, zoonimlarning fonetik-dialektal ko'p variantliligi (tewäy/tevā/teve/devey/tiwi kabi sakkiz variant) shuni ko'rsatadiki, XI asrda turkiy til hali yagona adabiy me'yorga to'liq kelmagan edi. DLT aynan shu dialektlararo xilma-xillikni qayd etish maqsadida yaratilgan. Bu holat zoonim yasash modellarining (ravishdosh, sifat-unvon, fe'ldan hosila, juftlashtirish) barqarorligi bilan bir qatorda mavjud bo'lgan. Demak, qadimgi turkiy til bir vaqtning o'zida ham dialektal xilma-xillikka, ham morfologik-uslubiy izchillikka ega bo'lgan murakkab tizim edi.

To'qqizinchidan, tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, aniqlangan diaxronik zanjir (run bitiglari – DLT/QB – A. Navoiy – hozirgi til) nafaqat nazariy tilshunoslik, balki lug'atchilik, tarjimashunoslik va ta'lim sohalarida ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan aniq, tekshirilgan empirik baza yaratadi.

Zoonimlarning kognitiv-madaniy xususiyatlari. Yuqorida keltirilgan barcha dalillarni umumlashtirganda, zoonimlar sof lingvistik hodisa bo'libgina qolmay, balki qadimgi turkiy xalqning dunyoni idrok etish tarzini aks ettiruvchi kognitiv-madaniy kod ekanligi ayon bo'ladi (bu nazariy asos [3] quyida batafsil izohlanadi). Ko'chmanchi turkiy jamiyat uchun bu konkret tajriba – chorva va yovvoyi hayvonlar dunyosi bo'lgan. Shu sababli zoonimlar nafaqat adabiy bezak, balki fikrlashning tabiiy vositasi sifatida xizmat qilgan. Hukmdorni arslonga, xiyonatkorini bo'riga, ayyor kishini tulkiga o'xshatish – bu shunchaki ko'chma ma'no emas, balki dunyoni tushunishning asosiy usuli edi.

Bu kognitiv model vaqt o'tishi bilan ham saqlanib qoldi, ham boyib bordi. Agar VIII asrda zoonimlar asosan “nima bor” (denotativ) savoliga javob bergan bo'lsa, XI asrga kelib ular “bu qanday” (baholovchi-metaforik) savoliga, XV asrga kelib esa “bu qanday nisbatda” (tazod, qiyoslash) savoliga javob beradigan darajaga yetgan. Bu esatilning oddiy nominatsiyadan murakkab badiiy-falsafiy fikrlash vositasiga aylanish jarayonining aniq namunasidir.

Zoonimlarning lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari. Yuqorida keltirilgan barcha empirik dalillarni umumlashtirish uchun zoonimlarni alohida, lingvokognitiv va lingvomadaniy nuqtayi nazardan chuqur tahlil qilish zarur. Chunki bu ikki yondashuv zoonimlarning shunchaki “nima ekanligi”dan tashqari, “nima uchun aynan shu shaklda ishlagani”ni tushuntirib beradi.

G. Lakoff va M. Jonsonning [3] konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni (kuch, o'zlik, hiyla, sadoqat, xiyonat, mavqe) konkret, kundalik tajribadan olingan obrazlar orqali anglaydi va bu jarayon ikki konseptual domen – manba domeni (source domain) va maqsad domeni (target domain) – orasidagi tizimli ko'chishga asoslanadi. Turkiy zoonimik tizimda manba domeni doimo hayvonot olami bo'lib, maqsad domenlari esa tadqiqotimiz davomida aniqlangan holda quyidagilardan iborat: inson xarakteri (arslon – jasurlik, tulki – ayyorlik, bo'ri – tajovuzkorlik/mardlik), ijtimoiy mavqe (arslon – hukmdorlik, qo'y – xalq/fuqaro, bo'ri – dushman/zo'ravon), axloqiy baho (ayiq – hiylakorlik, sigir – jaholat, mushuk – xiyonatkor sadoqat), koinot tuzilishi (arslon – asad burji, ayg'ir – sirius yulduzi), vaqt va taqvim (bars, biçin, yılan – 12 yillik muchal), ijtimoiy-emotsional munosabat (qo'zi, sig'in – erkalash-murojaat).

Bu ko'p qirrali ko'chish shuni ko'rsatadiki, zoonimik metafora turkiy tilda shunchaki bezak-uslub vositasi emas, balki dunyoni tizimli idrok etishning asosiy kognitiv mexanizmi bo'lgan. Ayniqsa diqqatga sazovori shundaki, bitta zoonim (masalan, arslon) bir vaqtning o'zida bir necha maqsad domeniga (inson xarakteri+ijtimoiy mavqe+koinot tuzilishi) proyeksiya qilinishi mumkin –

bu “polisemantik konseptual metafora” hodisasi bo‘lib, zoonimning til tizimidagi markaziylikni (kognitiv “salience”ni) belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Aynan shuning uchun ham arslon, bo‘ri kabi ko‘p domenli zoonimlar tarixiy jihatdan eng barqaror bo‘lib chiqdi, sığın (kiyik faqat vokativ-erkalash domenida) yoki azğırak (faqat denotativ domenda) kabi bir domenli zoonimlar esa arxaiklashdi.

Zoonimik tizimning tub negizida turkiy xalqlarning ko‘chmanchi-chorvachilik turmush tarzi yotadi. Turkiy bitiglaridagi statistika (at – 26, ylık – 14 marta) buni sonlarda yaqqol tasdiqlaydi. Eng qadimgi qatlamda zoonimlar birinchi navbatda xo‘jalik, yashab qolish ehtiyoji doirasida (transport, oziq-ovqat, boylik o‘lchovi) funktsiya bajargan. Bu bosqichda zoonim va inson orasidagi munosabat, asosan, pragmatik-utilitar xarakterga ega edi. XI asrga kelib, jamiyat murakkablashishi, shaharlar rivojlanishi va yozma-adabiy an‘ananing shakllanishi bilan zoonimlar simvolik-metaforik funktsiyani faol egallay boshladi. Bu holat DLT va QBda kuzatilgan boy metaforik-zoomorfik tizimda aniq ko‘rinadi. Ushbu davrdagi zoonim endi shunchaki xo‘jalik obyekti emas, balki ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni (adolat, sadoqat, jasurlik) ifodalovchi madaniy belgi (kod) vazifasini bajaradi. Bu o‘zgarish, ehtimol, Qoraxoniylar davrida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar (shaharlashish, davlat apparatining kengayishi, yozma hujjatchilikning rivojlanishi) bilan bevosita bog‘liq. Chunki aynan shu davrda “arslon” kabi zoonimlar birinchi marta rasmiy unvon darajasiga ko‘tarilgan [19]. XIV asrga kelib esa, Islom dinining chuqur singishi va arab-fors yozma-diniy adabiyotining hukmronligi natijasida zoonimik tizimga uchinchi, diniy-konfessional qatlam qo‘shiladi. Buraq, Duldul, Arham kabi diniy-afsonaviy zoonimlar paydo bo‘ladi. Shu bilan birga ko‘plab sof turkiy zoonimlar (kökürçän, sıgak) forsha-arabcha o‘zlashmalar bilan almashtirila boshlaydi. Bu esa til tizimidagi zoonimik qatlamning endi nafaqat ichki-kognitiv, balki tashqi-diniy-siyosiy omillar ta‘sirida ham transformatsiyaga uchraganini ko‘rsatadi. Nihoyat, XV asr A. Navoiy ijodida zoonimlar to‘rtinchi, estetik-badiiy bosqichga ko‘tariladi. Zoonimlar endi nafaqat ma‘no ifodalash, balki nozik shakliy-fonetik o‘yin (tazod, qaytarish, tashbih, istiora) vositasiga aylanadi. Bu esa zoonimik tizimning pragmatik-utilitar dan simvolik-metaforik, undan diniy-konfessional, undan estetik-badiiy qatlamga qarab bosqichma-bosqich murakkablashib borgan to‘rt fazali evolyutsiyasini tashkil etadi. Aynan shu halot diaxronik model ushbu tadqiqotning asosiy nazariy natijasi hisoblanadi.

Etnolingvistik va dialektal xususiyatlar tahlili. Zoonimlarning fonetik-dialektal ko‘p variantlilik (tewäy/tevä/teve/devey/tiwi – “tuya” uchun sakkiz variant; müš/četük – “mushuk” uchun ikki alohida etnik shakl) shuni ko‘rsatadiki, zoonimik tizim turkiy qabilalar (o‘g‘uz, qipchoq, chigil, arg‘u, yag‘mo) orasidagi til-madaniy xilma-xillikni ham aks ettirgan. Mahmud Koshg‘ariy DLTda har bir variantni tegishli qabilaga nisbat berib qayd etgani (“o‘g‘uzlar buni dewä deydilar”, “chigilcha müš”) shuni ko‘rsatadiki, zoonim nafaqat umumturkiy, balki etnik-hududiy identifikatsiya vositasi ham bo‘lgan, bitta hayvonni turlicha atash orqali qaysi qabilaga mansublik ham bilvosita ifodalangan.

Zoonimik tizimning ijtimoiy-simvolik ierarxiyasi. To‘plangan barcha ma‘lumotlarni umumlashtirib, turkiy zoonimik tizimda quyidagi ierarxik simvolik tuzilma mavjud ekanini taxmin qilish mumkin. Yuqori cho‘qqida arslon (hukmdorlik, koinot, kuch-qudratning yuqori sinteza belgisi); undan keyin bo‘ri (harbiy jasurlik va tajovuzkorlikning ikki qutubli belgisi); so‘ngra tulki, ayiq (aql-hiyla va shiddat kabi “vositachi” sifatlar belgisi); pastroqda qo‘y, tuya, sigir (itoatkorlik, mehnat, sabr-toqat kabi “quyi” ijtimoiy fazilatlar belgisi); eng pastda sichqon, chumoli, pashsha (ojizlik, kichiklik, ahamiyatsizlik belgisi, ko‘pincha tazod qarama-qarshi qutbi sifatida). Bu iyerarxiya qadimgi turkiy jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi (xoqon – beklar – oddiy xalq –

qullar)ga struktura jihatidan parallel keladi va zoonimik tizim va ijtimoiy tizim orasidagi chuqur izomorfizm (struktura o'xshashligi) borligidan dalolat beradi.

Xulosa. Ushbu kichik tadqiqotda turkiy yozma yodgorliklardagi zoonimlar VIII asr toshbitiglaridan XV asr Alisher Navoiy ijodigacha bo'lgan diaxronik taraqqiyot nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. O'n oltidan ortiq ilmiy manba (birlamchi matnlar, statistik-lug'aviy tadqiqotlar, monografiya va dissertatsiyalar) asosida olib borilgan tahlil quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

1. Run bitiglaridagi zoonimik tizim asosan chorvachilik-harbiy denotativ leksikadan iborat bo'lib, "at" (26 marta) markaziy o'rin egallaydi, "arslon" esa umuman uchramaydi. Bu esa "arslon" markazli metaforik-onomastik zoonim tizimining X-XI asrlarga kelib DLT va QB davrida shakllangan yangi adabiy-madaniy qatlam ekanini ko'rsatadi.

2. "Bo'ri" zoonimi VIII asrdan XXI asrgacha barcha davrlarda barqaror va faol qo'llangan, bu uni turkiy zoonimik tizimning eng qadimiy va uzluksiz markaziy simvoli sifatida belgilaydi.

3. DLTda 272, QBda 78, Qisasi Rabg'uziyda 19 (individual) mustaqil zoonim qayd etilgan bo'lib, ularning markaziy qismi (arslon, bo'ri, tulki, ayiq) barcha uch asarda bir xil semantik-uslubiy yukni tashiydi, bu qadimgi turkiy zoonimik dunyoqarashning barqarorligidan dalolat beradi.

4. Zoonimlar sof metaforik-zoomorfik funksiyadan tashqari, astronomik-kalendar (yulduz, burj, taqvim), onomastik (unvon, shaxs ismi, diniy-afsonaviy ism), erkalash-murojaat (vokativ) va til aloqasi natijasidagi almashinish (kökürçän – kabutar, sığak – pashsha) funksiyalarini ham faol bajargan.

5. A. Navoiy ijodida zoonimlar tazod va qaytarish kabi ko'plab san'atlar orqali yangi badiiy-uslubiy funksiyalarga ega bo'lgan bo'lsa-da, ularning tub strukturaviy modeli (kuchli/ojiz hayvon antitezasi, zoonim juftlashtirish) DLT/QB davridan bevosita meros qolgan.

6. Lingvokognitiv tahlil zoonimik tizimning to'rt bosqichli funksional evolyutsiyasini (pragmatik-utilitar – simbolik-metaforik – diniy-konfessional – estetik-badiiy) ochib berdi. Bu esa evolyutsiya zoonimik tizim va ijtimoiy tizim orasidagi chuqur izomorfizmni tasdiqlaydi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, turkiy zoonimik tizim kamida VIII asrdan XXI asrgacha uzilmagan, ammo bir tekis rivojlanmagan, balki davrma-davr yangi qatlamlar (arslon-unvon an'anasi, diniy-afsonaviy zoonimlar, forsha-arabcha almashinish, tazod san'ati) bilan boyib borgan murakkab tarixiy-lingvistik hodisadir. Kelgusi tadqiqotlarda barcha manbalarni yagona elektron korpusga birlashtirib, statistik-kognitiv modellashtirish usullarini qo'llagan holda chuqurroq tahlil olib borish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Sharipova, M. Tilshunoslikda zoonimlarning o'rganilishi. Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan, 2(4), 384-388, 2024.
2. Xolmuradova, M. "Qutadg'u bilig" leksikasi: monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
3. Lakoff, G., & Jonson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Abdushukurov, B., & Sindarov, L. XI-XIV asr turkiy yozma manbalarda qo'llanilgan zoonimlar. – Toshkent, 2019. Oltin bitiglar, (1). – B. 67-94.
5. Зарипов, Б. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2002.
6. Gül, M. Dîvânü Lugâti't Türk'teki hayvan adları üzerine bir inceleme. idil, 4(15), 1-24, 2015.
7. Xolmuradova, M. "Qutadg'u bilig" leksikasining statistik tahlili va genetik asoslari. – Toshkent, 2019. Oltin bitiglar, (4). – B. 14-33.

8. İlhan, N., & Şenel, M. Dîvânü Lugâtî't Türk'e göre av, avcılık ve hayvancılıkla ilgili kavram alanları. *Turkish Studies*, 3(1), 259-277, 2008.
9. Erdem, M., Genç, R., va boshq. Divanü Lugati't-Türk'te vahşi hayvanlarla ilgili kelimeler ve terimler. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), 2015.
10. Özden, M. Dîvânü Lügâtî't-Türk'te bulunan hayvan adlarının Derleme Sözlüğü'ndeki izleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 1479-1502, 2019.
11. Odilova, D. "Qutadg'u bilig" asarida uy va yovvoyi hayvonlar asosidagi o'xshatishlar tahlili. *Central Asian Journal of Education and Innovation*, 2(10), 136-143, 2023.
12. Odilova, D., & Rahmonova, Z. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida zoonim asosidagi ko'chimlar tahlili. *Central Asian Journal of Education and Innovation*, 3 (2), 131-138, 2024.
13. Абдушукуров, Б. Б. XI-XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1998.
14. Abik, A. D. Kutadgu Bilig'de hayvan adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları – Cem Dilçin Armağanı*, 33(1), 1-33, 2009.
15. Besli, E. Eski ve Orta Türkçe hayvan isimlerinin etimolojisi [Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi, 2010.
16. Тошева, Д. А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. фалс. док. (PhD) дисс. автореф. – Toshkent. 2017. – B.49.
17. Koshg'ariy, M. Devonu lug'atit turk (Q. Sodiqov, tarj.). – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi matbaa-nashriyot uyi. 2017. –b.475.
18. Karimov, Q. Qadimgi turkiy til lug'ati (X-XII asrlar): "Devonu lug'oti-t-turk", "Qutadg'u bilig" va "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari bo'yicha. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2009. – B. 148.
19. Sodiqov, Q. Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglar: matnlarning o'qilishi va talqinlari. – Toshkent. 2020 Oltin bitiglar, (1), 3-21.
20. Şirin, H. Ko'k turk run bitiglarining so'z varlığı [İstatistik Veriler]. – Ankara: TDK Yayınları, 2020.
21. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-VI jildlar. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi matbaa-nashriyot uyi. 2022-2023.
22. Rahmatullaev, Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I-III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000-2009.
23. Abdushukurov, B. Eski turkiy adabiy til leksikasi: "Qisasi Rabg'uziy" asari tadqiqi. Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2015.
24. Этимологический словарь тюркских языков: в 7 т. – Москва: Наука, Восточная литература, 1974–2003.

BUYUK IPAK YO'LI DROMONIMLARI TURKIY XALQLARNING TARIXIY-MADANIY MEROSI SIFATIDA

Boboxodjayev Rashidjon Xashimovich

dotsent

Toshkent davlat transport universiteti

rashid.imron@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2990-5500>

UDK 81'373.21:911.3(575)

Annotatsiya. Maqolada Buyuk Ipak yo'li tarixiy-madaniy va aloqalar makoni sifatida talqin qilinib, uning tarkibiy tuzilishida dromonimlarning muhim o'rni yoritiladi. Tarixiy-lingvistik, semantik, qiyosiy-onomastik va madaniyatshunoslik yondashuvlari asosida yo'l nomlarining

shakllanish tamoyillari, ularning semantik ko'pqatlamlilik va asosiy vazifalari tavsiflanadi. Dromonimik nomlash usullarini geografik, savdo-iqtisodiy, etnomadaniy, muqaddas-diniy va majmuaviy belgilarga ko'ra tasniflashning ishchi modeli taklif etiladi. Dromonimlar yo'nalishning tabiiy sharoitlari, xo'jalik aloqalari, etnomadaniy aloqalar va kommunikatsiya tarmoqlarining tarixiy tarixiy o'zgarishi haqidagi ma'lumotlarni saqlab qolish imkoniyatiga ega ekani ko'rsatiladi. Buyuk Ipak yo'lining tarixiy-madaniy makonini aks ettiruvchi lisoniy belgilar sifatida dromonimlarni o'rganish maqsadga muvofiq, degan xulosaga kelinadi.

Kalit so'zlar: Buyuk Ipak yo'li, dromonim, onomastika, toponimiya, tarixiy-madaniy makon, semantika, nomlash, madaniy xotira, Yevroosiyo hududlariaro aloqalari.

ДРОМОНИМЫ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ КАК ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Бобоходжаев Рашиджон Хашимович

доцент

Ташкентский государственный транспортный университет

Аннотация. В статье Великий Шёлковый путь рассматривается как историко-культурное и коммуникационное пространство, в структуре которого важное место занимают дромонимы. На основе историко-лингвистического, семантического, сравнительно-ономастического и культурологического подходов характеризуются принципы формирования названий путей, их семантическая многослойность и основные функции. Предлагается рабочая модель классификации способов дромонимической номинации по географическим, торгово-экономическим, этнокультурным, сакрально-религиозным и комплексным признакам. Показано, что дромонимы способны сохранять сведения о природных условиях прохождения путей, хозяйственных и этнокультурных связях, а также об исторических изменениях коммуникационных сетей. Делается вывод о целесообразности изучения дромонимов как лингвистических маркеров, отражающих историко-культурное пространство Великого Шёлкового пути.

Ключевые слова: Великий Шёлковый путь, дромоним, ономастика, топонимия, историко-культурное пространство, семантика, номинация, культурная память, межрегиональные связи Евразии.

DROMONYMS OF THE GREAT SILK ROAD AS THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE TURKIC PEOPLES

Bobokhodjaev Rashidjon Khashimovich

Associate Professor

Tashkent State Transport University

Abstract. The article examines the Great Silk Road as a multidimensional historical, cultural and communicative space in which road and route names (dromonyms) constitute an important onomastic layer. The study aims to identify the historical-linguistic and cultural-informational value of dromonyms associated with trans-Eurasian communication. Historical-linguistic, semantic, comparative onomastic and cultural approaches are used to describe naming principles, semantic structure and major functions of route names. A working classification is proposed that includes

geographical, functional-commercial, ethnocultural, sacral and complex nomination types. Dromonyms are interpreted as linguistic markers capable of preserving information about natural conditions, economic relations, ethnocultural contacts and the historical dynamics of communication networks.

Keywords: Great Silk Road, dromonym, onomastics, toponymy, historical and cultural space, semantics, nomination, cultural memory, trans-Eurasian communication.

Kirish. Buyuk Ipak yo‘li Yevroosiyo tarixining eng muhim fenomenlaridan biri hisoblanadi. Uning o‘ziga xosligi bitta yaxlit yo‘lining mavjudligi bilan emas, balki Sharqiy va Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq hamda Yevropani o‘zaro bog‘lagan tarmoqlangan quruqlik va qisman dengiz aloqalari tizimining faoliyat ko‘rsatishi bilan belgilanadi. Ushbu yo‘nalishlar orqali nafaqat tovarlar, balki texnologiyalar, diniy tasavvurlar, yozma madaniy meros namunalari, badiiy an‘analar va til shakllari ham tarqalgan [7–9].

Shu munosabat bilan Buyuk Ipak yo‘lini faqat savdo-transport tizimi sifatida emas, balki turli etnik, lisoniy va diniy jamoalar o‘zaro munosabatga kirishgan tarixiy-madaniy makon sifatida ham ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv maqola doirasiga onomastik materialni, eng avvalo, yo‘llar va yo‘nalishlarning nomlari – dromonimlarni kiritish imkonini beradi.

Atoqli ot umumiy nazariyasida toponimik nomlash makonni til vositasida o‘zlashtirishning muhim usullaridan biri sifatida qaraladi [1; 2]. Onomastik birliklarning turlari va ularni farqlash tamoyillarining terminologik tavsifi maxsus onomastik adabiyotlarda berilgan [3]. Yo‘l nomlarida harakat yo‘nalishi, tabiiy-geografik sharoit, xo‘jalik faoliyati, etnomadaniy aloqalar va xalqning tarixiy xotirasiga oid ma‘lumotlar saqlanganligi sababli, dromonimlar tarixiy-lingvistik tahlil uchun muhim manba hisoblanadi.

Tadqiqotning dolzarbligi yo‘l nomlarini toponimik tizimning alohida qatlami hamda Markaziy Osiyo va unga tutash hududlardagi tarixiy aloqalarni rekonstruksiya qilish manbai sifatida majmuaviy o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi – Buyuk Ipak yo‘li dromonimlarini ularning semantikasi, vazifalari va tarixiy-madaniy ma‘lumot berish imkoniyati nuqtai nazaridan tavsiflash.

Markaziy Osiyo dromonimlarini tadqiq etishning muhim nazariy asosini o‘zbek toponimist olimlarining asarlari tashkil etadi. H. Hasanov O‘rta Osiyo geografik nomlari tarixini tizimli o‘rgangan dastlabki olimlardan biri bo‘lib, ularni hudud tarixi, tabiiy muhit va aholi madaniyati bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilgan. S. Qorayev toponimikani geografik nomlarni o‘rganuvchi soha, toponimiyani esa geografik nomlar majmui sifatida izchil farqlaydi; uning ishlari toponimlarni tasniflash, etimologik talqin qilish va mintaqaviy tahlil etish tamoyillarini belgilashda muhim ahamiyatga ega [10; 11].

O‘zbek mintaqaviy toponimikasining rivojiga T. Nafasov salmoqli hissa qo‘shgan. Uning Janubiy O‘zbekiston toponimik materialiga bag‘ishlangan ilmiy ishlari geografik nomni aholi tarixi, etnik jarayonlar, til aloqalari va mahalliy madaniyat bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganuvchi etnolingvistik yondashuvning samaradorligini ko‘rsatadi [12]. Bunday yondashuv dromonimiya uchun ham metodologik jihatdan muhim, zero yo‘l nomlari ko‘pincha faol etnik va lisoniy aloqalar hududida shakllanadi.

N. Uluqovning ilmiy ishlari alohida e‘tiborga loyiq. E. Begmatov bilan hammualliflikda yaratilgan “O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati”da milliy onomastika maktabining tushunchaviy-terminologik apparati tizimlashtirilib, atoqli otlarning asosiy razryadlari, jumladan, toponimik birliklarga doir ta‘riflar berilgan [13]. N. Ulukov o‘zbek tili gidronimlarining tarixiy-

lisoniy tadqiqida geografik nomlarni etimologik, tarixiy, semantik va hududiy jihatdan majmuaviy tahlil qilish zaruratini ko'rsatadi [14]. Dromonimlarga nisbatan ushbu tamoyil yo'l nomini alohida holda emas, balki muayyan hududning tabiiy-geografik, tarixiy va lisoniy aloqalari tizimida o'rganish imkonini beradi.

N. Uluqovning toponimlarni xronologik tasniflashda ularning paydo bo'lish va amal qilish davrini hisobga olish zarurligi haqidagi qarashi mazkur maqola uchun ham prinsipial ahamiyatga ega. Tarixiy va zamonaviy nomlarni farqlash Buyuk Ipak yo'li yo'nalishlarni o'rganishda ayniqsa muhim: yo'nalishning keyingi davr tarixshunosligida paydo bo'lgan shartli nomi yozma yoki kartografik manbalar bilan tasdiqlanmasdan turib tarixiy dromonim sifatida avtomatik ravishda baholanmasligi lozim [13; 14].

Muammoning tarixiy yo'nalishi Y.F.Buryakovning Buyuk Ipak yo'li tizimidagi Movarounnahr savdo yo'llariga bag'ishlangan ilmiy ishlari bilan yanada boyiydi. Tarixiy-arxeologik material yo'l tarmog'ini shahar markazlarining mavqeyi, siyosiy vaziyat va xo'jalik faolligiga bog'liq holda o'zgarib borgan aloqalar tizimi sifatida ko'rish imkonini beradi. Ushbu ma'lumotlarni onomastik material bilan qiyoslash tarixiy dromonimlarni aniqroq mahalliyashtirish va talqin qilish uchun asos yaratadi [15].

Dromonimlar "bitta yaxlit yo'l" xususiyatga ega geografik obyektlar – yo'llar, so'qmoqlar va qatnov yo'nalishlari nomlari bilan bog'liq geografik nomlarning alohida guruhini tashkil etadi. Dromonimlarning o'ziga xos xususiyati yo'lning vazifasi bilan bog'liq. Yo'l muayyan hududlarni o'zaro bog'lash bilan birga, odamlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarga ham xizmat qiladi. Shuning uchun yo'l nomlarida hudud, xo'jalik faoliyati, etnik tarkib, siyosiy jarayonlar va madaniy hayotga oid ma'lumotlar aks etishi mumkin.

Buyuk Ipak yo'li uchun bu holat muhim ahamiyatga ega. Yo'nalishlar siyosiy vaziyat, savdo markazlarining holati, tabiiy sharoit va harakat xavfsizligiga qarab o'zgarib turgan. Tog' dovonlari, cho'llar, daryo vodiylari va vohalar aloqalar yo'nalishini belgilagan, shaharlar va savdo nuqtalari esa yo'lning alohida tarmoqlari o'tadigan tugun markazlarga aylangan [7–9]. Demak, yo'l nomlanishi landshaft xususiyatlarini ham, yo'nalish, manzil yoki yo'nalishning vazifaviy ixtisoslashuvini ham aks ettirishi mumkin.

Dromonimlarning tarixiy-lingvistik ahamiyati yo'l nomlarining vaqt o'tishi bilan turli tillar ta'sirida o'zgarib borishida ham ko'rinadi. Bunda nomlarning boshqa tildan o'zlashtirilishi, tarjima yo'li bilan shakllanishi, talaffuz va grammatik jihatdan moslashishi, shuningdek, ma'nosining o'zgarishi kabi jarayonlar kuzatiladi. Bunday o'zgarishlarni tahlil qilish nomning lisoniy shaklini tillararo va madaniyatlararo aloqalar tarixi bilan bog'lash imkonini beradi. Shu jihatdan dromonimik material tarixiy toponimiya va etnolingvistikaning kengroq muammolari bilan tutashadi [4–6].

Dromonimlarni ma'no jihatdan tahlil qilish yo'l nomlarining bir necha asosiy turlarini ajratish imkonini beradi.

Birinchi tur (model) – geografik: nom asosiga relyef, landshaft yoki yo'nalish o'tadigan tabiiy muhit belgisi qo'yiladi.

Ikkinchi tur – savdo-iqtisodiy: dromonimlar yo'lning savdo vazifasi yoki shu yo'l orqali tashilgan asosiy tovar nomi asosida shakllanadi.

Uchinchi tur – etnomadaniy nomlar. Bunday dromonimlar etnonimlar, muayyan xalq yoki etnik guruh yashaydigan hududlar, shuningdek, ularning madaniy xususiyatlari bilan bog'liq holda shakllanadi.

To'rtinchi tur – muqaddas-diniy nomlar. Bunday dromonimlar ziyorat yo'llari, diniy urf-odatlar yoki muqaddas joylarga olib boruvchi yo'nalishlar bilan bog'liq bo'ladi.

Beshinchi tur – majmuaviy nomlar. Bunday dromonimlarning shakllanishida bir vaqtning o'zida bir nechta belgi – geografik, savdo-iqtisodiy, etnomadaniy yoki diniy omillar ishtirok etishi mumkin.

Taklif etilayotgan tasnif dastlabki xarakterga ega. Shuning uchun muayyan yo'l nomini ma'lum bir guruhga kiritishda uning tarixiy manbalarda qayd etilganligi, kelib chiqishi va nomlanishiga asos bo'lgan belgilar hisobga olinishi lozim. Bu, ayniqsa, qadimgi va o'rta asr yo'llarini o'rganishda muhimdir. Chunki keyingi davrlarda ilmiy adabiyotlarda qo'llangan yo'l nomi uning tarixdagi asl nomi bilan har doim ham bir xil bo'lavermaydi.

Dromonimlarning vazifaviy imkoniyatlari ham bir xil emas. Avvalo, ular muayyan yo'l yoki uning bir qismini nomlash va boshqa yo'llardan farqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, dromonimlar yo'lning qayerdan o'tishi va qaysi tomonga yo'nalganini ko'rsatishi mumkin. Ayrim yo'l nomlarida hududning tabiiy sharoiti, yo'lning vazifasi va undan foydalanish xususiyatlariga oid ma'lumotlar ham aks etadi. Bundan tashqari, dromonimlarda savdo-iqtisodiy aloqalar, aholi ko'chishlari va turli xalqlar o'rtasidagi munosabatlarga oid tarixiy ma'lumotlar saqlanishi mumkin. Ayrim dromonimlar esa vaqt o'tishi bilan tarixiy xotiraning bir qismiga aylanadi.

Shunday qilib, dromonim faqat yo'lni ko'rsatuvchi geografik nom emas. U muayyan davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni ham o'zida aks ettiradi. Yo'l nomi uning joylashuvi, yo'nalishi yoki vazifasiga xos muhim belgilar asosida shakllanadi. Vaqt o'tishi bilan yo'l nomining saqlanib qolishi yoki o'zgarishi esa yo'lning o'zida va u bilan bog'liq tarixiy-madaniy sharoitlarda yuz bergan o'zgarishlarni ko'rsatishi mumkin.

Dromonimlarning asosiy semantik guruhlari

Nomlash turi	Nomlanishga asos bo'lgan belgi	Ma'lumot berish imkoniyati
Geografik	Relyef, landshaft, tabiiy sharoitlar	Yo'nalish o'tadigan muhit xususiyatlari
Savdo-iqtisodiy	Yo'l vazifasi, tovar almashinuvi	Yo'lning iqtisodiy vazifasi va ixtisoslashuvi
Etnomadaniy	Etnonim, madaniy yoki hududiy mansublik	Etnomadaniy aloqalar va munosabatlar yo'nalishi
Muqaddas-diniy	Diniy amaliyot, ziyorat, muqaddas obyekt	Diniy va ramziy ma'lumot
Majmuaviy	Bir nechta belgining uyg'unlashuvi	Ko'pqatlamli tarixiy-madaniy tavsif

Buyuk Ipak yo'lini dromonimlar asosida o'rganish uning tarixiy va geografik xususiyatlarini yanada kengroq yoritish imkonini beradi. Chunki yo'l nomlari til birligi bo'lish bilan birga, muayyan davrdagi hududiy, ijtimoiy va madaniy aloqalar haqida ham ma'lumot beradi. Shu jihatdan dromonimlarni tahlil qilish onomastik ma'lumotlarni xalqlar o'rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalar bilan bog'liq holda o'rganishga yordam beradi.

Bunda tarixiy manbalarda qayd etilgan yo'l nomlarini keyingi davrlarda ilmiy adabiyotlarda paydo bo'lgan tavsifiy yoki shartli nomlardan farqlash muhimdir. Bunday yondashuv tarixiy jihatdan ishonchli dromonimlarni aniqlash, ularning kelib chiqishi, tuzilishi va ma'nosini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. Buyuk Ipak yo‘li tabiiy-geografik, iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar ta‘sirida shakllangan murakkab Yevroosiyo hududlariaro aloqalari tizimidir. Uni dromonimik aspektida o‘rganish yo‘l va yo‘nalish nomlari tarixiy-lingvistik ma‘lumotning muhim manbai ekanini ko‘rsatadi.

Dromonimlar aloqaviy makonni til vositasida o‘zlashtirish usullarini aks ettiradi hamda landshaft belgilari, yo‘lining amaliy vazifasi, etnomadaniy aloqalar va muqaddas-diniy tasavvurlarni qayd etish imkoniyatiga ega. Asosiy semantik modellar sifatida geografik, savdo-iqtisodiy, etnomadaniy, muqaddas-diniy va majmuaviy nomlash turlari ajratilishi mumkin. Dromonimlar nomlash va farqlash, yo‘nalishni ko‘rsatish, ma‘lumot berish, tarixiy-madaniy hamda ramziy vazifalarni bajaradi.

Kelgusida Buyuk Ipak yo‘li dromonimlarining tarixiy manbalarga asoslangan yagona to‘plamini yaratish muhim ahamiyatga ega. Unda har bir yo‘l nomining qayd etilgan vaqti va joyi, qaysi tilga mansubligi, kelib chiqishi, tuzilishi hamda tarixiy o‘zgarishlari haqida ma‘lumot berilishi lozim. Bunday manbalar bazasi Markaziy Osiyo dromonimlarini tizimli ravishda tarixiy-lingvistik jihatdan o‘rganish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973.
2. Никонов В. А. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965.
3. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988.
4. Березович Е. Л. Топонимия Русского Севера: этнолингвистические исследования. – Екатеринбург, 1998.
5. Матвеев А. К. Ономастика и история языка. – Москва: Наука, 2001.
6. Успенский Б. А. Избранные труды. Топонимика и культура. – Москва: Гнозис, 1996.
7. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Восточная литература, 1963.
8. Hansen V. The Silk Road: A New History. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
9. Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. – London: Bloomsbury, 2015.
10. Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965.
11. Қораев С. Топонимика: ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. – 320 б.
12. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг этнолингвистик таҳлили. – Тошкент, 1985.
13. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 103 б.
14. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: Филол. фан. док. дисс. автореф. – Тошкент, 2010.
15. Буряков Ю. Ф. Торговые трассы Мавераннахр в системе Великого Шёлкового пути.

TOPONIMLARIDA ONOMASTIK TRANSFORMATSIYA

Ergashev Abduhalim Abdujalilovich

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Andijon davlat universiteti

Orcid ID: 0009-0002-6906-0362

mister-a.e@mail.ru

UDK 81'373.21(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada toponimlarda yuz beruvchi onomastik transformatsiya jarayonlari lingvistik nuqtay nazardan tahlil qilinadi. Toponimik birliklarning shakllanishi, o'zgarishi, qayta nomlanishi, semantik va struktur transformatsiyasiga ta'sir etuvchi lingvistik hamda ekstralingvistik omillar yoritiladi. Tadqiqotda toponimlarning vaqt, makon, ijtimoiy-siyosiy muhit va milliy-madaniy jarayonlar ta'sirida o'zgarishiga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, toponimlarning asl shaklini saqlashi, fonetik va morfologik o'zgarishlarga uchrashi, tarjima yoki kalkalash asosida qayta shakllanishi, nom almashishi va yangi nom bilan to'ldirilishi kabi transformasion holatlar tahlil etiladi. Onomastik transformatsiyaning toponimik tizim taraqqiyotidagi o'rnini, nomlarning milliy-madaniy xotira va jamoaviy tafakkurni aks ettirish xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari toponimlarni sinxron va diaxron aspektlarda o'rganish, zamonaviy toponimik jarayonlarni tavsiflash hamda onomastik birliklarning o'zgarish mexanizmlarini aniqlash uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: toponim, toponimika, onomastika, onomastik transformatsiya, toponimik transformatsiya, qayta nomlash, nom almashishi, semantik transformatsiya, struktur transformatsiya, lingvistik omil, ekstralingvistik omil, milliy-madaniy xususiyat.

ОНОМАСТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ТОПОНИМАХ

Эргашев Абдухалим Абдужалилович

кандидат филологических наук, доцент

Андижанский государственный университет

Аннотация. В данной статье с лингвистической точки зрения анализируются процессы ономастической трансформации топонимов. Выделены лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на формирование, изменение, переименование, семантическую и структурную трансформацию топонимических единиц. Особое внимание уделяется трансформации топонимов под влиянием времени, пространства, социально-политической среды и национально-культурных процессов. Также анализируются трансформационные ситуации, такие как сохранение первоначальной формы топонимов, фонетические и морфологические изменения, переформирование на основе перевода или калькирования, обмен именами и пополнение новыми именами. Раскрывается роль ономастической трансформации в развитии топонимической системы, особенности имен, отражающие национально-культурную память и коллективное мышление. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для изучения топонимов в синхронном и диахроническом аспектах, описания современных топонимических процессов и выявления механизмов изменения ономастических единиц.

Ключевые слова: топоним, топонимия, ономастика, ономастическая трансформация, топонимическая трансформация, переименование, изменение названия, семантическая трансформация, структурная трансформация, лингвистический фактор, экстралингвистический фактор, национально-культурная характеристика.

ONOMASTIC TRANSFORMATION IN TOPONYMS

Ergashev Abduhalim Abdujalilovich

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Andijan State University

Abstract. This article analyzes the processes of onomastic transformation occurring in toponyms from a linguistic perspective. It examines the linguistic and extralinguistic factors influencing the formation, alteration, renaming, and semantic and structural transformation of toponymic units. The study focuses specifically on how toponyms change under the influence of time, space, socio-political environments, and national-cultural processes. Furthermore, it analyzes various transformation scenarios, such as the preservation of original forms, phonetic and morphological changes, reformation through translation or calquing, name replacement, and the introduction of new names. The role of onomastic transformation in the evolution of the toponymic system is explored, highlighting how names reflect national-cultural memory and collective consciousness. The research findings hold both theoretical and practical significance for studying toponyms from synchronic and diachronic perspectives, characterizing contemporary toponymic processes, and identifying the mechanisms behind the transformation of onomastic units.

Keywords: toponym, toponymy, onomastics, onomastic transformation, toponymic transformation, renaming, name replacement, semantic transformation, structural transformation, linguistic factor, extralinguistic factor, national-cultural characteristic.

Kirish. Har qanday tilning boyligi va nafosatini undagi soʻzlar belgilaydi. Shu sababli soʻzlarni barcha buyuk mutafakkirlar javohirlarga, marvarid va durlarga qiyos qilishadi. Har bir tilning qanchalik boy va serqirraligi, birinchi navbatda, mana shu soʻz-durlarning miqdori bilan belgilanadi. Tilshunoslar soʻzlarni ikki ulkan guruhga tasnif qilishlari maʼlum: turdosh otlar va atoqli otlar. Turdosh otlar borliqdagi narsalar, voqea va hodisalar haqidagi tushuncha va tasavvurlarni umumlashtirib, mujassamlab ataydi [1]. Shunday ekan, toponimlarni tashkil qilayotgan atoqli otlar, oʻz navbatida, turdosh otlardan iboratligini koʻrishimiz mumkin.

Toponimlar muayyan hudud, xalq va jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy hayoti, etnomadaniy xususiyatlari hamda milliy xotirasi haqida muhim maʼlumot beruvchi onomastik birliklardan hisoblanadi. Ular nafaqat geografik obyektlarni nomlash vazifasini bajaradi, balki muayyan davrning ijtimoiy-madaniy voqeliklari, xalqning dunyoqarashi, til va tafakkuri bilan bogʻliq axborotni ham oʻzida saqlaydi. Shu jihatdan toponimlarning shakllanishi va taraqqiyotini oʻrganish til tarixi, milliy madaniyat va jamiyat taraqqiyotini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilning dinamik xususiyati onomastik tizimda ham namoyon boʻladi. Jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy oʻzgarishlar, aholi tarkibi va migratsiya jarayonlari, yangi geografik obyektlarning vujudga kelishi, maʼmuriy-hududiy islohotlar hamda milliy qadriyatlarga boʻlgan munosabatning oʻzgarishi natijasida mavjud toponimlar turli oʻzgarishlarga uchraydi. Bunday oʻzgarishlar toponimning fonetik, morfologik, leksik-semantik va struktur xususiyatlarida, shuningdek, uning qoʻllanish doirasi va nomlash motivlarida aks etishi mumkin.

Ayniqsa, muayyan tarixiy davrlarda geografik obyektlarning qayta nomlanishi, eski nomlarning tiklanishi, yangi nomlarning yuzaga kelishi va mavjud nomlarning shaklan yoki mazmunan oʻzgarishi toponimik tizimning harakatchanligini koʻrsatadi. Shu bois toponimlarni faqat tayyor nomlar majmui sifatida emas, balki doimiy harakat va oʻzgarishda boʻlgan onomastik tizimning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etish zarurati yuzaga keladi.

Toponimlardagi bunday oʻzgarishlarni onomastik transformatsiya tushunchasi asosida tadqiq etish toponimlarning shakllanish va taraqqiyot mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Onomastik transformatsiya jarayonida nomning dastlabki shakli oʻzgarishi, uning tarkibiy qismlari almashishi, semantik mazmunining yangilanishi, boshqa nom bilan almashtirilishi yoki tarixiy

nomning qayta tiklanishi kabi holatlar kuzatilishi mumkin. Shu ma'noda transformatsiya jarayoni tildagi ichki qonuniyatlar bilan bir qatorda tashqi, ya'ni ijtimoiy-tarixiy va madaniy omillar bilan ham bevosita bog'liqdir.

Zamonaviy tilshunoslikda onomastik birliklarning dinamikasi, nomlash va qayta nomlash jarayonlari, nomlarning milliy-madaniy xususiyatlari hamda ularda aks etuvchi kognitiv axborotni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa toponimlardagi o'zgarishlarni tizimli ravishda o'rganish, transformatsiyaning asosiy turlari va ularni yuzaga keltiruvchi omillarni belgilashni dolzarb ilmiy vazifalardan biriga aylantiradi.

Asosiy qism. Onomastikada transformatsiya tushunchasi onomastik birliklarning vaqt va makon, ijtimoiy muhit, til taraqqiyoti hamda nomlash ehtiyojlari ta'sirida shakliy, semantik, funksional va nominatsion jihatdan o'zgarish jarayonini ifodalaydi. "Transformatsiya" atamasi keng ma'noda muayyan obyekt yoki hodisaning dastlabki holatidan boshqa holatga o'tishi, uning ayrim belgilari o'zgarishi yoki yangilanishini anglatadi. Onomastik tizimga nisbatan qo'llanganda esa mazkur tushuncha tildagi atoqli otlarning, jumladan toponimlarning dinamik xususiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Toponimlar jamiyat bilan uzviy munosabatda bo'lganligi sababli ular o'zgarish, statik birliklar emas. Hududning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ma'muriy-hududiy o'zgarishlar, aholi tarkibidagi siljishlar, urbanizatsiya, milliy-madaniy qadriyatlarning qayta baholanishi kabi omillar geografik nomlarning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Natijada mavjud toponimning fonetik yoki morfologik shakli o'zgarishi, uning tarkibiy qismlari almashishi, semantik mazmuni yangilanishi yoki nomning butunlay boshqa nom bilan almashtirilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan onomastik transformatsiyani onomastik birlikning shakli, mazmuni, tuzilishi, vazifasi yoki nomlash motivatsiyasida yuz beradigan, lingvistik va ekstralingvistik omillar bilan shartlangan dinamik o'zgarish jarayoni sifatida ta'riflash mumkin.

Onomastik transformatsiyani "qayta nomlash" tushunchasi bilan aynanlashtirish maqsadga muvofiq emas. Qayta nomlash transformatsiyaning muhim ko'rinishlaridan biri bo'lsa-da, transformatsiya tushunchasi undan kengroq mazmunga ega. Masalan, mavjud toponimning fonetik jihatdan o'zgarishi yoki uning tarkibiy modelidagi o'zgarish qayta nomlashni talab qilmaydi. Aksincha, muayyan geografik obyektning eski nomini yangi nom bilan almashtirish nominatsion transformatsiyaning yaqqol ko'rinishi hisoblanadi.

Onomastik transformatsiyani shartli ravishda bir necha asosiy yo'nalishga ajratish mumkin: shakliy transformatsiya, semantik transformatsiya, struktur transformatsiya va nominasion transformatsiya. Shakliy transformatsiyada nomning fonetik, grafik yoki morfologik ko'rinishi o'zgaradi; semantik transformatsiyada nom bilan bog'liq ma'no va nomlash motivatsiyasida o'zgarish yuzaga keladi; struktur transformatsiyada toponimning tarkibiy modeli o'zgaradi; nominasion transformatsiyada esa obyektning nomi almashtiriladi, yangi nom beriladi yoki tarixiy nom qayta tiklanadi.

Bunday o'zgarishlarning har biri muayyan tarixiy va ijtimoiy kontekst bilan bog'liq bo'lib, toponimning "*tarixiy nom* → *o'zgarish omili* → *transformatsiya jarayoni* → *yangi shakl*" tarzidagi dinamikasini yuzaga keltiradi. Shu bois toponimlarni transformatsiya jarayonida o'rganish ularning hozirgi shaklini tavsiflash bilan cheklanib qolmasdan, nomning paydo bo'lishi, o'zgarishi va jamiyatda qayta qabul qilinishi jarayonlarini ham kompleks tahlil qilishni talab etadi.

Demak, onomastik transformatsiya toponimik tizimning dinamik xususiyatini belgilovchi muhim jarayonlardan biri bo'lib, unda til, tarix, jamiyat, madaniyat va inson tafakkuri o'rtasidagi o'zaro munosabatlar o'z ifodasini topadi. Toponimlardagi transformasion jarayonlarni o'rganish

orqali nafaqat geografik nomlarning lingvistik xususiyatlarini, balki muayyan hududning tarixiy-madaniy taraqqiyoti va jamoaviy xotirasi bilan bog‘liq jihatlarni ham aniqlash mumkin.

Toponimlardagi transformatsiya jarayonlari turli lingvistik va ekstralingvistik omillar ta’sirida yuzaga keladi. Geografik nomning o‘zgarishi uning fonetik tarkibi, leksik-semantik xususiyati, morfologik tuzilishi, komponent tarkibi, nomlash motivi va funksional qo‘llanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan toponimik transformatsiyani bir necha asosiy turlarga ajratish mumkin.

1. Fonetik transformatsiya. Fonetik transformatsiya toponimning tovush tarkibida yuz beradigan o‘zgarishlar bilan xarakterlanadi. Bunday o‘zgarishlar og‘zaki nutqdagi fonetik jarayonlar, talaffuz me’yorlari, mahalliy nutq xususiyatlari yoki nomning avloddan avlodga og‘zaki o‘tishi jarayonida yuzaga kelishi mumkin. Natijada toponimning dastlabki shakli muayyan fonetik o‘zgarishlarga uchraydi, biroq uning nom sifatidagi asosiy identifikatsiyalovchi xususiyati saqlanib qolishi mumkin.

2. Leksik transformatsiya. Leksik transformatsiya toponim tarkibidagi leksik birliklarning almashishi, qisqarishi, kengayishi yoki boshqa leksemalar bilan munosabatga kirishishi orqali namoyon bo‘ladi. Bunda nomning lug‘aviy tarkibi o‘zgarib, uning shakliy ko‘rinishi yangilanadi. Leksik transformatsiya jamiyatdagi yangi nomlash ehtiyojlari va tilning leksik tizimidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda yuzaga kelishi mumkin.

3. Morfologik transformatsiya. Morfologik transformatsiya toponimning so‘z yasaliishi yoki grammatik shaklidagi o‘zgarishni anglatadi. Nom tarkibiga yangi affiksning qo‘shilishi, ayrim morfemalarning tushishi yoki almashishi natijasida toponimning morfologik modeli o‘zgarishi mumkin. Bunday transformatsiya toponimlarning til qonuniyatlari asosida qayta shakllanishini ko‘rsatadi.

4. Struktur transformatsiya. Struktur transformatsiya toponimning ichki tuzilishidagi o‘zgarish bilan bog‘liq. Masalan, sodda toponimning murakkab nomga aylanishi, komponentlar sonining ko‘payishi yoki qisqarishi, atributiv va izofali modellarning o‘zgarishi struktur transformatsiyaga misol bo‘la oladi. Bunda nomning nafaqat shakli, balki uning nomlash modeli ham yangilanadi.

5. Semantik transformatsiya. Semantik transformatsiya toponimning nomlash mazmuni, semantik yuklamasi yoki nomlash motivida yuz beradigan o‘zgarishlar bilan xarakterlanadi. Toponim muayyan davrda bir ma’no yoki nomlash motivi asosida shakllangan bo‘lsa, keyingi tarixiy bosqichlarda uning mazmuni jamoa tomonidan boshqacha talqin qilinishi mumkin. Shu sababli toponimning semantik tahlili uning etimologiyasi, tarixiy konteksti va nomlash motivatsiyasi bilan birgalikda olib borilishi lozim.

6. Nominatsion transformatsiya. Nominatsion transformatsiya geografik obyektning nomlanish usuli yoki nomining almashishi bilan bog‘liq. Yangi obyektga nom berish, mavjud obyekt nomini boshqa nom bilan almashtirish, tarixiy nomni qayta tiklash kabi jarayonlar mazkur turga kiritiladi. Nominatsion transformatsiyada ijtimoiy-siyosiy, tarixiy va madaniy omillarning ta’siri ayniqsa kuchli namoyon bo‘ladi.

7. Renominatsiya – qayta nomlash. Renominatsiyani nominatsion transformatsiyaning alohida ko‘rinishi sifatida qarash mumkin. Bunda muayyan geografik obyektning avvalgi nomi iste’moldan chiqarilib, uning o‘rniga yangi nom qabul qilinadi. Qayta nomlash jarayonida yangi nomning tanlanishi tasodifiy bo‘lmay, ko‘p hollarda tarixiy voqealar, shaxslar, milliy qadriyatlar, siyosiy-ijtimoiy o‘zgarishlar yoki jamoatchilikning nomlash ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘ladi.

8. Retransformatsiya va tarixiy nomning tiklanishi. Ayrim hollarda avvalgi davrlarda mavjud bo'lgan toponim ma'lum tarixiy sabablarga ko'ra o'zgarib, keyinchalik yana o'zining tarixiy shakliga qaytariladi. Bunday holatni toponimning retransformatsiyasi yoki tarixiy nomning tiklanishi sifatida tavsiflash mumkin. Bu jarayonda toponim nafaqat geografik nom, balki tarixiy-madaniy xotirani saqlovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

9. Neotoponimizasiya. Yangi geografik obyektlarning paydo bo'lishi natijasida yangi toponimlarning vujudga kelishi ham zamonaviy toponimik transformatsiyaning muhim ko'rinishlaridan biridir. Yangi mahalla, turar-joy massivi, ko'cha, xiyobon, shaharcha va boshqa obyektlarga nom berilishi natijasida toponimik tizim yangi nomlar bilan boyib boradi.

Bunday yangi nomlarni neotoponimlar, ularning yuzaga kelish jarayonini esa neotoponimizatsiya deb atash mumkin. Shunday qilib, toponimlardagi transformatsiyani faqat nomning almashishi bilan izohlash yetarli emas. U fonetik, leksik, morfologik, struktur, semantik va nominatsion o'zgarishlarni qamrab oluvchi murakkab jarayon hisoblanadi. Ularning har biri muayyan til qonuniyatlari bilan bir qatorda tarixiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillar ta'sirida shakllanadi.

Toponimlarni transformatsiya jarayonida tadqiq etishda "dastlabki nom → transformatsiya omili → transformatsiya turi → yangi nomiy shakl → yangi nomlash motivatsiyasi" modeli asosida tahlil olib borish maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv toponimlardagi o'zgarishlarni tizimli ravishda tavsiflash va ularning til hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq jihatlarini ochib berish imkonini beradi.

Natija va muhokamalar. Toponimlardagi onomastik transformatsiya muayyan bir sabab yoki omil ta'siridagina emas, balki tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari va jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-tarixiy jarayonlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Shu nuqtayi nazardan toponimik transformatsiyani yuzaga keltiruvchi omillarni shartli ravishda lingvistik va ekstralingvistik omillarga ajratish mumkin.

Lingvistik omillar: Toponimlarning o'zgarishida tilning ichki imkoniyatlari va taraqqiyot qonuniyatlari muhim ahamiyatga ega. Avvalo, fonetik omil ta'sirida nomlarning talaffuzi va tovush tarkibi o'zgarishi mumkin. Ayniqsa, uzoq vaqt davomida og'zaki qo'llanilgan toponimlarda fonetik soddalashuv, tovush almashishi, tovush tushishi yoki qo'shilishi kabi jarayonlar kuzatiladi.

Leksik omil toponim tarkibidagi so'zlarning til taraqqiyoti natijasida eskirishi, yangi leksik birliklarning paydo bo'lishi yoki ayrim leksemalarning boshqa so'zlar bilan almashishi bilan bog'liq. Til leksikasidagi o'zgarishlar geografik nomlarning shakli va semantik ko'rinishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Morfologik va derivatsion omillar natijasida toponimlar yangi so'z yasash modellari asosida qayta shakllanishi mumkin. Affiksatsiya, komponentlarning o'zgarishi yoki nomning yangi morfologik model asosida shakllanishi bunga misol bo'la oladi.

Shuningdek, xalq etimologiyasi ham toponimlarning transformatsiyasida muhim rol o'ynaydi. Nomning dastlabki etimologiyasi aholi tomonidan anglanilmay qolgan holatlarda u ma'no jihatdan tanish va tushunarli bo'lgan boshqa so'z yoki birikma bilan yaqinlashtirilishi, natijada nomning shakli o'zgarishi mumkin.

Ekstralingvistik omillar: Toponimlardagi transformatsiyani belgilaydigan muhim omillarning katta qismi tildan tashqaridagi voqelik bilan bog'liq. Ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida shahar, qishloq, ko'cha, maydon va boshqa geografik obyektlarning nomlari o'zgarishi mumkin. Bunday jarayonlarda muayyan davrning siyosiy g'oyalari, tarixiy voqealari yoki jamoatchilik qarashlari nomlash jarayoniga ta'sir ko'rsatadi.

Ma'muriy-hududiy o'zgarishlar ham toponimik tizimga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yangi ma'muriy birliklarning tashkil etilishi, hududlarning birlashtirilishi yoki ajratilishi natijasida yangi nomlarga ehtiyoj paydo bo'ladi. Ayrim holatlarda mavjud toponimlarning funksional maqomi ham o'zgarishi mumkin.

Urbanizatsiya va shaharsozlik jarayonlari zamonaviy toponimik transformatsiyaning muhim omillaridan biridir. Yangi turar-joy massivlari, mahallalar, ko'chalar, xiyobonlar va boshqa shahar obyektlarining barpo etilishi natijasida toponimik tizimga yangi nomlar kirib keladi. Bu jarayon neotoponimlarning shakllanishi uchun ham asos bo'ladi.

Migratsiya va aholi tarkibidagi o'zgarishlar ham geografik nomlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Turli hududlardan aholining ko'chib kelishi natijasida boshqa hududlarga xos leksik, etnik yoki antroponimik unsurlar mahalliy toponimik tizimga kirishi mumkin.

Toponimlarning transformatsiyasida tarixiy xotira va milliy-madaniy omillar alohida ahamiyatga ega. Tarixiy shaxslar, milliy qahramonlar, muhim voqealar, an'analar va madaniy meros bilan bog'liq nomlarni tiklash yoki yangi obyektlarga berish orqali jamiyat o'zining tarixiy va madaniy xotirasini toponimik makonda ifodalaydi.

Iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot ham yangi toponimlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Yangi ishlab chiqarish hududlari, sanoat zonalari, turistik majmualar, savdo va xizmat ko'rsatish obyektlari, yangi aholi punktlarining vujudga kelishi natijasida yangi nomlash ehtiyoji paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, globallashtirish va tillararo aloqalar zamonaviy toponimik jarayonlarga ta'sir etuvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Turli tillar o'rtasidagi aloqalar natijasida ayrim toponimlarning tarkibi, talaffuzi yoki nomlash modelida o'zgarishlar paydo bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, toponimlardagi onomastik transformatsiya ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Uning shakllanishida tilning ichki qonuniyatlari bilan birga tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'muriy, demografik, madaniy va shaharsozlik jarayonlari ham ishtirok etadi.

Toponimik transformatsiyani yuzaga keltiruvchi muhim omillardan biri tarixiy xotira va uning kognitiv qayta ishlanishidir. Toponim muayyan geografik obyektni nomlash vazifasini bajarish bilan birga, jamiyatning o'tmish haqidagi tasavvurlari, tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy xotirasini ham o'zida saqlaydi. Shu jihatdan toponimni muayyan hududning tarixiy-xotira kodi sifatida baholash mumkin. Zamonaviy tadqiqotlarda ham toponimlar geografik belgi emas, balki kollektiv xotira va madaniy identiklikni saqlovchi vosita sifatida qaralmoqda.

Tarixiy xotira toponimlarning shakllanishi, saqlanishi va transformatsiyasida ikki tomonlama vazifani bajaradi. Bir tomondan, u muayyan nomning avloddan avlodga o'tishi va o'z tarixi bilan bog'liq ma'noni saqlab qolishini ta'minlaydi. Ikkinchi tomondan, tarixiy sharoitning o'zgarishi natijasida jamoaning o'tmishga munosabati ham o'zgarib, mavjud toponimni qayta nomlash, unga yangi mazmun yuklash yoki tarixiy nomni tiklash ehtiyoji paydo bo'ladi. Toponimik o'zgarishlarning siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar davrida kuchayishi ham ana shu jarayon bilan bog'liq.

Toponim transformatsiyasida kognitiv omil esa insonning makonni qanday idrok etishi, uni qanday konseptuallashtirishi va xotirada qanday saqlashi bilan belgilanadi. Inson geografik obyektni shunchaki ko'rib yoki qabul qilib qolmaydi, balki unga muayyan ma'no beradi, uni boshqa obyektlar bilan qiyoslaydi, muhim belgilarini ajratadi va shu asosda nomlaydi. Demak, nomlash jarayoni tashqi voqelikning tildagi mexanik ifodasi emas, balki voqelikning inson ongida qayta ishlanishi va konseptuallashtirilishi natijasidir. Kognitiv toponimikada gidronim va boshqa toponimlarning kollektiv xotira, etnomadaniy identiklik va dunyoqarashni aks ettiruvchi kognitiv obyektlar sifatida o'rganilishi ham shu nuqtayi nazarni qo'llab-quvvatlaydi.

Shu asosda toponimik transformatsiyani quyidagi kognitiv zanjir orqali ifodalash mumkin: geografik obyekt → idrok → konseptuallashtirish → nomlash → tarixiy xotirada saqlanish → qayta idrok → qayta talqin → transformatsiya.

Mazkur jarayonda qayta konseptuallashtirish alohida ahamiyatga ega. Chunki vaqt o'tishi bilan jamiyatning muayyan obyektga munosabati, uning tarixiy ahamiyati haqidagi tasavvuri yoki ushbu obyekt bilan bog'liq ijtimoiy xotirasi o'zgarishi mumkin. Natijada avvalgi toponim yangi kognitiv mazmun bilan to'ldiriladi yoki uning o'rnini yangi nom egallaydi.

Bu holatni Toshkent shahar toponimlari misolida ham kuzatish mumkin. Tadqiqotlarda rasmiy nomlar o'zgarganidan keyin ham aholi orasida eski nomlar va eski obyekt nomlariga asoslangan norasmiy toponimlar saqlanib qolishi, ularning kundalik muloqotda oriyentir sifatida ishlatilishi ko'rsatilgan. Muallif bu holatni shaharning "xotira makoni" sifatida namoyon bo'lishi bilan bog'laydi.

Demak, rasmiy transformatsiya har doim ham kognitiv transformatsiyaning to'liq amalga oshganini anglatmaydi. Rasmiy nom o'zgarishi mumkin, ammo aholining individual va kollektiv xotirasida avvalgi nom yashashda davom etadi. Shuning uchun toponimik transformatsiyani ikki qatlamda o'rganish maqsadga muvofiq: rasmiy-onomastik transformatsiya va kognitiv-xotira transformatsiyasi. Birinchi holatda nomning rasmiy shakli o'zgaradi; ikkinchi holatda esa jamoaning mazkur nom haqidagi tasavvuri, munosabati va xotirasi o'zgaradi.

Shu nuqtayi nazardan toponimik transformatsiyani faqat "*eski nom* → *yangi nom*" modeli bilan cheklash to'g'ri emas. Uning mazmuni ancha keng bo'lib, "*eski nom* → *tarixiy xotira* → *qayta idrok* → *yangi konseptual mazmun* → *yangi nom*" tarzida namoyon bo'lishi mumkin. Ayniqsa, siyosiy-ijtimoiy tuzum almashishi, milliy o'zlikni anglashning kuchayishi yoki tarixiy qadriyatlarga munosabatning o'zgarishi kabi jarayonlarda toponimik transformatsiya kollektiv xotirani qayta tashkil etishning lingvistik mexanizmlaridan biriga aylanadi. Turli shaharlardagi ko'cha nomlari bo'yicha tadqiqotlar ham qayta nomlash jarayonlari rejim va ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar ostonasida kuchayishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tarixiy xotira toponimning semantik va madaniy davomiyligini ta'minlovchi omil bo'lsa, kognitiv jarayon mazkur xotirani qayta idrok etish, qayta konseptuallashtirish va tilda qayta ifodalash mexanizmi hisoblanadi. Ular o'zaro birlikda toponimik transformatsiyaning mazmuniy asosini tashkil etadi.

Xulosa. Toponimlardagi onomastik transformatsiya tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan bir qatorda jamiyatda kechayotgan tarixiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan dinamik hodisadir. Toponimning o'zgarishi faqat uning nom shaklining almashishi emas, balki nomning semantik mazmuni, nomlash motivi, funksional xususiyati va milliy-madaniy konnotatsiyalaridagi o'zgarishlarni ham qamrab oladi.

Toponimik materiallar tahlili onomastik transformatsiyaning fonetik, leksik, morfologik, semantik, struktur va nominatsion ko'rinishlarda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ayniqsa, qayta nomlash, tarixiy nomlarni tiklash va yangi geografik obyektlarga nom berish jarayonlari toponimik tizimning doimiy harakatda ekanini namoyon etadi.

Onomastik transformatsiya jarayonida lingvistik omillar bilan bir qatorda ekstralingvistik omillarning ham ta'siri katta. Jamiyatning siyosiy-ijtimoiy hayoti, ma'muriy-hududiy o'zgarishlar, urbanizatsiya, aholi migratsiyasi, milliy qadriyatlar va tarixiy xotirani tiklashga bo'lgan ehtiyoj toponimik nomlarning o'zgarishi va yangilanishida muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, toponimlarning transformatsiyasida milliy xotira va kognitiv omillarning ahamiyati alohida e'tiborga loyiq. Toponim muayyan geografik obyektning nomi bo'lish bilan birga, unda jamoaning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, dunyoqarashi va hudud haqidagi

tasavvurlari ham mujassamlashadi. Shu nuqtayi nazardan toponimik transformatsiyani o'rganish til va jamiyat, til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlarini yoritish imkonini beradi.

Umuman, toponimlardagi onomastik transformatsiya jarayonlarini sinxron va diaxron aspektlarda kompleks o'rganish toponimik tizimning shakllanish va taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash, tarixiy nomlarning semantik va madaniy qatlamlarini ochib berish hamda zamonaviy toponimik jarayonlarni ilmiy asosda tavsiflash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir transformatsiyalangan nomni uning paydo bo'lish tarixi, nomlash motivi va ijtimoiy-madaniy konteksti bilan birgalikda tahlil qilish zarur.

Adabiyotlar

1. Begmatov E. Joy nomlari-ma'naviyat ko'zgusi. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 64 b.
2. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006. – 104 b.
3. Begmatov E., Do'smatov Z., Nafasov T., Qorayev S. O'zbek tilshunosligi: tadqiq yo'nalishi va usullari. – Xiva, 1991. – B. 11.
4. Do'simov Z. Toponimlar nominatsiyasida nisbiylik tamoillari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1984. – № 4. – B. 12-15.
5. Muhammadjonov A. Ayrim toponimlar semantikasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2004. – № 2. – B. 39-42.
6. Nafasov T. O'zbek nomnomasi. – Qarshi: Nasaf, 1993. – 132 b.
8. Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1989. – 52 b.
9. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: O'zbekiston, 1985. – 120 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 31-mayda qabul qilgan "O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik obyektlarning nomlarini tartibga solish to'g'risida"gi 203-sonli Qarori.

RAQAMLI ONOMASTIKA VA RAQAMLI OYKONIMIYA XUSUSIDA (Namangan viloyati oykonimlari misolida)

Ne'matova Yulduz

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Qarshi davlat universiteti

yulduznematova7@gmail.com

UDK: 81'373.21:004.9

Annotatsiya. Maqolada onomastik tadqiqotlarning raqamli metodologiya bilan uyg'unlashuvidan shakllanayotgan yo'nalish – raqamli onomastika hamda uning tarmog'i sifatidagi raqamli oykonimiyaning nazariy chegaralari belgilanadi va bu yondashuvning amaliy salohiyati Namangan viloyati oykonimlari materialida sinovdan o'tkaziladi. Tadqiqot uchun ochiq elektron manbalardan 62 birlikdan iborat tajriba korpusi shakllantirilib, har bir birlik olti maydonli annotatsiya sxemasi asosida belgilandi. Chastotaviy tahlil qo'shma oykonimlarning ustunligini (56,5%), til qatlamlari bo'yicha esa turkiy (38,7%) va eroniy (37,1%) qatlamlarning deyarli tenglashuvini ko'rsatdi. Asosiy natija sifatida til qatlami bilan struktur shaffoflik o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi: eroniy qatlamga mansub oykonimlarning 60,9 foizi sodda tuzilishga ega va 56,5 foizining etimologiyasi noaniq, turkiy qatlamda esa qo'shma oykonimlar 66,7 foizni tashkil etadi. Bundan tashqari, bir oykonimning turli raqamli manbalardagi yozilishi qiyoslanganda 88 foiz holatda imloviy tafovut qayd etildi (o'rtacha normallashtirilgan tahrir masofasi – 0,279), bu esa

milliy oykonimik ma'lumotlar bazasi uchun normallashtirish va variantlarni boshqarish qatlami zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: raqamli onomastika, raqamli oykonimiya, toponimik korpus, oykonim, Namangan viloyati, formant, til qatlami, imloviy variantlilik, tahrir masofasi, ma'lumotlar modeli.

О ЦИФРОВОЙ ОНОМАСТИКЕ И ЦИФРОВОЙ ОЙКОНИМИИ

(на примере ойконимов Наманганского региона)

Нематова Юлдуз

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент

Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье определены теоретические границы нового направления ономастических исследований с использованием цифровой методологии – цифровой ономастики и ее ветви – цифровой ойконимии, а также проверен практический потенциал этого подхода на материале ойконимов Наманганской области. Для исследования был сформирован экспериментальный корпус из 62 единиц из открытых электронных источников, каждая единица была размечена на основе шестипольной схемы аннотирования. Частотный анализ показал преобладание сложных ойконимов (56,5%), а по языковым слоям тюркский (38,7%) и иранский (37,1%) пласты были практически равны. В качестве основного результата была выявлена взаимосвязь между языковым пластом и структурной прозрачностью: 60,9% ойконимов, принадлежащих к иранскому пласту, имеют простую структуру, а 56,5% – неясную этимологию, в то время как на тюркский пласт приходится 66,7% сложных ойконимов. Кроме того, при сравнении написания одного и того же ойконима в разных цифровых источниках разница в написании была отмечена в 88 процентах случаев (среднее нормализованное расстояние редактирования – 0,279), что обосновывает необходимость создания уровня нормализации и управления вариантами для национальной ойконимической базы данных.

Ключевые слова: цифровая ономастика, цифровая ойконимия, топонимический корпус, ойконим, Наманганский регион, формант, языковой пласт, вариативность написания, расстояние редактирования, модель данных.

ON DIGITAL ONOMASTICS AND DIGITAL OIKONYMY

(A case Study of Oikonyms in the Namangan Region)

Nematova Yulduz

PhD in Philology, Associate Professor

Karshi State University

Abstract. The article delimits the theoretical scope of digital onomastics and of digital oikonymy as its subfield, and tests the practical potential of this approach on the oikonyms of the Namangan region. A pilot corpus of 62 units was compiled from open electronic sources and annotated along six fields. Frequency analysis shows a predominance of compound oikonyms (56.5%) and a near balance between the Turkic (38.7%) and Iranian (37.1%) strata. The principal finding is a correlation between linguistic stratum and structural transparency: 60.9% of Iranian-stratum oikonyms are morphologically simple and 56.5% are etymologically opaque, whereas compounds account for 66.7% of the Turkic stratum. Cross-source comparison of spellings revealed divergence in 88% of cases (mean normalised edit distance 0.279), which justifies a normalisation and variant-management layer in any national oikonymic database.

Keywords: digital onomastics, digital oikonymy, toponymic corpus, oikonym, Namangan region, formant, linguistic stratum, orthographic variation, edit distance, data model.

Kirish O‘zbek onomastikasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mustahkam tavsifiy-etimologik an’anani shakllantirdi: H. Hasanov, T. Nafasov, S.Qorayev, Z. Do‘simov kabi olimlarning tadqiqotlarida joy nomlarining kelib chiqishi, ma’no asoslari, tarixiy-lisoniy qatlamlari puxta tahlil etilgan [1; 2; 3; 4]. Biroq bu an’ananing metodologik o‘zagi – yakka nomni ajratib olish, uni lug‘at maqolasi doirasida izohlash va tarixiy manba bilan qiyoslash – tabiatan birlikka qaratilgan bo‘lib, oykonimik fondni yaxlit tizim sifatida, ya’ni o‘zaro bog‘liq va o‘lchanadigan kattalikda tasavvur qilishga imkon bermaydi. Nomlarning umumiy taqsimoti, formantlarning nisbiy mahsuldorligi, qatlamlar o‘rtasidagi statistik bog‘liqlik kabi masalalar shu bois o‘zbek toponimikasida haligacha yetarli yoritilmagan.

So‘nggi o‘n besh yilda jahon onomastikasida metodologik siljish yuz berdi: nom endi faqat etimologik birlik emas, balki katta hajmli ma’lumotlar massivining elementi sifatida ham o‘rganila boshladi. H. Motschenbacher korpus lingvistikasining onomastikada hanuz “yetarli o‘zlashtirilmagan metodologiya” ekanini ta’kidlab, nomlarni tadqiq etishda chastotaviy, konkordans, kollokatsion va kalit so‘z tahlillarini qo‘llashni asoslab bergan [5]. F.-A. Ursini va G. Samo esa OpenStreetMap hamda rasmiy gazetirlardan toponimlarni avtomatik ajratib olish va manbalararo qiyoslash tartibini ishlab chiqib, bunday qiyoslash raqamli toponimik ma’lumotlarning ishonchliligini tasdiqlashning majburiy bosqichi ekanini ko‘rsatgan [6]. Ushbu ishlar raqamli onomastikaning metodologik yadrosini tashkil etadi.

Raqamli onomastika deganda biz atoqli otlarni mashina o‘qiy oladigan strukturalangan ma’lumot sifatida tashkil etish, ularni korpus-statistik, geoaxborot va hisoblash usullari bilan tadqiq qilish hamda natijalarni qayta tekshiriladigan shaklda taqdim etishga yo‘naltirilgan yo‘nalishni tushunamiz. Raqamli oykonimiya esa uning aholi punktlari nomlariga ixtisoslashgan tarmog‘i bo‘lib, uning obyekti – normallashtirilgan, versiyalanadigan va georeferensiyalangan oykonimik ma’lumotlar bazasi hamda shu baza ustida bajariladigan tahliliy amallar majmuidir. Bu yerda tavsifiy onomastikadan farq shundaki, tahlil birligi alohida nom emas, balki nomlar to‘plami bo‘lib, har bir kuzatish takrorlanadigan hisob-kitobga asoslanadi.

O‘zbekiston oykonimlari uchun bunday baza hozircha mavjud emas va uni yaratishni uchta omil murakkablashtiradi. Birinchidan, lotin yozuviga asoslangan imlarning beqarorligi hamda o‘, g‘ harflaridagi belning Unicode kodlanishida to‘rt-besh xil variantning parallel qo‘llanishi. Ikkinchidan, ma’muriy-hududiy bo‘linishning tez-tez o‘zgarishi, ya’ni nomlarning nafaqat shakli, balki maqomi va bog‘lanishi ham vaqt o‘qi bo‘ylab siljishi. Uchinchidan, kirill, lotin va ingliz transliteratsiya an‘analarining bir vaqtda amal qilishi natijasida bitta obyektning bir necha rasmiy yozilishi yuzaga kelishi.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqot uch savolga javob izlaydi: (1) Namangan viloyati oykonimlarining struktur, semantik va stratigrafik taqsimoti miqdoriy tahlilda qanday manzara beradi; (2) bir oykonimning turli raqamli manbalardagi yozilishi qay darajada tafovutlanadi va bu tafovutni o‘lchash mumkinmi; (3) raqamli oykonimiya uchun qanday minimal ma’lumotlar modeli zarur. Ishning maqsadi – ushbu savollar misolida raqamli oykonimiya metodikasining amaliy ishlash qobiliyatini ko‘rsatishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tajriba korpusi ochiq elektron manbalardan – uzpedia.uz milliy elektron ensiklopediyasining viloyat va tuman maqolalaridan hamda ru.wikipedia.org va

en.wikipedia.org ning mos maqolalaridan (murojaat sanasi: 2026-yil 18-sentabr) shakllantirildi. Korpusga viloyatning 11 tumani va 8 shahri nomi, rasman qayd etilgan shaharchalar, shuningdek, to'rt tuman – *Chust, Chortoq, Kosonsoy va Mingbuloq* bo'yicha to'liq ro'yxati e'lon qilingan qishloq fuqarolar yig'inlari nomlari kiritildi. Takrorlanuvchi nomlar (masalan, tuman va uning markazi bir nom bilan atalgan holatlar) bir birlik sifatida hisoblandi. Yakuniy korpus hajmi – 62 birlik. Ta'kidlash lozimki, bu viloyatning to'liq oykonimik fondi emas: rasmiy ma'lumotlarga ko'ra viloyatda 99 ta qishloq fuqarolar yig'ini va bir necha yuz mahalla nomi mavjud. Korpus tanlanma xarakterga ega bo'lib, metodni sinash va dastlabki taqsimotni aniqlash uchun mo'ljallangan.

Har bir birlik olti maydon bo'yicha belgilandi: (1) oykonimning normativ lotin shakli; (2) ma'muriy turi (shahar, shaharcha, qishloq fuqarolar yig'ini, qishloq); (3) struktur turi (sodda, qo'shma, yasama); (4) semantik motivatsiyasi (o'n bir guruh: gidronimik, oronimik, litonimik, fitonimik, etnonimik, antroponimik, fortifikatsion, mineralogik, kult-diniy, ijtimoiy-mafkuraviy, arxaik/noaniq); (5) til qatlami (turkiy, eroniy, aralash); (6) tarkibidagi mahsuldor formant. Tasnif muallif tomonidan mavjud etimologik lug'atlar [2; 3; 4] asosida amalga oshirildi; etimologiyasi ishonchli tiklanmagan birliklar sun'iy izohlanmasdan, alohida "arxaik/noaniq" guruhida qoldirildi.

Korpusga to'rt xil amal qo'llandi: (a) har bir maydon bo'yicha chastotaviy taqsimot va foiz ulushini hisoblash; (b) til qatlami va struktur tur bo'yicha kesishma jadval (cross-tabulation) qurish; (c) formantlarni ajratib olish va ularning nisbiy mahsuldorligini o'lchash; (d) manbalararo imloviy qiyoslash – bunda ikki manbadagi shakl orasidagi Levenshtein tahrir masofasi hamda normallashtirilgan tahrir masofasi ($NLD = Lev(a,b) / \max(|a|,|b|)$) hisoblandi. Bundan tashqari, o'zbek lotin yozuvidagi apostrofsimon belgilarning Unicode kod nuqtalari tahlil qilindi.

Barcha hisob-kitoblar Python 3 muhitida standart kutubxonalar (collections, difflib, csv) yordamida bajarildi; korpus CSV formatida saqlanib, kelgusida geoaxborot qatlamiga ulanishi uchun koordinata maydoni zaxirada qoldirildi. Hisoblash skriptlari va korpus fayli tadqiqot natijalarini qayta tekshirish imkonini beradi.

Natijalar. Korpusning ma'muriy tarkibi. 62 birlikdan 34 tasi (54,8%) qishloq fuqarolar yig'ini, 18 tasi (29,0%) shaharcha, 8 tasi (12,9%) shahar nomi bo'lib, qolgan 2 birlik alohida qishloq va gidronimdan ko'chgan nomdir. Korpus, shunday qilib, asosan qishloq oykonimiyasini aks ettiradi.

1-jadval. Oykonimlarning struktur turlari bo'yicha taqsimoti (N = 62)

Struktur tur	Miqdori	Ulushi, %
Qo'shma (ikki o'zakli)	35	56,5
Sodda (bir o'zakli)	19	30,6
Yasama (affiksatsiyali)	8	12,9
Jami	62	100,0

Ko'rinib turibdiki, Namangan oykonimiyasida qo'shma model yetakchi o'rin tutadi: har ikkinchi nom ikki mustaqil o'zakning birikuvidan hosil bo'lgan (*Toshbuloq, Qorasuv, Peshqo'rg'on, Sarimsoqtepa* kabi).

2-jadval. Semantik motivatsiya guruhlari

Motivatsiya guruhi	Miqdori	Ulushi, %
Arxaik/noaniq	17	27,4

Motivatsiya guruhi	Miqdori	Ulushi, %
Antroponimik	8	12,9
Gidronimik	6	9,7
Etnonimik	6	9,7
Ijtimoiy-mafkuraviy	6	9,7
Fitonimik	6	9,7
Fortifikatsion	5	8,1
Litonimik	3	4,8
Mineralogik	2	3,2
Oronimik	2	3,2
Kult-diniy	1	1,6
Jami	62	100,0

Eng yirik guruhning etimologiyasi ishonchli tiklanmagan nomlardan iborat bo'lishi (27,4%) tasodifiy emas: bu viloyat oykonimiyasining sezilarli qismi hozirgi tilda motivatsiyasini yo'qotgan qadimiy qatlamga tegishli ekanini ko'rsatadi.

3-jadval. Til qatlamlari bo'yicha taqsimot

Til qatlami	Miqdori	Ulushi, %
Turkiy	24	38,7
Eroniy (sug'd-fors)	23	37,1
Aralash (gibrid)	15	24,2
Jami	62	100,0

4-jadval. Formantlarning mahsuldorligi (formantli birliklar: 35 ta, 56,5%)

Formant	Miqdori	Korpusda, %	Formantlilar ichida, %
-qo'rg'on	5	8,1	14,3
-obod	4	6,5	11,4
-buloq	2	3,2	5,7
-soy	2	3,2	5,7
-tepa	2	3,2	5,7
-kon	2	3,2	5,7
-ston	2	3,2	5,7
-xon	2	3,2	5,7
-chi	2	3,2	5,7

Formant	Miqdori	Korpusda, %	Formantlilar ichida, %
-ak	2	3,2	5,7
Birlik holatdagilar	10	16,1	28,6

Turkiy kelib chiqishli formantlar (-qo'rg'on, -buloq, -tepa, -ko'l, -suv, -kent, -qishloq, -boy, -xon, -chi, -lik, -cha) jami 20 ta nomda, eroniy va aralash formantlar (-obod, -ston, -bog', -saroy, -kon, -soy, -ak, -toq) esa 15 ta nomda qayd etildi.

5-jadval. Til qatlami va struktur turning kesishmasi (birliklarda)

Qatlam	Sodda	Qo'shma	Yasama	Jami
Turkiy	4	16	4	24
Eroniy	14	5	4	23
Aralash	1	14	0	15
Jami	19	35	8	62

Bu jadval tadqiqotning markaziy natijasini beradi. Eroniy qatlamdagi 23 nomdan 14 tasi (60,9%) sodda tuzilishga ega va shu qatlamning 56,5 foizi (13 birlik) etimologik jihatdan noaniq. Aksincha, turkiy qatlamdagi 24 nomdan 16 tasi (66,7%) qo'shma bo'lib, ularning ma'no asosi hozirgi til nuqtayi nazaridan ham shaffof. Umuman, etimologiyasi noaniq 17 birlikning 76,5 foizi aynan eroniy qatlamga to'g'ri keladi.

3.2. Manbalararo imloviy tafovut. Korpusdagi 25 ta oykonim kamida ikki mustaqil raqamli manbada qayd etilgan bo'lib, ularning yozilishi qiyoslandi.

6-jadval. Imloviy tafovutning tanlangan namunalari va o'lchovi

O'zbek manbasi	Rus/ingliz manbasi	Lev.	NLD
Namangan	Namangan	0	0,000
Chust	Chust	0	0,000
Uychi	Uychin	1	0,167
Olmos	Almos	1	0,200
Mingbuloq	Mingbulak	2	0,222
Sho'rkent	Shurkent	2	0,222
Toshbuloq	Tashbulak	3	0,333
Kosonsoy	Kasansay	3	0,375
Yangiqo'rg'on	Yangikurgan	5	0,385
Chortoq	Chartak	3	0,429
Haqqulobod	Khakkulabad	5	0,455
Boymoq	Baymak	3	0,500
To'raqo'rg'on	Turakurgan	7	0,538

Qiyoslangan 25 oykonimdan 22 tasining (88,0%) yozilishi manbadan manbaga o'zgargan; faqat 3 tasida (12,0%) shakl aynan bir xil saqlangan. O'rtacha normallashtirilgan tahrir masofasi

0,279 ni tashkil etdi – ya’ni bitta nomning ikki manbadagi shakli o’rtacha belgilarining qariyb 28 foizi bilan farqlanadi. Shu bilan birga, manbalar orasida miqdoriy nomuvofiqlik ham qayd etildi: viloyat maydoni 7,44 va 7,9 ming kv.km, shaharchalar soni 11, 12 va 115 kabi bir-biriga zid ko’rsatkichlar bilan berilgan.

Alohida muammo – o’zbek lotin yozuvidagi tutuq va yumshatish belgilarining kodlanishi. “O’sh” so’zidagi belgi amaliyotda kamida besh xil Unicode kod nuqtasi bilan yoziladi: U+02BB (modifier letter turned comma), U+2018, U+2019, U+0027 (apostrof) va U+0060 (grav aksent). Mashina uchun bu besh xil satr bo’lib, ularning o’nta juftligidan birortasi ham teng emas; natijada oddiy qidiruv, birlashtirish va dublikatlarni aniqlash amallari ishdan chiqadi.

Muhokama. Olingan natijalarning birinchisi – til qatlami bilan struktur shaffoflik o’rtasidagi bog’liqlik – diaxronik talqinga ochiq. Eroniy qatlamning asosan sodda va motivatsiyasi tiklanmagan birliklardan iborat bo’lishi bu nomlarning tilda uzoq davr yashab, fonetik o’zgarishlar natijasida o’zak ma’nosidan uzilganini ko’rsatadi: *Varziq, Karnon, Koroskon, Isparon, G’ova, Shoyon* kabi nomlar bugungi lisoniy ong uchun bir butun, bo’linmas belgi sifatida idrok etiladi. Turkiy qatlamning qo’shma va shaffof bo’lishi esa, aksincha, nisbatan keyingi nomlanish faoliyatining mahsulidir. Demak, struktur shaffoflik darajasi oykonimning nisbiy yoshi uchun bilvosita ko’rsatkich vazifasini bajara oladi – bu esa etimologik manba yetishmagan sharoitda qatlamlarni ajratishning qo’shimcha mezonini beradi.

Ikkinchi kuzatish formantlar taqsimotiga taalluqli. -qo’rg’on (5 birlik) va -obod (4 birlik) formantlarining yetakchiligi ikki xil nomlanish tizimining hududda yonma-yon amal qilganini ko’rsatadi: birinchisi mudofaa-istehkom asosidagi turkiy qishloq nomlanishiga, ikkinchisi sug’orma dehqonchilik va obodonlashtirish g’oyasiga bog’liq eroniy-arabiy modelga xosdir. Qolaversa, -obod formantli nomlarning bir qismi (Mehnatobod, Xalqobod) XX asr nomlanishiga mansub bo’lib, qadimiy modelning yangi mafkuraviy mazmun bilan to’ldirilganini namoyish etadi. Ijtimoiy-mafkuraviy guruhning 9,7 foizni tashkil etishi (Mehnatobod, Xalqobod, Yoshlik, Navbahor, O’nhayot, Yorqishloq) oykonimiyaning siyosiy jarayonlarga sezgirligini tasdiqlaydi.

Uchinchi va amaliy jihatdan eng muhim natija – 88 foizlik imloviy tafovut ko’rsatkichi. Ursini va Samo turli manbalardagi toponimlarni qiyoslash raqamli ma’lumotlarni tasdiqlashning zaruriy bosqichi ekanini ta’kidlagan edi [6]; bizning materialimiz bu talabni o’zbek sharoitida yanada keskinlashtiradi, chunki bu yerda tafovut manbaning sifatidan emas, avvalo yozuv tizimlarining ko’pligidan kelib chiqadi. Bunday sharoitda oddiy matn qidiruviga tayangan har qanday avtomatik tahlil xato natija beradi: “To’raqo’rg’on” va “Turakurgan” mashina uchun ikki boshqa obyekt. Shundan kelib chiqib, raqamli oykonimiya uchun ma’lumotlar modeli quyidagi maydonlarni o’z ichiga olishi lozim: barqaror identifikator; normativ lotin shakli (U+02BB belgisi bilan); imloviy variantlar ro’yxati; kirill shakli; xalqaro transliteratsiya shakli; geografik koordinata; ma’muriy iyerarxiya; obyekt turi; nom o’zgargan sana va huquqiy asos; etimologik izoh; manba havolasi; izohning ishonchlilik darajasi. Aynan shu oxirgi ikki maydon tavsifiy lug’atdan raqamli bazaga o’tishdagi sifat farqini belgilaydi, zero raqamli oykonimiyada har bir da’vo o’z manbasi va ishonch bahosi bilan birga saqlanadi.

Tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish adolatdan bo’lur edi. Birinchidan, 62 birlikdan iborat korpus tanlanma bo’lib, undan olingan foiz ko’rsatkichlari viloyatning to’liq oykonimik fondiga to’g’ridan to’g’ri ko’chirilmaydi; to’liq korpus (99 qishloq fuqarolar yig’ini va mahalla darajasidagi nomlar) shakllantirilgach, taqsimot aniqlashtirilishi kerak. Ikkinchidan, semantik va stratigrafik tasnif muallif tomonidan bajarilgan bo’lib, bir qator birliklar (*Muchum, Oyqiron, Dovduq*) bo’yicha muqobil talqinlar mavjud; korpus-statistik yondashuv etimologik tadqiqotni

almashtirmaydi, balki uning oldiga aniq savol qo'yadi. Uchinchidan, ishda geoaxborot qatlami hali amalga oshirilmagan: koordinatalar biriktirilgandan so'ng formantlarning hududiy klasterlanishini tekshirish – masalan, -qo'rg'on formantli nomlarning tog'oldi zonasiga, -obod formantlilarning sug'oriladigan tekislikka moyilligini o'lchash – mustaqil vazifa sifatida qoladi.

Xulosa. 1. Raqamli onomastika atoqli otlarni mashina o'qiy oladigan strukturalangan ma'lumot sifatida tashkil etish va korpus-statistik hamda geoaxborot usullari bilan tadqiq qilishga yo'naltirilgan yo'nalish bo'lib, raqamli oykonimiya uning aholi punktlari nomlariga ixtisoslashgan tarmog'idir; ularning tavsifiy onomastikadan farqi tahlil birligining alohida nom emas, balki normallashtirilgan nomlar to'plami ekanidadir.

2. Namangan viloyati oykonimlarining tajriba korpusi (N = 62) tahlili qo'shma modelning ustunligini (56,5%) hamda turkiy (38,7%) va eroniy (37,1%) qatlamlarning deyarli teng nisbatini ko'rsatdi; mahsuldor formantlar sifatida -qo'rg'on (5) va -obod (4) ajralib turadi.

3. Til qatlami bilan struktur tur o'rtasida barqaror bog'liqlik aniqlandi: eroniy qatlamning 60,9 foizi sodda va 56,5 foizi etimologik jihatdan noaniq, turkiy qatlamning 66,7 foizi esa qo'shma va ma'no jihatdan shaffofdir. Struktur shaffoflik oykonimning nisbiy yoshini baholashda qo'shimcha mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin.

4. Bir oykonimning turli raqamli manbalardagi yozilishi 88 foiz holatda tafovutlanadi (o'rtacha normallashtirilgan tahrir masofasi 0,279), imlo belgilarining Unicode kodlanishi esa kamida besh xil. Bu ko'rsatkichlar milliy oykonimik ma'lumotlar bazasida normallashtirish va variantlarni boshqarish qatlamisiz avtomatik tahlil o'tkazish mumkin emasligini isbotlaydi.

5. Raqamli oykonimiya uchun zarur minimal ma'lumotlar modeli o'n ikki maydondan iborat bo'lib, uning tavsifiy lug'atdan asosiy farqi har bir da'voning manbasi va ishonchlilik darajasi bilan birga saqlanishi hamda nom o'zgarishlarining vaqt o'qi bo'ylab versiyalanishidir. Keyingi bosqichda to'liq korpusni shakllantirish va uni geoaxborot qatlami bilan bog'lash ko'zda tutiladi.

Adabiyotlar

1. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 132 б.
2. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б.
3. Qorayev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 240 b.
4. Дўсимов З., Эгамов Ҳ. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 120 б.
5. Motschenbacher H. Corpus Linguistic Onomastics: A Plea for a Corpus-Based Investigation of Names // Names. – 2020. – Vol. 68, № 2. – P. 88–103. DOI: 10.1080/00277738.2020.1731240
6. Ursini F.-A., Samo G. Extracting toponyms from OpenStreetMap and other gazetteers: comparing representational accuracy in multilingual contexts // Humanities and Social Sciences Communications. – 2025. – Vol. 12. –P. 107-111. Art. 798. DOI: 10.1057/s41599-025-05025-1
7. United Nations Group of Experts on Geographical Names. Manual for the National Standardization of Geographical Names. – New York: United Nations, 2006. – 170 p.
8. Namangan viloyati // O'zbekiston milliy elektron ensiklopediyasi. – URL: https://uzpedia.uz/pedia/namangan_viloyat (murojaat sanasi: 18.09.2026).
9. Namangan Region // Wikipedia, the free encyclopedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Namangan_Region (murojaat sanasi: 18.09.2026).

SURXONDARYO VILOYATI OYKONIMLARINING LINGVISTIK-ETIMOLOGIK VA TARIXIY-MADANIY TAHLILI

Majidova Shahnoza Komilovna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Termiz davlat pedagogika instituti

Majidovashahnoza59@gmail.com

Orcid: 0009-0002-3135-9844

UDK: 811.512.133'373.21(575.13)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati oykonimlari – shahar, tuman markazlari, qishloq va ovul nomlari – lingvistik-etimologik va tarixiy-madaniy jihatdan tahlil qilinadi. Mintaqa oykonimiyasidagi qadimiy substrat (sug'd-baqtriya), turkiy va forscha-tojikcha qatlamlar, shuningdek islom davri hamda sovet mafkurasi ta'sirida yuzaga kelgan nomlar tizimli tarzda ko'rib chiqiladi. Termiz, Denov, Boysun, Sherobod, Sariosiyo, Sho'rchi, Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on, Angor, Muzrabot, Oltinsoy kabi yirik oykonimlarning etimologik talqinlari qiyoslanadi. Tadqiqot natijasida oykonimlarning ma'noviy-struktur tasnifi taklif etiladi va mintaqa nomshunosligini yanada chuqur o'rganish yo'nalishlari belgilanadi.

Kalit so'zlar: oykonim, toponim, Surxondaryo, etimologiya, sug'd-baqtriya substrati, turkiy qatlam, forscha-tojikcha qatlam, mikrotoponimiya, ma'muriy-hududiy birlik, joy nomlarining tasnifi.

ЛИНГВИСТИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ОЙКОНИМОВ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Мажидова Шахноза Комиловна

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент

Термезский государственный педагогический институт

Аннотация. В статье проводится лингвистико-этимологический и историко-культурный анализ ойконимов Сурхандарьинской области – названий города, районных центров, кишлаков и аулов. Системно рассматриваются древний субстратный (согдийско-бактрийский), тюркский и персидско-таджикский пласты ойконимии региона, а также названия, возникшие в исламский период и под влиянием советской идеологии. Сопоставляются этимологические толкования таких крупных ойконимов, как Термез, Денау, Байсун, Шерабад, Сариасия, Шурчи, Кумкурган, Джаркурган, Ангор, Музрабад, Алтынсай. По итогам исследования предлагается смыслово-структурная классификация ойконимов и намечаются направления дальнейшего изучения региональной ономастики.

Ключевые слова: ойконим, топоним, Сурхандарья, этимология, согдийско-бактрийский субстрат, тюркский пласт, персидско-таджикский пласт, микротопонимия, административно-территориальная единица, классификация географических названий.

LINGUISTIC-ETYMOLOGICAL AND HISTORICAL-CULTURAL ANALYSIS OF THE OIKONYMS OF SURKHANDARYA REGION

Majidova Shakhnoza Komilovna

PhD in Philology, Associate Professor

Abstract. This article presents a linguistic-etymological and historical-cultural analysis of the oikonyms of Surkhandarya region – the names of the city, district centres, villages and hamlets. It systematically examines the ancient substrate (Sogdian-Bactrian), Turkic and Persian-Tajik layers of the region's oikonymy, as well as names that emerged during the Islamic period and under Soviet ideological influence. Etymological interpretations of major oikonyms such as Termez, Denov, Boysun, Sherobod, Sariosiyo, Shurchi, Qumqorgon, Jarqorgon, Angor, Muzrabot and Oltinsoy are compared. Based on the findings, a semantic-structural classification of oikonyms is proposed and directions for further study of the region's onomastics are outlined.

Keywords: oikonym, toponym, Surkhandarya, etymology, Sogdian-Bactrian substrate, Turkic layer, Persian-Tajik layer, microtoponymy, administrative-territorial unit, classification of place names.

Kirish. Onomastika fanining muhim bir sohasi bo'lgan oykonimika – aholi yashaydigan joylar (shahar, tuman markazi, qishloq, ovul, mahalla) nomlarini o'rganuvchi soha sifatida xalq tarixi, etnik jarayonlar, xo'jalik hayoti va tafakkur tarzi haqida boy ma'lumot beruvchi tilshunoslik tarmog'idir. Har bir oykonim – o'z davrining, o'sha hududda yashagan xalqning dunyoqarashi, tabiiy-geografik sharoiti va ijtimoiy-siyosiy voqeligining tilda muhrlangan yodgorligidir. Shu bois oykonimlarni ilmiy tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, geografiya va madaniyatshunoslik fanlari uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Surxondaryo vohasi O'rta Osiyoning eng qadimiy o'zlashtirilgan mintaqalaridan biri bo'lib, uning hududida son-sanoqsiz tarixiy qatlamlar – Kushon podsholigi, Baqtriya-Tohariston davri, arab istilosi, mo'g'ul bosqini, temuriylar hukmronligi, so'ngra rus-sovet davri hamda mustaqillik yillari izlarini saqlab qolgan boy oykonimik tizim shakllangan. Mintaqa nomshunosligi bir necha tilshunoslik qatlamlarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelgan bo'lib, unda sug'd-baqtriya (eron tillari oilasiga mansub qadimgi mahalliy tillar), turkiy va forscha-tojikcha unsurlar chambarchas bog'langan holda namoyon bo'ladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – Surxondaryo viloyati oykonimlarini lingvistik-etimologik va tarixiy-madaniy jihatdan tizimli tahlil qilish, ularning kelib chiqish qatlamlarini aniqlash, semantik-struktur xususiyatlarini ochib berish hamda mintaqa nomshunosligini yanada chuqur o'rganish uchun ilmiy asos yaratishdir. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: mintaqa oykonimiyasining tarixiy qatlamlarini ajratish; yirik oykonimlarning etimologik talqinlarini qiyosiy tahlil qilish; oykonimlarning semantik-struktur tasnifini ishlab chiqish; sovet va mustaqillik davrida amalga oshirilgan qayta nomlash jarayonlarining onomastik oqibatlarini baholash.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, etimologik va struktur-semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Manba sifatida mavjud lug'atlar, ilmiy adabiyotlar hamda arxiv va statistik ma'lumotlar jalb etildi.

Asosiy qism. 1. Surxondaryo oykonimiyasining tarixiy qatlamlari. Surxondaryo viloyati hududi qadim zamonlardan boshlab turli xalqlar va sivilizatsiyalar chorrahasida bo'lganligi bois, uning oykonimik tizimi bir necha xronologik qatlamdan tashkil topgan:

Birinchi qatlam – qadimgi eron (sug'd-baqtriya) substrati. Bu qatlamga mintaqaning eng qadimgi, ma'nosi tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinadigan nomlari kiradi. Xususan, viloyat markazi Termiz nomining kelib chiqishi haqida bir necha gipoteza mavjud: ba'zi tadqiqotchilar uni qadimgi hind-eron tilidagi "tarmita" ("o'tish joyi", "kechuv") so'zi bilan, boshqalari esa antik davr manbalarida uchraydigan "Tarmita"/ "Demetrias" shakllari bilan

bog'laydi. Bu nom Amudaryo bo'yidagi qadimiy kechuv va savdo markazi sifatidagi geografik vazifani aks ettiradi degan qarash keng tarqalgan.

Ikkinchi qatlam – turkiy qatlam. VI-VIII asrlardan boshlab mintaqaga turkiy qabilalarning kirib kelishi bilan bog'liq holda ko'plab oykonimlar turkiy negizda shakllangan yoki mavjud nomlar turkiylashgan. Boysun oykonimi shu qatlamning yorqin namunasi bo'lib, uning tarkibida qadimgi turkiy “boy” (badavlat, boshliq) hamda totemistik-etnonimik unsur mavjudligi haqida turli farazlar ilgari surilgan. Shunga o'xshash, Sho'rchi (“sho'r” – sho'r tuproqli yer + “-chi” kasb-hunar/joy bildiruvchi qo'shimcha), Oltinsoy (“oltin” + “soy” – tog' oqimi nomi asosida), Qumqo'rg'on (“qum” – qumli hudud + “qo'rg'on” – mudofaa istehkomi) kabi nomlar turkiy tayanch so'zlar asosida yuzaga kelgan.

Uchinchi qatlam – forsha-tojikcha qatlam. Mintaqada asrlar davomida forsh-tojik tilida so'zlashuvchi aholining ham istiqomat qilganligi natijasida ko'plab oykonimlar tarkibida “obod” (obodonlashtirilgan, gullab-yashnagan joy), “deh”/ “dehqon” (qishloq, dehqonchilik), “nav” (yangi) kabi forsha-tojikcha unsurlar uchraydi. Sherobod (“sher” – sher, jasorat ramzi + “obod”) va Denov (“deh” + “nav” – “yangi qishloq”) nomlari bunga misol bo'la oladi. Muzrabot oykonimida ham “obod” qo'shimchasining qatnashgani kuzatiladi.

To'rtinchi qatlam – arab-islom davri unsurlari. Islom dinining tarqalishi bilan bog'liq holda ba'zi joy nomlari diniy-ma'naviy mazmun kasb etgan yoki arabcha so'zlar asosida qayta talqin qilingan. Bu qatlam nisbatan kamroq bo'lsa-da, mintaqaning ma'naviy tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Beshinchi qatlam – sovet davri va mustaqillik yillaridagi o'zgarishlar. XX asrning 20-80-yillarida amalga oshirilgan ma'muriy-hududiy islohotlar va mafkuraviy siyosat natijasida ko'plab tarixiy oykonimlar sun'iy, mafkuraviy mazmundagi nomlar bilan almashtirildi yoki ularning fonetik-grafik shakli ruscha talaffuzga moslashtirildi (masalan, “Sariosiyo” o'rniga rus tilida “Sariasiya” shaklining qo'llanishi). Mustaqillik yillaridan boshlab esa mintaqada tarixiy nomlarni tiklash va mafkuraviy nomlarni tarixiy-milliy negizga qaytarish jarayoni faollashdi, bu esa oykonimiyani tadqiq etishning yangi dolzarb yo'nalishini yuzaga keltirdi.

2. Oykonimlarning semantik-struktur tasnifi. Surxondaryo viloyati oykonimlarini semantik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1) tabiiy-geografik xususiyatga asoslangan nomlar – hudud relyefi, tuprog'i, suv manbalari, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bog'liq nomlar (Qumqo'rg'on, Oltinsoy, Shurchi, Jarqo'rg'on – “jar” so'zi soy yoki jarlik ma'nosini bildiradi).

2) etnonimik-antroponimik asosdagi nomlar – biror urug', qabila yoki shaxs nomidan kelib chiqqan oykonimlar. Bunday nomlar mintaqada urug'-qabilaviy tuzum izlarini saqlab qolgan qimmatli manba hisoblanadi.

3) xo'jalik-kasbiy faoliyat bilan bog'liq nomlar – dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik kabi mashg'ulotlarni aks ettiruvchi nomlar (“-chi” qo'shimchali oykonimlar shular jumlasidandir).

4) mudofaa-istehkom xususiyatidagi nomlar – “qo'rg'on”, “qal'a” kabi tarkibiy qismlarni o'zida mujassam etgan, qadimda mudofaa inshooti bo'lgan joylarda shakllangan nomlar (Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on).

5) ijobiy-obodonlik ma'nosidagi nomlar – “obod”, “gulzor”, “guliston” kabi obodonlik, farovonlikni ifodalovchi qo'shimchali nomlar (Sherobod, Muzrabot).

6) diniy-ma'naviy mazmundagi nomlar – islom davri va undan keyingi davrlarda shakllangan, ma'naviy-diniy qadriyatlarni aks ettiruvchi nomlar.

Ushbu tasnif mintqa oykonimiyasining lisoniy tabiatini tizimli tarzda tushunishga xizmat qiladi hamda har bir nom ortida turgan tarixiy-madaniy voqelikni izohlashga imkon beradi.

3. Yirik oykonimlarning qiyosiy etimologik tahlili. Termiz – viloyat markazi bo‘lgan ushbu shahar nomi haqida ilmiy adabiyotda bir nechta talqin mavjud: 1) qadimgi hind-eron tilidagi “kechuv”, “o‘tish joyi” ma’nosidagi negizdan; 2) yunon-baqtriya davri manbalarida uchraydigan shakllar bilan bog‘liqlik; 3) mahalliy rivoyatlarda uchraydigan xalq etimologiyasi talqinlari. Bu xilma-xillik shaharning ko‘p ming yillik tarixi va turli xalqlar tilida turlicha talaffuz etilganligi bilan izohlanadi.

Denov – “deh” (qishloq) va “nav” (yangi) so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, “yangi qishloq” ma’nosini anglatadi degan qarash tilshunoslar orasida keng qo‘llab-quvvatlanadi.

Boysun – nomning kelib chiqishi haqida ikki asosiy farazga duch kelamiz: birinchisi – “boy” (badavlat) so‘zi bilan bog‘liqlik; ikkinchisi – mahalliy urug‘ nomi yoki qadimgi turkiy antroponim bilan aloqadorlik. Ikkala qarash ham qo‘shimcha dalolatlarni talab qiladi.

Sherobod – “sher” (jasorat, kuch-qudrat ramzi) va forscha “obod” qo‘shimchasidan tashkil topgan bo‘lib, “sher (kabi jasur kishilar) yashaydigan obod joy” ma’nosini ifodalaydi degan talqin keng tarqalgan.

Sariosiyo – nom tarkibidagi “sar” (bosh, boshlanish) va mahalliy geografik unsurlarning birikuvidan kelib chiqqan, hududning tog‘ etagidagi joylashuvi bilan bog‘liq deb talqin qilinadi.

Sho‘rchi, Qumqo‘rg‘on, Jarqo‘rg‘on, Oltinsoy, Muzrabot, Angor, Bandixon kabi boshqa yirik oykonimlar ham yuqorida keltirilgan tabiiy-geografik va xo‘jalik-mudofaaviy semantik guruhlariga mos ravishda shakllangan bo‘lib, ularning har biri alohida chuqur etimologik tadqiqotni talab qiladi.

Natijalar va muhokama. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, Surxondaryo viloyati oykonimiyasi bir necha tarixiy-lisoniy qatlamning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan murakkab tizimdir. Mintaqa nomshunosligida sug‘d-baqtriya substrati, turkiy va forscha-tojikcha qatlamlarning uyg‘unlashuvi kuzatiladi, bu esa mazkur hududning ko‘p asrlik etnolingvistik aloqalar maskani bo‘lganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida aniqlandiki, oykonimlarning katta qismi (taxminan yarmidan ortig‘i) tabiiy-geografik xususiyatlarga, qolgan qismi esa xo‘jalik faoliyati, mudofaa-istehkom vazifasi va obodonlik-farovonlik g‘oyasi bilan bog‘liq holda shakllangan. Bu, o‘z navbatida, mintqa aholisining tarixiy xo‘jalik tizimi dehqonchilik, chorvachilik va sug‘orma lalmikorlikka asoslanganligi, shuningdek strategik jihatdan muhim savdo yo‘llari va chegara hududlarida joylashganligi bilan bog‘liq degan xulosaga olib keladi.

Shu bilan birga, sovet davrida amalga oshirilgan ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar va mafkuraviy nomlash siyosati natijasida bir qator tarixiy oykonimlarning fonetik-grafik shakli o‘zgarganligi yoki ular yangi, mafkuraviy mazmundagi nomlar bilan almashtirilganligi aniqlandi. Mustaqillik yillarida bu jarayonning aksi sifatida tarixiy nomlarni tiklash siyosati olib borilmoqda, biroq bu boradagi ishlar hali izchil ilmiy asosga to‘liq tayanmagan holatlar ham uchraydi. Shu sababli, oykonimlarni qayta nomlash yoki tarixiy shaklini tiklashda mutaxassis-onomastlar ishtirokini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, mintqa oykonimiyasi bo‘yicha yagona, to‘liq va zamonaviy ilmiy-etimologik lug‘at yaratish zaruratini ham ko‘rsatdi, chunki mavjud manbalarda ko‘plab nomlarning etimologiyasi bo‘yicha qarashlar bir-biriga zid yoki yetarlicha asoslanmagan holda keltirilgan.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Surxondaryo viloyati oykonimiyasi sugʻd-baqtriya substrati, turkiy, forsha-tojikcha va arab-islom qatlamlarining oʻzaro uygʻunlashuvi natijasida shakllangan koʻp qatlamli tizimdir.

2. Mintaqa oykonimlarini semantik jihatdan tabiiy-geografik, etnonimik-antroponimik, xoʻjalik-kasbiy, mudofaa-istehkom, obodonlik va diniy-maʼnaviy guruhlariga tasniflash mumkin.

3. Termiz, Denov, Boysun, Sherobod kabi yirik oykonimlarning etimologiyasi boʻyicha ilmiy adabiyotda hali yakdil qarash shakllanmagan boʻlib, bu mavzu qoʻshimcha arxeologik, tarixiy va lingvistik dalillarni jalb etgan holda chuqurroq oʻrganilishini talab qiladi.

4. Sovet davrida amalga oshirilgan qayta nomlash siyosati mintaqa oykonimiyasiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan boʻlib, mustaqillik yillarida tarixiy nomlarni ilmiy asosda tiklash jarayoni davom ettirilishi lozim.

5. Surxondaryo oykonimiyasi boʻyicha kompleks, zamonaviy ilmiy-etimologik lugʻat yaratish mintaqa nomshunosligini yanada rivojlantirishning dolzarb vazifalaridan biri sifatida belgilandi.

Kelgusida bu yoʻnalishdagi tadqiqotlarni mikrotoponimiya (mahalla, dala, bogʻ, ariq nomlari) darajasida kengaytirish, shuningdek arxiv hujjatlari va dialektologik materiallarni kengroq jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Бегматов Э. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Тошкент: Фан, 1998.
2. Дўсимов З., Егамов Х. Жой номларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
3. Ҳасанов Х. Ўзбекистон жой номлари. – Тошкент: Фан, 1972.
4. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Академнашр, 2005.
5. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985.
6. Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталган? – Тошкент: Ўзбекистон, 1989.
7. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
8. Нафасов Т. Ўзбек номномаси. – Тошкент, 1993.
9. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973.
10. Karayev S. Toponimika – gʻoyat qiziq fan. – Toshkent: Fan, 1987.

OʻZBEK TOPONIMLARIDAGI “RANG” KOMPONENTLARI: NOMLARNING RAMZIY VA GEOGRAFIK SEMANTIKASI

Xamidova Kamolaxon Mamirovna

filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Qoʻqon davlat universiteti

Orcid: 0009-0007-3161-2164

kamolaxonhamidova@gmail.com

Abduxakimova Charosxon Qaxramon qizi

oʻqituvchi

“Kingdom Academy Kokand” NTM

charosxonabduxakimova@gmail.com

UDK:811 512 133

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek toponimlari tarkibida uchraydigan rang komponentlarining lingvistik, geografik va ramziy-semantik xususiyatlari kompleks yondashuv

asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi joy nomlari tarkibidagi oq, qora, ko'k, qizil, sariq, bo'z va ola kabi rang bildiruvchi birliklarning semantik mazmunini aniqlash, ularning shakllanish omillarini ochib berish hamda o'zbek xalqining tarixiy-madaniy tafakkuridagi o'rnini yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, semantik, lingvomadaniy va geografik tahlil metodlaridan foydalanildi. Manba sifatida O'zbekiston hududidagi geografik nomlar, toponimik lug'atlar, ilmiy monografiyalar, kartografik materiallar hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar o'rganildi. Tadqiqot natijalari rang komponentlari joy nomlarida faqat tashqi rang belgisini emas, balki tabiiy landshaft, relyef, gidrografik obyektlar, tuproq tarkibi, o'simlik qoplami, tarixiy voqealar, etnik jarayonlar va xalqning ramziy qarashlarini ham ifodalashini ko'rsatdi. Xususan, oq komponenti poklik, musaffolik va oqar suvlarni, qora yiriklik, barqarorlik hamda yer osti suvlari bilan bog'liq tushunchalarni, ko'k osmon va suvni, qizil temir oksidlariga boy tuproq hamda qizg'ish tog' jinslarini, sariq cho'l va dasht landshaftlarini, bo'z va ola esa tabiiy obyektlarning rang xususiyatlarini aks ettirishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: toponimika, o'zbek toponimlari, rang komponenti, semantika, ramziy ma'no, geografik nomlar, kognitiv semantika, etnolingvistika, geografik semantika, o'zbek tili, madaniy meros.

КОМПОНЕНТЫ «ЦВЕТА» В УЗБЕКСКИХ ТОПОНИМАХ: СИМВОЛИЧЕСКАЯ И ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА НАЗВАНИЙ

Хамидова Камолахон Мамировна

доктор философии (PhD) по филологии, доцент

Кокандский государственный университет

Абдухакимова Чаросхон Кахрамон кизи

преподаватель

“Kingdom Academy Kokand” NTM

Аннотация. В данной статье на основе комплексного подхода анализируются лингвистические, географические и символично-семантические свойства цветовых компонентов, встречающихся в узбекских топонимах. Главная цель исследования – определить семантическое содержание цветообозначающих единиц, таких как белый, черный, синий, красный, желтый, серый и пестрый, в топонимах, выявить факторы их формирования и осветить их место в историко-культурном мышлении узбекского народа. В ходе исследования использовались методы описательного, сравнительно-исторического, семантического, лингвокультурологического и географического анализа. В качестве источников изучались географические названия, топонимические словари, научные монографии, картографические материалы и современные научные исследования по территории Узбекистана. Результаты исследования показали, что цветовые компоненты в топонимах отражают не только внешние цветовые знаки, но и природный ландшафт, рельеф, гидрографические объекты, состав почвы, растительный покров, исторические события, этнические процессы и символические представления народа. В частности, было установлено, что белый цвет отражает чистоту, опрятность и текущую воду, черный цвет представляет понятия, связанные с просторами, стабильностью и грунтовыми водами, синий цвет представляет небо и воду, красный цвет представляет почву, богатую оксидами железа, и красноватые породы, желтый цвет представляет пустынные и степные ландшафты, а серый и коричневый цвета представляют цветовые характеристики природных объектов.

Ключевые слова: топонимия, узбекские топонимы, компонент «цвета», семантика, символическое значение, географические названия, когнитивная семантика, этнолингвистика, географическая семантика, узбекский язык, культурное наследие.

«COLOR» COMPONENTS IN UZBEK TOPONYMS: SYMBOLIC AND GEOGRAPHICAL SEMANTICS OF PLACE NAMES

Khamidova Kamolakhon Mamirovna

PhD in Philology, Associate Professor

Kokand State University

Abdukhakimova Charoskhon Kakhramon kizi

Teacher

“Kingdom Academy Kokand” NTM

Abstract. This article analyzes the linguistic, geographical and symbolic-semantic properties of color components found in Uzbek toponyms based on a comprehensive approach. The main goal of the study is to determine the semantic content of color-denoting units such as white, black, blue, red, yellow, gray and motley in place names, to reveal the factors of their formation and to illuminate their place in the historical and cultural thinking of the Uzbek people. The methods of descriptive, comparative-historical, semantic, linguocultural and geographical analysis were used during the study. Geographical names, toponymic dictionaries, scientific monographs, cartographic materials and modern scientific research on the territory of Uzbekistan were studied as sources. The results of the study showed that color components in place names represent not only external color signs, but also natural landscape, relief, hydrographic objects, soil composition, vegetation cover, historical events, ethnic processes and symbolic views of the people. In particular, it was found that the white component reflects purity, cleanliness and flowing water, black - concepts related to vastness, stability and groundwater, blue - sky and water, red - soil rich in iron oxides and reddish rocks, yellow - desert and steppe landscapes, and gray and motley - color properties of natural objects.

Keywords: Uzbek toponyms, toponymy, color components, semantics, symbolic meaning, geographical names, cognitive semantics, ethnolinguistics, geographical semantics, Uzbek language, cultural heritage.

Kirish. Toponimika tilshunoslik, geografiya, tarix va etnologiya fanlari kesishgan nuqtada shakllangan murakkab ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, joy nomlarining kelib chiqishi, semantik tuzilishi, tarixiy taraqqiyoti hamda madaniy-ma‘naviy asoslarini o‘rganadi. Har qanday xalqning toponimik tizimi uning ko‘p asrlik tarixiy tajribasi, tabiiy-geografik muhiti, etnik shakllanish jarayoni va dunyoqarashini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan qaralganda, o‘zbek toponimlari nafaqat hududlarni nomlash vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va milliy tafakkurining til birliklari orqali ifodalangan ko‘rinishi hisoblanadi.

O‘zbek toponimlari tarkibida rang bildiruvchi komponentlarning uchrashi alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadigan hodisalardan biridir. “Oq”, “qora”, “qizil”, “ko‘k”, “sariq”, “ala”, “bo‘z”, “kulrang” kabi rang nomlari ishtirokidagi geografik nomlar respublikaning deyarli barcha hududlarida uchraydi. Bunday nomlar tashqi ko‘rinishda oddiy rang ifodasi bo‘lib tuyulsa-da, ularning semantik mazmuni ko‘pincha rangning lug‘aviy ma‘nosidan ancha kengdir. Rang komponentlari tabiiy-geografik sharoit, relyef, tuproq tarkibi, suvning rangi, o‘simlik qoplami,

iqlim xususiyatlari, tarixiy voqealar hamda xalqning mifologik va ramziy tasavvurlari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan.

Turkiy xalqlar toponimikasida ranglarning qo'llanishi qadimiy an'anaga ega. Qadimgi turkiy yozma manbalarda ham rang nomlari nafaqat predmetning tashqi belgisini, balki fazoviy yo'nalish, ijtimoiy mavqe, muqaddaslik, hokimiyat yoki tabiat hodisalarini ifodalovchi ramziy birlik sifatida qo'llangan. Jumladan, "oq" poklik, muqaddaslik va barakani, "qora" esa yiriklik, shimol tomoni yoki zichlikni anglatgan. "Ko'k" osmon, suv va sharq bilan, "qizil" esa janub yoki quyosh issiqligi bilan bog'langan semantik qatlamlarga ega bo'lgan. Shu sababli toponim tarkibidagi rang komponentini faqat rang ma'nosida talqin qilish ilmiy jihatdan to'liq natija bermaydi.

O'zbekiston hududidagi *Oqtosh, Oqart, Oqtepa, Oqartov, Qorasuv, Qoratepa, Qoradaryo, Qiziltepa, Qizilqum, Ko'ksaroy, Ko'kbuloq, Sariqsoy, Sariqtepa, Bo'zsuv* kabi yuzlab geografik nomlar rang komponentlarining keng tarqalganligini ko'rsatadi. Ushbu nomlarning shakllanishida tabiiy landshaftning o'ziga xosligi bilan bir qatorda tarixiy-etnik jarayonlar ham muhim rol o'ynagan. Ayrim hollarda rang komponenti tog' jinsining tusini bildirsa, boshqa hollarda suvning tiniqligi, tuproqning tarkibi, o'simliklarning mavsumiy holati yoki qadimiy urug'-qabila nomlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Toponimlarning semantik qatlamini o'rganish hududning tarixiy geografiyasini tiklashda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ko'plab qadimgi joy nomlari hozirgi tabiiy holat o'zgargan bo'lsa ham, avvalgi ekologik sharoit haqida muhim ma'lumotlarni saqlab qolgan. Masalan, "*Qorasuv*" nomi har doim ham suvning qora rangda ekanligini anglatmaydi. Turkiy tillarda bu nom yer ostidan chiqadigan, doimiy oqimga ega buloq yoki soy ma'nosini ham bildiradi. Xuddi shuningdek, "*Oqtepa*" nomi oq rangdagi tuproq yoki bo'r qatlamlari mavjud bo'lgan balandlikni ifodalashi mumkin, biroq ayrim hollarda qadimgi muqaddas maskan yoki qadimiy qal'a xarobasi ma'nosini ham anglatadi. Toponimik birliklarning ramziy ma'nolari xalq og'zaki ijodi, mifologik qarashlar va diniy tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq. Ranglar ko'pincha xalqning estetik tafakkuri, qadriyatlari va kosmogonik qarashlarini ifodalaydi. Shu bois toponimlarning lingvistik tahlili bilan bir qatorda ularning etnomadaniy mazmunini ham aniqlash muhim hisoblanadi.

So'nggi yillarda antropotsentrik tilshunoslik, kognitiv semantika hamda lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlarining rivojlanishi natijasida toponimlarga yangicha ilmiy yondashuvlar shakllandi. Endilikda joy nomlari geografik obyektlarni belgilash vositasi sifatidagina emas, balki milliy tafakkur va madaniy kodlarni saqlovchi til birliklari sifatida ham o'rganilmoqda. Rang komponentlari ana shunday madaniy kodlarning muhim elementlaridan biri sanaladi [1].

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqot o'zbek toponimlari tarkibidagi rang komponentlarining semantik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks va fanlararo metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida tilshunoslik, toponimika, geografiya, etnografiya va kognitiv semantika yo'nalishlarining nazariy tamoyillari o'zaro uyg'unlashtirildi.

Tadqiqotning asosiy manbalarini O'zbekiston hududidagi rasmiy geografik nomlar, toponimik lug'atlar, ilmiy monografiyalar, atlaslar, kartografik materiallar hamda zamonaviy ilmiy maqolalar tashkil etdi. Shuningdek, turkiy tillar toponimikasi bo'yicha olib borilgan fundamental tadqiqotlar qiyosiy tahlil uchun asos sifatida foydalanildi.

Tadqiqot davomida tavsifiy metod yordamida rang komponentlari ishtirokidagi toponimlarning tarkibiy tuzilishi va lug'aviy ma'nolari izohlandi. Ushbu metod orqali "oq", "qora", "ko'k", "qizil", "sariq", "bo'z" kabi komponentlarning qo'llanish chastotasi va semantik xususiyatlari aniqlandi.

Qiyosiy-tarixiy metod asosida rang komponentlarining qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, zamonaviy turkiy tillar hamda o'zbek toponimlari o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlari o'rganildi. Bu yondashuv rang nomlarining tarixiy taraqqiyoti va semantik evolyutsiyasini aniqlash imkonini berdi.

Semantik tahlil metodi yordamida har bir rang komponentining lug'aviy, ramziy va geografik ma'nolari ajratildi. Masalan, "oq" komponentining poklik, muqaddaslik, yorug'lik va oqar suv bilan bog'liq ma'nolari, "qora" komponentining yiriklik, shimoliy yo'nalish, unumdor tuproq yoki yer osti suvlari bilan bog'liq semantik qatlamlari tahlil qilindi.

Lingvomadaniy yondashuv orqali rang komponentlari xalqning qadriyatlarini, mifologik qarashlari va milliy tafakkuri bilan bog'liq holda talqin qilindi. Bunda ranglarning nafaqat fizik belgi, balki madaniy ramz sifatidagi vazifasi ham ochib berildi.

Geografik tahlil usuli yordamida rang komponentlari ishtirokidagi toponimlarning tabiiy landshaft bilan bog'liqligi o'rganildi. Tog'li hududlar, cho'l zonalari, vodiylar va daryo havzalarida uchraydigan rangli toponimlarning tarqalish xususiyatlari o'zaro taqqoslandi.

Tadqiqot davomida tizimli tahlil tamoyili asosida barcha ma'lumotlar yagona semantik modelga keltirildi. Natijada rang komponentlari uch asosiy guruhga ajratildi: geografik-deskriptiv, ramziy-madaniy va tarixiy-etnik funksiyalar. Ushbu tasnif o'zbek toponimikasida rang komponentlarining ko'p qatlamli semantik tabiatini yoritishda metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

D.Lutfullayeva, M.Saparniyazova va R.Davlatovalarning "O'zbek tilida nom yaratishining lingvistik-me'yoriy asoslari" monografiyasida o'zbek tilida nom yaratishning nazariy asoslari, nominatsiya tamoyillari hamda onomastik birliklarning lingvistik xususiyatlari yoritilgan. Mualliflar toponimlarning shakllanishida semantik motivatsiya, milliy tafakkur va madaniy omillarning muhim o'rin tutishini ta'kidlaydilar. Mazkur tadqiqot rang komponentlarining semantik mohiyatini tahlil qilishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qildi [3].

O.T.Begimovning "Janubiy O'zbekiston o'zlashgan toponimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi" monografiyasida Janubiy O'zbekiston hududidagi toponimlarning kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi va etimologiyasi tarixiy-lisoniy yondashuv asosida o'rganilgan. Muallif geografik nomlarning yuzaga kelishida tabiiy-geografik sharoit, etnik jarayonlar va tarixiy omillarning o'zaro bog'liqligini asoslab bergan. Ushbu yondashuv maqolada rang komponentlari ishtirokidagi toponimlarning geografik va ramziy semantikasini izohlashda metodologik manba sifatida qo'llanildi [4].

Tadqiqotlar toponimlarning lingvistik va tarixiy xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da, rang komponentlarining ramziy va geografik semantikasi alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada tahlil qilinmagan. Shu jihatdan ushbu maqola mazkur masalani kompleks yondashuv asosida yoritishi bilan ilmiy yangilik kasb etadi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek toponimik tizimida rang komponentlari nafaqat geografik obyektlarning tashqi belgilarini ifodalovchi nominativ vosita, balki xalqning tarixiy xotirasi, etnomadaniy qarashlari va tabiiy muhit haqidagi bilimlarini o'zida mujassam etgan semantik birlik sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston hududida uchraydigan rang komponentli toponimlar orasida oq, qora, ko'k, qizil, sariq, bo'z hamda ayrim hollarda ola (ala) komponentlari eng faol qo'llanilganligi kuzatildi. Ularning qo'llanish chastotasi va semantik vazifalari geografik hudud, tabiiy landshaft hamda tarixiy taraqqiyot jarayoniga qarab farqlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, rang komponentlari ishtirokidagi toponimlarni uch asosiy semantik guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga geografik-deskriptiv xarakterdagi nomlar kiradi. Bunday toponimlarda rang komponenti tog' jinslari, tuproq qoplami, suv havzasi yoki

o‘simlik dunyosining tashqi belgilarini ifodalaydi. Ikkinchi guruh ramziy-ma‘naviy mazmunga ega bo‘lib, bunda ranglar xalqning qadriyatlari, diniy tasavvurlari va mifologik qarashlarini aks ettiradi. Uchinchi guruh tarixiy-etnik omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ayrim rang komponentlari qadimgi urug‘-qabila nomlari yoki tarixiy voqealarning izlarini saqlab qolgan.

“Oq” komponenti o‘zbek toponimikasida eng sermahsul rang birliklaridan biri hisoblanadi. Respublikamiz hududida *Oqtosh*, *Oqart*, *Oqartov*, *Oqtepa*, *Oqbuloq*, *Oqsuv*, *Oqquduq*, *Oqartiq* kabi ko‘plab joy nomlari uchraydi. Dastlabki qarashda ushbu nomlar faqat oq rang bilan bog‘liqdek tuyuladi. Biroq semantik tahlil shuni ko‘rsatadiki, “oq” komponentining ma‘nosi bundan ancha kengdir.

Geografik nuqtayi nazardan “oq” ko‘pincha ohaktosh qatlamlari, oq tusli tog‘ jinslari yoki oqar suvlarning tiniqligini ifodalaydi. Masalan, *Oqtosh* nomi tarkibidagi “oq” komponenti hududdagi ohaktosh jinslarining ustunligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. *Oqbuloq* esa tiniq va musaffo buloq suvi mavjudligini bildiradi.

Lingvomadaniy jihatdan “oq” poklik, ezgulik, halollik, fayz-baraka va muqaddaslik ramzi hisoblanadi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida “oq yo‘l”, “oq fotiha”, “oq niyat” kabi birikmalar ijobiy ma‘noga ega. Shu sababli ayrim toponimlarda “oq” komponenti hududning muqaddas yoki qadrlangan maskan sifatidagi maqomini ham ifodalashi mumkin.

Turkiy xalqlar tarixida oq rang g‘arbiy yo‘nalishni bildirganligi haqidagi qarashlar ham mavjud. Ayrim tadqiqotchilar qadimgi davlatlarda hududlarni ranglar asosida belgilash an‘anasi mavjud bo‘lganini qayd etadilar. Shu sababli ba‘zi toponimlarda “oq” komponentining fazoviy ma‘nosi ham bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Toponimik tizimda “qor” komponenti ham keng tarqalgan bo‘lib, *Qoratepa*, *Qorasuv*, *Qoradaryo*, *Qoratog‘*, *Qoraqamish*, *Qorako‘l*, *Qoraqalpog‘* kabi nomlarda uchraydi.

Ko‘pchilik holatlarda “qor” komponenti obyektning haqiqiy rangini emas, balki boshqa semantik belgilarni ifodalaydi. Masalan, *Qorasuv* nomi suvning qora rangdaligini anglatmaydi. Turkiy toponimik an‘anada “qorasuv” ko‘pincha yer ostidan tabiiy ravishda chiqadigan doimiy suv manbai ma‘nosida ishlatilgan. Shu sababli O‘zbekistonning turli hududlarida uchraydigan *Qorasuv* nomlari gidrologik xususiyat bilan bog‘liq.

Qoratepa nomidagi “qora” komponenti ayrim hollarda tog‘ jinslarining quyuq rangini bildirsa, boshqa hollarda balandlik, ulkanlik yoki qadimiylilik ma‘nolarini anglatadi. Qadimgi turkiy til manbalarida “qora” so‘zi “katta”, “buyuk”, “asosiy” ma‘nolarida ham ishlatilgan.

Ramziy jihatdan “qora” salbiy ma‘noni anglatmaydi. Aksincha, u kuch, barqarorlik, yer, hosildorlik va tabiiy qudrat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Ayrim tarixiy manbalarda “qora xalq” iborasi oddiy xalq ma‘nosini bildirgani kabi, toponimlarda ham “qora” komponenti ijtimoiy va tarixiy mazmunga ega bo‘lishi mumkin.

Ko‘k rang turkiy xalqlar madaniyatida alohida ramziy ahamiyat kasb etadi. Qadimgi turkiy e‘tiqodlarda Ko‘k Tangri oliy iloh sifatida e‘tirof etilgan. Shu sababli ko‘k rang osmon, abadiylik, ulug‘vorlik va ilohiylik ramzi hisoblangan.

O‘zbekiston hududida *Ko‘ksaroy*, *Ko‘kbuloq*, *Ko‘ktepa*, *Ko‘kdala* kabi toponimlar uchraydi. Ularning ayrimlari ko‘kimtir o‘simliklar yoki suv havzalari bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqalari ramziy ma‘noga ega.

Ko‘kbuloq nomida suvning tiniqligi va moviy tusi asosiy semantik belgi hisoblanadi. Ko‘ksaroy esa tarixiy obida nomi sifatida hukmdorlik ramzi va ulug‘vorlikni ifodalagan.

Kognitiv tahlil natijalari ko‘rsatadiki, “ko‘k” komponenti xalq tafakkurida hayot, tabiat, osmon va suv bilan bog‘liq ijobiy konseptlarni shakllantiradi.

Qizil rang ishtirokidagi *Qiziltepa*, *Qizilqum*, *Qizilsoy*, *Qiziljar* kabi toponimlar O'zbekiston hududida keng tarqalgan.

Geografik jihatdan "qizil" ko'pincha temir oksidlariga boy tuproq, qizg'ish qumtosh yoki qizil rangli tog' jinslarini bildiradi. Masalan, *Qizilqum* cho'lining nomlanishi hududdagi qumning qizg'ish tusga egaligi bilan bog'liq.

Tarixiy jihatdan esa XX asrning ayrim davrlarida "qizil" komponentiga siyosiy mazmun yuklangan bo'lsa-da, ko'plab qadimiy toponimlar bu davrdan ancha oldin shakllangan. Shuning uchun barcha "qizil" komponentli nomlarni siyosiy tarix bilan bog'lash ilmiy jihatdan to'g'ri emas.

Qiziltepa nomi ayrim hollarda qizg'ish tuproqli balandlikni anglatasa, boshqa hududlarda qadimiy mudofaa inshootlari yoki arxeologik yodgorliklarning joylashuvi bilan ham izohlanadi.

Sariq rang komponenti ishtirokidagi *Sariqsoy*, *Sariqtepa*, *Sariqqamish* kabi toponimlar asosan cho'l va dasht zonalarida uchraydi.

"Sariq" ko'pincha qurigan o't-o'lanlar, sarg'ish tuproq yoki qum qatlamlarini ifodalaydi. Ayrim hollarda esa kuzgi landshaftning umumiy ko'rinishini aks ettiradi.

Sariqsoy nomidagi "sariq" suvning rangini emas, balki soy atrofining sarg'ish o'simliklar bilan qoplanganligini bildiradi. Shu jihatdan rang komponenti tabiiy landshaftning muhim belgisi sifatida xizmat qiladi.

Bo'z rangli toponimlar son jihatdan kamroq uchrasa-da, ularning semantik mazmuni o'ziga xosdir. *Bo'zsuv*, *Bo'ztepa* kabi nomlarda "bo'z" komponenti kulrang tuproq, loyqa suv yoki och jigarrang landshaftni anglatadi.

"Ola" yoki "ala" komponenti esa ranglarning qorishgan holatini bildiradi. *Olatog'*, *Olasoy* kabi nomlarda tog' jinslari yoki o'simlik qoplamining rang-barang ko'rinishi asosiy nominativ belgi hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, tog'li hududlarda "oq", "qora" va "ko'k" komponentlari ko'proq uchraydi. Cho'l zonalarida esa "qizil", "sariq" hamda "bo'z" rang komponentlari ustunlik qiladi. Daryo va buloqlar bilan bog'liq gidronimlarda "oq" va "qora" komponentlarining faol qo'llanishi kuzatiladi.

Bu holat rang komponentlarining tasodifiy emas, balki tabiiy geografik muhit bilan uzviy bog'liq holda shakllanganligini ko'rsatadi [5].

Muhokama. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, o'zbek toponimlaridagi rang komponentlarini faqat rang ma'nosi orqali izohlash yetarli emas. Ular ko'p qatlamli semantik tizimni tashkil etadi. Bir xil rang komponenti turli hududlarda mutlaqo boshqa ma'nolarni anglatishi mumkin. Masalan, "qora" komponenti bir joyda quyuq rangli tog' jinsini bildirsa, boshqa hududda yer osti suvlari yoki yirik obyektni ifodalashi mumkin.

Shuningdek, rang komponentlari xalqning tarixiy xotirasini saqlovchi til birliklari sifatida ham muhimdir. Ular orqali qadimgi ekologik sharoit, etnik tarkib, xo'jalik faoliyati va madaniy qadriyatlar haqida muhim ma'lumotlarni tiklash mumkin. Shu sababli rang komponentlarini kompleks lingvistik, geografik va etnomadaniy yondashuv asosida o'rganish zamonaviy toponimikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [6].

Xulosa. O'zbek toponimlari tarkibida uchraydigan rang komponentlarining lingvistik, geografik va lingvomadaniy xususiyatlarini kompleks tahlil qilishga bag'ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, rang komponentlari joy nomlarining oddiy leksik elementi emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tafakkuri va tabiiy-geografik muhit haqidagi tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgan ko'p qatlamli semantik birliklar hisoblanadi. Shu sababli ularni faqat rang

ifodalovchi soʻzlar sifatida talqin qilish toponimlarning haqiqiy mazmunini toʻliq ochib bera olmaydi.

Tahlillar davomida aniqlanishicha, oʻzbek toponimikasida oq, qora, koʻk, qizil, sariq, boʻz va ola rang komponentlari eng faol qoʻllanadigan birliklar hisoblanadi. Ularning har biri muayyan tabiiy-geografik belgilarni ifodalash bilan birga, xalqning qadimiy dunyoqarashi, diniy-mifologik qarashlari hamda ijtimoiy-madaniy qadriyatlari bilan uzviy bogʻliq. Masalan, oq komponenti poklik, musaffolik, muqaddaslik va oqar suv tushunchalarini, qora komponenti esa yiriklik, barqarorlik, unumdorlik yoki yer osti suvlari bilan bogʻliq semantik qatlamlarni ifodalashi aniqlandi. Koʻk osmon va suv bilan, qizil togʻ jinslari va tuproqning tabiiy xususiyatlari bilan, sariq esa choʻl landshaftlari hamda qurgʻoqchil hududlarning ekologik belgilarini aks ettiradi.

Geografik tahlil natijalari rang komponentlarining tarqalishi hududning tabiiy sharoiti bilan bevosita bogʻliqligini koʻrsatdi. Togʻli hududlarda oq, qora va koʻk komponentlari, choʻl va dasht mintaqalarida esa qizil, sariq hamda boʻz ranglari ishtirokidagi toponimlar koʻproq uchraydi. Bu holat toponimlarning shakllanishida tabiiy muhit hal qiluvchi omillardan biri boʻlganini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar

1. Begmatov E. Oʻzbek toponimikasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2021. – 352 b.
2. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент, 2009.
3. Lutfullayeva D., Saparniyazova M., Davlatova R. Oʻzbek tilida nom yaratishining lingvistik-meʼyoriy asoslari. – Toshkent: ZEBO PRINT, 2022. – 192 b.
4. Begimov O.T. Janubiy Oʻzbekiston oʻzlashgan toponimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi: monografiya. – Toshkent: Voris, 2020. – 103 b.
5. Doʻstov S. Turkiy tillarda joy nomlarining lingvokognitiv tadqiqi: monografiya. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023. – 164 b.
6. Eshmurodova G. Oʻzbek tilida onomastik birliklarning konseptual modellashirilishi // Tilshunoslik masalalari. – 2022. – № 4 (12). – B. 45–52.

QARAQALPAQ HAYAL ADAM ATLARINI HÁZIRGI RÁWAJLANIW TENDENCIYALARI

Auezmuratova Nurjamal

erkin izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

nurjamalawezmuratova@mail.uz

Orcid: 0000-0001-7455-2471

UDK: 811.512.121'373.2

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq hayal adam atlarini 1981-2025-jillardagi rawajlaniw tendenciyalari tariyxiy ham sociolingvistikaliq bagdarda izertlendi. Maqset – at qoyiw dasturindegi milliy, diniy-madeniy ham xalq araliq qatlamlarini oz ara qatnasin, sonday-aq olarini ozgeriwine tasir etken faktorlarni aniqlaw. Dereklik baza sipatinda puqaraliq hal aktlerin jaziw (PHAJ) materiallari, ashiiq statistikaliiq magliwmatlar ham antroponimika boyinsha ilimiy miynetler paydalanildi. Tariyxiy-salistirmali, sipatlaw, komponentlik ham sociolingvistikaliq tallaw usillari qollandi. Natijeler milliy at jasaw komponentlarini turaqliligini, garezsizlikten keyin diniy atlar aktivligini artirwini ham XXI asirde media menen global kommunikaciyanini at tañlaw mumkinshiliklerin keñeykenin korsetti. Dastur ham janashiliq haziirgi antroponimiyaliq sistemada oz ara uygin rawajlanbaqta.

Tayanış sózler: antroponimiya, qaraqalpaq tili, hayal adam atları, milliy atlar, diniy atlar, xalıq aralıq atlar, sociolingvistika, globalizaciya, media, mádeniy kod.

ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ ЖЕНСКИХ ЛИЧНЫХ ИМЕН В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Ауэзмуратова Нуржамал

соискатель

Каракалпакский государственный университет имени Бердака

Аннотация. В статье исследуются тенденции развития каракалпакских женских личных имен в 1981–2025 годах в историческом и социолингвистическом аспектах. Цель работы—определить соотношение национального, религиозно-культурного и интернационального пластов, а также факторы изменения практики имянаречения. Источниковую базу составили материалы органов записи актов гражданского состояния, открытые статистические сведения и научные труды по антропонимии. Применены историко-сравнительный, описательный, компонентный и социолингвистический методы. Результаты выявили устойчивость национальных словообразовательных компонентов, активизацию религиозных имен после обретения независимости и расширение выбора имен под влиянием медиа и глобальной коммуникации в XXI веке. Традиция и новаторство функционируют в современной антропонимической системе не как взаимоисключающие, а как взаимодополняющие тенденции.

Ключевые слова: антропонимия, каракалпакский язык, женские имена, национальные имена, религиозные имена, интернациональные имена, социолингвистика, глобализация, медиа, культурный код.

CURRENT DEVELOPMENT TRENDS OF FEMALE PERSONAL NAMES IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Auezmuratova Nurzhamal

degree Applicant

Berdakh Karakalpak State University

Abstract. This article investigates the development of Karakalpak female personal names from 1981 to 2025 from historical and sociolinguistic perspectives. It aims to determine the relationship among national, religious-cultural, and international naming layers and to identify factors transforming naming practices. The sources include civil registration records, open statistical data, and scholarly works on anthroponymy. Historical-comparative, descriptive, componential, and sociolinguistic methods are applied. The findings reveal the stability of national name-forming elements, the renewed prominence of religious names after independence, and the broadening of naming choices through media and global communication in the twenty-first century. Tradition and innovation therefore operate as complementary rather than mutually exclusive tendencies within the contemporary Karakalpak anthroponymic system.

Keywords: anthroponymy, Karakalpak language, female names, national names, religious names, international names, sociolinguistics, globalization, media, cultural code.

Kirisiw. Antroponimler tildegi eń turaqlı onomastikalıq birliklerdiń biri bolıp, olar adamdı ataw hám onı basqa adamlardan ajratıw wazıypasın atqaradı. Biraq adam atınıń xızmeti tek nominativlik wazıypa menen sheklenbeydi. At arqalı belgili bir xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, diniy

isenimleri, dúnyaqarası, estetikalıq talǵamı hám jámiyetlik qádiriyatları haqqında maǵlıwmat alıw múmkin.

Usı sebepli antroponimlerdi izertlew til iliminiń ǵana emes, al tariyx, etnografiya, mádeniyat hám sociolingvistikanıń da wazıypalarına baylanıslı.

E. Begmatov óziniń antroponimiyalıq izertlewlerinde adam atlarınń tildegi ornı menen birge, olardıń payda bolıwı hám qollanılıwındaǵı tariyxıy-jámiyetlik faktorlarǵa da itibar beredi [1]. Onıń izertlewleri túrkiy tiller antroponimiyasın úyreniwde áhmiyetli teoriyalıq dereklerden biri bolıp tabıladı.

T. Januzakov qazaq tilindegi jeke adam atların úyrenip, antroponimiyalıq birliklerdiń milliy-mádeniy baylanısın kórsetedi [3]. Sh. Japarov qırǵız antroponimiyasınıń ózgesheliklerin izertlep, adam atlarınń xalıqtıń tariyxı hám jámiyetlik turmısı menen baylanıslı ekenin dálilleydi [4]. A.G. Shayxulovtıń izertlewlerinde de túrkiy xalıqlarǵa tiyisli adam atlarınń kelip shıǵıwı hám semantikalıq ózgeshelikleri qarastırıladı [7].

A. Gafurov adam atların tariyx penen baylanista úyreniwdiń zárúrligin atap ótip, antroponimlerdi xalıqtıń mádeniy-tariyxıy derekleriniń biri sıpatında qaraydı [2].

Bul teoriyalıq qarastırılǵan qaraqalpaq hayal adam atların úyreniw ushın da áhmiyetli. Sebebi qaraqalpaq hayal adam atları da xalıqtıń tariyxıy rawajlanıw basqıshların, diniy túsinińler, shańaraq dástúrlerin hám házirgi jámiyetlik ózgerislerdi ózinde sáwlelendiredi.

Házirgi dáwirde bul másele jáne de áhmiyetli bolıp barmaqta. Globalizaciya, informaciyalıq texnologiyalar, internet hám sociallıq tarmaqlar adam atların tańlawǵa burınǵıdan da kúshli tásir ete basladı. Sol sebepli qaraqalpaq hayal adam atlarınń házirgi rawajlanıwın tek til ishindegi ózgeris retinde emes, al keń jámiyetlik-mádeniy process sıpatında úyreniw kerek.

Maqalanıń maqseti – qaraqalpaq hayal adam atlarınń 1981–2025-jıllar aralıǵındaǵı rawajlanıw tendenciyların anıqlaw hám bul ózgerislerdiń tariyxıy, diniy, milliy hám sociallıq sebeplerin túsindiriw.

Izertlew materialları hám usılları. Izertlewdiń dereklik bazasın 1981–2025-jıllardaǵı tuwılıw haqqındaǵı PHAJ jazıw materialları, Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha ashıq demografiyalıq maǵlıwmatlar hám túrkiy antroponimikaǵa arnalǵan ilimiy miynetler quraydı [1–9]. PHAJ jazıwları at variantlerin, olardıń jazılıwın hám dáwirlik qollanılıwın baqlaw ushın sapalıq derek sıpatında paydalanıldı. Materiallar jeke adamnıń basına tiyisli maǵlıwmatlardı ashıqlamastan, antroponimiyalıq birlikler dárejesinde ulıwmalastırıldı.

Tallaw tórt dáwir boyınsha alıp barıldı: 1981–1990, 1991–2000, 2001–2010 hám 2011–2025-jıllar. Bunday dáwirlestiriw jámiyetlik-siyasiy ózgerisler, ǵárezsizlikten keyingi milliy hám diniy janlanıw, massalıq kommunikaciya keńeyiwı hám cıfırlı media basqıshların óz ara salıstırıwǵa múmkinshilik beredi. Tariyxıy-salıstırılmalı usıl atlar qatlamınıń dáwirler aralıq ózgerisin, komponentlik tallaw ay, gúl, nur, naz sıyaqlı at jasaw birlikleriniń semantikasın, sociolingvistikalıq usıl bolsa at tańlawdıń jámiyetlik faktorların anıqlawda qollandı.

Bul izertlew atlar sanınıń tolıq statistikalıq reyestrin usınbaydı; sonlıqtan nátiyjeler jıyılıqtıń anıq procenti emes, al materiallarda kóringen baslı sapalıq tendenciylar sıpatında túsindiriledi. Bunday sheklew juwmaqlardı ehtiyatlı talqılawdı talap etedi hám keleshekte elektron korpus tiykarında sanlıq tallaw ótkeriw zárúrligin kórsetedi.

Tiykargı bólim. 1981–1990-jıllar qaraqalpaq antroponimiyasınıń tariyxında ózine tán dáwir bolıp tabıladı. Bul dáwirde sovet jámiyetlik-siyasiy sistemasınıń tásiiri kúshli edi. Til, mádeniyat hám bilimlendiriwde sovet ideologiyası jetekshi baǵdar sıpatında xızmet etti. Biraq adam atları sistemasında milliy dástúrlerniń tolıq joǵalıwı júz bermedi.

Qaraqalpaq shańaraqlarında ata-babadan kelgen atlar saqlanıp qaldı. Qız balağa at qoyıwda úlkenlerdiń pikirine, tuwısqanlıq dástúrlerine hám shańaraqtıń tileklerine súyeniw dawam etti. Bul jaǵday antroponimiyalıq sistemalıń jámiyettegi siyasiy ózgerislerge birden beyimlespeytuǵının kórsetedi. At qoyıw dástúrinde sulıwlıq, náziklik, jaqsılıq, baxıt sıyaqlı túsinipler úlken orın iyeledi.

Demek, sovet dáwirinde de qaraqalpaq hayal adam atlarınń milliy-mádeniy negizi saqlanıp qalǵan.

1991-jıldan keyingi jámiyetlik ózgerisler qaraqalpaq antroponimiyasına da tásir etti. Ğárezsizlikten keyin milliy ózlikti túsiniw, tariyxqa hám dástúrge qızıǵıwshılıq arttı. Sonıń menen birge, diniy qádiriyatlarǵa da itibar kúsheydi. Bul process hayal adam atlarında ayqın kórindi.

Arab-parsı tillerinen kirgen diniy mazmunlı atlar qayta aktivlese basladı. Aysa, Fatima, Máriyam, Ziyne, Ámiyna sıyaqlı atlar ata-analardıń at tańlawında keńirek orın aldı. Bul atlar diniy mazmun menen birge, morallıq hám etikalıq túsiniplerdi de bildiredi. Mısalı, Aysa atı jaqsılıq, aqıllılıq penen baylanıstırılsa, Fatima atı musılman mádeniyatında pákizelik hám joqarı morallıq túsinipleri menen baylanıslı.

Sonlıqtan diniy atlar qaraqalpaq antroponimiyasında tek diniy termin emes, al mádeniy kodtıń da bir bólegi bolıp qalıplesti.

2001–2010-jıllarda informaciyalıq keńisliktiń keńeyiwi qaraqalpaq hayal adam atlarına jańa tásirlerdi alıp keldi. Tele-radio, kino, serial, muzıka hám xalıq aralıq mádeniy baylanıslar at tańlaw procesinde jańa faktorlarǵa aylandı. Bul dáwirde Diana, Sofia, Elmira sıyaqlı xalıq aralıq atlar da qollanıwı menen ajıraladı. Bunday atlar ata-analardıń zamanagóylikke bolǵan umtılwıń kórsetiwi múmkin. Biraq xalıq aralıq atlarǵa qızıǵıwshılıq milliy atlardan bas tartıwdı bildirmeydi. Kerisinshe, bir shańaraq ishinde dástúrli milliy at, diniy at hám zamanagóy xalıq aralıq at qatar tańlanıwı múmkin.

Demek, bul dáwirde qaraqalpaq antroponimiyası jańa atlarǵa ashıq bolǵan halda, óziniń dástúrli negizin de saqlap qaldı.

2011–2025-jıllarda antroponimiyalıq ózgerisler jáne de tezlesti. Bul dáwirde internettiń keń tarqalıwı, sociallıq tarmaqlardıń payda bolıwı hám xalıq aralıq informaciyaǵa jetisiwdiń ańsatlasıwı at tańlawǵa tásir etken faktorlar qatarına kirdi.

Házirgi ata-analardıń at tańlawında birneshe kriteriy bir waqıtta esapqa alınadı:

- attıń mazmunı;
- attıń esitiliwi;
- aytılwıń ańsatlıǵı;
- milliyliǵı;
- diniy mazmunı;
- jańalıǵı;
- xalıq aralıq ortada qollanıw qolaylıǵı.

Usı dáwirde qısqa hám fonetikalıq jaqtan ańsat atlarǵa qızıǵıwshılıq arttı. Ay, gúl, nur, naz sıyaqlı komponentler jańa at jasawda da óz ónimlilikin saqlap qalmaqta.

Bul komponentlerdiń saqlanıwı qaraqalpaq antroponimiyasınıń milliy semantikalıq negiziniń bekkem ekenin kórsetedi.

Qaraqalpaq hayal adam atlarınń qurılısında milliy-mádeniy mazmunı kúshli komponentler bar. Solardıń ishinde gúl, ay, nur, naz komponentleri ayrıqsha kózge túsedi.

Gúl komponenti sulıwlıq, kórkemlik hám náziklik túsinipleri menen baylanıslı.

Ay komponenti jırıq, sulıwlıq hám kórkemlikti bildiredi.

Nur komponenti jaqsılıq, jırıq, taza niyet túsiniplerin sáwlelendiredi.

Naz komponenti náziklik, erkelik hám sulıwlıq menen baylanıslı.

Bul komponentlerdiń házirgi dáwirde de qollanıwı qaraqalpaq antroponimiyasınıń ishki múmkinshilikleri saqlanıp qalǵanın kórsetedi.

Yaǵnıy jańa at jasaw processı tek sırt tayar atlarǵa súyeniw arqalı júz bermeydi. Tilde burınnan bar komponentler jańa kombinaciylarǵa kirip, zamanagóy atlar payda bolıwına tiykar boladı.

Qaraqalpaq antroponimiyasında diniy atlar óz aldına turaqlı qatlamdı quraydı. Aysha, Fatima, Máriyam, Ziyne, Ámiyna sıyaqlı atlar bir neshe áwlad dawamında qollanıw kelgen. Bul atlarǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtıń qayta artıwın 1990-jıllardan keyingi diniy-mádeniy janlanıw menen baylanıstırıwǵa boladı. Biraq bul processtı tek diniy faktor menen túsindiriw jetkilikli emes.

Diniy atlar qaraqalpaq shańaraqlarında dástúr menen de baylanısqan. Ata-ana qız balaǵa at qoyǵanda, onıń atı arqalı óziniń tilegin, morallıq idealın hám balaǵa bolǵan umitin bildiredi.

Sonlıqtan diniy atlar bir waqıtta diniy, mádeniy hám etikalıq mazmunǵa iye.

Házirgi dáwirde xalıq aralıq atlar qaraqalpaq antroponimiyasına túrli derekler arqalı kirip kelmekte. Bunda televizor, kino, serial, muzıka hám sociallıq tarmaqlar ayırıqsha rol atqaradı. Ásirese, serial hám film qaharmanlarınń atları jaslar arasında tez tarqalıwı múmkin. Bul jaǵdaydı onomastikalıq modanıń media arqalı tarqalıwı dep túsindiriwge boladı. Biraq media tási bir jaqlı emes. Media arqalı tek xalıq aralıq atlar ǵana emes, milliy hám diniy atlar da keń tarqalıwı múmkin.

Sonlıqtan házirgi qaraqalpaq antroponimiyasında media at tańlawdıń mazmunın emes, al tańlaw múmkinshiliklerin keńeytiwshi faktor sıpatında qaralǵanı maqul.

Qaraqalpaq hayal adam atlarınń házirgi rawajlanıwında Nókis qalasınıń ornı ayırıqsha. Nókis Qaraqalpaqstannıń iri mádeniy, bilimlendiriw hám kommunikaciya orayı bolǵanlıqtan, jańa informaciya birinshi nábette qala ortasına kirip keledi. Sol sebepli xalıq aralıq atlarǵa qızıǵıwshılıqtıń qala ortasında tezirek payda bolıwı múmkin. Awıl ortasında bolsa ata-ana, úlkenler, tuwısqanlıq hám shańaraq dástúrleriniń tási kúshli bolıwı múmkin. Biraq házirgi waqıtta internet hám sociallıq tarmaqlar qala menen awıl arasındaǵı informaciyaq parıqtı kemeytip barmaqta.

Demek, házirgi dáwirde qala hám awıl antroponimiyası arasındaǵı parıqtı tek geografıyalıq faktor menen túsindiriw durıs emes. Bul jerde bilim dárejesi, mediaǵa jetisiw, shańaraqtıń sociallıq ortası hám ata-ananıń talǵamı da esapqa alıńǵanı maqul.

Nátiyjeler hám dodalaw. Dáwirler boyınsha tallaw qaraqalpaq hayal adam atları sistemasında úsh qatlamnıń – milliy, diniy-mádeniy hám xalıq aralıq atlardıń – bir waqıtta háreket etetuǵının kórsetti. Ózgeris eski qatlamnıń joǵalıwı túrinde emes, al at tańlaw repertuarınıń keńeyiwi hám ayırım birliklerdiń qayta aktivlesiwi túrinde júz bergen.

1-keste. Qaraqalpaq hayal adam atlarınń dáwirlik rawajlanıw belgileri

Dáwir	Bash faktor	Antroponimiyalıq belgi
1981–1990	Sovetlik jámiyetlik-mádeniy ortalıq	Milliy dástúr hám shańaraq tańlawınıń saqlanıwı
1991–2000	Milliy ózlik hám diniy-mádeniy janlanıw	Diniy mazmunlı atlar aktivliginiń artıwı
2001–2010	Televidenie, kino hám xalıq aralıq baylanıslar	Xalıq aralıq atlar repertuarınıń keńeyiwi
2011–2025	Internet, sociallıq tarmaqlar hám global kommunikaciya	Qısqa, jaǵımlı hám keń ortada qollanıwǵa qolay atlarǵa umtıw

Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq hayal adam atlarınıń házirgi rawajlanıwında birneshe tiykarǵı tendenciyanı kórsetedi.

Birinshiden, milliy antroponimiyalıq qatlam óz turaqlılıǵın saqlap kelmekte. Bul ay, gúl, nur, naz sıyaqlı komponentlerdiń házirgi atlarda da qollanılıwı menen dálillenedi.

Ekinshiden, gárezsizlikten keyingi dáwirde diniy atlarǵa qızıǵıwshılıq arttı. Aysha, Fatima, Máriyam, Ziyne, Ámiyna sıyaqlı atlar diniy-mádeniy qatlamnıń turaqlılıǵın kórsetedi.

Úshinshiden, XXI ásirde xalıq aralıq atlarǵa bolǵan qızıǵıwshılıq kúsheydi. Bul process globalizaciya, media hám informaciyalıq baylanıslardıń keńeyiwi menen baylanıslı.

Tórtinshiden, házirgi at qoyıwda dástúr hám jańashılıq bir-birine qarsı turǵan qubılıslar emes. Kerisinshe, olar bir at sistemasınıń ishinde rawajlanbaqta.

Besinshiden, házirgi ata-analardıń at tańlawında fonetikalıq faktor da burınǵıdan kóbirek áhmiyetke iye bolıp barmaqta. Qısqa, aytılwı ańsat, estetik jaqtan jaǵımlı hám xalıq aralıq ortada qabıl etiwge qolay atlarǵa qızıǵıwshılıq artpaqta.

E. Begmatovtıń adam atları til hám jámiyetlik ortalıqtıń ózgesheliklerin sáwlelendiredi degen pikiri qaraqalpaq materialında tastıyqlanadı [1]. A. Gafurov at penen tariyx arasındaǵı baylanıstı mádeniy derek sıpatında túsindiredi [2], T. Januzakov hám Sh. Japarov bolsa túrkiy antroponimiyada milliy-mádeniy faktor basımlıǵın kórsetedi [3; 4]. Qazaq, ázerbayjan, tatar hám bashqurt antroponimiyası haqqındaǵı izertlewler menen salıstırǵanda da qaraqalpaq hayal adam atlarında ulıwma túrkiy model hám jergilikli semantikalıq ózgeshelik birge kórinedi [5–7].

Izertlewdiń jańalıǵı qaraqalpaq hayal adam atlarınıń 1981–2025-jıllardaǵı rawajlanıwın bir izbe-iz tariyxıy-sociolingvistikalıq modelde qarawında. Usınılǵan dáwirlestiriw atlar sistemasındaǵı ózgeristi bir ǵana diniy yamasa global faktor menen emes, al shańaraq dástúri, milliy ózlik, media hám kommunikaciya tásiriniń óz ara baylanısı arqalı túsindiriwge múmkinshilik beredi.

Juwmaq. Qaraqalpaq hayal adam atlarınıń 1981–2025-jıllar aralıǵındaǵı rawajlanıwın tariyxıy hám sociolingvistikalıq jaqtan izertlew birneshe áhmiyetli juwmaqqa alıp keledi.

Birinshiden, qaraqalpaq hayal adam atları jámiyetkegi siyasiy hám mádeniy ózgerislerge beyimlese otırıp, óziniń milliy negizin saqlap kelgen.

Ekinshiden, 1981–1990-jıllarda sovet ideologiyasınıń tási bar bolǵanına qaramastan, milliy at qoyıw dástúrleri óz ornın saqlap qalǵan.

Úshinshiden, 1991-jıldan keyingi dáwirde milliy hám diniy qádiriyatlarǵa qızıǵıwshılıq kúsheygen. Bul processti diniy mazmunlı atlardıń qollanılıwınan bayqawǵa boladı.

Tórtinshiden, 2000-jıllardan baslap globalizaciya, xalıq aralıq mádeniy baylanıslar hám media tási kúsheygen.

Besinshiden, 2011–2025-jıllarda internet hám sociallıq tarmaqlar at tańlaw processine jańa faktor retinde qosıldı.

Altınshiden, házirgi qaraqalpaq hayal adam atlarında milliy, diniy hám xalıq aralıq qatlamlar qatar qollanılmaqta.

Jetinshiden, ay, gúl, nur, naz sıyaqlı milliy komponentlerdiń saqlanıwı qaraqalpaq antroponimiyasınıń ishki turaqlılıǵın kórsetedi.

Sunday-aq diniy mazmunlı atlar qaraqalpaq mádeniy ortasında tek diniy belgiler emes, al moralıq-etikalıq hám mádeniy qádiriyatlardı jetkeriwshi birlikler sıpatında da xızmet etedi.

Solay etip, házirgi qaraqalpaq hayal adam atlarınıń rawajlanıwın dástúr hám jańashılıqtıń birliǵi sıpatında bahalawǵa boladı. Globalizaciya milliy antroponimiyalıq sistemanı tolıq ózgerтип jibermegen. Kerisinshe, milliy dástúr jańa sociallıq hám kommunikaciyalıq sharayatqa beyimlesip, jańa mazmun menen bayıp barmaqta.

Bul qaraqalpaq antroponimiyasiniñ jabıq hám ózgermeytin sistema emes, al jámiyetlik-mádeniy ózgerislerdi qabıl etip, óziniñ milliy ózegin saqlaytuǵın dinamikalıq onomastikalıq sistema ekenligin kórsetedi.

Ámeliy jaqtan, izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq antroponimler sózligin tolıqtırıwda, adam atlariniñ normativ jazılıwın jetilistiriwde hám onomastika boyınsha oqıw materialların tayarlawda paydalanılıwı múmkin. Keleshekte PHAJ materialların sanlastırıw, atlar jiyiligin jıl, rayon hám qala-awıl kesiminde esaplaw, sonday-aq ata-analardıń at tańlaw motivlerin sorawnama arqalı úyreniw maqsette muwapıq.

Ádebiyatlar

1. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965.
2. Гафуров А. Имя и история. – Москва: Наука, 1987.
3. Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1960.
4. Жапаров Ш. Киргизская антропонимия: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1989.
5. Кульдеева Г. И. Антропонимическая система современного казахского языка. – Казань, 2001.
6. Чобанов М. Н. Основы азербайджанской антропонимики: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Баку, 1992.
7. Шайхулов А. Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. – Уфа, 1983.
8. Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha turaqlı xalıq sanınıñ milliy quramı (qala/awıl) // Ózbekstan Respublikası Ashıq maǵlıwmatlar portalı. Elektron derek (múrajat etilgen sáne: 13.08.2026).
9. PHAJ materialları. 1981–2025-jıllardaǵı tuwılıw haqqındaǵı jazbalar. Avtordıń izertlew materialları.

MUHAMMADRASUL MIRZO “DEVON”I TILINING ONOMASTIK QATLAMI VA UNING POETIK IMKONIYATLARI

Jumayeva Kamola Tursunaliyevna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Qarshi davlat universiteti

kamoladjumayeva26@gmail.com

Orcid 0009-0006-4425-4047

UDK 413.13:8-1(045)

Annotatsiya. Maqolada Muhammadrasul Mirzo “Devon”idagi soʻzlarni ichki va tashqi belgilarini tadqiq qilish soʻzlarning shakl va maʼno jihatidan rang-baranglikka ega tarzida qoʻllanilganligini, nazm talabi bilan isteʼmol etilgan leksemalar, avvalo maʼno teranligi uchun, keyin vazn va qofiya realligini amalga oshirish vazifasini bajarganini yoritib bergan. Adib badiiylık ehtiyoji yuzasidan toponim, antroponimlardan oʻrinli foydalanganki, bu asarda tasvirning jonli va ishonarli chiqishiga sabab boʻlgan. Ijodkor asarlarida qoʻllanilgan zoonimlar, “makon”, “zamon” singari semali lugʻaviy birliklarning tadqiq etilishi ham oʻzbek tili leksikasi uchun qimmatli maʼlumotlarni beradi. Shuningdek, teonimlarning barchasi oʻz denotativ maʼnosidan chekinib, tavsif, taʼrif, oʻxshatish, qiyoslash va hokazo badiiylık semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita boʻlib xizmat qilgan.

Kalit soʻzlar: badiiylik, obrazlilik, antroponim, teonimlar, zoonimlar, harbiy atamalar, kosmonimlar, toponimlar, musiqiy atamalar.

ОНОМАСТИЧЕСКИЙ ПЛАСТ ЯЗЫКА СТИХОТВОРЕНИЯ “ДЕВОН” МУХАММАДРАСУЛА МИРЗО И ЕГО ПОЭТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Жумаева Камола Турсуналиевна

доктор философии по филологическим наукам (PhD)

Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье рассматриваются внутренние и внешние характеристики слов в «Диване» Мухаммадрасула Мирзо, при этом подчеркивается разнообразие их использования с точки зрения формы и значения; показано, что лексемы, выбранные для нужд стихосложения, служили не только соблюдению требований метра и рифмы, но и, прежде всего, передаче глубины смысла. Для повышения художественной выразительности произведения автор удачно использовал топонимы и антропонимы, благодаря чему создаваемые образы стали яркими и убедительными. Анализ зоонимов и лексических единиц, передающих понятия «пространства» и «времени» в творчестве автора, также позволяет получить ценные сведения о лексике узбекского языка. Кроме того, используемые теонимы выступают в качестве языковых средств выражения авторского замысла: отходя от своих прямых (денотативных) значений, они приобретают художественные коннотации, выполняя функции описания, определения, уподобления и сравнения.

Ключевые слова: художественное мастерство, образность, антропоним, теонимы, зоонимы, военные термины, космонимы, топонимы, музыкальные термины.

THE ONOMASTIC LAYER OF THE LANGUAGE OF MUHAMMADRASUL MIRZO'S "DEVON" AND ITS POETIC POSSIBILITIES

Jumayeva Kamola Tursunaliyevna

PhD in Philology

Karshi State University

Abstract. The article examines the internal and external characteristics of the words in Muhammadrasul Mirzo's "Devon", highlighting their diverse usage in terms of form and meaning; it demonstrates that the lexemes employed to meet the demands of verse served not only to fulfill the requirements of meter and rhyme but, above all, to convey depth of meaning. To enhance the work's artistic quality, the author made apt use of toponyms and anthroponyms, thereby rendering the imagery vivid and convincing. The study of zoonyms and lexical units conveying concepts of "space" and "time" within the author's works also yields valuable insights into the lexicon of the Uzbek language. Furthermore, the theonyms employed serve as linguistic tools to articulate the poet's intellect; departing from their literal (denotative) meanings, they take on artistic connotations—such as description, definition, simile, and comparison.

Keywords: artistry, imagery, anthroponym, theonyms, zoonyms, military terms, cosmonyms, toponyms, musical terms.

Kirish. Badiiy asar tilining badiiylilik, obrazlilik va ta'sirchanlik ko'lami janr xususiyatlariga ko'ra, bir xil emas. Bu vositalar nisbatan poeziya tilida bo'rtibroq turadi [1]. Poetik nutq namunalaridan biri bo'lmish Mirzo "Devon"i leksikasini tadqiq qilish unda tematik jihatdan rang-barang so'zlar qo'llanganligini ko'rsatadi. Adib foydalangan leksik birliklar tarixiylik va zamonaviylik ruhi mushtarakligida iste'mol bo'lish bilan birga, "...o'ziga xos xususiyatlari – tantanavorligi, o'lchovdorligi, ohangdorligi, romantizmga moyilligi, an'anaviylikka asoslanishi ayrim leksik vositalarni shu nutq uchun differentsiatsiyalanishiga olib kelgan [2].

Asarda qo'llangan leksik birliklarning mohiyatini muayyanlashtirish uchun ularni mavzuviiy guruhlariga ajratib tasniflash bir qadar maqbullik kasb etadi. Shu boisdan ham Mirzo o'z zamonasi she'riyati tilida ishlatilgan so'zlarni bir necha guruhlariga bo'lib talqin etiladi.

Antroponimlar til lug'at tizimining eng chekka qurshovidan o'rin oladi va badiiy asar hamda nazmiy matn lug'at tarkibining ajralmas qismini tashkil qiladi. Bunday nominativ birliklarga badiiy asarda obraz yaratuvchi, uning ta'sirchanligini kuchaytiruvchi shakliy, mazmuniiy va uslubiiy zaruriy komponent sifatida qarash lozim [3]. Ayniqsa, mumtoz she'riyat tilida atoqli otlar, geografik nomlar, diniy nomlar, hayvonot olami nomlari, musiqa va osmon jismlari bilan bog'liq birliklarning qo'llanishi shoirning badiiy tafakkuri, estetik qarashlari hamda individual uslubini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhammadrasul Mirzoning "Devon"i ham o'zining rang-barang leksik tarkibi bilan ajralib turadi. Asar leksikasida antroponimlar, toponimlar, harbiy atamalar, zoonimlar, teonimlar, musiqiy atamalar va kosmonimlar faol qo'llangan. Mazkur birliklarning aksariyati o'z nominativ ma'nosidan tashqari ko'chma, obrazli, ekspressiv va uslubiiy ma'nolarni ham ifodalagan.

"Devon"dagi antroponimlar so'z qo'llanishiga ko'ra, asosan, ikki vazifani bajaradi:

- 1) **nominativlik;**
- 2) **uslubiiy-ekspressivlik.**

Navoiy, Umar Hayyom, Feruz, Ogahiy, Fuzuliy, Nasimiy, Tabibiy singari antroponimlar tarixiy shaxslarning nomi bilan bog'liq bo'lib, shoir o'z ideali deb bilgan o'zbek mumtoz she'riyati vakillariga bo'lgan iftixor tuyg'usini nazmga singdirishga intilgan.

Shuningdek, "Devon"da toponimlar, harbiy atamalar, zoonimlar, teonimlar, musiqiy atamalar va kosmonimlarning qo'llanishi ham alohida lingvopoetik ahamiyatga ega. Ular shoirning badiiy tasvir imkoniyatlarini kengaytirib, baytlarning emotsional-ekspressivligini oshirish, obrazlarni jonlantirish va poetik mazmunni kuchaytirish vazifalarini bajargan.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Muhammadrasul Mirzo "Devon"i leksik tarkibida uchraydigan antroponim, toponim, harbiy atama, zoonim, teonim, musiqiy atama va kosmonimlarning semantik-uslubiiy xususiyatlarini aniqlash, ularning nominativ hamda badiiy-estetik vazifalarini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Muhammadrasul Mirzoning "Devon"i leksik tarkibidagi mavzuviiy va funksional jihatdan muhim bo'lgan birliklar tahlil qilindi. Materialni o'rganishda lingvopoetik, semantik, kontekstual, leksik-statistik, funksional-uslubiiy va qiyosiy-tavsifiy metodlardan foydalanildi.

Antroponimlar dastlab nominativ va uslubiiy-ekspressiv funksiyalariga ko'ra tasniflandi. Ularning real tarixiy shaxs nomlari yoki badiiy obraz nomlari ekanligi aniqlanib, kontekstual vazifasi tahlil qilindi.

Toponimlar badiiy matndagi nominativ ma'nosi bilan bir qatorda, tashbeh va metaforik ko'chimlarni hosil qilishdagi ishtiroki asosida o'rganildi. Xitoy, Chin, Rum, Hindu kabi geografik nomlarning bayt mazmunida muayyan go'zallik, rang, husn yoki boshqa belgi bilan bog'lanishi kontekstual-semantik jihatdan tahlil qilindi.

Harbiy atamalar esa ularning iste'mol darajasi va sinonimik qatorlar asosida o'rganildi. Jumladan, *ag'yor* – *dushman* – *raqib* – *aduv* – *yov* hamda *lashkar* – *sipoh* – *suvori*, *tig'* – *o'q* – *kamon* kabi qatorlarning etimologik va uslubiy xususiyatlari aniqlashtirildi.

Zoonimlarning inson obrazini ifodalashdagi metaforik imkoniyatlari, teonimlarning diniy va poetik vazifalari, musiqiy atamalarning o'z lug'aviy ma'nosi bilan poetik mazmun uyg'unligidagi o'rni ham kontekstual tahlil asosida yoritildi. Kosmonimlar esa, xususan, *quyosh*, *oy*, *osmon*, *falak*, *gardun*, *zamin* kabi birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanishi nuqtayi nazaridan tadqiq etildi.

Adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda atoqli otlar, xususan, antroponim va toponimlarning semantik hamda funksional xususiyatlarini o'rganish alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. Toponimika geografik nomlarni o'rganuvchi, til tarixi, dialektologiya, etimologiya va leksikologiya kabi sohalar bilan kesishuvchi hamda tarix, geografiya va etnografiya fanlari bilan uzviy aloqador bo'lgan soha sifatida qaraladi. Shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi yoki muayyan hududning geografik nomlari jamlanmasi sifatida ham talqin qilinadi.

Badiiy matn tilida atoqli otlarning funksional xususiyatlarini o'rganishda ularning faqat nominativ vazifasi bilan chegaralanib qolmasdan, kontekstual va pragmatik ma'nolarini ham hisobga olish muhimdir. Badiiy matnda atoqli otlar ko'pincha o'z denotativ ma'nosidan chekinib, tashbeh, metafora, metonimiya, qiyoslash va sifatlash kabi badiiy vositalarni yuzaga keltiradi.

Ko'chimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi. Ular o'rtasidagi o'xshashlik, umumiylik yoki aloqadorlik asosida tasviriylik, ifodalilik va aniqlikni kuchaytirish maqsadida bir tushuncha nomining ikkinchisiga ko'chirilishi badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlaydi. Shu jihatdan zoonimlar ham badiiy matnda insonning muayyan xususiyatlarini ifodalash uchun metaforik va obrazli vosita sifatida xizmat qiladi.

Metafora hodisasida hosila sememada pragmatik semaning yuzaga kelishi kuzatiladi. Masalan, *“sher”*, *“burgut”*, *“lochin”*, *“ohu”*, *“qashqir”* kabi leksemalarning shaxsni ifodalovchi ma'no hosil qilishi, *“la'l”*, *“charos”*, *“bodom”*, *“gul”* kabi birliklarning kishi a'zolarini bildiruvchi sememaga ega bo'lishi metaforik ko'chishning natijasi hisoblanadi [4].

Shuningdek, Xorazm adabiy-madaniy muhitida musiqa terminlarining poetik matndagi o'rni ham muhim. Xorazm qadimdan musiqa san'ati rivojlangan hududlardan biri bo'lib, bu muhit Muhammadrasul Mirzo ijodida ham o'z aksini topgan. “Devon”da “Naqsh”, “Talqin”, “Nasri suvori”, “Ifor”, “Suvora”, “Ushshoq”, “Peshrav”, “Saqil”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh”, “Sabo”, “Iroq” kabi musiqiy atamalarning qo'llanishi shoirning milliy musiqiy meros bilan bog'liqligini ko'rsatadi [5].

Diniy leksika, xususan, teonimlar ham mumtoz she'riyat tilining muhim qatlamlaridan biridir. *Alloh*, *Tangri*, *Xudo*, *Rab*, *Yazdon* kabi birliklar diniy mazmunni ifodalash bilan birga badiiy matnda murojaat, hayrat, madh, qiyoslash va poetik ta'rif vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Natijalar va muhokama. Antroponimlarning nominativ va uslubiy vazifalari “Devon”da antroponimlar ikki asosiy funksiyani bajaradi: nominativ va uslubiy-ekspressiv. *Navoiy*, *Umar Hayyom*, *Feruz*, *Ogahiy*, *Fuzuliy*, *Nasimiy*, *Tabibiy* kabi tarixiy shaxslar nomlari shoirning adabiy-estetik qarashlari va mumtoz adabiy an'anaga munosabatini ifodalashga xizmat qiladi [6].

Navoiy antroponimi “Devon”da besh marta qo'llangan. Uning aksariyat namunalari Mirzo g'azallarining maqtasi yoki *Navoiy* g'azallariga bag'ishlangan muxammaslar tarkibida uchraydi:

Bu yanglig' kecha, Mirzo, vasl ila kimga nasib o'lsa,
Navoiydek yotar to subhi mahshar tarki xob aylab.

Shuningdek, Navoiy nomining muxammas tarkibida ham takrorlanishi Mirzoning Navoiy an'alariga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Bu holat Muhammadrasul Mirzo ijodida Navoiy poetik an'alarining davom etganligini ko'rsatadigan muhim lingvopoetik dalillardan biridir [7].

Devoni Mirzo" she'riyatida antroponimlar nominativ vazifadan tashqari muhim uslubiy vosita sifatida ham qo'llangan. Shoir dostonlari va she'riy matnlarida *Farhod, Yusuf, Shirin, Layli, Majnun, Bahrom, Jamshid, Hotam, Avaz, Said Muhammad Rahim, To'ra Sayyid Isfandiyor, Sulaymon, Haydar, Abdulla* kabi nomlardan foydalanadi. Ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

-turli obrazlarning nomlari;

-tarixiy shaxslarning nomlari.

Lingvostilistik jihatdan birinchi guruh badiiy obrazlar nomini, ikkinchi guruh esa real tarixiy shaxslar nomini tashkil etadi.

Toponimlarning poetik funksiyasi. "Devoni Mirzo"da *Chin, Misr, Rum, Hindu, Xitoy, Xorazm, Badaxshon, Yaman, Ummon, Xo'tan, Adan, Hind, Kayqubod* kabi toponimlar qo'llangan [8]. Badiiy matnda mazkur toponimlarning asosiy xususiyati ularning real geografik nom sifatidagi ma'nosidan tashqari, ko'chma va obrazli ma'nolarni ifodalashidir:

*Husn avjini mohidur ul davrida dilbarlar nujum,
Bordur oning ollida qul ahli Xitoyu Chinu Rum.*

Yoki:

*Gulgun uzori davrida xoli xatining hay'ati,
Kelgan kabitur Rumning habashi Hindu ustina.*

Bu baytlarda *Xitoy, Chin, Rum, Hindu* kabi oykonimlar shunchaki geografik hududni ko'rsatmaydi. Ular go'zallik, rang, husn va tashqi ko'rinish bilan bog'liq poetik semalarni yuzaga chiqaradi. Demak, toponimlarning badiiy matndagi qo'llanishida ularning pragmatik semasi faollashib, geografik nom obrazlilik vositasiga aylanadi.

"Devon"da *asir, ag'yor, dushman, raqib, tig', lashkar, qalqon, o'q, yov, jallod, hujum, choh, sipoh, kamon, aduv, qatl, xanjar, suvori, zindon, qotil, qasd, arz, qurbon, muxolif* kabi harbiy leksikaga oid birliklar qo'llangan.

Ularning umumiy iste'molida quyidagi birliklar nisbatan faol: *asir* – 9, *ag'yor* – 49, *dushman* – 4, *raqib* – 3, *tig'* – 9, *lashkar* – 5, *o'q* – 4, *yov* – 8, *jallod* – 8, *hujum* – 5, *sipoh* – 9, *kamon* – 9, *qatl* – 21, *xanjar* – 8, *qasd* – 12, *qurbon* – 10.

Lirik asar bo'lgan "Devon"da mazkur harbiy atamalar real urush holatini emas, aksariyat hollarda **yor** va *ag'yor* munosabatini ifodalash uchun ko'chma ma'noda ishlatilgan. Masalan:

*Muhiblar bori rahzan o'ldi manga,
Bori do'stlar dushman o'ldi manga.*

Bu yerda "dushman" leksemasi real harbiy raqibni emas, lirik qahramonning ruhiy holatiga qarshi turgan shaxsni, ya'ni lirik raqibni ifodalaydi [9].

Harbiy atamalarning yana bir muhim vazifasi sinonimik rang-baranglikni ta'minlashdir. *Ag'yor* – *dushman* – *raqib* – *aduv* – *yov* sinonimik qatori etimologik jihatdan quyidagicha tasniflanadi:

-arabcha: *aduv, muxolif*;

-fors-tojikcha: *ag'yor, dushman, raqib*;

-turkiy: *yov*.

Bunday sinonimik qatorlar shoirga takrordan qochish, ma'no nozikliklarini berish va nazm tilining rang-barangligini ta'minlash imkonini beradi. Xuddi shu xususiyat *lashkar* – *sipoh* – *suvori* hamda *tig'* – *o'q* – *kamon* qatorlarida ham kuzatiladi.

“Devon”da *qumri, to’ti, bulbul, hayvon, o’rgamchi, it, sor, parvona, ohu, qush, andalib, maymun* kabi zoonimlar uchraydi. Mazkur birliklar o’zining bevosita zoologik ma’nosidan tashqari, insonning muayyan xususiyatlarini ifodalovchi metaforik birliklar sifatida namoyon bo’ladi.

Masalan:

*Siz kibi bexor gulni istabon shomu sahar,
Bordurur Mirzoyi mahzun, andalibi zoringiz.*

Bu o’rinda “*andalib*” shoirning o’zini, uning yor visoliga intiluvchi va iztirob chekayotgan holatini ifodalovchi obrazga aylangan.

Ya’ni:

*Gar takallum aylasang, kulbam aro kelgan chog’i,
To’tiyi nutqingg’a bo’lsun, shakaristonim fido.*

“To’ti” leksemasi inson nutqining shirinligi bilan bog’lanib, go’zal tashbeh hosil qilgan. “*It*” zoonimi esa quyidagi misrada lirik qahramonning holatini kuchaytiruvchi vosita sifatida qo’llangan:

*Bo’lubman telba itlardek visoling justijo’ aylab,
Yurak-bag’rim kabobu, ko’zlarim doim purob aylab.*

Shunday qilib, zoonimlar “Devon”da emotsional-ekspressiv bo’yoqdorlikni kuchaytiruvchi va inson ruhiy holatini obrazli ifodalovchi vosita vazifasini bajargan.

Muhammadrasul Mirzo bayozida *Alloh, Muhammad, Mustafo, Tangri, Xudo, Rab, Yazdon* kabi teonimlar, shuningdek, *Nuh, Kan’non, Iso Masih, Nabi* kabi diniy nomlar qo’llangan. Ular orasida *Alloh* 2, *Muhammad* 10, *Mustafo* 1, *Tangri* 1, *Xudo* 4, *Rab* 20, *Yazdon* 1 marta uchraydi. Teonimlar asarda o’z denotativ ma’nosini saqlab qolish bilan birga, poetik kontekstda madh, murojaat, qiyoslash, ulug’lash va ta’rif vazifalarini ham bajaradi:

*Aningdek podshohidurki, hamdidin bo’lub ojiz,
Nabi-Alloh tilida bo’ldi loahzo sano paydo.*

Alloh teonimi asarning hamd qismida qo’llanib, atoqli ot sifatida namoyon bo’ladi. “*Yo rab*” shaklida esa u murojaat, chaqiriq va hayrat ifodasi sifatida keladi.

Yazdon teonimi *Alloh* nomining sinonimik varianti sifatida bir marta qo’llangan:

*Shoho, sanga yor lutfi Yazdon o’lsun,
Amring’a mute’ barcha sulton o’lsun.*

Muhammad nomining ko’p takrorlanishi esa payg’ambar shaxsiga xos muqaddaslik, ulug’lik va tabarruklik ma’nolarini kuchaytiradi. *Nuh, Iso Masih* kabi nomlardan esa buyuklik va qudratni bo’rttirib ko’rsatish uchun foydalanilgan:

*Turligi gulning xazon olamig’a orzimas,
Subh nuri tun savodi a’zamig’a orzimas,
Nuh umri hosili oxir damig’a orzimas.*

Bu baytda Nuhning uzoq umr ko’rganligi inson umrining nihoyatda qisqaligini ko’rsatish uchun poetik mezon sifatida qo’llangan.

“Devon”da *Naqsh, Talqin, Nasri suvori, Ifor, Suvora, Ushshoq, Peshrav, Saqil, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Sabo, Iroq* kabi musiqiy atamalar mavjud. Ularning qo’llanishi Xorazm musiqiy muhitining shoir ijodiga ta’sirini ko’rsatadi.

*Gah “Naqsh”, gah “Taronai talqin”lar surud,
Aylab ko’ngullar oynasidin ketur g’ubor.*

Bu baytda “naqsh” va “talqin” bir vaqtning o‘zida ham musiqiy atama, ham lug‘aviy ma’nosi bilan poetik mazmun yaratadi. “Naqsh”ning bezak ma’nosi ko‘ngilni bezash, “talqin”ning anglatish va tushuntirish ma’nolari esa ruhiy poklanish mazmuni bilan uyg‘unlashadi.

Quyidagi baytda esa “Ushshoq” musiqiy termin sifatida qo‘llanishi bilan birga, “oshiq” ma’nosini ham uyg‘otadi:

*“Taronai suvora” soz etib, “Ushshoq” ahlin qil,
Kamandi tor sozingg‘a asiru muftalo hofiz.*

Demak, musiqiy terminlar shoir ijodida terminologik ma’nodan badiiy-obrazli ma’noga ko‘chib, ko‘pqatlamli poetik mazmun hosil qilgan.

Mirzo bayozida *quyosh, kun, oy, mehr, osmon, sipehr, gardun, falak, yer, zamin, oftob, kavokib* kabi kosmonimlar faol qo‘llangan. Jumladan, *quyosh* 44, *kun* 136, *osmon* 7, *gardun* 20, *falak* 25, *yer* 264, *oftob* 12 marta qo‘llangan.

Kosmonimlarning katta qismi o‘zining bevosita astronomik ma’nosida emas, balki ko‘chma ma’noda ishlatilgan. *Quyosh, oy, osmon, falak, gardun* singari birliklar mumtoz she’riyat an’analarga xos tarzda yorning husni, baxt, davlat, ulug‘lik, taqdir yoki insonning ruhiy holatini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Shu jihatdan kosmonimlar ham “Devon”ning obrazlilik tizimida muhim o‘rin egallaydi. Ularning poetik vazifasi tabiat manzarasini berishdan ko‘ra, lirik qahramonning ichki kechinmalarini tashqi olam obrazlari orqali ifodalashga ko‘proq yo‘naltirilgan.

Xulosa. Muhammadrasul Mirzoning “Devon”i leksik tarkibining tahlili shuni ko‘rsatadiki, unda qo‘llangan tematik guruhlar shoirning individual poetik uslubini shakllantirishda muhim lingvopoetik vosita vazifasini bajargan.

Antroponimlar asosan tarixiy-adabiy shaxslarni nomlash, adabiy an’anani davom ettirish va shoirning estetik idealini ifodalash bilan birga, uslubiy-ekspressiv vazifani ham bajargan. Ayniqsa, Navoiy nomining takroriy qo‘llanishi Mirzo ijodida Navoiy an’alarining muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.

Toponimlar real geografik nom sifatidagi ma’nosidan tashqari, go‘zallik, rang, husn va boshqa poetik belgilarni ifodalovchi tashbeh hamda metafora vositasiga aylangan. Harbiy atamalar esa lirik matnda real jangovar mazmundan uzoqlashib, yor-ag‘yor munosabatlarini, ruhiy qarama-qarshiliklarni va lirik qahramonning kechinmalarini ifodalashga xizmat qilgan. Ularning sinonimik qatorlarda qo‘llanishi esa nazm tilining rang-barangligini ta’minlagan.

Zoonimlar insonning holati, xususiyati va kechinmalarini obrazli ifodalashda faol ishtirok etgan. Teonimlar diniy mazmun bilan birga, madh, murojaat, qiyoslash va ulug‘lash kabi poetik vazifalarni bajargan. Musiqiy atamalar esa Xorazm musiqiy muhitining badiiy matndagi aksini ko‘rsatib, o‘z lug‘aviy va terminologik ma’nolari asosida yangi poetik mazmunlar hosil qilgan. Kosmonimlar esa lirik qahramonning ichki holatini tashqi olam obrazlari orqali ifodalashning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘lgan.

Umuman, “Devoni Mirzo” leksikasidagi mazkur birliklar shoirning so‘z tanlash mahorati, mumtoz adabiy an’analarga munosabati va badiiy tafakkurining o‘ziga xosligini namoyon etadi. Ularning aksariyati nominativ vazifadan ko‘ra kengroq – obraz yaratish, ko‘chma ma’no hosil qilish, pragmatik semani faollashtirish va emotsional-ekspressiv ta’sirni kuchaytirish vazifalarini bajargan. Shu bois “Devoni Mirzo” tilini lingvopoetik jihatdan tadqiq etishda mazkur leksik qatlamlarni alohida o‘rganish shoir individual uslubining muhim qirralarini ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Абдиев А.Т. “Алпомиш” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик

хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – Б. 11.

2. Абулхайров М. “Девони Мунис” тилининг лексик қатламлари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 229 б.

3. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – 24 б.

4. Сайидов Ё. Фитрат бадий асарлари лексикаси: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2001.

5. Фозилов Э. Қадимги ёдгорликларда сон категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 4-сон. – Тошкент, 1963. – Б. 12-21.

6. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1989. – 436 с.

7. Умаров Э. XV аср ўзбек тилида унлилар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. 6-сон. – Б. 45–46.

8. Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои: Автореф. дисс....канд. филол. наук. – Тошкент, 1968. – 18 с.

9. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: филол. фан. номз... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – 24 б.

ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО РОМАНА К. СИМОНОВА «СОЛДАТАМИ НЕ РОЖДАЮТСЯ»: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Юлдашева Лайло Улугбековна

старший преподаватель

Каршинский государственный университет

layloy621@gmail.com

[УДК 811.161.1'373.2](#)

Аннотация. Статья посвящена изучению ономастического пространства романа К. М. Симонова «Солдатами не рождаются» (1963-1964) – второй книги трилогии «Живые и мёртвые» – в сопоставлении с первой книгой. Цель работы – провести структурно-семантический анализ онимов, функционирующих в тексте, определить принципы номинации и их художественные функции. Анализируются антропонимы (имя, отчество, фамилия, прозвище, звание и должность как формы именования), имена исторических лиц и топонимы; на материале начальных глав обеих книг сопоставлены соотношение именованных и безымянных персонажей, состав, структура и функции топонимов. Установлено, что для первой книги характерны дефицит личных имён и подача топонимов в виде неустойчивого «маршрута», для второй – чёткое расслоение форм именования и упорядочение топонимов в единую стратегическую схему. Оппозиция «свой-чужой» рассмотрена на примере именования немецких персонажей: показано, что отсутствие отчества в немецкой антропонимической системе является нормой национальной системы, тогда как авторская семантика проявляется в сознательном умолчании имён, использовании этнонима «немец», этикетных формах обращения («господин генерал» - «товарищ генерал»).

Ключевые слова: ономастическое пространство, антропонимика, поэтонимология, К. Симонов, «Солдатами не рождаются», «Живые и мёртвые», Сталинград, формы именования, оппозиция «свой - чужой», военная проза.

K. SIMONOVNING «ASKARLAR TUG‘ILMAYDI» ROMANI ONOMASTIK MAKONI: TARKIBIY- SEMANTIK TAHLIL

Annotatsiya. Maqolada K. M. Simonovning “Tiriklar va oʻliklar” trilogiyasining ikkinchi kitobi – “Askarlar tugʻilmaydi” (1963-1964) romanidagi onomastik makon trilogiyaning birinchi kitobi bilan qiyosan oʻrganiladi. Tadqiqotning maqsadi – asar matnida qoʻllangan onomastik birliklarning tarkibiy-semantik tahlilini oʻtkazish, ularning nominatsiya tamoyillari va badiiy vazifalarini aniqlashdan iborat. Antroponimlar (ism, otasining ismi, familiya, laqab, harbiy unvon va lavozim shaklidagi nomlar), tarixiy shaxslar nomlari va toponimlar tahlil qilinadi; ikkala kitobning boshlangʻich boblari misolida nomi berilgan va nomsiz qoldirilgan personajlar nisbati, joy nomlarining tarkibi, tuzilishi va vazifalari qiyoslanadi. Birinchi kitobda shaxs nomlarining kamligi va joy nomlarining beqaror «yoʻnalish» shaklida berilishi, ikkinchi kitobda esa nomlash shakllarining aniq tabaqalanishi va toponimlarning yagona strategik xaritaga uyushishi aniqlandi. “Oʻz-begona” oppozitsiyasi nemis personajlarini nomlash misolida koʻrib chiqiladi: nemis antroponimik tizimida otasining ismi boʻlmasligi milliy tizim meʼyori hisoblanadi, muallif semantikasi esa nomni ataylab keltirmaslikda, etnonim («nemis»), unvon va murojaat shakllarida (“janob general” – “oʻrtoq general”) namoyon boʻladi.

Kalit soʻzlar: onomastik makon, antroponimika, poetonimologiya, K. Simonov, “Askarlar tugʻilmaydi”, “Tiriklar va oʻliklar”, Stalingrad, nomlash shakllari, “oʻz-begona” oppozitsiyasi, harbiy nasr.

THE ONOMASTIC SPACE OF K. SIMONOV'S NOVEL “OLDIERS ARE NOT BORN”: STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS

Yuldasheva Laylo Ulugbekovna

Karshi State University

Senior Lecturer

Annotation. The article examines the onomastic space of K. M. Simonov's novel “Soldiers Are Not Born” (1963–1964), the second book of the trilogy “The Living and the Dead”, in comparison with the first book. The aim of the work is to carry out a structural and semantic analysis of the onyms used in the text and to determine the principles of nomination and their artistic functions. The study analyzes anthroponyms (given name, patronymic, surname, nickname, and forms of naming by rank and position), the names of historical figures, and toponyms; on the material of the opening chapters of both books, the ratio of named and unnamed characters and the composition, structure and functions of place names are compared. The first book is characterized by a scarcity of personal names and by toponyms presented as an unstable “route”, whereas the second shows a clear stratification of naming forms and arranges toponyms into a single strategic map. The “own – alien” opposition is considered through the naming of German characters: the absence of a patronymic in the German anthroponymic system is shown to be a norm of the national system, while the author's semantics is revealed in the deliberate omission of names, in the use of the ethnonym “German”, and in forms of address (“Herr General” vs. “comrade general”).

Keywords: onomastic space, anthroponymics, poetonymology, K. Simonov, “Soldiers Are Not Born”, “The Living and the Dead”, Stalingrad, forms of naming, “own - alien” opposition, war prose.

Введение. Роман «Солдатами не рождаются» (1963-1964) – вторая книга трилогии К. М. Симонова «Живые и мёртвые» [6; 7]. Если первая книга, основанная на фронтовых записях автора 1941 года [8], охватывает первые месяцы войны от июня 1941 года до контрнаступления под Москвой, то действие второй сосредоточено вокруг Сталинградской битвы и жизни тыла. Сталинград стал пространственно-временной осью романа и дал автору богатый ономастический материал: реальные топонимы, имена исторических лиц и вымышленные имена героев существуют в тексте рядом и взаимно удостоверяют друг друга.

Под ономастическим пространством принято понимать совокупность собственных имён всех разрядов, употребляемых данным народом в определённый период [9; 5]. По аналогии ономастическим пространством художественного произведения мы называем совокупность содержащихся в нём поэтонимов -собственных имён, функционирующих по законам художественного текста [11]. Для военной прозы симоновского типа характерна двуплановость этого пространства: реальные онимы (топонимы, имена военачальников) выполняют документирующую функцию, вымышленные (имена героев) – характерологическую и композиционную, причём граница между планами подвижна.

Творчество Симонова, включая трилогию, рассматривалось в монографиях И. Л. Вишневской [1], Л. А. Плоткина [4], Л. А. Финка [10], Л. И. Лазарева [2] и в современных статьях [12]; в этих работах анализируются главным образом проблематика, образная система и поэтика произведения. По доступным нам данным, ономастика романа «Солдатами не рождаются» и её соотношение с ономастикой первой книги трилогии не становились предметом специального изучения.

Цель работы – выявить структуру и функции ономастического пространства романа «Солдатами не рождаются» в сопоставлении с первой книгой трилогии. Задачи: описать формы именования персонажей; рассмотреть способы введения в текст исторических имён; охарактеризовать топонимикон романа; сопоставить обе книги по частотности, структуре и функциям антропонимов и топонимов; проанализировать оппозицию «свой-чужой», разграничив особенности национальных антропонимических систем и собственно авторскую семантику.

Материалом послужили тексты первых двух книг трилогии по изданию 1989 года [6; 7]. Применялись контекстуальный и структурно-семантический анализ, сопоставительный метод и элементы количественного подсчёта. Количественные данные (табл. 1) получены на пилотной выборке -начальных главах обеих книг (кн. 1, гл. 1; кн. 2, гл. 1), которые вводят читателя в мир романа и задают «норму» именования; для качественного анализа привлекались также эпизоды других глав (кн. 2, гл. 16, 39, 40). Выборка не претендует на статистическую репрезентативность: выявленные закономерности следует рассматривать как рабочую гипотезу, подлежащую проверке сплошным подсчётом по всему тексту. Ссылки на романы даны по книгам и главам издания [6; 7].

Главная часть. 1. Антропонимический уровень ономастического пространства романа. Русская антропонимическая модель трёхчленна: [имя + отчество + фамилия]; отчество -исторически сложившийся и обязательный в официальной сфере элемент именования [13]. В тексте романа реализуются разные варианты и усечения этой модели, и выбор варианта сообщает читателю о статусе персонажа и характере отношений между говорящими. Полная формула используется, когда повествование переходит от событий к биографии героя: так автор называет начальника штаба дивизии – Геннадий Николаевич Пикин (кн. 2, гл. 1); в динамике действия тот же персонаж именуется «Пикин» или

«полковник Пикин». Двучленная форма [имя + отчество] служит знаком равенства и доверия: Серпилин и его ближайшие сослуживцы называют друг друга «Фёдор Фёдорович», «Матвей Ильич» (кн. 2, гл. 1), «Константин Прокофьевич» (кн. 2, гл. 39); Синцов говорит об «Иване Авдеиче», а в обиходе отчество превращается в бытовое имя – «Авдеич» (кн. 2, гл. 39). Официальная субординация, напротив, выражается формулой [обращение + звание или должность]: «товарищ командующий», «товарищ комдив», «товарищ генерал», «товарищ капитан», «товарищ лейтенант» (кн. 2, гл. 1, 39).

Центральная фигура романа – Фёдор Фёдорович Серпилин (в первой книге – комбриг, во второй – командир дивизии, а затем начальник штаба армии). Совпадение имени и отчества отражает распространённую русскую традицию наречения сына в честь отца и само по себе не может считаться авторским приёмом «тавтологической номинации»: смысловую нагрузку форма «Фёдор Фёдорович» получает лишь в контексте – в противопоставлении дружеского обращения официальным формулам «товарищ командующий» и «товарищ генерал». Столь же осторожно следует относиться к этимологическим толкованиям. Происхождение имени Фёдор (греч. «теос дорон» – «дар Бога») и предполагаемая связь фамилии со словом «серб» сами по себе не доказывают авторского замысла: в отличие от «говорящих» имён классицизма, Симонов в рассмотренных нами эпизодах не эксплицирует мотивировку имён героев, и приписывать им символический смысл без опоры на текст методологически рискованно.

Именная динамика главного героя заключена не в изменении его «имени», а в смене формул обращения при неизменной авторской номинации. В повествовании Синцов остаётся «Синцовым» в обеих книгах. Но в первой книге он «политрук Синцов» (так он аттестует себя, обращаясь к бригадному комиссару) и «Ваня» для жены (кн. 1, гл. 1), а во второй – «комбат» (так обращается к нему Пикин) и «товарищ капитан» (кн. 2, гл. 39). Смена формул фиксирует переход героя от политической и газетной работы к строевой должности. Личный регистр при этом сохраняется: в пределах одного эпизода Синцов думает о военвраче Овсянниковой то официально – «военврач Овсянникова» (в просьбе, которую он передаёт бойцу), то интимно – «Таня» (кн. 2, гл. 39).

Показательны и именованья, связанные с изменением статуса. В новогодней сцене (кн. 2, гл. 1) зафиксировано переименование должности: после приказа о единоначалии комиссар дивизии Бережной стал замполитом, но Серпилин по привычке обращается к нему «комиссар» и чувствует, что Бережному жаль «с юности привычного и доброго слова». Название должности выступает здесь не формальным ярлыком, а носителем эмоциональной и исторической памяти. Иную грань именованья открывает фамилия: в разговоре о гибели сына Серпилин оговаривает, что тот «не мою фамилию носил» (кн. 2, гл. 39); по данным [12], усыновлённый Серпилиным Вадим в годы репрессий принял фамилию родного отца. Смена фамилии становится знаком разрыва родства и нравственного выбора. Наконец, имя Таня носят и потерянная дочь Синцова (кн. 1, гл. 1), и военврач Овсянникова – одна из трёх центральных героев второй книги наряду с Синцовым и Серпилиным [12]; вопрос о художественной мотивированности этого совпадения требует отдельного изучения.

2. Исторические имена в художественном пространстве романа.

Историческая реальность входит в роман прежде всего через имена, но способ их введения заслуживает внимания. В рассмотренных эпизодах реальные лица названы не в авторском повествовании, а в речи и мыслях вымышленных героев. О приказе маршала Тимошенко шёпотом сообщает комендант Борисова (кн. 1, гл. 1); о Жукове Серпилин вспоминает как об участнике анекдота (его водителя сослуживцы подбивали спросить, когда

кончится война); Сталин присутствует как автор июльского приказа «Ни шагу назад!», который читали перед строем, и как предмет оценки Пикина, говорящего о «железной выдержке» вождя (кн. 2, гл. 1); о Паулюсе, которого должны привезти в Москву, любопытствует подчинённый Серпилина (кн. 2, гл. 40). Историческое лицо предстаёт, таким образом, через «чужую речь» -слух, анекдот, приказ, бытовой вопрос, что создаёт эффект документальности без нарушения границы между документом и вымыслом. Наблюдение сделано на ограниченном материале и не означает, что в других эпизодах трилогии исторические фигуры не могут быть показаны иначе.

Одно и то же историческое имя служит и средством характеристики говорящего. Для Пикина имя Сталина связано с «железной выдержкой», а в мыслях Серпилина, которые не произносятся вслух, оно соединено с сознанием того, что вера Сталина в невозможность войны была «слепой» (кн. 2, гл. 1): публичный и скрытый регистры оценки одного имени различают героев. Меняется и функция имени врага. В первой книге имя Гитлера -часть паники первых дней: «Что я вам, Гитлер?» – выкрикивает один из задержанных (кн. 1, гл. 1). Во второй книге то же имя появляется в бюрократически точном контексте: Гитлер по радио присвоил одному из окружённых звание генерала (кн. 2, гл. 39). Из фигуры панического воображения противник превращается в источник административных решений.

Особую группу образуют исторические имена, перешедшие в прозвища. Начальника штаба дивизии Пикина – бывшего штабс-капитана старой армии -в дивизии дразнят «Врангелем» (кн. 2, гл. 1); в тексте фигурирует «декабрист» Завалишин (кн. 2, гл. 39), прозвище которого, по-видимому, опирается на созвучие с фамилией реального декабриста Д. И. Завалишина. Такие прозвища выполняют сразу две функции: свёрнутой характеристики и проверки границы «своего» – имя белого генерала прилагается к человеку, безусловно принадлежащему к «своим».

3. Топонимический уровень ономастического пространства.

Топонимикон романа складывается из нескольких пластов. Первый – собственно сталинградский: Сталинград, Волга, Мамаев курган, площадь Павших борцов. Второй – «карта большой войны», которую командир удерживает в сознании: в новогоднюю ночь Серпилин мысленно охватывает весь фронт – юг, степи на полдороге к Ростову, Тацинскую, Воронежский фронт у Черткова и Миллерова; Заволжье и одноколейная ветка от Красного Кута на Эльтон – это глубокий тыл с госпиталями, а зачитываемая вслух сводка добавляет Верхний и Средний Дон, Калитву и Чир (кн. 2, гл. 1). Третий пласт – тыл и столица: Москва, голос которой слышен по радио (бой часов, Красная площадь; кн. 2, гл. 1), а также Ташкент, где разворачиваются тыловые эпизоды романа.

Топоним «Сталинград» несёт особую смысловую и идеологическую нагрузку. Он выступает метонимическим заместителем всей войны: «Война в Сталинграде кончилась» (кн. 2, гл. 39). Его статус признаёт и противник -в речи немецкого генерала звучит «сталинградский ад» (там же): для обеих сторон имя города является знаком предельного испытания. Функция памяти реализуется в микротопонимах: размышляя о том, где похоронят погибшего Левашова, Синцов вспоминает «площадь Павших борцов», на которой тот хотел похоронить комбата Поливанова (кн. 2, гл. 39); в другом эпизоде Синцов говорит, что в Сталинграде ротой два дня наступал на Мамаев курган (кн. 2, гл. 16) – топоним закрепляет личный боевой опыт героя в общей памяти о битве.

4. Сопоставление именных систем первых двух книг трилогии: частотность, структура, функции.

Тезис о движении от «хаоса» к «упорядоченности» нуждается в проверке на материале текстов. Для этого сопоставлены начальные главы обеих книг (кн. 1, гл. 1 и кн. 2, гл. 1), в которых читатель впервые знакомится с миром каждого романа. Результаты подсчёта представлены в таблице 1.

Таблица 1. Имена и топонимы в начальных главах двух романов трилогии (пилотная выборка)

Показатель	«Живые и мёртвые», кн. 1, гл. 1	«Солдатами не рождаются», кн. 2, гл. 1
Вымышленные персонажи, названные собственным именем	8	10
Персонажи, обозначенные только званием, должностью, профессией или внешним признаком	не менее 35	10
Доля именованных среди всех учтённых персонажей	не более 19 %	50 %
Исторические и культурно-исторические имена	4: Тимошенко, Самсонов, Гитлер, Чапаев	2: Сталин, Жуков (и прозвище «Врангель»)
Преобладающая форма именования персонажей	[звание / должность]; [имя] в семейном кругу	все формы: [И + О + Ф], [И + О], [Ф], [звание / должность], прозвище
Различные топонимы (с гидронимами, регионимами, одонимами)	30	18
Самый частотный топоним	Гродно (более 20 употреблений)	Сталинград (12 с производными)
Организация топонимов	линейный маршрут; статус («наш» / занят противником) неустойчив	иерархическая схема: фронт -глубокий тыл -столица; статус определён
Ведущая функция	идентификация, ориентировка, поиск	характеристика, иерархия, символ и память

Примечание. Подсчёт выполнен по тексту издания [6; 7]. К безымянным отнесены отдельные лица, обозначенные только званием, должностью, профессией или внешним признаком (комендант, шофёр, капитан-артиллерист, военюрист второго ранга и т. п.); собирательные обозначения («красноармейцы», «командиры полков») не учитывались. Топонимы считались как различные названия; наименования воинских объединений (Западный фронт, Воронежский фронт и др.) в их число не входят.

Частотность и структура антропонимов. В первой главе «Живых и мёртвых» собственным именем названы лишь восемь вымышленных персонажей, причём пятеро из них принадлежат семье героя (Синцов, Маша, дочь Таня, Татьяна Степановна, Артемьев): мир имён -это частный мир, тогда как публичное военное пространство населено фигурами, обозначенными званием, должностью или внешним признаком (комендант, капитан-

артиллерист, военюрист второго ранга, лысый танкист и т. п.). Имя оказывается дефицитным ресурсом: случайный спутник Синцова, артиллерийский капитан, остаётся безымянным и исчезает из повествования («Синцов его больше никогда не видел»), а отсутствие документов, то есть удостоверенного имени, оборачивается угрозой расстрела – «Нету у меня документов!» - кричит задержанный. В первой главе «Солдатами не рождаются», напротив, имя имеет каждый второй из упомянутых персонажей, причём все действующие лица сцены (Серпилин, Пикин, Бережной, Барабанов, ординарец Птицын) названы по имени; безымянными остаются лишь те, кто упомянут в воспоминаниях и пересказах (водители, офицеры связи, жена Пикина).

Различна и структура именования. В первой книге преобладает формула [звание / должность], реже дополняемая фамилией («политрук Зотов», «полковник Полюнин»), и интимная форма [имя] («Ваня», «Маша») в семейном кругу. В начальной главе второй книги сосуществуют все уровни – полное имя, двучленная форма [имя + отчество], фамилия, прозвище («Врангель»), звание и должность, и каждый из них закреплён за определённой ситуацией общения. Соответственно различаются и функции: в первой книге имя служит прежде всего целям идентификации и поиска (чьё имя подтверждено документом, кто найден или потерян), во второй - характеристике, иерархии и социальной памяти.

Частотность, структура и функции топонимов. Количественное соотношение здесь обратное: в первой главе первой книги встречаются 30 различных топонимов, в первой главе второй - 18. Различие объясняется сюжетом: первая глава - это путь героя через десятки станций и городов (из Симферополя через Москву, Борисов и Оршу к Могилёву), вторая - одна ночь на одном участке фронта. Поэтому на «хаос» и «порядок» указывает не число топонимов, а их организация. В первой книге топонимы образуют линейный маршрут с неустойчивым статусом: слухи о том, что «Минск по-прежнему в наших руках» или что Борисов уже взят, сменяют друг друга; местоположение штаба обозначается расстоянием и ландшафтом («тринадцатый километр, в лесу»); самый частотный топоним главы – Гродно (более 20 употреблений) – не пункт маршрута, а недостижимое место, где осталась семья Синцова. Во второй книге топонимы складываются в иерархическую схему: ближняя зона (Сталинград, кольцо окружения), дальние участки фронта (Тацинская, Миллерово, Чертково, Ростов), глубокий тыл (Красный Кут – Эльтон, Заволжье), столица (Москва); самым частотным оказывается общественно значимое имя – Сталинград (12 употреблений вместе с производными). Функция топонима меняется соответственно: от ориентира и предмета поиска – к элементу общей картины войны, символу и месту памяти.

Оппозиция «беспорядок -порядок» присутствует и в самом тексте. В первой книге в ночном разговоре на станционных путях констатируют: «Удивительно много беспорядка!» (кн. 1, гл. 1); во второй Серпилин вспоминает переправу через Дон, где вместо ожидавшегося «бедлама» оказался «порядок», наведённый Пикиным (кн. 2, гл. 1). Таким образом, противопоставление «хаос-упорядоченность» не навязано тексту исследователем, а проговорено самим автором, и ономастическая картина (дефицит имён и неустойчивый маршрут -иерархия форм именования и единая схема) выступает его иконическим выражением.

Следует учитывать три ограничения. Во-первых, сопоставляются экспозиционные главы с разной сюжетной ситуацией: поток беженцев и отпускиников -и закрытый круг штаба; часть различий обусловлена ситуацией, а не «ономастической политикой» автора, хотя сама эта обусловленность является способом изображения: плотность именования служит

иконическим знаком состояния военного мира. Во-вторых, «порядок» второй книги не абсолютен: в воспоминаниях об отступлении лета 1942 года хаос возвращается, а упорядочивание начинается уже внутри первой книги – по мере перехода от первых дней войны к обороне и контрнаступлению под Москвой (гипотеза, требующая проверки на материале её поздних глав). В-третьих, пилотный характер выборки не позволяет делать выводы о частотности отдельных онимов во всём тексте: сплошной подсчёт – задача дальнейшего исследования.

5. Семантическая оппозиция «свой-чужой» в ономастическом пространстве романа.

Оппозиция «свой-чужой» – универсальный механизм культурной семиотики: граница семиосферы разделяет «своё» и «чужое» пространство [3]. В военной прозе она приобретает предельную остроту и неизбежно отражается в именовании. Тема неоднократно проговаривается героями. В первой книге Синцов видит деревенское кладбище, земля которого «не имела права стать чужой» (кн. 1, гл. 1); во второй признаётся: «За свое держаться научились, а как чужое брать – еще только примеривались» (кн. 2, гл. 16). Между этими высказываниями лежит путь от защиты «своего» к овладению «чужим». Показательно, что в первой книге граница между «своим» и «чужим» нестабильна: уже в первой главе жена смотрит на Синцова «как на чужого», слухи делают один и тот же город то «нашим», то захваченным врагом, а потеря документов превращает «своего» в подозреваемого диверсанта (кн. 1, гл. 1).

Прежде всего необходимо разграничить два плана – национальную антропонимическую систему и авторскую семантику. Русская модель трёхчленна, и отчество входит в неё как обязательный элемент [13]. Немецкая модель – [имя (имена) + фамилия]: отчество в неё не входит, отцовское имя отразилось лишь в наследственных патронимических фамилиях (типа Petersen), а не в самостоятельном элементе именовании [14]. Поэтому отсутствие отчества у немецких персонажей – норма национальной системы, и толкование его как знака «неполноты» или «нечеловечности» образа методологически несостоятельно: оно переносит русскую модель на иную антропонимическую систему. Авторская семантика обнаруживается там, где писатель делает выбор в пределах нормы или нарушает её.

Показательна сцена капитуляции окружённого корпуса (кн. 2, гл. 39). Во-первых, автор применяет умолчание: Серпилин «выслушал фамилии, звания и должности всех трех генералов», но в тексте фамилии не названы; командир корпуса обозначен как «немец», «генерал-лейтенант», «командир немецкого корпуса». Во-вторых, коллективное обозначение вытесняет индивидуальное: «те самые немцы» – думает Синцов; исторически значимое имя (Паулюс, кн. 2, гл. 40) и безымянный «немец» разведены по разным уровням – истории и непосредственного опыта. В-третьих, национально-культурная граница кодируется этикетными формулами: немец говорит о «господине генерале» и обращается к «господам офицерам», тогда как для полковника Картунова Серпилин – «товарищ генерал»; одно и то же лицо в одной сцене оказывается и «господином», и «товарищем», а сам Серпилин называет происходящее соблюдением этикета. Безымянность при этом не равна обезчеловечиванию: немецкий генерал показан выдержанным человеком, чьё поведение способно вызвать уважение, но остаётся в тексте типом, а не лицом.

Безымянность, однако, не совпадает с национальной границей. В той же главе безымянным остаётся «внутренний чужой» – полковой комиссар, которого ненавидел Левашов: он обозначен лишь званием и внешними приметами (толстомордый, в белом полубубке). И напротив, собирательное наименование не всегда принадлежит врагу: в

шутливом распоряжении Серпилина советские бойцы названы «славянами». Следовательно, граница «свой -чужой» в ономастике романа проходит не по линии «русское-иностранное» (и тем более не по наличию или отсутствию отчества), а по линии нравственно-идеологического выбора, который кодируется способом именования: в рассмотренных эпизодах полное имя, биография и прозвище принадлежат «своим», умолчание, звание и этноним-«чужим». В первой книге эта граница ещё нестабильна, во второй она закреплена этикетом и системой именования.

Результаты. Структурно-семантический и сопоставительный анализ ономастического пространства романа «Солдатами не рождаются» позволяет сформулировать следующие результаты.

Ономастическое пространство романа включает три основных уровня: антропонимический (формы именования персонажей: имя, отчество, фамилия, прозвище, звание и должность), уровень исторических имён (имена реальных лиц) и топонимический; их структурирует оппозиция «свой -чужой».

Именная динамика героев выражена не изменением авторской номинации, а сменой формул обращения: Синцов – «политрук» и «Ваня» в первой книге, «комбат» и «товарищ капитан» во второй; Серпилин – от «комбрига» к «товарищу генералу»; смена названия должности (комиссар-замполит) несёт эмоциональную и историческую память.

Сопоставление начальных глав обеих книг показало: доля персонажей, названных собственным именем, возрастает с не более чем 19 % (8 из 43 и более) до 50 % (10 из 20); все действующие лица сцены во второй книге именованы; формы именования расслаиваются, и каждая закрепляется за ситуацией общения. Число различных топонимов в первой главе первой книги больше (30 против 18), однако организация противоположна: линейный маршрут с неустойчивым статусом и частный по смыслу доминантный топоним (Гродно) сменяются иерархической схемой фронта и тыла и общественно значимым доминантным топонимом (Сталинград).

Реальные имена вводятся преимущественно через «чужую речь» (слух, анекдот, приказ, бытовой вопрос), что обеспечивает документально-художественный синтез; одно и то же историческое имя служит характеристикой говорящего.

Топоним «Сталинград» приобретает статус символа: он замещает войну в целом, признаётся символом и противником; в микротопонимах (площадь Павших борцов, Мамаев курган) реализуется функция памяти.

Оппозиция «свой-чужой» реализуется в именовании не через «дефицит» отчества у немцев (это норма немецкой антропонимической системы), а через умолчание имени, замену его этнонимом и званием, этикетные формулы «господин» – «товарищ»; она не совпадает полностью с национальной границей (безымянен и «внутренний чужой»), в первой книге нестабильна, во второй закреплена.

Обсуждение. Сопоставление первых глав «Живых и мёртвых» и «Солдатами не рождаются» подтверждает, что динамика от «хаоса» к «упорядоченности» имеет в ономастике текстуальные основания: она проговорена героями («Удивительно много беспорядка!» – «порядок» на переправе) и выражается измеримыми различиями в доле именованных персонажей, структуре форм именования и организации топонимов. Это соответствует общей нарративной логике трилогии: от отступления к перелому, от дезориентации к осознанию.

Полученные результаты согласуются с распространённой в критике оценкой второй книги как наиболее совершенной в трилогии (о позиции Л. А. Финка см.: [12]): структурированность именного пространства можно рассматривать как один из показателей художественной зрелости замысла. Одновременно уточняется методологическая сторона анализа: интерпретация имён должна опираться на разграничение национальной нормы (например, отсутствие отчества у немцев) и авторского выбора (умолчание, этикетные формулы, выбор формы обращения).

Необходимо учитывать ограничения исследования. Во-первых, количественные данные получены на пилотной выборке (две начальные главы) и подлежат проверке сплошным подсчётом; различия частично обусловлены сюжетной ситуацией глав. Во-вторых, за рамками анализа остались прагматонимы -названия оружия и техники, функционирующие в тексте («катюши», «ванюши», «максим», «виллис», «эмка», «Юнкерсы»), -заслуживающие отдельного рассмотрения. В-третьих, перспективны сопоставление с третьей книгой трилогии («Последнее лето») и с произведениями других авторов о Сталинградской битве.

Выводы. Ономастическое пространство романа К. М. Симонова «Солдатами не рождаются» представляет собой многоуровневую систему, в которой антропонимы, исторические имена и топонимы организованы оппозицией «свой-чужой» и отражают идейно-художественный замысел произведения.

Сопоставление с первой книгой трилогии на материале начальных глав показало, что переход от «хаоса» к «упорядоченности» выражается в росте доли именованных персонажей (с не более чем 19 % до 50 %), расслоении форм именования и превращении линейного, неустойчивого маршрута топонимов в иерархическую схему фронта и тыла с общественно значимой доминантой (Сталинград).

Разграничение национальной антропонимической нормы и авторской семантики позволило уточнить трактовку «чужого»: он маркируется не отсутствием отчества, а умолчанием имени, этнонимом, званием и этикетными формулами при сохранении человеческого достоинства персонажа; безымянным может быть и «внутренний чужой».

Дальнейшее изучение ономастики симоновской прозы требует сплошного подсчёта онимов по всем трём книгам и включения прагматонимов; тыловые топонимы трилогии (Москва, Ташкент) открывают перспективу компаративных исследований русской и узбекской военной литературы.

Литература

1. Вишневская И. Л. Константин Симонов: очерк творчества. – М.: Советский писатель, 1966. – 184 с.
2. Лазарев Л. И. Константин Симонов: очерк жизни и творчества. – М.: Художественная литература, 1985.
3. Лотман Ю. М. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992). – СПб.: Искусство-СПБ, 2000.
4. Плоткин Л. А. Литература и война: Великая Отечественная война в русской и советской прозе. – Л.: Советский писатель, 1967. – 358 с.
5. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
6. Симонов К. М. Живые и мёртвые: роман в 3 кн. Кн. 1: Живые и мёртвые. – М.: Художественная литература, 1989. – 477 с.
7. Симонов К. М. Живые и мёртвые: роман в 3 кн. Кн. 2: Солдатами не рождаются. – М.: Художественная литература, 1989. – 733 с.

8. Симонов К. М. Разные дни войны: дневник писателя: в 2 т. – М.: Художественная литература, 1982.
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
10. Финк Л. А. Константин Симонов: творческий путь. – М.: Советский писатель, 1979. – 414 с.
11. Фоякова О. И. Имя собственное в художественном тексте. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 103 с.
12. Хлебцова А. В. «Судьба народная» и «судьба человеческая» в романе К. М. Симонова «Солдатами не рождаются»: сюжетные «перекрёстки» и психологические глубины в структуре образа генерала Серпилина // Наука в мегаполисе, 2021. – № 9 (35). – URL: <https://mgpu-media.ru/issues/issue-35/literary-studies/fate-people.html> (дата обращения: 02.10.2026).
13. Чичагов В. К. Из истории русских имён, отчеств и фамилий (XIV–XIX вв.). – М.: Учпедгиз, 1959. – 128 с.
14. Kunze K. dtv-Atlas Namenkunde: Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998.

ВЕРТИКАЛЬНАЯ И ГОРИЗОНТАЛЬНАЯ ОСИ ДВИЖЕНИЯ В ТОПОНИМИКЕ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Хамраева Маликахон Гайрат кизи

преподаватель

Каршинский государственный университет

malikakhamraeva118@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-9012-1837>

УДК 81'366:811.161.1+811.512.133

Аннотация. В статье сравниваются два типа движения, которые встречаются в географических названиях России и Узбекистана. Первый тип – это горизонтальное движение (путь, дорога). Второй – вертикальное движение (подъём, спуск, восхождение). Для анализа берутся названия рек, гор и сёл. Рассматривается, как в этих названиях передаётся движение и какие культурные смыслы за этим стоят.

Выяснилось, что в русских названиях часто используются глаголы, которые подчёркивают сам процесс перемещения и преодоление трудностей. В узбекских названиях, наоборот, чаще встречаются имена существительные, которые указывают на место, куда идти или откуда двигаться. Эти различия связаны с природой, хозяйством и духовными традициями народов.

Ключевые слова: язык и культура, названия мест, движение вверх и вниз, движение вперёд, русский язык, узбекский язык.

RUS VA O‘ZBEK TILLARI TOPONIMIKASIDA HARAKATNING VERTIKAL VA GORIZONTAL O‘QLARINING LINGVOMADANIY ASPEKTDI TAHLILI

Xamrayeva Malikaxon G‘ayrat qizi

Qarshi davlat universiteti

o‘qituvchi

Annotatsiya. Maqolada Rossiya va O'zbekiston geografik nomlarida uchraydigan harakatning ikki turi qiyoslanadi. Birinchi tur – gorizontal harakat (yo'l, ko'cha) bo'lsa, ikkinchi tur – vertikal harakat (ko'tarilish, tushish, yuqoriga chiqish). Tahlil uchun daryolar, tog'lar va qishloqlarning nomlari olinadi. Ushbu nomlarda harakat qanday ifodalanishi va buning ortida qanday madaniy ma'nolar turgani ko'rib chiqiladi. Ma'lum bo'lishicha, rus nomlarida ko'pincha harakat jarayoni va qiyinchiliklarni yengishni ta'kidlaydigan fe'llar ishlatiladi. O'zbek nomlarida esa, aksincha, ko'proq otlar uchraydi, ular qayerga borish yoki qayerdan harakatlanish kerakligini ko'rsatadi. Bu farqlar xalqlarning tabiati, xo'jaligi va ma'naviy an'analari bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: til va madaniyat, joy nomlari, yuqoriga va pastga harakat, oldinga harakat, rus tili, o'zbek tili.

VERTICAL AND HORIZONTAL AXES OF MOVEMENT IN THE TOPONYMY OF THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES IN THE LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT

Khamraeva Malikakhon Gayrat kizi

Karshi State University

Lecturer

Abstract. The article compares two types of movement found in geographical names of Russia and Uzbekistan. The first type is horizontal movement (path, road). The second type is vertical movement (ascent, descent, climbing). The analysis is based on names of rivers, mountains and villages. The article examines how movement is conveyed in these names and what cultural meanings stand behind them.

It has been found that Russian names often use verbs that emphasise the process of movement itself and overcoming difficulties. Uzbek names, on the contrary, more often contain nouns that indicate the place to go or to move from. These differences are related to nature, economy and spiritual traditions of the peoples.

Keywords: language and culture, place names, movement up and down, forward movement, Russian language, Uzbek language.

Введение. Пространство является одной из фундаментальных категорий человеческого мышления. Его осмысление неизбежно находит отражение в языке, особенно в ономастике. Названия мест хранят память о том, как народ воспринимал и обустроивал мир вокруг себя. Среди всех пространственных ориентиров особо выделяются два направления: горизонтальное и вертикальное. Горизонтальное направление связано с движением по земле – это путь, дорога, течение реки. Вертикальное направление связано с подъёмом и спуском – это горы, холмы, перепады высот. Как отмечает В. А. Маслова, «в топонимии находят отражение не только географические реалии, но и способы концептуализации пространства, свойственные данному этносу» [3, 51]. Автор говорит, что в географических названиях мы находим не просто описание природы. Например, не только «здесь есть река» или «тут гора». В названиях скрыто и то, как народ думает о пространстве, как он его понимает и оценивает. Каждый народ видит мир по-своему, и это видение застывает в названиях. Например, для одного народа важнее всего показать, что здесь трудно идти, нужно преодолевать препятствия. Тогда в названии появятся глаголы движения, приставки *пере-*, *про-* – как в русских названиях Переволока, Вышний Волочёк. Для другого народа важнее указать, куда ведёт дорога или откуда она начинается – тогда в названии будет имя города или ориентир, как в узбекских названиях Buxoro yo'li, Samarqand yo'li.

Методология исследования. В основе нашей работы лежит лингвокультурологический подход. Это значит, что мы рассматриваем географические названия не просто как слова, а как носители культурной памяти народа. Для исследования мы взяли топонимические словари и географические справочники России и Узбекистана. Из них мы отобрали около двухсот названий, которые по смыслу связаны с движением – горизонтальным (путь, дорога, течение реки) и вертикальным (подъём, спуск, вершина, низина). Отбирая названия, мы обращали внимание на два момента: во-первых, на их значение, а во-вторых, на то, как они образованы (какие корни, приставки или суффиксы в них использованы). Сам анализ мы проводили в несколько этапов: сначала просто описывали названия, затем изучали их смысл, а потом сравнивали русские и узбекские варианты между собой. Различия, которые мы обнаружили, мы объясняли через историю и культуру народов, опираясь на труды известных учёных.

Обсуждения и результаты. В лингвокультурологии пространственные концепты традиционно рассматриваются через оппозиции «верх/низ» и «перед/зад». Ю. С. Степанов подчёркивает, что «ось вертикали в русском сознании имеет ярко выраженную ценностную окраску. Верх соотносится с сакральным, а низ с профанным» [6, 102]. Горизонтальная же ось в большей степени связана с темпоральностью и иногда сюжетом жизненного пути. Верх ассоциируется с хорошим, правильным, святым. Например, небеса, рай, Бог — всё это находится наверху. А низ, наоборот, связан с земным, грешным, обыденным. Поэтому, когда русские люди называли гору или возвышенность, они часто вкладывали в это не просто описание рельефа, а некое почтение или даже благоговение. Не случайно многие монастыри и церкви строились на возвышенностях, а их названия (Вознесенское, Взгорье) как будто напоминают о том, что нужно подняться, чтобы приблизиться к Богу.

Что касается горизонтальной оси, то здесь мысль немного другая. Горизонталь – это движение вперёд, вдоль земли. Оно связано со временем и жизнью человека как пути. Когда мы говорим «жизненный путь», мы используем именно горизонтальную метафору. Мы идём по жизни, преодолеваем этапы, движемся от рождения к старости. Поэтому в русских названиях, связанных с дорогами и трактами (Ямская слобода, Сибирский тракт), чувствуется эта связь с судьбой, с движением как частью жизни.

Но для нашего сравнительного анализа важно вот что. Если в русской культуре вертикаль сильно окрашена ценностями (сакральный верх и профанный низ), то в узбекской культуре это может работать иначе. В узбекской традиции, как мы увидим дальше, подъём или спуск часто связаны не с духовным поиском, а с практической необходимостью — добраться до летнего пастбища или спуститься в долину к воде. Там нет такого яркого разделения на «хороший – верх» и «плохой – низ». Вертикаль воспринимается скорее как физическое преодоление ландшафта, а не как моральный выбор.

Таким образом, слова Степанова помогают нам понять, что для русской топонимики вертикаль это целая философия. И сравнивая это с узбекским материалом, мы сможем увидеть, насколько по-разному народы осмысляют одно и то же пространство.

В тюркских языках, в том числе и в узбекском, вертикальная ориентация также присутствует и имеет разные языковые концепты. Однако, согласно Э. Р. Тенишеву, она чаще выполняет утилитарную функцию. То есть «верх маркирует летние пастбища (яйла), низ – зимние стоянки (кишлак), что отражает сезонные миграции скотоводов» [7, 134]. Это различие в мировосприятии непосредственно влияет на способы образования топонимов и даже на их семантику.

Для анализа мы выделяем две группы топонимических объектов:

Горизонтальная ось – названия, содержащие корни и компоненты со значением «путь», «дорога», «течение», «переход через водную преграду» (волок, переправа).

Вертикальная ось – названия, содержащие указания на возвышенность, низину, подъём, спуск, перевал, а также отглагольные формы, передающие действие восхождения или нисхождения.

В русских географических названиях очень много слов, связанных с горизонтальным движением. Поэтому мы встречаем названия рек с корнями -теч-, -ток-. Например, Теча или Быстрица. Кроме того, названия городов и сёл, которые возникли на месте перетаскивания судов между реками – так появились Вышний Волочёк и Волоколамск. Есть и названия, напоминающие о больших дорогах и трактах, например Ямская слобода. Как пишет учёный В. А. Никонов, в основе многих русских названий лежат обычные слова, обозначающие пути сообщения, потому что для людей было важно отмечать, где и как можно передвигаться [4, 89]. Но самое интересное другое: в русских топонимах часто важен не столько сам объект, сколько действие. Например, название Переволока обозначает не конкретное место, а именно процесс – перетаскивание судов. То есть для русской традиции горизонтальное движение – это прежде всего сам путь, его преодоление и направление.

Мы можем выяснить, что в русских географических названиях горизонтальное движение передаётся через глагольные корни и приставки, которые подчёркивают действие, а не место. Для русского человека важно было зафиксировать не столько точку на карте, сколько сам факт перемещения – как люди шли, ехали, перетаскивали суда, преодолевали реки и леса. Это говорит о том, что русская культура воспринимает пространство как путь, который нужно пройти, как процесс освоения и преодоления. Названия типа Переволока или Вышний Волочёк сохранили для нас память о действиях людей, а не просто о географическом объекте. Значит, горизонтальная ось в русской топонимике – это ось движения как деятельности, как активного взаимодействия с землёй.

В узбекской топонимике вертикальная ось выражена несколько иначе. Прямых глагольных форм в составе ойконимов немного, зато широко используются именные компоненты:

- *Tepa* (холм, вершина) – в названиях типа *Katta-tepa* (большой холм), *Tepa-qo'rg'on*.
- *Past* (низ, низина) – *Past-darg'om* (нижний Даргом) и др.
- *Baland* (высокий) – реже в топонимах, но встречается.

Важно отметить, что вертикальное движение в узбекской культуре тесно связано с сезонными переколёвками между *yayla* (летнее горное пастбище) и *qishloq* (зимнее поселение в долине). Сами термины *yayla* и *qishloq* не содержат глаголов движения, но имплицитно обозначают необходимость подъёма и спуска. Это отражает хозяйственный, а не метафизический характер вертикальной оси в тюркском мировосприятии.

Проведённое исследование позволяет выделить несколько ключевых оппозиций в репрезентации горизонтальной и вертикальной осей в топонимике двух языков. Представим их в виде таблицы.

Критерий	Русская топонимика	Узбекская топонимика
Горизонтальная ось: акцент	Процесс перемещения (волок, переправа, ямская гоньба)	Направление и конечный пункт (Buxoro yo‘li, karvonsaroy)
Горизонтальная ось: грамматика	Префиксальные глаголы, отглагольные существительные (пере-, за)	Именные композиты с послелогоми, изафетные конструкции
Вертикальная ось: акцент	Восхождение как духовный подвиг (Вознесенское, Взорье)	Подъём/спуск как практический ориентир (Тера, Past)
Вертикальная ось: лексика	Приставки воз-/вз-/под-/низ-, корень -пад-	Компоненты tera, past, baland, quyi, глагольные причастия
Культурная мотивация	Православная сакрализация верха, преодоление пространства	Сезонное скотоводство, орошаемое земледелие, торговля
Образное наполнение	Путь – судьба, восхождение – очищение	Путь – связь, восхождение – доступ к ресурсам

Как видно из таблицы, русская топонимическая система ориентирована на динамику и оценку пространства, тогда как узбекская – на локацию и функцию. Эти различия не случайны. Почему же русские и узбекские названия так отличаются? Причин несколько. Во-первых, сама природа этих земель разная. В России много лесов и равнин, а также густая сеть рек. В Средней Азии, наоборот, преобладают горы, пустыни и оазисы, где вода и пастбища распределены по-особому. Во-вторых, у народов разные религиозные традиции. В православии важное место занимает идея восхождения – духовного подъёма к Богу. В исламе центральное значение имеет паломничество в Мекку, то есть горизонтальное перемещение к священному городу. Эти различия в миропонимании не могли не отразиться на языке и названиях. Известный учёный А. Вежицкая, сравнивая славянские и тюркские культуры, писала, что для славян пространство часто оценивается по вертикали – верх как нечто ценное, а для тюркских народов пространство воспринимается скорее как горизонтальное и практичное [2, 63].

Выводы и предложения. В итоге нашего анализа мы пришли к таким выводам. В русских географических названиях горизонтальное движение часто передаётся через глаголы и приставки. Они подчёркивают сам процесс и преодоление препятствий, например волоки и переправы. В узбекских названиях чаще используются существительные, которые показывают маршрут как связь между важными точками. Что касается вертикального движения, то в русской традиции подъём часто имеет сакральный смысл – это путь к Богу, что видно в названиях церквей и монастырей, расположенных на возвышенностях. В узбекской традиции вертикаль носит более практический характер. Все эти различия объясняются природными условиями, хозяйственным укладом и религиозно-культурными особенностями народов. Это ещё раз подтверждает, что по названиям мест можно многое узнать о том, как народ воспринимает окружающий мир.

Литература

1. Абдурахманов Г. А. Очерки по исторической топонимике Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1973. – 176 с.

2. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1999. – 416 с.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
4. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 180 с.
5. Рахматуллаев Ш. Ш. Тюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: Укитувчи, 1984. – 138 с.
6. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
7. Тенишев Э. Р. (ред.). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1976. – 400 с.
8. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. – М.: Наука, 1976. – 254 с.
9. Шмелёв А. Д. Русская языковая модель мира. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 312 с.

INGLIZ VA O‘ZBEK ANTROPONIMLARINING TARIXIY TARAQQIYOTI: QIYOSIY-LINGVISTIK TAHLIL

Matyakubov Hakimboy Xamidjanovich

докторант

Xorazm Ma'mun akademiyasi

<https://orcid.org/0009-0001-7509-633X>

greathakim9091@mail.ru

UDK 81'373.231:811.111(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek antroponimlarining tarixiy taraqqiyoti qiyosiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda har ikki xalq antroponimik tizimining shakllanish bosqichlari, tarixiy, ijtimoiy, madaniy va diniy omillarning shaxs nomlariga ko‘rsatgan ta’siri yoritiladi. Shuningdek, antroponimlarning leksik-semantik, strukturaviy hamda etimologik xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida o‘rganiladi. Maqolada ingliz antroponimlarining german, lotin, fransuz va nasroniy madaniyati ta’sirida rivojlanganligi, o‘zbek antroponimlarining esa turkiy, arab, fors va islom madaniyati bilan uzviy bog‘liq holda taraqqiy etganligi ilmiy dalillar asosida ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari antroponimlarning milliy mentalitet, tarixiy xotira va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi muhim til birliklari ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek antroponimik tizimlarining umumiy hamda farqli jihatlarini aniqlanib, ularning zamonaviy tilshunoslik, onomastika va qiyosiy lingvistika rivojida ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: antroponim, antroponimika, tarixiy taraqqiyot, qiyosiy tilshunoslik, onomastika, shaxs nomlari, etnomadaniyat, lingvomadaniyat, nomlash tizimi, tarixiy-lingvistik tahlil.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АНТРОПОНИМОВ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Матякубов Хакимбой Хамиджанович

докторант

Хорезмская академия Мамуна

Аннотация. В данной статье рассматривается историческое развитие английских и узбекских антропонимов с позиции сравнительно-лингвистического анализа. Исследование посвящено основным этапам формирования антропонимических систем двух языков, а также

влиянию исторических, культурных, религиозных и социальных факторов на развитие личных имён. Особое внимание уделяется лексико-семантическим, структурным и этимологическим особенностям антропонимов, выявляются их общие и отличительные признаки. Показано, что английская антропонимическая система формировалась под воздействием германских, латинских, норманно-французских и христианских традиций, тогда как узбекская антропонимия развивалась на основе тюркского наследия, арабо-персидского языкового влияния и исламской культуры. Полученные результаты свидетельствуют о том, что антропонимы являются важными языковыми единицами, отражающими национальную идентичность, историческую память и культурные ценности народа. Материалы исследования могут быть использованы в области ономастики, сравнительного языкознания, исторической лингвистики и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: антропоним, антропонимика, историческое развитие, сравнительное языкознание, ономастика, личные имена, этнокультура, лингвокультура, система именования, историко-лингвистический анализ.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ENGLISH AND UZBEK ANTHROPONYMS: A COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS

Matyakubov Khakimboy Khamidjanovich

Doctoral Candidate

Khorezm Mamun Academy

Abstract. This article presents a comparative linguistic analysis of the historical development of English and Uzbek anthroponyms. The study examines the major stages in the formation and evolution of personal naming systems in both languages, highlighting the influence of historical, cultural, religious, and social factors on the emergence and transformation of personal names. Particular attention is paid to the lexical-semantic, structural, and etymological characteristics of anthroponyms, revealing both common and distinctive features of the two naming traditions. The research demonstrates that English anthroponyms developed under the influence of Germanic, Latin, Norman French, and Christian traditions, whereas Uzbek anthroponyms were shaped by Turkic heritage, Persian and Arabic linguistic contacts, and Islamic culture. The findings indicate that anthroponyms serve as valuable linguistic and cultural markers reflecting national identity, historical memory, and cultural values. The comparative analysis contributes to the development of onomastic studies, comparative linguistics, and historical linguistics by providing a deeper understanding of the linguistic and cultural evolution of personal names in English and Uzbek.

Keywords: anthroponym, anthroponymics, historical development, comparative linguistics, onomastics, personal names, ethnoculture, linguistic culture, naming system, historical-linguistic analysis.

Kirish. Ingliz va o'zbek antroponimik tizimining shakllanish hamda rivojlanish jarayonini tarixiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish ularni uch asosiy taraqqiyot bosqichi doirasida o'rganishni taqozo etadi. Har bir bosqich muayyan ijtimoiy-tarixiy omillar, madaniy jarayonlar va til taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, antroponimlarning tarkibi, semantikasi va qo'llanish xususiyatlarida o'z aksini topadi. Antroponimlar har qanday xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlarini, milliy tafakkuri va til taraqqiyotini o'zida mujassam etuvchi muhim onomastik birliklardan biridir. Shaxs nomlari jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayoti, diniy e'tiqodi,

etnomadaniy anʼanalari, urf-odatlar hamda boshqa xalqlar bilan olib borilgan madaniy aloqalar taʼsirida shakllanib, doimiy ravishda rivojlanib boradi. Shu sababli, antroponimlarni tarixiy taraqqiyot nuqtayi nazaridan tadqiq etish nafaqat til tarixini, balki xalqning madaniy va maʼnaviy taraqqiyotini ham yoritishga xizmat qiladi. Ingliz va oʻzbek antroponimik tizimlari turli til oilalariga mansub boʻlishiga qaramay, ularning rivojlanishida umumiy qonuniyatlar hamda milliy oʻziga xos xususiyatlar kuzatiladi. Ingliz antroponimlari qadimgi german, lotin, norman-fransuz va xristian madaniyati taʼsirida shakllangan boʻlsa, oʻzbek antroponimlari turkiy qatlam, islom sivilizatsiyasi, arab va fors tillari hamda keyingi tarixiy davrlardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar taʼsirida boyib borgan. Bugungi globallashuv sharoitida esa har ikkala tilda yangi nomlash tamoyillari, xalqaro antroponimlarning kirib kelishi va zamonaviy nom tanlash mezonlari tobora kuchayib bormoqda. Mazkur maqolada ingliz va oʻzbek antroponimlarining tarixiy rivojlanishi qiyosiy aspektda tahlil qilinadi hamda ularning uch asosiy taraqqiyot bosqichi ajratilib, har bir davrning lingvistik, tarixiy va lingvomadaniy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, antroponimik tizimlarning shakllanishiga taʼsir etgan ekstralingvistik omillar, milliy qadriyatlar va madaniy jarayonlarning nomlash tizimidagi aks etishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarixiy onomastika, lingvokulturologiya va antroponimika yoʻnalishlarida olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni yanada boyitishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Ingliz va oʻzbek antroponimlarining tarixiy taraqqiyoti, qiyosiy-lingvistik tahlilni uch bosqichga boʻlib oʻrganishimiz mumkin. 1. Qadimiy davr (XI asrgacha boʻlgan etnik va qabilaviy ismlar); 2. Oʻrta davr (XII–XVIII asrlar, diniy va ijtimoiy maqom ismlarining barqarorlashuvi); 3. Zamonaviy davr (XIX asrdan hozirgacha). Tipologik jihatdan shaxs ismlarini ikki guruhga ajratish lozim: 1) sodda ismlar – inglizcha *Ben, Bert, Adam*; oʻzbekcha *Tosh, Temir, Bek*. 2) murakkab ismlar – inglizcha *Ethelberg, Adelbert*; oʻzbekcha *Abdulla, Muhammadali*. Inglizlar uchun antik davrning mifologik qatlami (*Alexander, Artemis, Diana*) ingliz tilida qanday muhim boʻlsa, oʻzbek tilida ham qadimiy doston va afsona qahramonlari ismlari (*Rustam, Siyovush, Tahmina*) shaxs konseptosferasining yadrosini tashkil etadi. Ingliz onomastikasida XVII asr boshlaridan familiyalarning (last names) qatʼiylashuvi kuzatilsa, oʻzbek antroponimiyasida bu jarayon XIX asr oxiri va XX asr boshlariga toʻgʻri keladi. Ingliz va oʻzbek antroponimiyasi tizimida familiyalar (last names/surnames) insonning qaysi avlod yoki oilaga mansubligini ifodalovchi asosiy vositadir. Ingliz va oʻzbek tillaridagi familiyalarni etimologik jihatdan quyidagicha izomorf (oʻxshash) guruhlariga ajratish mumkin: Patronimik (ota ismiga asoslangan) familiyalar – ingliz tilida *-son, -mac, -fils* (oʻgʻli) komponentlari (*Davidson, Janson, MacAdam*) oʻzbek tilidagi *-ov/-yev, -zoda* yoki *oʻgʻli/qizi* modellari (*Ahmadov, Mirzozoda*) bilan mantiqiy mutanosiblik hosil qiladi.

Lokal (yashash joyiga asoslangan) familiyalar – ingliz tilida *Hill (tepalik), Brook (ariq), Scott (shotland)* kabi familiyalar makonga ishora qilsa, [1, 16] oʻzbek tilida bu model *-lik, -iy* suffikslari orqali (*toshkentlik, Nasafiy*) ifodalanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ingliz tilida eng keng tarqalgan *Smith (temirchi), Taylor (tikivchi), Baker (novvoy)* modellari. Shu bilan birga, antroponimik tizimda “nomlash magiyasi” va eʼtiqodning inʼikosi ham muhimdir. Ingliz tilidagi *Abraham, Absalom* kabi bibliik ismlarning ommalashuvi, [2,202] oʻzbek tilida islomiy qadriyatlar asosidagi *Ibrohim, Muhammad* kabi onimlarning yetakchiligi bilan tipik allomorfizmni yuzaga keltiradi.

Koʻrinadiki, ingliz va oʻzbek antroponimiyasida familiya va ismlarning yaratilishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va milliy oʻzlikni anglash jarayonlari bilan uzviy bogʻliqdir. A.Superanskaya taʼkidlaganidek, ism va familiyaning ijtimoiy maqomi borliqning denotativ bogʻliqligidan koʻra koʻproq jamiyatning nominativ ehtiyojlari bilan belgilanadi [3,112]. Laqablar (Nicknames)

onomastik manzaraning dinamik qatlami sifatida antroponimikada laqablar kategoriyasi keng tarqalgan bo'lib, ular ikki guruhga ajratiladi: 1) insonlarga oid laqablar; 2) geografik obyektlarga oid laqablar. Ingliz tilida *Iron Duke* (Temir Gersog) yoki *Big Apple* (Nyu-York uchun) kabi birliklar bo'lsa, o'zbek tilida *Mashtag'ali Memmedkerim* yoki *Qarachuxurlu Namig* kabi (Fidan xonim keltirgan andoza asosida) makon va shaxs belgisini birlashtiruvchi modellar uchraydi. Laqablar etnosning o'z-o'zini anglashida avtostereotip va geterostereotip vazifasini ham bajaradi. Masalan, *John Bull* ingliz onomastik manzarasida solihlik va konservatizm ramzi bo'lsa, o'zbek tafakkurida *Nasriddin Afandi* obrazi milliy zakovat va ijtimoiy ironiyaning lisoniy stereotipidir. Ingliz va o'zbek antroponimiyasida familiya va ismlarning yaratilishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va milliy o'zlikni anglash jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. A.Superanskaya ta'kidlaganidek, ism va familiyaning ijtimoiy maqomi borliqning denotativ bog'liqligidan ko'ra ko'proq jamiyatning nominativ ehtiyojlari bilan belgilanadi. Antroponimik tizimning ajralmas qismi bo'lgan taxalluslar (*pseudonimlar*) yordamchi nom kategoriyasi sifatida alohida strategik ahamiyatga ega. Taxallus – insonning asl ismi bilan yonma-yon keluvchi yoki uni butunlay almashtiruvchi to'qilgan (sun'iy) nom bo'lib, u shaxsning ijtimoiy va badiiy qiyofasini shakllantirishga xizmat qiladi. Ingliz onomastik manzarasida taxalluslardan foydalanish ko'lamini nihoyatda keng. Masalan, ingliz taxalluslari lug'atlarida ularning soni oltmish mingdan ortiq ekani qayd etilgan bo'lib, bu hodisa tilning nominativ imkoniyatlari naqadar yuqori ekanini ko'rsatadi [4,16].

O'zbek va ingliz tillari materialida taxalluslarning yaratilishi va qo'llanilishini quyidagi kognitiv motivlar asosida tizimlashtirish mumkin: Ism yoki familiyaning jarangdorligini ta'minlash maqsadida muallif o'ziga “quloqqa yoqimli” taxallus tanlaydi. Ingliz tilida: *Maud Barlov – Ida Barr*; *Donald Smith – Robert Armstrong*. O'zbek tilida milliy adabiyotda ismga nisbatan jarangdor bo'lgan *Navoiy* (navo – kuy sohibi), *Lutfiy*, *Furqat* (ayriliq) kabi taxalluslarning tanlanishi shaxsning ijodiy idealini lisoniy muhrlaydi. Agar shaxsning asl ismi kulgili yoki noqulay assotsiatsiya uyg'otsa, jamiyatda munosib mavqe egallash uchun evfemistik taxalluslardan foydalaniladi. Bu jarayon “nomlash magiyasi”ning ijtimoiy ko'rinishidir. Haddan tashqari uzun familiyalarni qisqartirish yoki ixcham ko'rinishga keltirish ingliz onomastikasidagi desantizatsiya jarayoni bilan bog'liq bo'lsa, [5,10] o'zbek tilida bu model ko'proq qisqa va lo'nda taxalluslar (*Oybek*, *G'afur G'ulom*) orqali namoyon bo'ladi.

Tahlil natijalari. Tarixan ayol yozuvchilarning erkak imzosi bilan chiqish qilishi. Ingliz tilida *Mary Ann Evans – George Eliot*, *Brontë opa-singillari – Currer, Ellis va Acton Bell*. O'zbek tilida mumtoz adabiyotda ayol shoiralarning o'z shaxsini sir tutish yoki ijtimoiy cheklovlar sabab tanlagan ramziy ismlari (masalan, *Nodira*, *Maxzuna*) ham shu modelning milliy-madaniy ko'rinishidir.

Demak, taxalluslarning yaratilishi olamning onomastik manzarasida inson omilining (antropotsentrizm) eng faol ko'rinishidir. A.Superanskaya ta'kidlaganidek, taxallus shaxsning o'z “men”ini qayta nomlash orqali yangi ijtimoiy-madaniy makon yaratishidir [6,112]. O'zbek va ingliz tillaridagi taxalluslar tizimida ijtimoiy status, badiiy estetika va milliy o'zlikni anglash kodlari mujassamlashgan bo'lib, ular tipik izomorfizm va allomorfizm hodisalarini yaqqol ifodalaydi. Olamning onomastik manzarasida shaxs ismlarining shakllanishi muayyan xalqning tarixiy taraqqiyoti va til tabiati bilan uzviy bog'liqdir. Ingliz va o'zbek tili antroponimikasi tarixiga nazar tashlasak, har ikkala tilda ham shaxs ismlarining asosiy qismi tilning o'z ichki imkoniyatlari va leksik fondi asosida shakllanib, ma'lum bir tarixiy davrda tizimli holatga kelgani ayon bo'ladi. Ingliz antroponimiyasida qadimiy german va anglo-sakson ildizlariga ega bo'lgan ismlar tizimning tayanch nuqtasini tashkil etadi. Buni og'zaki xalq ijodi va qadimiy yozma yodgorliklar ham

tasdiqlaydi. Masalan, ingliz tilida (mahalliy): *Edgar, Edward, Siward, Osbert, Harold* (erkaklar); *Storm, Star, Mavis, Elva, Annox* (ayollar). O'zbek antroponimiyasida ham islomgacha bo'lgan davrga oid va sof turkiy ildizga ega bo'lgan ismlar tizimda muhim o'rin tutadi. Masalan, *Temir, Bolta, Qilich, To'lg'in, Oqboy* (erkaklar); *Oydin, Yulduz, To'lg'anoy, Gulnoz* (ayollar). Ingliz tillarida bo'lgani kabi (*Elsa, Ernest, Eva, Laura*), o'zbek tilida ham an'anaviylik kasb etgan mahalliy ismlar badiiy adabiyot va ijtimoiy muloqotda faol qo'llaniladi. Antroponimlarning bir tildan ikkinchi tilga o'tishi ikkita asosiy omil bilan izohlanadi. Masalan, ingliz tiliga normandlar istilosidan so'ng fransuz ismlarining kirib kelishi yoki o'zbek tiliga arab istilosidan so'ng islomiy ismlarning singdirilishi. Qo'shni xalqlar bilan tinch-totuv yashash va umumiy e'tiqod (xristianlik yoki islom) natijasida ismlarning aralashib ketishi. Ingliz tilida o'zlashma ismlarning semantik ko'lami nihoyatda keng bo'lib, ularning aksariyati diniy manbalarga borib taqaladi [7,202].

Yahudiy ("Injil") qatlami: *Adel* (bezak), *Adin* (nafis), *Abraham* (xalqlar otasi), *Bethue* (Alloh odami), *Melchior* (aqlli). O'zbek tilida bu model *Ibrohim, Ismoil, Yoqub* kabi shakllarda uchraydi. Yunon (antik) qatlami: *Archimeder* (mashhur), *Baptist* (cho'mdirilgan), *Sebastian* (muqaddas); ayollarda *Aletha* (haqiqat), *Anthea* (gul), *Xenia* (mehmondo'st). Fransuz qatlami: *Andre* (erkaklik), *Deroy* (qiro'l); ayollarda *Amy* (aziz), *Belle* (go'zal), *Blanch* (oq). Kelt (valli) qatlami: *Billon* (go'zal), *Dylon* (dengiz o'g'li), *Inigo* (olovli); ayollarda *Blodwen* (oq gul), *Enid* (hayot). O'zbek tilida bu kabi o'zlashma qatlamlar asosan arab va fors tillariga tegishli bo'lib, ingliz tilidagi kabi shaxsning ijobiy sifatlarini (aql, go'zallik, kuch) ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, arabcha *Olim, Kamol, Jamila* kabi ismlar semantik jihatdan yunoncha *Archimeder* yoki fransuzcha *Belle* kabi onimlar bilan funksional izomorfizm hosil qiladi. Olamning onomastik manzarasida shaxs ismlarining shakllanishi muayyan xalqning tarixiy taraqqiyoti, diniy e'tiqodi va tillararo integratsiya jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir. German (ingliz, nemis) va turkiy (o'zbek) tillari antroponimikasi qiyosiy tahlil qilinganda, har ikkala tilda ham o'zlashma ismlar katta salmoqni tashkil etishi va ular ma'lum bir funksional-semantik guruhlarga bo'linishi kuzatiladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi o'zlashma ismlarni kelib chiqish manbalariga ko'ra quyidagicha tizimlashtirish mumkin: 1. Diniy va ilohiy manbalarga asoslangan ismlar. Har ikkala tilda ham eng qadimiy va barqaror qatlamni muqaddas kitoblar (Injil va Qur'on) asosida shakllantirilgan onimlar tashkil etadi. Ingliz tilida yahudiy tilidan o'tgan *Adel* (bezak), *Adin* (nafis), *Abraham* (xalqlar otasi), *Bethue* (Alloh odami), *Melchior* (aqlli) kabi erkaklar ismlari hamda *Beulah* (aqlli ayol), *Carmel* (uzumzor) kabi ayollar ismlari madaniyatlararo diniy merosning lisoniy in'ikosidir [8,408]. O'zbek tilida model islomiy an'analar asosida *Ibrohim, Muhammad, Ismoil, Maryam, Sora* kabi shakllarda voqelanadi. Bu yerda "nomlash magiyasi" va ilohiy madad olish istagi yetakchi nominativ motiv bo'lib xizmat qiladi. 2. Mifologik va antik davr merosi. Antik madaniyatning lisoniy ta'siri ingliz va nemis tillarida yunon va lotin manbalari orqali namoyon bo'ladi. German tillarida: *Archimeder* (mashhur), *Baptist* (cho'mdirilgan), *Sebastian* (muqaddas); ayollarda *Aletha* (haqiqat), *Anthea* (gul), *Xenia* (mehmondo'st). Shuningdek, nemis tilida *Ambrosius* (o'lmas), *Eusebius* (mo'min) kabi onimlar xristianlikdan avvalgi va ilk davr qadriyatlarini tashiydi. O'zbek tilida antik davr ta'siri ko'proq Sharq uyg'onish davri va yunon-baqtriya madaniyati izlari, shuningdek, "Avesto" va "Shohnoma" mifologiyasi bilan bog'liq *Rustam, Siyovush, Tahmina* kabi onimlar orqali tipik allomorfizm hosil qiladi. "O'zbek ismlari" lug'atida ushbu nomning arabcha deb belgilanishi va "kuchli, jasur" ma'nolarida izohlanishi ismning morfologik tuzilishidagi muannaslik (ayollik) ko'rsatkichi bo'lgan *-a* qo'shimchasining ta'siri bo'lishi mumkin [9,16]. Lekin qiyosiy-tarixiy tahlillar *Tahmina* ismining genezisi sof eroniy qatlamga mansubligini isbotlaydi. Ismning o'zagini tashkil etuvchi qadimiy forscha *tahm* (tahm) so'zi "kuchli", "jasur", "yengilmas" ma'nolarini anglatadi. Ushbu arxaik o'zak "Avesto" va "Shohnoma"ning qator epik qahramonlari nomlarida

ham o'z ifodasini topgan. *Tahmosp* – “kuchli ot sohibi”; *Tahamtan* – “baquvvat gavda sohibi” (Rustamning mashhur sifati); *Tahmuros* – “jasur va yengilmas”. Ism tarkibidagi *-ina* formanti esa muannaslik belgisi bo'lib, “jasur ayol”, “kuchli poydevor egasi” mazmunini yuzaga keltiradi. Qiziqarli jihati shundaki, antroponimik tanlov jarayonida ism sohibasining “Shohnoma”dagi ayanchli qismati – o'g'li Suhrobning fojiaiy o'limidan keyingi iztiroblari va mungli taqdiri ikkinchi planga o'tadi. Bu yerda nominativ motivatsiyaning asosiy mezoni sifatida qahramonning xalq ruhiy olamida yaratgan “ideal ayol va fidokor ona” konsepti yetakchilik qiladi. O'zbek onomastik manzarasida *Tahmina* ismi quyidagi ijtimoiy-psixologik slotlarni voqelantiradi: Samangon shohining qizi sifatida Rustamga bo'lgan cheksiz ehtiromi va vafodorligi; farzand dog'ini mardonavor ko'tarishga intilish va onalik sharafiga himoya qilish; epik asarlardagi olijanob ayol qiyofasi. Shunday qilib, *Tahmina* ismi o'zbek va tojik xalqlarining qo'shnichilik areallarida keng tarqalganligi bilan bir qatorda, til sohiblarining konseptual olamida “jasur jangovar ayol” ma'nosidan ko'ra, “farzandi uchun jonini fido qilgan muqaddas ona” timsoli sifatida qadrlanadi. Bu esa onimning taqdiri konnotatsiyasidan ko'ra, uning ma'naviy-estetik vazifasi antroponimik yashovchanlikni ta'minlashiga yorqin misoldir. 3. Madaniy-iqtisodiy integratsiya natijasidagi o'zlashmalar shaxs ismlarining tillararo ko'chishi tarixiy ziddiyatlar, istilolar yoki tinch-totuv qo'shnichilik munosabatlari natijasidir. Ingliz antroponimiyasida fransuz (*Andre, Calvin, Amy, Belle*), valli (*Dylon, Gladys, Enid*), italyan (*Agostino, Isabella*), ispan (*Carlos, Bonita*) va hatto rus (*Alexey, Svetlana*) qatlamlari mavjudligi tilning naqadar ochiq va universal ekanini ko'rsatadi [10,34]. O'zbek antroponimiyasida bu model asosan arab va fors tillaridan o'zlashgan, insonning ijobiy sifatlarini (aql, go'zallik, kuch) ifodalovchi *Olim, Kamol, Jamila, Shahnoza* kabi ismlar tizimida ko'rinadi. O'zbek toponimiyasida ham xuddi shunday qatlamlanishni kuzatish mumkin. Ingliz tilidagi eng qadimiy gidronimlar (*Avon, Thames, Severn*) kelt tiliga mansub bo'lsa, o'zbek toponimiyasidagi *Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Shosh* kabi nomlar qadimiy eroniy (so'g'diy, xorazmiy) qatlamga mansub bo'lib, tizimning tayanch nuqtasini tashkil etadi.

Ingliz tilidagi *-chester, -caster* (rim harbiy lageri) formanti bilan yasalgan *Lancaster, Manchester* kabi onimlar Rim istilosining lisoniy izidir. O'zbek toponimiyasida esa arab istilosidan so'ng kirib kelgan *qavm, mahalla, masjid, rabat* kabi birliklar ijtimoiy-diniy integratsiya natijasida toponimik qatlamga aylangan. Ingliz va o'zbek toponimlarining strukturaviy-semantik tahlili ularning yaratilishida mushtarak kognitiv andozalar mavjudligini ko'rsatadi: Antropotoponimlar (shaxs+makon modeli) mushtarakligi. Ingliz tilida aholi punktlarining qariyb 62 foizi shaxs ismlari asosida shakllanadi. Masalan, *Alfriston* – “Alfa ismli kishining qishlog'i”. O'zbek tilida ham xuddi shu model yetakchi bo'lib, *Xo'jaobod, Sultonobod, Temurqishloq* kabi onimlarda makonning muayyan shaxsga tegishliligi (egalik freymi) muhrlangan.

Landshaft-tavsifiy modeli. Makonning tabiiy belgisi (flora, fauna, relef) asosida nom berish har ikkala madaniyat uchun xos. Masalan, inglizcha *Acomb* – “eman daraxtlari o'sadigan joy”, *Allerton* – “olxa (qayindosh daraxt) o'sadigan qishloq”. O'zbekcha *Chinor, Yantoqli, Qoratog', Beshbuloq*.

Xulosa. Shuni qayd qilish kerakki, tillarning tizimli farqlari toponimlarning morfologik tuzilishida namoyon bo'ladi. Ingliz toponimiyasida *-ton, -ham, -bury, -wick* kabi formantlar (topoformantlar) tizimli xarakter kasb etsa, o'zbek tilida *-obod, -kent, -zor, -iston* kabi agglyutinatív qo'shimchalar yetakchilik qiladi. Shuningdek, ingliz toponimik manzarasida uy-joy va devor (enclosure) konseptlari (*worth, bury, stead*) muhim o'rin tutib, xususiy mulk va mudofaa ustuvorligini ifodalaydi. O'zbek toponimiyasida esa makonning sakral-ma'naviy maqomi (*pir, aziz, ota*) ijtimoiy jipslikning lisoniy kodi sifatida namoyon bo'ladi. Ko'rinadiki, ingliz va o'zbek

toponimik manzaralaridagi izomorfizm inson tafakkurining makonni detallashtirish va individuallashtirishdagi universal kognitiv ehtiyojlariga tayanadi. Allomorfizm esa xalqlarning tarixiy-etnik taraqqiyoti, diniy oriyentatsiyasi va landshaftga bo'lgan etnomental munosabati bilan belgilanadi. A.Superanskaya ta'kidlaganidek, toponim makonni nafaqat ataydi, balki uning madaniy qiyofasini chizib beradi.

Adabiyotlar

1. Рыбакин А.И. Словарь английских личных имен. – М., 2000. – С. 16.
2. Withycombe E. The Oxford Dictionary of English Christian Names. – Oxford, 1945. – С. 202.
3. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – С. 112.
4. Беленькая В. Д. Очерки англоязычной топонимики. – М., 1977. – С. 10.
5. Withycombe E. The Oxford Dictionary of English Christian Names. – Oxford, 1945. – С. 202.
6. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент, 2007. – Б. 408.
7. Mills A. D. A Dictionary of English Place-Names. – О

MIFONIM, MIFONIMIKON VA MIFOLEKSEMA: TALQIN, TASNIF VA TERMINOLOGIK CHEGARALAR

Alimova E'tibor Karomat qizi

докторант

Термиз давлат университети

alimovaetibor567@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-9503-7192>

UDK 81'373.23 : 398.2(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada mifologik leksika tizimida muhim o'rin tutuvchi mifonim, mifonimikon va mifoleksema terminlarining mazmun-mohiyati, ilmiy talqini, tasnifiy xususiyatlari hamda o'zaro terminologik chegaralari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu birliklarning tilshunoslik, onomastika, folklorshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikdagi o'rni yoritilib, ularning umumiy va farqli jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, mifonimning alohida nominativ birlik sifatidagi tabiati, mifonimikonning tizimli majmua sifatidagi mohiyati hamda mifoleksemaning mifologik ma'no yuklovchi leksik birlik sifatidagi xususiyatlari ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijasida mazkur terminlarning qo'llanish doirasi aniqlashtirilib, ularni bir-biridan farqlashga xizmat qiluvchi asosiy mezonlar belgilab beriladi.

Kalit so'zlar: mifonim, mifonimikon, mifoleksema, mifologik leksika, onomastika, mifologema, terminologiya, tasnif.

МИФОНИМ, МИФОНИМИКОН И МИФОЛЕКСЕМА: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ГРАНИЦЫ

Алимова Этибор Каромат кизи

докторант

Термезский государственный университет

Аннотация. В данной статье анализируются содержание, научная интерпретация, особенности классификации и общие терминологические границы терминов мифоним,

мифонимикон и мифолексема, играющих важную роль в мифологической лексической системе. Исследование освещает роль этих единиц в лингвистике, ономастике, фольклореведении, лингвистике и культурологии, а также выявляет их общие и различные аспекты. Кроме того, на научной основе объясняется природа мифонима как отдельной номинативной единицы, сущность мифоникона как систематического комплекса и характеристики мифолексемы как лексической единицы, несущей мифологическое значение. В результате исследования уточняется сфера применения этих терминов и определяются основные критерии их различия.

Ключевые слова: мифоним, мифонимикон, мифолексема, мифологический лексикон, ономастика, мифологема, терминология, классификация.

MYTHONYM, MYTHONYMICON, AND MYTHOLEXEME: INTERPRETATION, CLASSIFICATION, AND TERMINOLOGICAL BOUNDARIES

Alimova Etibor Karomat kizi

Doctoral Candidate

Termez State University

Abstract. This article analyzes the content, scientific interpretation, classification features, and general terminological boundaries of the terms *mythonym*, *mythonymicon*, and *mytholexeme*, which play a significant role in the mythological lexical system. The study highlights the role of these units in linguistics, onomastics, folklore studies, and cultural studies, while identifying their commonalities and distinctions. Furthermore, it provides a scholarly explanation of the nature of the *mythonym* as a distinct nominative unit, the essence of the *mythonymicon* as a systematic complex, and the characteristics of the *mytholexeme* as a lexical unit conveying mythological meaning. The study clarifies the scope of application for these terms and defines the key criteria for distinguishing between them.

Keywords: mythonym, mythonymicon, mytholexeme, mythological lexicon, onomastics, mythologeme, terminology, classification.

Kirish. Bugungi tilshunoslikda mifologik tasavvurlar bilan bog'liq birliklarni o'rganish alohida ilmiy yo'nalish sifatida tobora dolzarblik kasb etmoqda. Xususan, xalqning qadimiy dunyoqarashi, mifologik tafakkuri, e'tiqodiy qarashlari va madaniy xotirasi til birliklarida o'z aksini topishi bilan ahamiyatlidir. Ana shunday birliklarni tahlil etishda **mifonim**, **mifonimikon** va **mifoleksema** kabi terminlar keng qo'llanmoqda. Biroq ilmiy adabiyotlarda ushbu tushunchalarning mazmuni ba'zan bir-biriga yaqin, ba'zan esa chalkash holda talqin qilinadi. Bu esa ularning terminologik chegaralarini aniq belgilash zaruratini yuzaga keltiradi.

Mifonim, odatda, mifologik tasavvurlar bilan bog'liq atoqli nomlarni ifodalasa, mifonimikon ma'lum bir til, matn yoki madaniy an'ana doirasidagi mifologik nomlar tizimini anglatadi. Mifoleksema esa mifologik semantikani o'zida mujassam etgan leksik birlik sifatida izohlanadi. Demak, mazkur uch termin bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lsa-da, ularning tadqiq obyekti, semantik hajmi va funksional vazifasi jihatidan farqli tomonlari mavjud.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, mifologik leksikani ilmiy jihatdan tizimlashtirish, uni tasniflash hamda tegishli terminlarning chegaralarini aniqlash o'zbek tilshunosligida mifopoetik

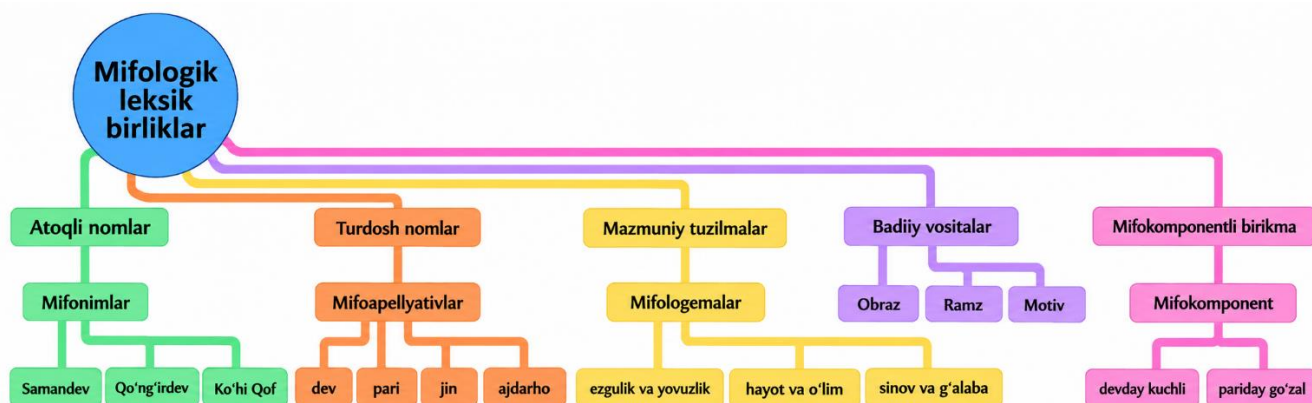
va lingvomadaniy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, folklor matnlari, ertaklar, dostonlar va afsonalar tilida uchraydigan mifologik birliklarni tahlil qilishda ushbu terminlarning aniq va izchil qo'llanishi muhim ilmiy natijalar beradi.

Shu bois ushbu maqolada mifonim, mifonimikon va mifoleksema tushunchalarining nazariy talqini, ularning tasnifiy ko'rinishlari hamda o'zaro terminologik farqlari yoritiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — mazkur terminlarning ilmiy mohiyatini aniqlash, ularning umumiy va xususiy belgilarini ko'rsatish hamda o'zbek tilshunosligida qo'llanish imkoniyatlarini belgilab berishdan iborat.

Tilning lug'aviy tarkibi xalqning nafaqat kundalik tajribasi, balki uning tarixiy xotirasi, diniy-etiqodi, mifologik tasavvurlari va badiiy tafakkurini ham ifodalaydi. E.M.Melitinskiyning fikricha, mifologik olam manzarasi qadimgi odamlarning tabiat, jamiyat, hayot va o'lim, ezgulik va yozuvlik, makon va zamon to'g'risidagi qarashlarini umumlashtirgan murakkab madaniy hodisadir [10,164-171]. Bu manzara tilda turli shakllarda: atoqli ot, turdosh ot, frazeologik birlik, obraz, ramz va motivlar ko'rinishida namoyon bo'ladi [21,174-190]. Shu bois mifologik olamni ifodalovchi birliklarni birgina termin bilan umumlashtirish ularning lisoniy maqomini aniqlashda ziddiyatni yuzaga keltiradi.

A.V. Lugovskoy va I.O. Drobishevning ta'kidlashicha, "mifologik leksika" tushunchasi tilshunoslikda yagona talqinga ega emas va u *mifologema*, *mifologizm*, *mifoleksema*, *madaniy-mifologik realiya* hamda *mifonim* kabi o'zaro yaqin, biroq mazmunan aynan bo'lmagan terminlarni birlashtiruvchi "soyabon termin" sifatida qo'llanadi [18,65]. G.P. Nazarova esa *dev*, *pari*, *jin*, *ajdar* kabi birliklarni mifologik obrazlar qatoriga kiritadi, ayrim o'rinlarda esa, xususan, *pari* birligini *mifonim* deb ham ataydi [6,16]. Terminologik ko'pma'nolikni tartibga solishga uringan O.A.Plaxova *mifologema* terminini ideal-mental tuzilmalarga, mifoleksema terminini esa mifologik konseptlarni lisoniy jihatdan ifodalovchi birliklarga nisbatan ishlatishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi [13, 30-32].

O'zbek onomastikasida mifonimlar xayoliy-to'qima nom sifatida qayd etilgan bo'lsa-da, E.Begmatov va N.Uluqov ishlarida atoqli va turdosh mifologik birliklar doimo qat'iy ajratilmaydi [4,47]. O'.Xudoynazarova mifonim hodisasi haqida aniq shakllanish xususiyatiga ega bo'lmagan, o'zida yondosh xususiyatlarni aks ettiradigan lingvistik hodisa sifatida talqin qiladi [29,20-26]. Bu holat terminlarni lisoniy chegarasini aniqlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Xususan, bu terminlarni chegaralashni klaster usuli orqali quyidagicha farqlash mumkin.

Mifologik tafakkur insoniyatning olamni anglash tarixidagi dastlabki konseptual tizimlardan biridir. Mif qadimgi jamiyatda badiiy to'qima sifatida emas, borliqni tushuntiruvchi haqiqat shakli sifatida qabul qilingan [9,419-420]. M.Jo'rayev mifni qadimgi insonning tabiat hodisalari, samoviy jismlar, inson, hayvonot va o'simliklar olami, ilohlar hamda afsonaviy qahramonlar haqidagi

e'tiqodiy tasavvurlari majmui sifatida tavsiflaydi. Uning tasnifida kosmogonik, samoviy, antropogenik, kult, totemistik, animistik, manistik, dualistik va esxatologik miqlar ajratiladi [26,9-12].

A.M.Samosvanseva ko'ra, Sharq mifologiyasi, asosan, Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Suriya, Finikiya, Eron va Hindiston xalqlar misolida yoritiladi. Birinchi omil, mazkur fanda Markaziy Osiyo xalqlari mifologiyasi Eron bilan birga o'rganiladi [16,33-34]. Eron mifologiyasi esa, Avestodan boshlanadi. Mazkur ilmiy noaniqlikning asosiy sababi, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi mifologik hamda ibtidoiy diniy qarashlariga oid yozma va moddiy manbalarining chegaralanganligi bilan bog'liq. A.Ashirovga ko'ra, o'zbeklarning qadimiy e'tiqodiy qarashlari totemizm, animizm, shomonlik va zardushtiylik kabi diniy-mifologik tizimlar bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [1,276]. O'zbek mifologik dunyoqarashini o'rgangan va tadqiq qilgan olimlarning tadqiqotlariga suyangan holda o'zbek olam mifologik manzarasining shakllanish bosqichlarini quyidagi

Jadval M. Jo'rayev va D. O'rayevaning *O'zbek mifologiyasi* (2020), A. Ashirovning *O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari* (2007), G.P. Snesevning *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма* (1969), V.N. Basilov tahriri ostidagi *Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии* (1986), M. Boycening *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices* (1979), J.-P. Rouxning *La religion des Turcs et des Mongols* (1984), E.M. Meletinskiyning *Поэтика мифа* (1976) asarlaridagi ilmiy qarashlar asosida umumlashtirib tuzildi.

Mifologik leksema – mifologik olam manzarasini ifodalovchi barcha leksik va onomastik birliklarning umumiy qatlamidir. Unda bir tomondan *Tengri, Umay, Semurg', Zakhok, Ko'hi Qof* singari individuallashtirilgan nomlar; ikkinchi tomondan *dev, pari, jin, ajdarho, farishta, shayton* kabi umumiy nomlar; uchinchi tomondan *hayot suvi, sehrli uzuk, uchar gilam* kabi turg'un nominativ birliklar kiradi. Ushbu nomlarning hammasi mifologik mazmunga ega, ammo ularning til sathidagi maqomi bir xil emas. Atoqli nomlar onomastika doirasida, umumiy nomlar leksikologiya va semantika doirasida, syujet-motivlar esa poetika va folklorshunoslik doirasida o'rganiladi.

Turkiy mifologik nomlarning tarixiy manbalari O'rxun-Enasoy bitiklarigacha borib taqaladi. D.S.Gilazova qadimgi turkiy matnlarda *Tengri, Umay* va *Yer-suv* nomlari qayd etilganini, ular

tangrichilik panteonining oliy kuchlari sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Tadqiqotchi turkiy mifonimikani o'rganishning etnolingvistik va qiyosiy yo'nalishlarini ajratadi [5,3308-3309]. Bu holat mifologik nomlarni faqat etimologik emas, balki xalqning konseptual olami va folklor diskursidagi vazifalari bilan bog'liq holda tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Mifologik leksika milliy-madaniy xotira birligi bo'lishi bilan birga, tarixiy harakatchan qatlamdirdir. Birliklar bir davrda muqaddas nom, boshqa davrda badiiy obraz yoki ko'chma baholovchi vosita sifatida qo'llanilishi mumkin. Masalan, Nuh nomi turkiy paremiologiyada qadimiylik va uzoq davr etaloniga; Sulaymon nomi hokimiyat va sehr qudrati ramziga; Azroil nomi o'lim va boshqa dunyoga o'tish konseptiga aylangan [5,3300-3311]. Demak, mifologik birlikning mazmuni asl syujet bilan cheklanmay, yangi konnotatsiyalar hisobiga kengayadi.

“*Mifonim*” termini yunoncha *mythos* – *mif* va *onyma-onoma* – *nom* komponentlari asosida tuzilgan. Termin tarkibida “*onom*” elementi uning onomastik tabiatini ko'rsatadi. “Mifonimni mavjud adabiyotlardagi ta'riflarini umumlashtirgan holda yunoncha *μῦθος* – *mif* va *ὄνομα* – *nom* so'zlarining umumlashmasidan iborat “mifik tushunchalarni ifodalovchi atoqli ot” [19,11] deb talqin qilinadi. Shunga qaramay, ilmiy adabiyotlarda u ikki xil – keng va tor ma'noda ishlatiladi. Keng yondashuvda mifonim mifologik olamni ifodalovchi har qanday nominativ birlikni, jumladan, atoqli va turdosh nomlarni qamrab oladi. Tor yondashuvda esa real hayotda mavjud bo'lmagan obyektни individuallashtiruvchi atoqli nom sifatida chegaralanadi.

O.A.Plaxova keng ma'noda mifonim bilan mifoleksemani to'liq sinonim deb hisoblaydi, biroq mifonim terminini qo'llashda uning qaysi ma'noda ishlatilayotganini har gal izohlash zarurligi sababli mifologik konseptlarni ifodalovchi birliklarni mifoleksema deb atashni afzal ko'radi [13, 30-32].

O'zbek tilshunosligida ham mifonimlar atoqli nomlik belgisi yetakchi mezon sanaladi. B.Qilichev realionimlarni real mavjud obyektlar, mifonimlarni esa xayoliy-to'qima obyektlar nomlari sifatida qarama-qarshi qo'yadi [30,7]. E.Begmatov mifonimiyani ertak, epopeya, doston va afsonalarda uchraydigan xayoliy-afsonaviy atoqli nomlar majmui sifatida tavsiflaydi [4,35-38]. Mazkur yondashuv mifonimni turdosh mifologik so'zlardan ajratish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

Mifonimning differensial va funksional belgilarini atoqli nomlik maqomi, xayoliy mifologik referentni individuallashtirishi, milliy yoki umuminsoniy madaniy bilimlarni faollashtirishi hamda matnda nominativ vazifa bilan birga ramziy, baholovchi, allyuziv va intertekstual funksiyalarni bajarishida ko'rish mumkin. Mazkur belgilar A.V. Superanskaya [21,180], S.A. Kosharnaya [17,14-17], O.A.Plaxova [8,31], E.I. Timoxina [24,259-264] va S.Y. Rubsovaning [25,12] mifonim, simbolik nom hamda pretsedent mifonim haqidagi qarashlarini umumlashtirish asosida ajratildi. Masalan, Semurg' nomi muayyan afsonaviy qushni, Ko'hi Qof esa muayyan mifologik makonni individuallashtiradi. Dev va pari esa odatda, turdosh ot bo'lib, alohida individni emas, mavjudotlar sinfini anglatadi.

N.V.Podolskaya onomastik terminologiyada *realionimni* real mavjud yoki mavjud bo'lgan obyekt nomi, *mifonimni* esa mif, ertak va afsonalarda mavjud bo'lgan xayoliy obyekt nomi sifatida farqlash kerakligini ta'kidlaydi [12,192]. O'Xudoynazarova realionimlarning miflashuvi, eponimlashuv, deonimlashuv va tranonimlashuv hodisalarini tahlil qiladi. Xususan, deonimlashuv atoqli nomdan turdosh nom hosil bo'lishi, tranonimlashuv bir onomastik guruh nomining boshqa guruhga ko'chishi, onimlashuv esa turdosh ot asosida atoqli nom yuzaga kelishi ekanligi ta'kidlanadi [29,44].

Zamonaviy fantastik adabiyotda neomifonim va spellonim terminlari ham qo'llanadi. N.G.Nosoreva neomifonimni XX-XXI asr fantastik matnlarida morfologik yoki semantik

derivatsiya asosida yaratilgan yangi mifologik atoqli nom sifatida tavsiflaydi; spellonim esa sehrar yoki sehrli mavjudot nomini bildiradi [7,62-66]. Bu terminlar mifonimning yangi davrdagi derivatsion va funksional turlarini anglatadi, biroq uning atoqli nomlik belgisini inkor qilmaydi. Meletinskiy sehrli ertak qahramonining muvaffaqiyati ko'pincha g'ayritabiiy kuchlar, sehrli yordamchilar va donorlar bilan bog'lanishini tahlil qiladi [8,15].

Mifoleksema termini mifologik mazmunni ifodalovchi birlikning aynan leksik sathga mansubligini ko'rsatadi. Uning ichki shakli "*mif+leksema*" tarkibidan iborat bo'lib, mifologik konsept, obraz, mavjudot, predmet yoki hodisaning verbal ifodasini anglatadi. Mifoleksema atoqli nom bo'lishi shart emas; aksincha, uning asosiy qismi turdosh otlar va nominativ birliklardan tashkil topadi. O.A.Plaxova mifoleksemani mifologik konseptlarning til vositasida namoyon bo'lishi, xayoliy voqelik referentlarini nomlovchi leksik birlik sifatida asoslaydi. Muallif mifologema terminini mental tuzilma uchun, mifoleksemani esa lisoniy ifoda uchun qo'llashni taklif etadi. Bu kabi farqlash bir-biriga yaqin, ammo turli sathlarga mansub hodisalarni aralashtirmaslikka xizmat qiladi [13,30-32]. Mifoleksema uchun ta'rifni quyidagicha shakllantirish mumkin: mifoleksema – mifologik mavjudot, kuch, makon, predmet, belgi harakat yoki tasavvurni umumlashtirib ifodalovchi leksik birlik. Bu ta'rifda ikki belgi muhim: birinchisi, birlikning mifologik semaga ega bo'lishi, ikkinchi, uning til lug'at tizimida leksema yoki leksikallashgan birikma sifatida namoyon bo'lishi.

Mifoleksemalar grammatik shaklga ko'ra ot, sifat, fe'l va so'z birikmasi ko'rinishida bo'lishi mumkin. Ot shaklidagi mifoleksemalarga *dev, pari, jin, ajdarho, alvasti, farishta, shayton*; sifat shakldagi *sehrli, ilohiy, shaytoniy*; fe'l shaklidagi *sehrlamoq, afsunlamoq*; birikma shaklidagilarga *hayot suvi, uchar gilam, sehrli uzuk, o'liklar dunyosi* kabi biriklar kiradi. Ular individni emas, mifologik tushuncha yoki mavjudotlar turini nomlaydi.

O'zbek tilshunosligida mifoleksema termini yetarli darajada ommalashmaganligi sababli turdosh mifologik birliklar ko'pincha mifonim yoki mifologema deb ataladi. Z.Akbarova *dev, ajdarho, ajina, alvasti, afsungar* va *pari* kabi so'zlarni mifonimlar qatoriga keltiradi [2,68]. Biroq bu birliklar atoqli nom emas, sinfiy-turdosh nomlardir. Shu bois ularni tor onomastik yondashuvda mifonim emas, mifoleksema deb baholash terminologik jihatdan aniqroqdir.

Mifoleksema va mifonim o'rtasidagi farq bosh harf-kichik harf mezonigagina bog'liq emas. Asosiy mezon – individuallashtirish. Masalan, "ajdarho" barcha afsonaviy ajdarlarni ifodalasa, muayyan asarda o'ziga xos nom bilan atalgan ajdar mifonim hisoblanadi. "*Farishta*" umumiy diniy-mifologik mavjudot nomi, "*Jabroil*" esa muayyan farishtaning individuallashtirilgan nomidir. Xuddi, shuningdek, "afsonaviy qush" yoki "sehrli qush" mifoleksemasi, "Semurg" esa mifonimdir.

Mifoleksemalar tilda nominativ vazifadan tashqari baholovchi, metaforik va frazeologik imkoniyatlarga ega. S.B.Po'latovanning fikricha, *mifoleksema* termini mif va asotirlar bilan bog'liq bo'lgan turli ko'rinishdagi leksik birliklarni, jumladan, alohida leksemalar, so'z birikmalari hamda frazeologik birliklarni umumiy bir tushuncha doirasida birlashtirish imkonini beradi [15,17]. O'.Xudonazarova *farishta yuzli, uydan farishda chiqmoq, jini suymaslik, shayton yo'ldan urmoq, anqoning urug'i, daqyonusdan qolgan* singari birikmalarni tahlil qilib, mifologik komponentlarning milliy-madaniy konnotatsiyalarni shakllantirishini ko'rsatadi [29,26-27-74-85]. Bunday birikmalarda umumiy obraz va bahoni faollashtiradi. F.N.Sapayevaga ko'ra: mifoleksema mifologik mazmunning leksik sathda namoyon bo'lishini ta'minlovchi eng kichik semantik birliklardan biri sifatida qaraladi. U mifologik kontekst doirasida odatiy lug'aviy ma'nodan tashqari qo'shimcha ramziy va yashirin mazmunlarni ham ifodalashi mumkin. Mifoleksemalarning muhim xususiyatlaridan biri ularning arxetipik tasavvurlar bilan aloqadorligidir. Shu sababli bunday

birliklar turli davr va madaniyatlarda takroran namoyon bo'ladigan universal obrazlar, tushunchalar hamda mifologik tasavvurlarni leksik vositalar orqali ifodalashga xizmat qiladi" [19,12].

Mifonimning turdosh ma'noga o'tishi natijasida ham mifoleksemik qo'llanish yuzaga kelishi mumkin. Z.Termirgazina va O.Andryushchenko mifologik nomlarning qiyosiy konstruksiyalarda go'zallik yoki tasqaralik etaloni bo'lib kelishi, ayrim atoqli nomlar umumlashib xarakterlovchi vositaga aylanishini ko'rsatadi [23,5-10]. Demak, atoqli mifonim kontekstual deonimlashuv orqali baholovchi mifoleksemaga yaqinlashadi.

Mifoleksema tushunchasi mifologik mazmunli barcha birliklarni atoqli nom maqomiga sun'iy ravishda kiritishdan saqlaydi. Natijada, "dev – mifoleksema, devning individuallashgan nomi Akvondey, Qizil dev – mifonim", "pari – mifoleksema, Yunus pari yoki Misqol pari kontekstual individuallashgan nom bo'lsa – mifonim" kabi aniq tahlil vujudga keladi.

Mifonimikon termini muayyan doiradagi mifonimlar repertuarini va ularning tizimli aloqalarini bildiradi. "Mifonim" alohida nomga, "mifonimikon" esa nomlar tizimiga ishora qiladi. Mazkur terminning mazmunini oddiy ro'yxat bilan cheklash mumkin emas: mifonimikon struktur, semantik, funksional va assotsiativ munosabatlar asosida uyushgan yaxlit onomastik birlikdir.

E.Begmatov onomastik ko'lamni tilning barcha atoqli nomlarini qamrab oluvchi superko'lam, antroponimiya, toponimiya, mifonimiya singari makroko'lamlar va ularning ichki mikroko'lamlari tarzida tavsiflaydi [4,35-43]. Ushbu model mifonimikonning ichki tuzilishini tushuntiradi: u mifoantroponimlar, teonimlar, demononimlar, mifotoponimlar, mifozoonimlar va boshqa mikroguruhlardan tashkil topadi.

O.A.Selemeneva I.A.Bunin she'riyatidagi mifonimlar tizimini "Bunin mifonimikasi "deb ataydi. Tadqiqotda 272 ta mifologik nom ajratilib, ularning 79,8 foizi individual-mualliflik birliklari ekanligi ko'rsatiladi. Mifonimlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma va tarkibli, semantikasiga ko'ra o'n ikki guruhga ajratilgan [20,103-106]. Bu mifonimikonning dinamik va ko'p qatlamli tizim ekanligini ko'rsatadi.

Uzual mifonimlar umumiy madaniy xotira barqarorlashgan nomlardir. *Odam, Momo Havo, Zevs, Odin, Ra, Morfey, Jannat, Jahannam* kabi birliklar shular jumlasidan. Individual-mualliflik mifonimlari esa muallifning badiiy niyati asosida yaratiladi yoki qayta semantizatsiya qilinadi. A.Selemeneva tirilgan Nuh, Sahro farishtasi, o'lim farishtasi kabi birikmalarni individual-mualliflik nomlari sifatida tahlil qiladi [20,106-110].

Mifonimikon tarkibidagi nomlar sintagmatik, paradigmatic va assotsiativ munosabatlarga kirishadi. Mifoantroponim va teonimlar sifat, sifatdosh, ot hamda fe'llar bilan birikish imkoniyatiga ega; mifotoponim va mifopersonimlar kontekstual antonimiya hosil qilishi mumkin. Jannat – jahannam, hayot – o'lim, Nur – zulmat qarama-qarshiliklari mifonimikonning aksiologik tuzilishini yuzaga chiqaradi [20,107-111].

Mifonimikon milliy, hududiy, janriy, matniy va individual-mualliflik ko'rinishlariga ega bo'lishi mumkin. O'zbek folklori mifonimikoni qadimgi turkiy, zardushtiylik va islomiy qatlamlarni birlashtiradi. Ertak mifonimikoni doston mifonimikonidan janr qonuniyatlari, personajlar tarkibi va funksional yukiga ko'ra farq qiladi. Muayyan muallif mifonimikoni esa tanlangan nomlar, ularning qayta talqini va matn ichidagi aloqalari orqali idiostilning bir qismini tashkil etadi.

Mifonimikonning yana bir belgisi – pretsedentlik darajasi. Selemeneva mifonimlarni yuqori, o'rta va past pretsedentlik darajasiga ajratadi. *Odam, Momo Havo, Iso Masih, Zevs* kabi nomlar kitobxonlarga tanish; *Odin, Ra, Sibilla* singari nomlar maxsusroq bilimni; *Negral, Sakar* kabi birliklar esa tor soha bilimni talab qiladi [20,112-113]. Demak, mifonimikon faqat lingvistik emas, reseptiv va kommunikativ tizim hamdir. Selemeneva talqinida mifonimikon — muayyan matn,

ijodkor yoki diskurs doirasidagi mifologik nomlarning tartiblangan va yaxlit tizimidir. U mifonimikon tarkibiga mifoantroponimlar, teonimlar, demononimlar, mifopersonimlar, mifozonimlar, mifotoponimlar, mifogidronimlar, mifoxrematonimlar va boshqa guruhlarini kiritadi [20,105-108]. Shunga asosan mifonimikon – muayyan xalq, folklor janri, alohida asar yoki matnlarda uchraydigan mifologik atoqli nomlarning o‘zaro semantik, struktur, etimologik va funksional munosabatlarga asoslangan yaxlit onomastik tizimidir. O‘zbek xalq ertaklari mifonimikoni mifoantroponimlar, teonimlar, demononimlar, mifozonimlar, mifotoponimlar, mifofitonimlar, mifoxrematonimlar, diniy-mifologik personaj nomlari va boshqa mifonimik birliklarni qamrab oladi desak xato bo‘lmaydi.

Mifonim, mifonimikon va mifoleksema ilmiy jihatdan to‘g‘ri qo‘llash uchun ularni mifokonsept, mifologema, teonim, demononim va mifonimika bilan chegaralash zarur. Ushbu terminlarning bir-biriga yaqinligi ularning barchasi mifologik olam manzarasiga daxldorligi bilan izohlanadi; farqi esa qaysi lisoniy yoki mental sathni ifodalashida namoyon bo‘ladi.

Mifokonsept – jamoaviy ongda mavjud bo‘lib, mifologik obyekt haqidagi obrazli, tushunchaviy va qadriyatli bilimlar majmui. U til birligi emas, mental tuzilmadir. Mifoleksema ana shu konseptni verbal shaklda ifodalaydi. Masalan, “ajdarho” konsepti turli madaniy belgi va syujetlarni o‘z ichiga oladi; ajdarho so‘zi esa shu konseptning leksik manifestatsiyasidir. O.A.Plaxova mifologik konseptlarni milliy xotirada saqlanuvchi jamoaviy ong birliklari sifatida tavsiflaydi [13,30]. S.Po‘latova “mifologik tafakkurning konseptual xususiyatlarini yoritishda mifokonsept tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarda u insonning tabiat hodisalari bilan faoliyati o‘rtasidagi mushtarak belgilarni anglashiga asoslangan kognitiv-metaforik hodisa sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan mifokonsept mifologik mazmunni tashuvchi birliklarning inson ongida muayyan obraz va tasavvurlar shaklida konseptuallashuvini ta‘minlaydi. *Troyan oti, Jeyson va argonavtlar, Gerakl, Nuh kemasi, Mars, Enlil hamda Afrodita* kabi mifologik obraz va nomlar ana shunday konseptual birliklarga misol bo‘la oladi deya ta‘kidlaydi” [15,19]. N.S.Popovaga ko‘ra, “mifokonsept tabiat hodisalari va inson faoliyati o‘rtasidagi o‘xshashliklarni namoyon etish orqali dunyoni bilish qobiliyatini aks ettiruvchi metafora” sifatida namoyon bo‘ladi [14,36-37].

Mifologema termini ikki yo‘nalishda ishlatiladi: mental tuzilma va takrorlanuvchi mifologik obraz-syujet sifatida. Termin ayni paytda so‘z ma‘nosida qo‘llansa, u mifoleksema bilan aralashadi. Terminologik aniqlik nuqtayi nazaridan mifologemani ideal-mental, obrazli-syujetli birlik sifatida, mifoleksemani esa uning leksik ifodasi sifatida ajratish maqsadga muvofiq. Plaxova aynan shu chegaralashni taklif qiladi [13,30-31]. “Mifologema mifning mazmuniy tuzilishini shakllantiruvchi eng kichik birliklardan biri bo‘lib, turli xalqlar mifologiyasida takroran namoyon bo‘ladigan motiv, obraz yoki syujet unsurlarini ifodalaydi. Bunday birliklar alohida holda emas, balki muayyan mifologik tizimning tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Masalan, dunyoning turli xalqlari mifologiyasida uchraydigan jahon to‘foni, shuningdek, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash kabi universal motivlar mifologemaning xarakterli ko‘rinishlari hisoblanadi. Bunday motivlarning turli madaniyatlarda takrorlanishi ularning umuminsoniy tasavvurlar va qadriyatlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi” [19,12].

Mifologizm – mifologik syujet, obraz, motiv yoki ramznining badiiy matnda qayta ishlanish hodisasidir. U alohida nom bo‘lishi shart emas. Labirint motivi, o‘lim va qayta tirilish syujeti, qurbonlik arxetipi mifologizm bo‘lishi mumkin, ammo ular atoqli nom emas. Mifonim esa konkret nom orqali mifologik intertekstni faollashtiradi. Shu sababli mifonim onomastik, mifologizm poetik-semantik hodisadir.

Teonim xudo va ilohlarning nomidir. U ko‘pincha mifonimning bir turi sifatida qaraladi, chunki xudo nomlari mifologik yoki diniy olamga mansub. Biroq barcha mifonimlar teonim emas: *Semurg‘* – mifoornitonim, *Ko‘hi Qof* – mifotoponim, *Zahhok* – mifoantroponim, *Tengri* esa teonimdir. O‘.Xudoynazarova “mifologik” tushuncha “teonimik” tushunchadan kengroq ekanini qayd etadi [29,23-25-36-37].

O‘zbek tilshunosligida mifologik nomlar onomastika, folklorshunoslik, lingvokulturologiya, frazeologiya va lingvopoetika doirasida o‘rganilgan. Turli soha vakillari bir xil materialga o‘z tadqiqot maqsadidan kelib chiqib yondashgani sababli terminlar bir xilda qo‘llanmagan. Onomastik asarlarda mifonim atoqli nom sifatida chegaralansa, frazeologik va lingvomadaniy tadqiqotlarda turdosh mifologik komponentlar ham mifonim deb yuritiladi.

E.Begmatov va B.Yo‘ldoshev an‘anasi mifonimning onomastik maqomini saqlaydi. B.Yo‘ldoshev o‘zbek onomastikasida mifonimlar kam o‘rganilgan guruhlardan ekanini, ularni maxsus tadqiq etish zarurligini ta‘kidlaydi [28,20-25]. Bu yo‘nalishda mifonimni xayoliy obyektning atoqli nomi sifatida qo‘llash terminning morfemik tarkibi va onomastik mohiyatiga mosdir.

Terminologik tizimni izchil shakllantirish mifologik lug‘atlar va elektron korpuslar yaratishda ham muhim. Birliklarni atoqli/turdosh, uzual/individual-mualliflik, milliy/o‘zlashgan, diniy/folkloriy, yadro/preferiya belgilariga ko‘ra markerlash mifologik leksika bazasining ilmiy qiymatini oshiradi. G.S.Gilazova turkiy xalqlar mifonimlarining ensiklopedik lug‘atini yaratishni istiqbolli vazifa sifatida ko‘rsatadi [5,3311].

Tahlil natijalarini umumlashtirish maqsadida mifologik birliklarning terminologik maqomini quyidagi jadvalda ko‘rsatish mumkin.

Birlik	Referent	Til maqomi	Termin	Izoh
Dev	Mifologik mavjudotlar sinfi	Turdosh ot	Mifoleksema	individuallashtirmaydi
Pari	Mifologik mavjudotlar sinfi	Turdosh ot	Mifoleksema	Kontekstda nomga aylanishi mumkin
Semurg‘	Muayyan afsonaviy qush	Atoqli ot	Mifonim/mifoornito nim	Individual referent
Umay	Qadimgi turkiy iloh	Atoqli ot	Mifonim/teonim	Tangrichilik tizimiga mansub
Ko‘hi Qof	Hayoliy makon	Atoqli ot	Mifonim/toponim	Afsonaviy geografik obyekt
hayot suvi	Sehrli predmet-substansiya	Nominativ birikma	Mifoleksema	Umumiy mifologik tushuncha
O‘lim	Personifikatsiyalangan kuch	Onimlashgan birlik	Individual-mualliflik mifonimi	Kontekstda individuallashtiradigan
O‘zbek ertaklaridagi mifologik nomlar	Nomlar tizimi	Onomastik majmua	Mifonimikon	Struktur-semantik repertuar

Jadvaldan ko‘rinadiki, termin tanlashda birlikning mifologik mazmunigina emas, uning atoqli yoki turdosh nomligi, referentni individuallashtirish darajasi va matndagi vazifasi ham hisobga olinishi lozim. Shu mezon asosida mifonim va mifoleksema o‘rtasidagi eng muhim chegara aniqlanadi. Mifonimikonni tahlil qilishda esa alohida nomlarni sanash bilan cheklanmasdan, ularning semantik guruhlari, tarixiy qatlamlari, chastotasi, pretsedentlik darajasi, sintagmatik va

paradigmatik aloqalari o'rganilishi kerak. Bu kabi kompleks yondashuv mifonimikonning muayyan xalq yoki muallif dunyoqarashini ifodalovchi yaxlit tizim ekanini ochib beradi.

Xulosa. Mifonim, mifonimikon va mifoleksema tushunchalari mifologik leksikani o'rganishda o'zaro bog'liq, ammo mazmun va vazifa jihatidan farqlanuvchi ilmiy kategoriyalar hisoblanadi. Mifonim – alohida mifologik nomni, mifonimikon – ana shu nomlarning muayyan tizimini, mifoleksema esa mifologik mazmunni ifodalovchi leksik birlikni anglatadi. Shunday ekan, ularni sinonim terminlar sifatida emas, balki turli sath va ko'lamdagi ilmiy tushunchalar sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mifonimlar asosan nominativ va onomastik tabiatga ega bo'lsa, mifonimikon tizimlilik va majmualilik xususiyati bilan ajralib turadi. Mifoleksema esa mifologik semani tashuvchi leksik birlik sifatida nafaqat atoqli nomlarni, balki turdosh otlar, obrazli ifodalar va mifologik tushunchalarni ham qamrab olishi mumkin. Shu jihatdan mifoleksema mazmun jihatdan kengroq qamrovga ega termin sanaladi.

Tadqiqot natijasida ushbu terminlarning terminologik chegaralarini belgilash, ularni ilmiy muomalada izchil qo'llash zarurligi ayon bo'ldi. Bu esa o'z navbatida o'zbek tilshunosligida mifologik qatlamni tadqiq etish, folklor matnlaridagi mifologik birliklarni tasniflash hamda lingvomadaniy tahlillarni chuqurlashtirish uchun muhim nazariy asos yaratadi.

Adabiyotlar

1. Ashirov, A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 276 b.
2. Акбарова З. Ўзбек тилида мурожаат шакллари. – Тошкент: Академнашр, 2015. – Б. 68.
3. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изохли луғати. – Наманган: НамДУ нашри, 2006. – 104 б.
4. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 264 б.
5. Гилязова Г.С. Сравнительный аспект изучения мифонимов в тюркском этнокультурном пространстве // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2024. – Т. 17. – Вып. 9. – С. 3308–3314.
6. Nazarova G.P. Ingliz va o'zbek adabiyotida mifologik obrazlar tizimi, genezisi, badiiy vazifalari: Filol. fan. fals. diss. avtoref. – Buxoro, 2022.
7. Носерова Н.Г. Типология мифонимов в тексте современной сказки в жанре «фэнтези» и способы их перевода // Известия Южного федерального университета. Филологические науки, 2022. – № 2. – Б. 62-66.
8. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки: происхождение образа. – Москва: Издательство восточной литературы, 1958.
9. Мелетинский Э.М. Миф и двадцатый век // Избранные статьи. Воспоминания. – Москва: RGGU, 1998. – 419–420.
10. Мелетинский Э.М. Поэтика мифа. – Москва: Наука, 1976. – В. 164–171.
11. Плахова О.А. Мифологическая ономастика в английской народной сказке. Вестник ТГУ. – № 4. – С. 31.
12. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / отв. ред. А.В. Суперанская. 2-е изд. – Москва: Наука, 1988. – 192 с.
13. Плахова О.А. Мифоконцепт, мифологема, мифоним, мифолексема: к вопросу об унификации терминологического разнообразия // Карельский научный журнал, 2013. – № 2. – С. 30-32.
14. Попова Н.С. Мифопоэтический концепт как вид когнитивной метафоры / Филология и культура. Материалы III Международной научной конференции. В 3-х ч. – Тамбов, 2001. – С. 36-37.

15. Po‘latova S.B. Mif va asotirlarga oid leksik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari (ingliz va o‘zbek tillari materiallari misolida): Filol. fan. fals. dok. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2023.
16. Kushakov S.Y. Zardushtiylik dinining paydo bo‘lishida tabiiy va ijtimoiy omillar (O‘zbekistonning janubi misolida): Tarix fan. fals. dok. (PhD) diss. – Buxoro, 2025. – B. 33-34.
17. Кошарная С.А. Миф, символ, метафора: пересечение в слове // Російська філологія. Український вісник. – 2008. – № 3–4. – С. 14–17.
18. Lugovskoy A.V., Drobishev I.O. “Особенности перевода мифонимов на русский язык (на материале английских народных сказок «The Tulip Pixies» и «The Knucker of Lyminster»)” // Тенденции развития науки и образования, 2020. – №61. – В. 65.
19. Sapayeva F.N. O‘zbek va ingliz tillarida mifologik leksikaning struktur-semantik tadqiqi: Filol. fan. fals. dok. (PhD) diss. avtoref. – Urganch, 2025. – B. 11.
20. Селеменова О.А. Текстовые связи мифонимов в поэзии И.А. Бунина. – Б. 103-106.
21. Superankaya A.V. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – В. 174–190.
22. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – С. 180. – 366 с.
23. Темиргазина З.К., Андрющенко О.К. Мифонимы как эталоны уродства и красоты // Езиков свят – Orbis Linguarum. – Благоевград: Юго-Западный университет «Неофит Рилски», 2023. – Т. 21. – № 1. – С. 72–84.
24. Тимохина Е.И. Мифоним как прецедентное имя в художественной литературе // На пересечении языков и культур. Актуальные вопросы гуманитарного знания, 2020. – № 3 (18). – С. 259–264.
25. Рубцова С.Ю. Актуализация прецедентных мифонимов в дискурсивном пространстве английского языка (на примере прецедентных единиц “Apollo” “Apollonian” и “Dionysus” / “Dionysian”) // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2019. – Т. 12. – Вып. 6. DOI: 10.30853/filnauki, 2019. – В. 6-36.
26. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009.
27. Киличев Б.Э. Ономастика. – Бухоро, 2023.
28. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари: танланма фанидан услубий кўлланма. – Самарканд: СамДУ нашри, 2011. – В. 20-25.
29. Худойназарова Ў.А. Инглиз ва ўзбек тилларида мифоним компонентли фразеологизмларнинг лингвокультурологик тадқиқи: Филол. фан. фалс. док. (PhD) дисс. – Термиз, 2022. – Б. 20-26.

IKKI KOMPONENTLI MIKROTOPONIMLARNING LINGVISTIK- SEMANTIK TAHLILI

Abdiyeva Mohinur

Osiyo texnologiyalar universiteti o‘qituvchisi

mohinurabdiyeva592@gmail.com

Orcid: 0009-0000-6037-2445

UDK 81373.21:8137

Annotatsiya. Mazkur maqolada hudud mikrotoponimlari tarkibida uchraydigan ikki asosli joy nomlarining lingvistik xususiyatlari, tuzilishi va semantik jihatlari tahlil qilinadi. Ikki asosli mikrotoponimlarning shakllanishida tabiiy-geografik muhit, tarixiy voqealar, xo‘jalik faoliyati hamda mahalliy aholining turmush tarzi va dunyoqarashining o‘rni yoritiladi. Tadqiqot davomida rang, o‘simlik, hayvonot, relyef va suv obyektlari bilan bog‘liq ikki asosli mikrotoponimlar misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning nominativ, etimologik va etnolingvistik xususiyatlari

ochib berilib, mazkur toponimlar hududning tarixiy-madaniy merosi hamda til taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim lisoniy birliklar ekanligi ilmiy dalillar asosida asoslanadi.

Kalit soʻzlar: mikrotoponim, toponimika, ikki asosli toponimlar, joy nomlari, semantik tahlil, geografik obyekt, tilshunoslik.

ЛИНГВОСЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДВУХКОМПОНЕНТНЫХ МИКРОТОПОНИМОВ

Абдиева Мохинур

преподаватель

Азиатский технологический университет

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические особенности, структура и семантические характеристики двухосновных микротопонимов, встречающихся на исследуемой территории. Рассматривается роль природно-географической среды, исторических событий, хозяйственной деятельности, а также образа жизни и мировоззрения местного населения в формировании данных географических названий. На основе конкретных примеров исследуются двухосновные микротопонимы, связанные с цветообозначениями, растительностью, животным миром, рельефом и водными объектами. Особое внимание уделяется их номинативным, этимологическим и этнолингвистическим особенностям. Обосновывается, что такие микротопонимы являются важными языковыми единицами, отражающими историко-культурное наследие региона и процессы развития языка.

Ключевые слова: микротопоним, топонимика, двухосновные топонимы, географические названия, семантический анализ, географический объект, языкознание.

LINGUISTIC-SEMANTIC ANALYSIS OF TWO-COMPONENT MICROTOPYNYMS

Abdieva Mohinur

lecturer

Asian Institute of Technology

Abstract. This article examines the linguistic features, structural patterns, and semantic characteristics of compound microtoponyms found in the studied region. It explores the role of the natural geographical environment, historical events, economic activities, and the lifestyle and worldview of the local population in the formation of these place names. The study analyzes compound microtoponyms associated with colors, vegetation, fauna, landforms, and water bodies through illustrative examples. Particular attention is paid to their nominative, etymological, and ethnolinguistic characteristics. The findings demonstrate that these microtoponyms represent significant linguistic units reflecting the historical and cultural heritage of the region as well as the processes of language development.

Keywords: microtoponym, toponymy, two-base toponyms, place names, semantic analysis, geographical object, linguistics.

Kirish. Toponimika tilshunoslikning muhim sohalaridan biri bo‘lib, u joy nomlarining kelib chiqishi, tuzilishi va ma’nosini o‘rganadi. Mikrotoponimlar esa kichik geografik obyektlar – dala, tepalik, buloq, soy, quduq, jar, qir, qishloq atrofidagi joy nomlarini bildiradi. O‘zbek mikrotoponimlari orasida ikki asos yordamida hosil bo‘lgan nomlar alohida o‘rin tutadi. Bunday nomlar ikki mustaqil leksik birlikning qo‘shilishi orqali yuzaga kelib, joyning tabiiy xususiyati, rang-belgisi, tarixiy voqea yoki shaxs nomi bilan bog‘liq ma’lumotni ifodalaydi. Ushbu maqolada Dehqonobod tumani mikrotoponimlarning shakllanishi, ularning yasallish xususiyatlari va geosemantik tahlili haqida batafsil tahlil qiladi, shuningdek, ular orqali o‘zbek xalqining madaniyati va tarixini qanday aks ettirishini ko‘rsatib beriladi.

Toponim va mikrotoponimlarning yasallish xususiyatlari Suyun Qorayevning “Toponimika”, To‘ra Nafasovning “O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati”, Ixtiyor Ermatovning “Sirdaryo toponimlari”, T.Ernazarovning “Nomshunoslik masalalari”, S.Tursunovning “Surxondaryo viloyati toponimlari”, T.Ernazarov, A.Yesemuratov, J.Jumanazarov va b.larning “O‘zbekiston joy nomlarining etimologik lug‘ati. Toponimlar tilsimi” kitoblarida tahlil qilingan. Mazkur adabiyotlarda toponimlarning dialektal va leksik xususiyatlari yoritilgan. Biz ushbu maqolada yuqorida sanab o‘tilgan adabiyotlar asosida Dehqonobod tumani mikrotoponimlarining dialektal va leksik xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Asosiy qism. Mikrotoponimlar shu hududda yashovchi odamlarning kundalik hayotiga, madaniyatiga va iqtisodiy faoliyatiga bog‘liq. O‘zbekistonning turli viloyatlarida uchraydigan mikrotoponimlar, odatda, dehqonchilik, savdo-sotiq, tabiiy resurslar va diniy an‘analar bilan bog‘liqdir. Hududdagi murakkab mikrotoponimlar ham miqdor jihatdan ko‘p. Murakkab mikrotoponim deganda ikki yoki undan ortiq elementlar asosida yasalgan nomlarni tushunish mumkin. Bu usul orqali yasalgan mikrotoponimlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Ot+ot qolipini ikki guruhga ajratish mumkin.

1. Ot+turdosh ot.

2. Ot+atoqli ot.

Ot+turdosh ot: *Konsoy, Bo‘ztepa, Bozortepa, Shakarbuloq, Qo‘rg‘ontosh.*

Ot+atoqli ot: *Xojibrohim, Xo‘jamahmud.*

Sifat+ot: *Oqtosh, Sho‘rguzar, Gumbuloq, Qoragaza, Oqtepa.*

Son+ot: *Mingchuqur, Beshbuloq.*

Ot+fe‘l: *O‘qotar.*

Masalan, Dehqonobod nomi o‘zining geografik joylashuvidan tashqari, qishloq xo‘jaligiga asoslangan hayot tarzini aks ettiradi. Obod – (forscha – odam yashaydigan; ishlov berilgan; gullab yashagan) ko‘rkam binolar, chiroyli ko‘chalar, bog‘-rog‘lar bilan go‘zallik kasb etgan, gullab yashagan [5:74]. To‘ra Nafasov bu toponimga quyidagicha izoh bergan: dehqonlar o‘zlashtirib, yangidan tashkil qilingan qishloq ma’nosida Dehqonobod nomi rasmiy yaratildi [3:90]. Demak, Dehqonobod so‘zining kelib chiqishi ko‘proq forschadagi ma’noga yaqin, ya’ni dehqonlar yashaydigan joy.

Gumbuloq toponimi, ehtimol, o‘sha joyning geologik xususiyatlarini ifodalaydi. Gum (forscha – g‘oyib, pinhon) daryo yoki ko‘lining chuqur joyi [5:552]. Gumbuloq – ko‘p suvli buloq, yer yuzidagi oqar o‘zani balandlikda bo‘lganligi sababli qalin suvli buloq (yonidagi qishloq). Buloq nomi qishloq nomiga o‘tgan [4:84].

Konsoy – kon (yer yuzining yuza qismida tabiiy to‘plangan resurs) va soy (ikki adir oralig‘ida suv oqadigan joy) so‘zlaridan iborat bo‘lib, bu yerda soylari ko‘p joy, soylar yig‘ilgan qishloq ma’nosida.

Yetimquduq – yetim (ota-onasi vafot etgan, yolgʻiz) quduq (yer tagida qazilgan yoki suv saqlash uchun moʻljallangan joy). Hajmi kichik, yon atrofida, yaqin oraliqda quduqlar boʻlmagan joydagi yolgʻiz quduq atrofidagi qishloq.

Obiravon – bu soʻz fors-tojikcha. Ob – suv, i forsiy izofa, raftan feʻlining hozirgi zamon asosi rav, -on koʻplik qoʻshimchasi yigʻindisidan hosil boʻlib, oqar suv maʼnosini anglatadi. Oqar suv yonidagi qishloq.

Xoʻjamahmud – nomi tarixiy yoki diniy shaxs bilan bogʻliq nom. **Xoʻja** – ijtimoiy tabaqa, odatda, diniy va ilmiy maqomga ega shaxslarni anglatadi, **Mahmud** – atoqli ot, shaxs oti. Qishloq tashkil boʻlishiga asos solgan, u yerda qoʻnish qilib, hovli qurgan, yaylov sifatida foydalangan [3:281].

Sarchashma – **sar** (fors. boshlanish, manba) va **chashma** (fors. suv manbai) soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, bu joy suv manbaidan boshlanadigan yoki uning asl manbasi boʻlgan joyni anglatadi.

Qoradahna – qora (qora rang) va dahna (yer yoki togʻ boʻlagi) soʻzlaridan kelib chiqqan. Bu yerda qorongʻu yoki qora rangdagi tuproq yoki tepalik yonidagi qishloq.

Boʻztepa – **boʻz** (Oʻzbekistonning togʻoldi va adirlarida tarqalgan tuproq turi) va **tepa** (yer yuzasidan baland joy, tepalik) soʻzlaridan tashkil topgan boʻlib, boʻz tuproqli tepalik.

Bozortepa – **bozor** (savdo joyi) va **tepa** (yer yuzasidan baland joy, tepalik) soʻzlaridan kelib chiqqan. Qadimiy savdo markazi, bozor joylashgan tepalik yonidagi qishloq.

Shakarbuloq – **shakar** (yumshoq, yengil) va **buloq** (suv manbayi) soʻzlaridan tashkil topgan boʻlib, bu joydagi buloqning yumshoq yoki oson eriydigan suv manbasi ekanligini koʻrsatadi.

Qoʻrgʻontosh – qoʻrgʻon (yashash joyi, harbiy himoya) va **tosh** (tosh yoki toshli yer) soʻzlaridan kelib chiqqan. Tevaragidagi ulkan toshlar; togʻ tizmasi yoki toshli balandlik bilan oʻralgan tabiiy qoʻrgʻon, qoʻrgʻonga oʻxshash toshlar bor joy. Tabiiy yer yuza tuzilishi asosida nomlangan joy atrofidagi qishloq [4:399].

Bibiqorasoch – **bibi** (ona yoki katta ayol) va **qora (rang nomi) soch** (chosh soʻzining oʻzgargan shakli) soʻzlaridan kelib chiqqan. Qora tosh – katta hajmdagi, ulkan shaklga ega boʻlgan tosh. Tosh yonida buloq, daraxt boʻlgan, unga sigʻinib, diniy marosimlar oʻtkazilgan, bunday marosimlarni ayollar oʻtkazgani uchun bibi soʻzi qoʻshilgan. Tosh, suv, daraxt kabi tabiat hodisalariga sigʻinish, totemga aylantirish aqidasiiga asosan tosh – chosh, soch Bibiqorasoch nomiga aylangan.

Oqdahna – **oq** (oq rang) va **dahna** (yer yoki togʻ boʻlagi) soʻzlaridan kelib chiqqan. Bu joydagi yer yoki togʻ boʻlagi oq rang bilan bogʻliq ekanligini anglatadi.

Toʻdacharbogʻ – **toʻda** (qoʻsh yoki guruh) va **charbogʻ** (**chorbogʻ** forsha “chahor” – toʻrt va “bogʻ” – bogʻ – odatda toʻrtburchak shaklidagi, atrofi devor bilan oʻralgan, mevali daraxtlar yoki gulzorlar ekilgan katta bogʻ, dam olish maskani. Tarixiy bogʻdorchilikda bular toʻrt qismga boʻlingan, suv yoʻllari (ariqlar) bilan ajratilgan yashil hududlarni anglatadi) soʻzlaridan tashkil topgan boʻlib, mevali bogʻlari koʻp joyga nisbat berib nomlangan.

Oqtosh – nomi **oq** (oq rang) va **tosh** (tosh) soʻzlaridan kelib chiqqan. Bu joydagi tosh yoki yerda oq rangdagi toshlarning mavjudligini ifodalovchi toponimdir.

Shoʻrguzar – **shoʻr** (isteʼmol uchun yaroqsiz, talx, achchiq suv) va **guzar** (fors-tojik guzashtan feʻlining *guzar* hozirgi zamon asosiga teng; otlashib asli oʻtish joyi, yashash joyi maʼnosini anglatadi) soʻzlaridan kelib chiqqan. Shoʻr suvli guzar maʼnosini anglatadi.

Galabuloq – urug‘ va urug‘ tarmoqlari nomidada *gala* so‘zi faol ishtirok etadi. Bu etnonimlar qishloq nomlariga ham aylangan. Galabuloq nomida ham *gala* so‘zining joyning miqdoriy belgisini bildirish uchun qo‘llangan.

Otabezori – qo‘g‘irot urug‘ining qo‘shnamg‘ali bo‘limidan. Aholining etnik tarkibiga nisbatan berilgan nom.

Shaharvayrona – **shahar** (shahar) va **vayrona** (buzilgan, xaroba) so‘zlaridan kelib chiqqan. Bu joyning eski shahar yoki xarobalar bilan bog‘liqligini anglatadi.

Oqmachit – bino nomlariga nisbatan oq, qora so‘zlari rang ma‘nosini bildirmaydi. Davlat (xonlik, beklik, to‘ralik) tomonidan qurilgan machit, saroy, qo‘rg‘on, rabotlar nomiga oq so‘zi qo‘shilganda davlat, hukumat, hokimiyat, katta, ulkan buyuk; hashamatli salobatli ma‘nolarini anglatgan. Buxoro xonligida XVI-XIX asrlarda xonlik farmoyish, ruxsati yoki hashar yo‘li bilan qurilgan machitlar oqmachit – Oqmachit deb atalgan. Oq so‘zi xonlikka qarashli ekanligiga, hajm jihatidan katta ekanligiga ishora [3:197].

Qorabuloq – buloqning bir turi. Tog‘ etagidagi yerosti suvlarining yig‘ilib, kuchli oqim bilan chiqqan, katta miqdordagi suv oqadigan, yil fasllarida suvi bir xil oqadigan buloq — qorabuloq. Hidrografik atama atoqli otga aylangan [4:381]. Buloq nomi qishloq nomiga aylangan.

Odamtosh – odam+tosh so‘zlarining qo‘shilmasidan kelib chiqqan. Uzoqdan qaraganda cho‘qqidagi tosh tik turgan odam qiyofasini gavdalantiradi. Odamtosh – odamga o‘xshagan tosh.

Oqqo‘l – nomi **oq** va **qo‘l** so‘zlarining birikuvidan kelib chiqqan. Tog‘li aholi tilida qo‘l yer yuzasi – cho‘qqi, tepalikdan quyi tomon taralgan cho‘ziq balandlik. Oqqo‘l tog‘ning yuksak bag‘ridan boshlanib quyi tomon cho‘zilgan tog‘ tizmasidagi qishloq.

Qoragaza – **qora** (qora rang) va **gaza** (tepalik) so‘zlaridan kelib chiqqan. Bu nom qora tuproqli tepalikma‘nosini bildiradi.

Ichaksoy – ichak (ichakning uzun va torlik xususiyati) va **soy** (ikki adir oralig‘ida suv oqadigan joy) so‘zlaridan kelib chiqqan. Soyning tor va uzun ekanligi uchun Ichaksoy deb nomlangan.

Yetimsoy – **yetim** (ota-onasi vafot etgan, yakka, yolg‘iz) va **soy** (ikki adir oralig‘ida suv oqadigan joy) so‘zlaridan kelib chiqqan. Yakka, yolg‘iz soy, atrofida boshqa soyliklar bo‘lmagani uchun Yetimsoy deya atalgan.

Galakapa – **gala** (to‘da, jamoa) va **kapa** (asosan dehqon va chorvadorlar tomonidan dala sharoitida, issiq kunlarda vaqtincha yashash yoki dam olish uchun daraxt shoxi, qamish, pichan yoki matodan yasaladigan yengil boshpana) so‘zlaridan kelib chiqqan. Kapalar ko‘p bo‘lgan joy Galakapa deb atalgan.

Mingchuqur – **ming** (ko‘p) va **chuqur** (chuqurlik) so‘zlaridan kelib chiqqan. Bu joyda ko‘p miqdorda chuqurlar yoki qazilgan joylar mavjudligini ko‘rsatadi.

Kattagaza – **katta** (katta, keng) va **gaza** (adir, do‘ng, balandlik) so‘zlaridan kelib chiqqan. Bu joydagi boshqa gazalarga nisbatan katta bo‘lganligi uchun, boshqalardan ajralib turganligi uchun *Kattagaza* deb nom berilgan.

Egrisuv – egri suv. Xalq nutqida Iyrisuv talaffuzi ham bor. Egri – egilgan, qiyshiq, biror tomonga burilgan, to‘g‘ri oqimga ega bo‘lmagan (suv, jilg‘a). Oqim yo‘nalishi, uzani, turli oqar uzani egri-bugri, qiyshiq bo‘lganligi bois Egrisuv deb nomlangan. Egrisuv – suvi burilib, egri oqadigan jilg‘a. Ana shunday oqar suv bo‘yidagi qishloq ham jilg‘a nomi bilan atalgan [3:331].

Chuchukquduq – chuchuk quduq. Chuchuk so‘zi anglatgan ma‘no buloq, quduqning belgisini bildiradi. Chuchuk so‘zi anglatgan belgi sho‘r, achchiq so‘zlari bildirgan belgi bilan qiyoslangan. Bu qiyos kichik hududdagi buloq, quduqqa nisbatan qo‘llanadi. Iste‘mol uchun ichishga yaroqsiz buloqli, quduqli joylarda iste‘mol uchun yaroqli, ichsa bo‘ladigan suv chiqsa

bunday buloq, quduq *Chuchukbuloq*, *Chuchukquduq* deb nomlangan. *Chuchukquduq* – ichishga yaroqli suvli, ta’mi mazali suvli quduq, ayniqsa quduqlar suvi achchiq, sho’r bo’lib, shu quduq suvi ichishga yaroqli bo’lgan [3:13].

Usmondara – Usmon dara (f-t). Usmon – kishi ismi. Usmon ismiga asos bo’lgan so’zning arab tilidagi ma’nosi – singan uzvlarni davolovchi, siniqchi; og’ir, mard, jasur; cho’rlar deb nom qozongan xalifalarning uchinchisi ismi. Shu ism asosida o’zbekcha Usmon ismi qo’yiladi. Usmondara – Usmon ismli kishi ko’chib, hovli qurgan va so’ngra qishloq tashkil bo’lgan joydagi dara. Boshqa izoh: Usmon so’zi osmon (f-t) so’zining o’zgargani: Osmondara soylikning ikki yonidagi tizmasimon cho’ziq balandlik (qir) osmonga ko’tarilgan, tiklik ko’lami ancha baland bo’lgan dara (dagi qishloq) [3:264].

Xo’jabuzurg – xo’ja buzurg (f-t). Talaffuzda: xo’ja buzruk. Buzurg – katta; ulug’; hurmatli; e’tibor va ehtirom sohibi; aslzoda; oliy rutbaga erishgan; aziz-avliyo. Xo’jabuzurg – xo’ja tabaqasidan bo’lib, xalq orasida e’tibor va ehtirom sohibi darajasiga erishgan ma’rifatli kishi qadamjosi (qabri bor joy). Qadamjo nomi qishloq nomiga aylangan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ikki komponentli mikrotoponimlar hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti, xo’jalik faoliyati hamda mahalliy aholining etnomadaniy qarashlarini o’zida mujassam etgan muhim lisoniy birliklardir. Ularning lingvistik-semantik tahlili nomlarning shakllanish tamoyillari, ma’no taraqqiyoti va nominativ xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, rang, o’simlik, hayvonot, relyef va gidronimik unsurlar ishtirokida hosil bo’lgan ikki komponentli mikrotoponimlar nafaqat joy nomlarini ifodalash, balki hududning tarixiy, madaniy va etnolingvistik xotirasini saqlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bunday mikrotoponimlarni tizimli o’rganish o’zbek toponimikasi, onomastikasi va tarixiy tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Ermatov I. Sirdayo viloyati toponimlari. Monografiya. – Toshkent: INNOVATSIYA ZIYO, 2024.
2. Ernazarov T. O’zbekistondagi ba’zi toponimlarning etimologik talqini. – T.: O’zMU bosmaxonasi, 2004.
3. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Мухаррир, 2009.
4. Nafasov T., Nafasova V. O’zbek tili toponimlarining o’quv izohli lug’ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.
5. Qorayev S. O’zbekiston viloyatlari toponimlari. – T.: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 185 b.
6. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Монография. – Тошкент: Фан, 2008. – 192 б.

QARINDOSHLIK ATAMALARINING ANTROPONIMLASHUVI: SEMANTIK TRANSFORMATSIYA VA LINGVOMADANIY MAZMUN

Maxsudova Dilorom Idrisovna

mustaqil tadqiqotchi

O’zbek tili va adabiyoti universiteti

diloromidrisovna@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-2638-3268>

UDK 81’373.23:81’367.622.12(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada qarindoshlik atamalarining o'zbek antroponimiyasida qo'llanishi va ularning shaxs nomlari tarkibida antroponimlashuv jarayoni tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy e'tibori *ota, ona, bobo, buva, bibi, dada, og'a, tog'a, jiyan, er, o'g'il, qiz* kabi qarindoshlik bildiruvchi birliklarning shaxs nomlarida qo'llanish shakllari, strukturaviy modellari, semantik transformatsiyasi va nomlash motivlariga qaratilgan. O'zbek antroponimikasi hamda turkiy tillardagi qarindoshlik terminologiyasiga oid tadqiqotlar tahlili asosida qarindoshlik atamasining antroponimga aylanishi oddiy nominativ ko'chish emas, balki uning referensial vazifasi, semantik tarkibi va pragmatik yuklamasining o'zgarishi bilan kechadigan jarayon ekanligi asoslanadi. Tadqiqotda tavsifiy, semantik-komponent, strukturaviy, qiyosiy va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijada qarindoshlik komponentli antroponimlarning asosiy strukturaviy modellari ajratildi hamda ularda qarindoshlik semasi bilan bir qatorda yaqinlik, hurmat, mehr, tilak, avlod davomiyligi va oilaviy qadriyat bilan bog'liq mazmunlar faollashishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: qarindoshlik atamalari, antroponimika, onomastika, antroponimlashuv, o'zbek ismlari, nomlash motivi, semantika, lingvomadaniyat, qarindoshlik semasi, atoqli ot.

АНТРОПОНИМИЗАЦИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА: СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Махсудова Дилором Идрисовна

соискатель

Университет узбекского языка и литературы

Аннотация. В статье исследуется функционирование терминов родства в узбекской антропонимии и процесс их антропонимизации в составе личных имён. Основное внимание уделяется таким единицам, как *ota, ona, bobo, buva, bibi, dada, og'a, tog'a, jiyan, er, o'g'il, qiz*, а также их структурным моделям, семантической трансформации и мотивации именования. Анализ исследований по узбекской антропонимии и тюркской терминологии родства показывает, что переход термина родства в антропоним не сводится к простому номинативному переносу. В процессе антропонимизации изменяются референтная функция, семантическая структура и прагматическая нагрузка лексической единицы. В исследовании применены описательный, семантико-компонентный, структурный, сравнительный и лингвокультурологический методы. Выявлены основные структурные модели антропонимов с компонентами родства и показано, что наряду с семьей родства могут актуализироваться значения близости, уважения, привязанности, пожелания, преемственности семейной памяти и семейных ценностей.

Ключевые слова: термины родства, антропонимия, ономастика, антропонимизация, узбекские имена, мотивация именования, семантика, лингвокультура.

ANTHROPONYMIZATION OF KINSHIP TERMS: SEMANTIC TRANSFORMATION AND LINGUOCULTURAL CONTENT

Makhsudova Dilorom Idrisovna

Degree Applicant

University of Uzbek Language and Literature

Abstract. This article examines the use of kinship terms in Uzbek anthroponymy and the process of their anthroponymization in personal names. Particular attention is paid to such kinship terms as *ota*, *ona*, *bobo*, *buva*, *bibi*, *dada*, *og'a*, *tog'a*, *jiyan*, *er*, *o'g'il*, and *qiz*, focusing on their structural patterns, semantic transformation and naming motivation. A review of studies on Uzbek anthroponymy and Turkic kinship terminology demonstrates that the transition of a kinship term into a personal name cannot be reduced to a simple nominative transfer. It involves changes in the referential function, semantic structure and pragmatic value of the lexical unit. Descriptive, semantic-component, structural, comparative and linguocultural methods are employed. The analysis identifies several structural models of anthroponyms containing kinship components and shows that, alongside kinship semantics, meanings related to affection, respect, closeness, wishes, continuity of family memory and family values may become relevant.

Keywords: kinship terms, anthroponymy, onomastics, anthroponymization, Uzbek personal names, naming motivation, semantics, linguoculture, kinship semantics.

Kirish. Shaxsni nomlash jarayoni tilning nominativ imkoniyatlari bilan bir qatorda jamiyatning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Shu sababli antroponimlar faqat shaxsni boshqa kishilardan farqlashga xizmat qiluvchi atoliq otlar sifatida emas, balki nomlash jarayonida muayyan ijtimoiy-madaniy tasavvurlarni saqlovchi til birliklari sifatida ham tadqiq etiladi.

O'zbek antroponimiyasida qarindoshlik atamaları alohida leksik qatlamni tashkil qiladi. *Ota*, *ona*, *bobo*, *buva*, *bibi*, *dada*, *aka*, *og'a*, *tog'a*, *jiyan*, *er*, *o'g'il*, *qiz* kabi birliklar aslida qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi turdosh otlar bo'lsa-da, ayrim hollarda shaxs nomlarining tarkibiy qismiga aylanadi. E. Begmatov qarindoshlik bildiruvchi lug'aviy birliklarning o'zbek antroponimlari tarkibida keng qo'llanishini qayd etib, *Akajon*, *Bibigul*, *Bibijon*, *Bibinoz*, *Bibioy*, *Bibixon*, *Boboqul*, *Buvaxon*, *Buvjon*, *Dadaqul*, *Onajon*, *Onaxon*, *Otabek*, *Otaboy*, *Otaxon*, *Og'abek*, *Enaxon*, *Erbek*, *Erboy*, *Ertoy*, *Erqul*, *O'g'il*, *O'g'iloy*, *Qizlaroy*, *Qizlarxon*, *Qizlargul* kabi shakllarni keltiradi [1: 15-16].

Qarindoshlik terminologiyasining o'zi esa turkiy tillar doirasida tarixiy, qiyosiy va semantik jihatdan keng o'rganilgan. I. Ismoilov o'zbek va uyg'ur tillaridagi qarindoshlik terminlarini boshqa turkiy tillar materiallari bilan qiyoslab, ularning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti, hozirgi holati, leksik-grammatik xususiyatlari va ma'no doirasini tahlil qilgan [2: 8].

Mazkur masalaning antroponimiya bilan kesishgan jihatini N.V. Bikbulatov tadqiqotida bevosita ko'tarilgan. Olim "Антропонимы и термины родства" maqolasida qarindoshlik terminlari va antroponimlar o'rtasidagi genetik hamda funksional aloqaga e'tibor qaratadi [5: 100–107]. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda qarindoshlik birliklarining shaxs nomlarida uchrashi va ularning ayrim strukturaviy xususiyatlari qayd etilgan bo'lsa-da, qarindoshlik atamasining antroponimlashuv jarayonida qanday semantik transformatsiyaga uchrashi, nomlash motivining ushbu jarayondagi roli va hosil bo'lgan antroponimning lingvomadaniy mazmunini yagona tahlil tizimida ko'rib chiqish masalasi yanada chuqurroq tadqiqni talab qiladi.

Shundan kelib chiqib, maqolaning asosiy tadqiqot savoli quyidagicha belgilanadi: qarindoshlik atamasi shaxs nomiga aylanganda uning lug'aviy-semantik tuzilishida qanday o'zgarish yuz beradi?

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Qarindoshlik terminologiyasining turkiy tillardagi tadqiqi, avvalo, mazkur birliklarning tarixiy kelib chiqishi, qarindoshlik tizimidagi oʻrni va semantik doirasi bilan bogʻliq. I. Ismoilovning “Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari” monografiyasi oʻzbek, uygʻur, qozoq, qirgʻiz, qoraqalpoq va turkman tillari materiallari asosida qarindoshlik terminlarining tarixiy va qiyosiy xususiyatlarini oʻrgangan fundamental ishlardan biridir [2; 8].

A. Ishayev qarindoshlik terminlarining turkiy tillardagi tarixiy oʻzgarishi va davomiyligi masalasiga eʼtibor qaratadi [4; 51]. I. Ismoilovning “Oʻzbek tilida qavm-qarindoshlik terminlariga doir baʼzi mulohazalar” maqolasi ham ushbu leksik qatlamning oʻzbek tilidagi xususiyatlarini yorituvchi tadqiqotlar qatoriga kiradi [3; 22].

M. Narziyevaning “Qon-qarindoshlik nomlarining komponent tahlili” maqolasida qarindoshlik nomlarining komponent tarkibi tahlil qilingan [7; 14-18]. M. Saidovanning tadqiqotida esa oʻzbek shevalaridagi qarindoshlik terminlarining fonetik, morfologik va leksik-semantik xususiyatlari koʻrib chiqiladi [9; 6-7]. Bu tadqiqotlar qarindoshlik leksikasining ichki tuzilishi va semantik imkoniyatlarini aniqlash uchun muhim material beradi.

Antroponimiya sohasida E. Begmatovning “Oʻzbek tili antroponimikasi” asari alohida oʻrin tutadi. Unda oʻzbek shaxs nomlarining tarkibi, shakllanishi va semantik xususiyatlari bilan bir qatorda qarindoshlik bildiruvchi lugʻaviy birliklarning antroponimlar tarkibida qoʻllanishi ham maxsus qayd etilgan [1; 26-27]. Xususan, muallif qarindoshlik otlarining antropoindikatorlar bilan birikishi hamda qoʻshma antroponimlar tarkibida kelishini koʻrsatadi.

X. Kadirovning “Oʻzbek ismlarining lingvistik tahlili” risolasida oʻzbek ismlarining fonetik, leksik, leksikografik, lingvokulturologik va qiyosiy xususiyatlari yoritilgan [8; 15-16]. Keyingi tadqiqotlardan A. Pardaboyevaning 2025-yilda eʼlon qilingan maqolasida mustaqil soʻz turkumlaridan, jumladan, qarindoshlik otlaridan yasalgan kishi nomlari va antropoindikatorlar bilan birikish holatlari koʻrib chiqiladi [10; 12-17].

Demak, mavjud adabiyotlar ikki asosiy yoʻnalishni shakllantirgan: birinchisi – qarindoshlik terminologiyasining leksik-semantik va tarixiy tadqiqi; ikkinchisi – oʻzbek antroponimiyasining tarkibiy va semantik tahlili. Mazkur maqolaning yangilik jihati ushbu ikki yoʻnalish kesishgan nuqtada – qarindoshlik atamasining antroponimlashuvi va bu jarayondagi semantik transformatsiyani tizimli tavsiflashda koʻrinadi.

Tadqiqotda tavsifiy, semantik-komponent, strukturaviy, qiyosiy va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi. Manbalarda qayd etilgan antroponimlar asosiy faktik material sifatida olindi. Manbada tasdiqlanmagan etimologik talqinlar alohida dalil sifatida kiritilmadi.

Asosiy qism. Qarindoshlik atamasining antroponim tarkibida qoʻllanishini tushuntirishda, avvalo, uning turdosh ot sifatidagi va atoqli ot tarkibidagi funksiyasini farqlash zarur.

Turdosh ot sifatida:

ota → qarindoshlik munosabatini nomlaydi.

Antroponim tarkibida:

Otabek → muayyan shaxsni individual nomlaydi.

Demak, antroponimlashuv jarayonida birlikning referensial vazifasi oʻzgaradi. Biroq uning dastlabki semantik asoslari mutlaqo yoʻqolib ketmaydi. Ular nomlash motivining shakllanishida ishtirok etishi mumkin.

Shu bois maqolada antroponimlashuv quyidagi zanjir asosida talqin qilinadi:

qarindoshlik atamasi → nomlash motivi → antroponimlashuv → semantik transformatsiya → antroponimik funksiya → lingvomadaniy mazmun.

Bu model qarindoshlik atamasining oddiygina turdosh otdan atoqli otga koʻchishini emas, balki uning funksional va semantik qayta tashkil topishini nazarda tutadi. Begmatov materialida

qarindoshlik bildiruvchi birliklarning antroponimlarda keng qo'llanishi qayd etilgan. Muallif *Akajon, Bibigul, Bibijon, Bibinoz, Bibioy, Bibixon, Boboqul, Buvaxon, Buvjon, Dadaqul, Onajon, Onaxon, Otabek, Otaboy, Otaxon, Og'abek, Enaxon, Erbek, Erboy, Ertoy, Erqul, O'g'il, O'g'ilo, Qizlaroy, Qizlarxon, Qizlargul* kabi shakllarni keltiradi [1; 34-35].

Mazkur misollar qarindoshlik atamalarining antroponimlashuvi bitta qolip bilan cheklanmasligini ko'rsatadi. Manbalarda qayd etilgan material asosida qarindoshlik komponentli antroponimlarni quyidagi asosiy modellarga ajratish mumkin:

2.1. Qarindoshlik atamasi + antropoindikator.

Bu modelda qarindoshlik atamasiga antroponim tarkibida faol ishlatiladigan komponent qo'shiladi:

ota + bek → Otabek;
ota + boy → Otaboy;
ota + jon → Otajon;
ota + xon → Otaxon;
bobo + qul → Boboqul;
bibi + jon → Bibijon;
bibi + xon → Bibixon;
dada + qul → Dadaqul;
og'a + bek → Og'abek;
er + bek → Erbek;
er + boy → Erboy [1; 65-66].

Begmatov qarindoshlik otlarining *-jon, -xon, -oy, -boy, -qul, -bek, -xo'ja, -to'ra, shoh* kabi antropoindikatorlar bilan birika olishini qayd etadi [1; 59-60]. Bu modelda ikkinchi komponent antroponimning shaxs nomi sifatidagi yaxlitligini shakllantiradi, birinchi komponent esa nomning motivatsion asoslaridan birini saqlab qoladi.

2.2. Qarindoshlik atamasi + boshqa leksik birlik.

Ikkinchi modelda qarindoshlik atamasi boshqa mustaqil leksik birlik bilan birikadi:

Otamurod, Bobomurod, Onagul, Bibigul, Bibinur, Bibikamol, Boboali, Boboahmad, Jiyanmurod [1; 68-69].

Bu modelda ikki komponentning birikishi natijasida yangi yaxlit antroponimik birlik yuzaga keladi. Ayniqsa, Otamurod va Bobomurod shakllari antroponimlashuv mexanizmini ko'rsatishda muhimdir. E. Begmatov tadqiqotida bunday birliklarning tarixiy asosini "otaning murodi → *Otamurod*", "boboning murodi → *Bobomurod*" kabi sintaktik birikmalardan izohlash mumkinligi ko'rsatiladi [1; 66-67]. Bu holatda dastlabki sintaktik aloqa antroponimlashuv jarayonida formal jihatdan qisqarib, yaxlit nom shakliga keladi.

2.3. Qarindoshlik atamasi + boshqa antroponim.

Uchinchi modelda qarindoshlik komponenti boshqa shaxs nomi bilan birikadi:

Boboali, Boboahmad, Bobonazar, Bibizaynab, Bibifotima, Buvaoysha [1; 69-71].

Bu shakllarda qarindoshlik komponentining vazifasini faqat qarindoshlik munosabatini bildirish bilan cheklash to'g'ri emas. U butun antroponimning strukturaviy va motivatsion qismiga aylanadi.

Qarindoshlik atamasi antroponimlashganda uning dastlabki semantik tarkibi bir xil darajada saqlanmaydi. Tahlil qilinayotgan birliklarda uch xil asosiy holatni ajratish mumkin.

1. Qarindoshlik semasining saqlanishi:

Ba'zi antroponimlarda qarindoshlik semasi nomlash motivi bilan bevosita bog'liq holda saqlanadi. Bunda *ota*, *ona*, *bibi*, *bobo* kabi birliklar shaxsning oiladagi qarindoshlik maqomi bilan bog'liq madaniy tasavvurlarni nomga olib kiradi.

2. Qarindoshlik semasining kuchsizlanishi:

Otabek, *Otaboy*, *Bibigul*, *Boboali* kabi shakllarda *ota*, *bibi*, *bobo* komponentlari alohida holda qarindoshlik munosabatini nomlash uchun xizmat qilmaydi. Ular butun antroponimning tarkibiy qismiga aylanadi.

Shu jihatdan antroponimlashuvni semantik neytrallashtirishning ma'lum darajasi bilan bog'lash mumkin: komponent o'zining dastlabki lug'aviy referensini to'liq namoyon qilmaydi, biroq nomning motivatsion tarixida uning izi saqlanishi mumkin.

3. Yangi semantik komponentlarning faollashuvi:

Ayrim birliklarda qarindoshlik semasiga qo'shimcha ravishda yaqinlik, mehr, hurmat, e'zoz, tilak, oilaviy qadriyat, avlod davomiyligi kabi mazmunlar faollashishi mumkin. Bu xususiyat, ayniqsa, -jon va -xon komponentlari ishtirokidagi shakllarda yaqqol ko'rinadi.

“Ota” komponenti o'zbek antroponimiyasida faol qo'llanadigan qarindoshlik birliklaridan biridir. E. Begmatov *Otabek*, *Otaboy*, *Otaxon*, *Otaqul*, *Otamurod*, *Otayor* kabi shakllarni qayd etgan [1; 65].

Ularning strukturasi quyidagicha:

Antroponim tarkibi		Tahlil yo'nalishi
Otabek	ota + bek	qarindoshlik + antroponimik komponent
Otaboy	ota + boy	qarindoshlik + ijtimoiy-baholovchi komponent
Otajon	ota + jon	qarindoshlik + yaqinlik
Otaxon	ota + xon	qarindoshlik + hurmat
Otamurod	ota + murod	qarindoshlik + tilak
Otayor	ota + yor	qarindoshlik + munosabat

Jadvaldan ko'rinadiki, *ota* komponentining semantik yuklamasi antroponimning ikkinchi komponenti bilan birgalikda shakllanadi. Shuning uchun bunday nomlarni faqat birinchi komponentning lug'aviy ma'nosi orqali izohlash yetarli emas.

Ayol qarindoshlik atamaları asosidagi antroponimlarda ham strukturaviy jihatdan o'xshash modellar kuzatiladi:

Onajon, *Onaxon*, *Onagul*, *Bibigul*, *Bibijon*, *Bibixon*, *Bibinur*, *Bibikamol*, *Buvaxon*, *Buvjon* [1].

Bu birliklarda -jon va -xon komponentlarining vazifasi alohida ahamiyatga ega. -jon odatda yaqinlik va mehrni kuchaytiruvchi komponent sifatida namoyon bo'lsa, -xon komponenti hurmat va e'zoz bilan bog'liq mazmunni kuchaytirishi mumkin. Biroq bu semantik talqinlar barcha antroponimlarga mutlaq tarzda ko'chirilmasligi kerak; ularni nomning umumiy strukturasi va tarixiy qo'llanishi bilan birgalikda baholash lozim.

Begmatov materialida aynan *Bibijon*, *Bibixon*, *Buvjon*, *Buvaxon*, *Onajon*, *Onaxon* kabi shakllarning qayd etilishi ushbu modelning o'zbek antroponimiyasidagi mavjudligini ko'rsatadi [1; 73].

Tadqiqotning asosiy nazariy natijasi shundaki, qarindoshlik atamasining antroponim tarkibiga kirishi “turdosh ot → atoqli ot” shaklidagi oddiy grammatik almashuv sifatida qaralmasligi kerak. Ushbu jarayonni uch bosqichda ko'rsatish mumkin:

1-bosqich: lug'aviy ma'no. *Ota* – muayyan qarindoshlik munosabatini bildiruvchi birlik.

2-bosqich: nomlash motivi. *Ota* tushunchasi bilan bog‘liq hurmat, yaqinlik, oilaviy qadriyat yoki boshqa motiv nomlash asosiga aylanadi.

3-bosqich: antroponimlashuv. *Otabek* — individual shaxs nomi sifatida ishlatiladigan yaxlit antroponim.

Shu asosda semantik transformatsiyaning quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1. Sema saqlanishi – qarindoshlik mazmuni nomlash motivida faol qoladi.
2. Sema kuchsizlanishi – qarindoshlik ma’nosi asosiy referensial vazifadan chekinib, antroponimning tarkibiy komponentiga aylanadi.
3. Sema qayta yo‘nalishi – qarindoshlik komponenti hurmat, yaqinlik, mehr, tilak yoki boshqa ijtimoiy-madaniy mazmunlar bilan birikadi.
4. Semantik komplekslashuv – qarindoshlik komponenti ikkinchi komponent bilan birgalikda yangi, yaxlit antroponimik mazmun hosil qiladi.

Mazkur tasnif barcha antroponimlarga bir xil qo‘llanadigan qat’iy formula emas, balki mavjud materialni semantik jihatdan tavsiflash uchun taklif etilayotgan tahliliy modeldir.

Qarindoshlik atamalarining shaxs nomlari tarkibida qo‘llanishi tasodifiy hodisa sifatida qaralmaydi. E.Begmatov qarindoshlik otlarining kishi nomlarida ishlatilishini qarindoshlik munosabatlarining inson uchun hurmatli, mo‘tabar va yaqinligi bilan izohlaydi [1; 16].

Shu asosda nomlash motivlarini quyidagicha guruhlash mumkin:		
Nomlash motivi	Misollar	Yetakchi mazmun
Yaqinlik va mehr	Otajon, Onajon, Bibijon, Buvjon	hissiy yaqinlik
Hurmat va e‘zoz	Otaxon, Onaxon, Bibixon, Buvaxon	hurmat
Tilak va istak	Otamurod, Bobomurod, Jiyanmurod	ezgu tilak
Ijobiy baholash	Onagul, Bibigul	go‘zallik, qadrlash
Avlod va oilaviy davomiylik	O‘g‘il, O‘g‘iloy, Qizlaroy	farzand, avlod
Qo‘shma nomlash	Boboali, Boboahmad, Bibizaynab	qarindoshlik + shaxs nomi

Bu tasnif qarindoshlik komponentining o‘zi emas, balki butun antroponimik birlik nomlash motivini yuzaga chiqarishini ko‘rsatadi.

Qarindoshlik atamalarining antroponimlar tarkibida qo‘llanishi o‘zbek nomlash an‘anasida oila va qarindoshlik munosabatlarining qadri yuqori bo‘lganini ko‘rsatuvchi lingvomadaniy dalillardan biridir. E. Begmatov qarindoshlik nomlarining kishi nomlari sifatida ishlatilishini qarindosh-urug‘larga nisbatan izzat-ikrom, hurmat, e‘tibor va e‘zoz bilan bog‘laydi [1; 23].

Masalan, *Otajon*, *Onajon*, *Bibijon* kabi nomlarda qarindoshlik tushunchasi bilan birga yaqinlik va mehr mazmuni seziladi. *Otaxon*, *Onaxon*, *Bibixon* shakllarida esa hurmat va e‘zoz mazmunining kuchayishi kuzatiladi. Biroq lingvomadaniy talqin har bir nom uchun alohida asoslanishi kerak. Masalan, *Boboali* yoki *Boboahmad* shakllarida qarindoshlik komponenti boshqa antroponim bilan birikib, murakkab nomlash modelini hosil qiladi. Demak, lingvomadaniy mazmunni faqat bitta komponentdan emas, balki antroponimning to‘liq strukturasi va nomlash motividan kelib chiqib izohlash lozim.

Manba: E. Begmatov materiallari asosida muallif tomonidan tizimlashtirildi [1; 32-60].

Qarindoshlik komponenti	Antroponim	Strukturaviy model	Semantik yoʻnalish
ota	Otabek	ota + bek	nomlash
ota	Otaboy	ota + boy	baholash
ota	Otajon	ota + jon	yaqinlik
ota	Otaxon	ota + xon	hurmat
ota	Otamurod	ota + murod	tilak
ona	Onajon	ona + jon	yaqinlik
ona	Onaxon	ona + xon	hurmat
ona	Onagul	ona + gul	ijobiy baho
bobo	Boboqul	bobo + qul	antroponimik model
bobo	Bobomurod	bobo + murod	tilak
bibi	Bibijon	bibi + jon	yaqinlik
bibi	Bibigul	bibi + gul	ijobiy baho
bibi	Bibixon	bibi + xon	hurmat
dada	Dadaqul	dada + qul	antroponimik model
ogʻa	Ogʻabek	ogʻa + bek	nomlash
jiyan	Jiyanmurod	jiyan + murod	tilak
er	Erbek	er + bek	sifat/fazilat
er	Erboy	er + boy	sifat/fazilat
oʻgʻil	Oʻgʻiloy	oʻgʻil + oy	avlod/baholash
qiz	Qizlaroy	qizlar + oy	farzand/baholash

Jadvaldan koʻrinadiki, qarindoshlik komponentining antroponimdagi vazifasi bir xil emas. Bir holatda u nomlash motivining asosiy elementi boʻlsa, boshqa holatda antroponimning strukturaviy komponenti sifatida qatnashadi. Shu sababli qarindoshlik komponentining semantik funksiyasini faqat lugʻaviy maʼnosi asosida belgilash yetarli emas.

Tadqiqot materiallarini umumlashtirish natijasida qarindoshlik atamasining antroponimlashuvini quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

Qarindoshlik leksemasi→nomlash motivi→strukturaviy
birikish→antroponimlashuv→semantik transformatsiya→antroponimik funksiya → lingvomadaniy mazmun.

Bu modelning dastlabki bosqichida qarindoshlik atamasi oʻzining lugʻaviy maʼnosida mavjud boʻladi. Keyingi bosqichda nomlovchining muayyan maqsadi – hurmat, yaqinlik, tilak, oilaviy qadriyat yoki boshqa motiv – faollashadi. Shundan soʻng birlik boshqa komponent bilan birikib, antroponimik tizimga kiradi.

Natijada uning:

referensial vazifasi – munosabatni nomlashdan shaxsni nomlashga;

semantik vazifasi – qarindoshlik munosabatini bildirishdan nomlash motivini shakllantirishga;

pragmatik vazifasi – bevosita murojaatdan ijtimoiy-madaniy mazmunni saqlovchi nomlash vositasiga oʻzgaradi.

Mazkur jihat maqolaning asosiy nazariy xulosalaridan biridir.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar aniqlandi:

Qarindoshlik atamaları o'zbek antroponimiyasining faol leksik qatlamlaridan biridir. Qarindoshlik atamalarining antroponimlashuvi bir xil strukturaviy model asosida kechmaydi. Ular antropoidikatorlar bilan, boshqa leksik birliklar bilan yoki boshqa antroponimlar bilan birikishi mumkin. Antroponimlashuvda qarindoshlik atamasining referensial vazifasi o'zgaradi. Turdosh ot sifatida munosabatni bildirgan birlik antroponim tarkibida individual shaxsni nomlash tizimining qismiga aylanadi.

Qarindoshlik semasi antroponimlarda turlicha darajada saqlanadi. Ayrim hollarda sema nomlash motivida faol qoladi, boshqa hollarda esa kuchsizlanib, strukturaviy komponentga aylanadi.

Qarindoshlik komponentlari yangi semantik mazmunlarni faollashtirishi mumkin. Tahlil qilingan materialda yaqinlik, mehr, hurmat, e'zoz, tilak, avlod davomiyligi va ijobiy baho kabi mazmunlar ajratildi. Nomlash motivi antroponimlashuvning muhim bo'g'inidir. Bir xil qarindoshlik leksemasi turli komponentlar bilan birikkanida turli semantik-motivatsion yo'nalishlarni yuzaga chiqarishi mumkin. Qarindoshlik atamalarining antroponimlashuvi lingvomadaniy hodisa sifatida ham baholanishi mumkin. Chunki ayrim nomlarda oilaviy munosabat, qarindoshlik, hurmat va avlod davomiyligiga oid madaniy tasavvurlar saqlanadi.

Maqolada taklif etilgan "qarindoshlik leksemasi→nomlash motivi→antroponimlashuv→semantik transformatsiya→lingvomadaniy mazmun" modeli qarindoshlik komponentli antroponimlarni faqat strukturaviy emas, balki semantik va pragmatik jihatdan ham tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur maqolada ushbu materiallar antroponimlashuv jarayoni nuqtayi nazaridan tizimlashtirildi. Tahlil natijasida qarindoshlik atamasining shaxs nomi tarkibiga kirishi uning lug'aviy ma'nosining mexanik ko'chirilishi emasligi aniqlandi. Jarayon davomida birlikning referensial vazifasi o'zgaradi, qarindoshlik semasi turli darajada saqlanadi yoki kuchsizlanadi, ayrim holatlarda esa yaqinlik, hurmat, mehr, tilak, avlod davomiyligi kabi qo'shimcha mazmunlar faollashadi.

Shu bois qarindoshlik atamalarining o'zbek antroponimiyasidagi o'rnini tadqiq etishda faqat "qarindoshlik termini → antroponim" modeli bilan cheklanmasdan, "qarindoshlik leksemasi → nomlash motivi → antroponimlashuv → semantik transformatsiya → antroponimik funksiya → lingvomadaniy mazmun" zanjiri asosida yondashish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur yondashuv qarindoshlik atamalarining nafaqat qaysi antroponimlarda ishtirok etishini, balki nima sababdan ism tarkibiga kirgani va antroponimlashuvdan so'ng qanday yangi semantik-funksional yuklama olganini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 264 б.
2. Исмоилов И. Туркий тилларда кавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент: Фан, 1966. – 152 б.
3. Исмоилов И. Ўзбек тилида кавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Toshkent, 1964. – № 4.
4. Ишаев А. Туркий тилларда қариндошлик терминлари ўзгарганми? // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – № 6.
5. Бикбулатов Н.В. Антропонимы и термины родства // Ономастика Поволжья. – Уфа, 1973. – Вып. 3. – С. 100–107.
6. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – 1967.
7. Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 5.

8. Kadirova X. O'zbek ismlarining lingvistik tahlili. – Toshkent, 2022.
9. Saidova M. O'zbek shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik xususiyatlari. – Toshkent, 2021. – B. 6–7.
10. Pardaboyeva A. Mustaqil so'z turkumlaridan yasalgan kishi nomlari // Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. – 2025. – Vol. 3. – Issue 5. – B. 74–78. – DOI: 10.71337/inlibrary.uz.journal-science-innovative.98634.

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK ONOMASTIKASI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Beknazarova Latofat Boboyarovna

mustaqil izlanuvchi

Qarshi davlat universiteti

UDK: 81'373.2(575.1) K 37

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik davrida o'zbek onomastikasining rivojlanishi, undagi o'zgarishlar va dolzarb muammolar tahlil qilingan. Xususan, antroponim, toponim, ergonim, pereyonim, gidronim, agoronim, oronim, nekronim hamda boshqa atoqli nomlarning shakllanishi, qo'llanilishi va milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan. Mustaqillik yillarida tarixiy nomlarni tiklash, milliy qadriyatlarni aks ettiruvchi nomlarni ommalashtirishdagi ba'zi fikr-mulohazalar hamda takliflar berib o'tilgan. Shuningdek, onomastik birliklarni tartibga solish, ularning imlosini me'yorlashtirish, nomlash tamoyillarini takomillashtirish bilan bog'liq masalalar tahlil etiladi. Tadqiqotda mavjud muammolarni bartaraf etish, onomastik materiallarni tizimlashtirish va ilmiy asosda o'rganish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi. Natijalar o'zbek onomastikasini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: onomastika, ergonim, agoronim, oronim, nekronim, gidronim, terminologik tizim, patronim, antroponimik tizim, toponimik tizim, ergonimik va pereyonimik tizim, xrematonimika, kiberonomika.

УЗБЕКСКАЯ ОНОМАСТИКА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Бекназарова Латофат Бобояровна

соискатель

Каршинский государственный университет

Аннотация. В данной статье анализируется развитие узбекской ономастики в период независимости, её изменения и текущие проблемы. В частности, освещаются вопросы формирования, использования и национально-культурных особенностей антропонимов, топонимов, эргонимов, переонимов, гидронимов, агоронимов, оронимов, некронимов и других известных названий. Приводятся некоторые замечания и предложения по восстановлению исторических названий в годы независимости и популяризации названий, отражающих национальные ценности. Также анализируются вопросы, связанные с регулированием ономастических единиц, стандартизацией их написания и совершенствованием принципов именования. В исследовании предлагаются практические решения по устранению существующих проблем, систематизации ономастических материалов и их научному изучению. Результаты работы будут способствовать дальнейшему развитию узбекской ономастики.

Ключевые слова: ономастика, эргоним, агороним, ороним, некроним, гидроним, терминологическая система, патронимическая, антропонимическая система, топонимическая система, эргонимическая и переонимическая система, хрематонимика, киберонимика.

UZBEK ONOMASTICS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Beknazarova Latofat Boboyarovna
independent researcher
Karshi State University

Abstract. This article analyzes the development of Uzbek onomastics during the period of independence, examining its evolution and current challenges. Specifically, it addresses the formation, usage, and national-cultural characteristics of various types of proper names—including anthroponyms, toponyms, ergonyms, pereonyms, hydronyms, agoronyms, oronyms, and necronyms. The study offers observations and proposals regarding the restoration of historical names and the promotion of names that reflect national values. It also examines issues related to the regulation of onomastic units, the standardization of their spelling, and the refinement of naming principles. Practical solutions are proposed to address existing problems, systematize onomastic data, and advance scientific research in the field. The findings will contribute to the continued development of Uzbek onomastics.

Keywords: onomastics, ergonym, agoronym, oronym, necronym, hydronym, terminological system, patronymic system, anthroponymic system, toponymic system, ergonymic and pereonymic system, chrematonomics, cyberonomics.

Kirish. Mustaqillik davrida o‘zbek onomastikasi katta rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan bo‘lsa-da, bu jarayonda bir qator muammolar ham yuzaga keldi. Ushbu muammolarni aniqlash va ularning yechimlarini belgilash sohaning kelajakdagi taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek onomastikasi oldida turgan muammolarni shartli ravishda nazariy-metodologik, terminologik, lug‘atchilik amaliy va institutsional muammolarga ajratish mumkin. Nazariy-metodologik muammolar mustaqillik davri o‘zbek onomastikasining eng dolzarb masalalaridan biridir. O‘zbek onomastikasida umumiy nazariyaga oid fundamental tadqiqotlar nisbatan kam. A.V.Superanskaya, V.A.Nikonov kabi olimlar yaratgan umumiy onomastika nazariyasi darajasidagi asarlar o‘zbek onomastikasida hali yaratilmagan.

Asosiy qism. Ayrim tarmoqlar, xususan, ergonimlar sohasi yetarlicha o‘rganilmagan. O‘zbekistonlik olimlar ergonimlarning o‘rganilish darajasi yetarli emasligi, birinchi navbatda, ergonimlar sohasida umumiy qabul qilingan terminologik tizimning yo‘qligi tufayli o‘z tashvishlarini bildirmoqdalar. Bu muammo nafaqat ergonimlar, balki onomastikaning boshqa tarmoqlari – agoronimlar, oronimlar, nekronimlar, gidronimlar kabi sohalarda ham kuzatilmoqda. Ozoda Xakimbayeva ta’kidlaganidek, “Hozirda olimlar tomonidan tadqiq qilinmagan ko‘p joylarning nomlari mavjudligini ko‘rishimiz mumkin”. Onomastik tadqiqotlarning fanlararo xususiyati yetarli darajada ta’minlanmagan. Tarix, geografiya, etnografiya, sotsiologiya, psixologiya bilan bog‘liq kompleks tadqiqotlar soni hali istalgan darajada emas. Bu esa atoli otlarni har tomonlama, tizimli o‘rganish imkoniyatini cheklab qo‘ymoqda [9; 43].

Terminologik tizimdagi nomuvofiqlik mustaqillik davri o‘zbek onomastikasining muhim muammosidan biri sanaladi. Turli tadqiqotchilar tomonidan bir xil hodisani ifodalashda turlicha

terminlar qo'llanilmoqda. Bu esa ilmiy izlanishlarning o'zaro bog'liqligini qiyinlashtirmoqda. Ergonimlar sohasida umumiy qabul qilingan terminologik tizimning yo'qligi ushbu tarmoqning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillardan biri sifatida qayd etilmoqda. O'zbek onomastikasi terminlarini yagona me'yor asosida tizimlashtirish, ularning izohli lug'atini yaratish masalasi hali to'liq hal etilmagan. 2006-yilda E.Begmatov va N.Uluqov tomonidan "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati" nashr etilgan bo'lsa-da, bu lug'at keyingi yillarda yangi terminlar bilan boyitilmagan, qayta nashr etilmagan. Lug'atchilik va amaliy muammolar ham o'zbek onomastikasi oldida turgan dolzarb masalalardir. O'zbek tilidagi toponim, antroponim va boshqa atoqli otlarning kelib chiqishini tizimli yorituvchi keng qamrovli lug'atlar mavjud emas. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da onomastik birliklarga keng o'rin berilgan bo'lsa-da, maxsus onomastik lug'atlar, xususan, ko'p tomlik "O'zbekiston toponimik lug'ati" va "O'zbek antroponimik lug'ati" kabi fundamental nashrlar hali yaratilmagan. Geografik nomlarni standartlashtirish masalasi ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, geografik nomlarni yagona tizimga solish, ularning imlosi va talaffuzini belgilash masalalari o'z yechimini kutmoqda. Nomlarni lotin yozuviga o'tkazish jarayonida yuzaga kelgan nomuvofiqliklar ham ushbu muammoning bir qismidir [3; 48].

Institutsional va kadrlar muammolari ham o'zbek onomastikasi rivojiga to'sqinlik qilayotgan omillardir. Onomastika ko'pgina oliy o'quv yurtlarida alohida fan sifatida o'qitilmaydi, bu esa yosh kadrlarni sohaga tayyorlash imkoniyatini cheklaydi. Onomastik tadqiqotlar bilan shug'ullanadigan ilmiy markazlar soni cheklangan, sohaga ixtisoslashgan mutaxassislar yetishmaydi. Bu esa ilmiy izlanishlarning sifat va miqdoriga ta'sir ko'rsatmoqda. Xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish, jahon onomastikasi yutuqlarini o'zbek onomastikasiga tatbiq etish borasida ham muayyan muammolar mavjud. Xorijiy nashrlarda o'zbek onomastikasi vakillarining ishlari yetarli darajada e'lon qilinmayapti, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etish imkoniyatlari cheklangan.

Ba'zi antroponimlarning disfemik xususiyat kasb etishi muammosi ham alohida e'tibor talab qiladi. Bu muammo o'zbek antroponimikasining amaliy jihatlariga oid muhim masalalardan biridir. Mustaqillik davri o'zbek onomastikasi oldida nazariy-metodologik, terminologik, lug'atchilik – amaliy va institutsional xarakterdagi bir qator muhim muammolar turibdi. Ushbu muammolarni hal etish sohaning keyingi rivojlanishi, milliy o'zlikni anglash va til-madaniyatni rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Muammolarni kompleks tarzda o'rganish va ularning yechimlarini ishlab chiqish bugungi kunda o'zbek onomastikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir [6: 808].

Antroponimik tizim muammolari. Mustaqillikka erishilgach, oldingi "ism+ota ismi (-ovich/-yevich)+familiya (-ov/-yev)" modelidan voz kechish masalasi ilgari surildi. Biroq patronimni bekor qilish yoki saqlash borasida yagona huquqiy qaror qabul qilinmagan, bu esa shaxsni tasdiqlovchi hujjatlarda nomlarning turlicha yozilishiga olib kelmoqda. Milliy ism va familiyalarni tiklash jarayonida "Temur / Timur", "Bobur / Bobir" kabi imloviy ikkilanishlar, shuningdek arab, fors, turk va g'arb ismlarining nazoratsiz kirib kelishi natijasida "nomlar aralashuvi" yuzaga kelgan [3:128].

Toponimik tizim muammolari. Sovet mafkurasiga oid toponimlar o'rniga tarixiy nomlarni tiklash ishlari olib borildi: Toshkentda *Mirobod*, *Shayxontohur*, *Yakkasaroy*, *Uchtepa* kabi qadimgi nomlar qaytarildi. Biroq ayrim hududlarda asl nomlarni ilmiy asosda aniqlash masalasi yetarli darajada hal etilmagan. Yangi tashkil etilgan ko'cha, mahalla va tumanlarga "London", "Dubay" kabi xorijiy nomlar yoki "Bunyodkor", "Istiqlol" kabi mavhum nomlarning berilishi milliy toponimik an'analar bilan uyg'unlashmagan. Toponimlarni yozish va lotin alifbosiga o'tkazishda

yagona imlo qoidalarining yoʻqligi *“Toshkent / Tashkent”*, *“Samarqand / Samarkand”* kabi ikkilanishlarni keltirib chiqarmoqda [10:152].

Ergonimik va pereyonimik tizim muammolari. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashkilot, korxona, firma nomlari (ergonimlar) va transport vositalari nomlari (pereyonimlar) keskin oʻzgardi. Xorijiy nomlarning (*“Mercedes-Bens”*, *“Damas”*, *“Nexia”*, *“business”*, *“company”*) asl shaklida qoʻllanilishi va ularni oʻzbek tili imlo qoidalariga moslashtirilmagan holda yozilishi tilga begona unsurlarning kirib kelishiga sabab boʻlmoqda. Ergonim va pereyonimlarning tartibsiz yozilishi davlat tilidagi yozuv qoidalariga rioya etilmasligini koʻrsatadi [2:732].

Terminologik tizimlashtirish muammosi. Onomastika tarmoqlari (antroponimika, toponimika, gidronimika, zoonimika, astronimika, teonimika, etnonimika, ergonimika, pereyonimika) boʻyicha yagona terminologik lugʻatning yetishmasligi, atamalarining turlicha talqin qilinishi ilmiy tadqiqotlarni murakkablashtirmoqda. Mavjud *“Oʻzbek onomastikasi terminlari”* lugʻati (2006) zamonaviylashtirish va kengaytirishni talab qiladi [4:290].

Mustaqillik davri oʻzbek onomastikasidagi asosiy muammolar: antroponimiyada patronim masalasi va imlo birligining yoʻqligi; toponimiyada tarixiy nomlarni ilmiy asoslash va standartlashtirishning yetarli emasligi; ergonim va pereyonimlarda xorijiy elementlarning oʻzbek tili qoidalariga moslashtirilmagan holda qoʻllanilishi; terminologiyani tizimlashtirishdagi nuqsonlar. Ushbu muammolarni hal etish onomastik komissiya faoliyatini kuchaytirish, yagona elektron bazani yaratish va ilmiy asoslangan normativ hujjatlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Ilmiy-nazariy asoslar va terminologik tizimni oʻrganish. Oʻzbek onomastikasi terminologiyasini tizimlashtirish masalasi birinchi navbatda ushbu terminlarning lisoniy xususiyatlarini, ularning vujudga kelishi, shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini ilmiy asosda oʻrganishni talab qiladi. Tadqiqotlar natijasida onomastik terminlar maʼnoviy-mavzuviy guruhlariga boʻlinib, terminologik tizimdagi faol va nafaol modellar aniqlangan, terminlarning yasalishi, Grammatik tuzilishi va tipik modellar atroficha tahlil qilingan. Bu borada akademik E.Begmatov va N.Uluqovning *“Oʻzbek onomastikasi terminlari”* (Namangan, 2006) izohli lugʻati fundamental manba boʻlib, antroponimika, toponimika, gidronimika, zoonimika, astronimika, teonimika, etnonimika, ergonimika kabi tarmoqlar terminologiyasini bir tizimga solgan. Professor R.Qoʻngʻurovning *“Oʻzbek tilining onomastikasi”* (Toshkent, 1990) asari esa onomastikaning nazariy asoslari va terminologik apparatini tizimli yoritgan [8:8-34].

Standartlashtirish va yagona qoidalarni ishlab chiqish. Onomastik terminologiyani standartlashtirish yoʻlida yagona qoidalar va meʼyorlarni ishlab chiqish dolzarb vazifadir. Oʻzbek tilida terminologiya qoʻllanmalari va standartlarini yaratish, xalqaro terminlar bilan milliy terminologiya oʻrtasidagi muvofiqlikni taʼminlash zarur. Yangi terminlarni shakllantirishda ularning bir xilligi, aniqligi va tushunarililigini taʼminlash, xalqaro terminlarni oʻzlashtirishda ekvivalentlik muammosini hal etish muhim ahamiyatga ega. A.V.Superanskayaning *“Umumiy xususiy ismlar nazariyasi”* (Moskva, 1973) asari ham atamalarini standartlashtirishda nazariy asos boʻla oladi [5: 63-65].

Terminologik tadqiqotlarni davom ettirish va lugʻatlarni zamonaviylashtirish. Onomastik terminologiyani tizimlashtirish ishlari yangi tarmoqlar – pereyonimika, agoronimika, xrematonimika, kiberonomika kabi yoʻnalishlarni qamrab olgan holda davom ettirilishi zarur. Mavjud lugʻatlarni zamonaviylashtirish, koʻp tilli (oʻzbek, rus, ingliz, turk) qiyosiy onomastik terminlar lugʻatini yaratish, elektron bazalarni shakllantirish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir. Bu borada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar oʻzbek terminologiyasi tizimida onomastik terminlarning oʻrni va rolini belgilashga xizmat qiladi. Onomastik terminologiyani tizimlashtirish

va standartlashtirish – o‘zbek tilshunosligining muhim yo‘nalishi. Bu jarayon terminlarning ilmiy-nazariy asoslarini o‘rganish, yagona qoidalar ishlab chiqish, mavjud lug‘atlarni zamonaviylashtirish va yangi tarmoqlarni qamrab olishni taqozo etadi. E.Begmatov, R.Qo‘ng‘urov, B.Yo‘ldoshev kabi olimlarning asarlari bu borada mustahkam poydevor yaratgan bo‘lsa, bugungi kunda ushbu tadqiqotlarni davom ettirish va elektron resurslar yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi [7: 52-58].

Mustaqillik davrida o‘zbek antroponimikasi – ya’ni shaxs ism va familiyalarini tartibga soluvchi tizim – bir qator murakkab muammolar bilan yuzlashdi. Bu muammolarning ildizi sobiq Ittifoq davrida o‘zbek nomlanish tizimiga ruscha elementlarning majburiy kiritilishi bilan bog‘liq bo‘lib, mustaqillikdan keyin milliy o‘zlikni tiklash jarayonida ushbu masalalar keskin tus oldi. Quyida antroponimik sohadagi asosiy muammolar guruhlariga ajratilgan holda tahlil qilinadi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ko‘pchilik fuqarolar familiyalaridagi ruscha -ov, -ev qo‘shimchalaridan voz kechib, ularni milliy shaklda yozdirishga dastlabki qadamlar qo‘yildi va bu hozirgacha davom etmoqda.

Antroponimik sohadagi keyingi muhim muammo – milliy ismlarda yagona imlo me’yorining yo‘qligi va hujjatlarda ularning turlicha yozilishidir. *“Muhammad/Mahamad”*, *“Said/Sayyid”*, *“Vali/Vally”* kabi nomlarning yozilishida barqarorlik mavjud emas.

Xulosa. Mustaqillik davrida o‘zbek antroponimikasidagi muammolar asosan sovet davridan meros qolgan ruscha elementlarni bartaraf etish, milliy nomlanish an’alarini tiklash va yagona ilmiy asoslangan me’yorlarni joriy etish bilan bog‘liq. Davlat tili qonunida huquqiy imkoniyatlar yaratilgan bo‘lsa-da, amaliyotda bu imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarish tizimli yondashuvni, soha mutaxassislarining faol ishtirokini va siyosiy irodani talab etadi. Antroponimik tizimdagi islohotlar nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy-psixologik jihatdan ham puxta o‘ylangan bo‘lishi lozim.

Adabiyotlar

1. Abdullayeva N. O‘zbek tili antroponimlarining funksional-semantik tahlili. – Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 2008. – B: 78-95.
2. Axmedova S.Q. Pereyonimlar – onomastik birliklarning bir turi // “Modern Science and Research” jurnali. – 2024. – 3-jild, 2-son. – B. 732–738.
3. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 48 б.
4. Hamroyeva M.R. The Study of Onomastic Units in Uzbek Linguistics and Their Degree of Significance in Literary Works. // “American Journal of Philological Sciences.” – 2025. – Vol. 5, Issue 06. – P. 290–292.
5. Israilova Z. O‘zbek tilida terminologiya muammolari. // Наука и технология в современном мире. – 2024. – 3(10). – B. 63-65.
6. Kadirova X. O‘zbek ismlarida evfemizatsiya va uning disfemizatsiyalashuviga oid muammolar // Oriens. – 2022. – № 5. – 808–819 b.
7. Mukhitdinova, Kh.S. Anthroponyms as a socio-historical linguistic tool / Kh.S. Mukhitdinova, N.B. Tulaganova // Science and Innovation. – 2025. – Vol. 4, – № 1. – P. 52–58.
8. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining onomastikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – B. 8-34
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва, Наука, 1973.
10. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Самарқанд, 2011. – 152 б.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни (1989-йил 21-октябрь, кейинги тахрирлари: 1995, 2004).

TURKIY INSON TANA A'ZOLARI NOMLARINING ETIMOLOGIK-SEMANTIK TALQINI

Jumayeva Kumush Tursunaliyevna

mustaqil tadqiqotchi

Qarshi davlat universiteti

kumushdjumayeva1984@gmail.com

Orcid -0009-0005-8771-0068

UDK 631.4:413.176 (093)

Annotatsiya. Dunyodagi barcha tillar singari hozirgi o'zbek tili ham ko'p asrlik tarixiy va tadrijiy taraqqiyot o'zining zamonaviy tarkibini yangilab bordi. Shunga qaramay, tilning hozirgi zamonaviy leksik qatlami faqat o'zbek tilgagina tegishli bo'lmay, yoki yolg'iz umumturkiy so'zlardan iborat bo'lib qolmay, uning tarkibiga o'zga tillar bo'lmish fors-tojik va arab hamda yana boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar ham mavjudlik kasb etadi. Shunga muvofiq ravishda inson tana a'zolarini ifoda etuvchi so'zlarning barchasi ona tilimiz lug'at zaxirasini ajralmas bo'lagini tashkil etadi. Ko'rinadiki, somatik leksemalarni ham o'z qatlam va o'zlashma qatlam singari tarmoqlarga ajratib tadqiq etish ularning ichki struktur va semantik qiymatini ochib berishda muhimlikni zohir qiladi. Shu ma'noda maqolada o'z qatlam somatizmlarining lingvistik-etimologik talqini yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: somatik leksema, analogiya, anamaliya, asimmetriya, affiksatsiya, tomoq, barmoq, taloq, qo'ltiq, oyoq, to'piq, tirsak, kiprik, ko'krak, derivatsiya.

ЭТИМОЛОГИЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЮРКСКИХ НАЗВАНИЙ ОРГАНОВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ТЕЛА

Жумаева Кумуш Турсуналиевна

соискатель

Каршинский государственный университет

Аннотация. Как и все языки мира, современный узбекский язык на протяжении веков исторического и прогрессивного развития обновлял свою современную структуру. Тем не менее, современный лексический слой языка не ограничивается только узбекским языком и не состоит только из общетюркских слов, но также включает слова, заимствованные из других языков, таких как персидско-таджикский и арабский, а также из других языков. Соответственно, все слова, обозначающие части человеческого тела, составляют неотъемлемую часть словарного запаса нашего родного языка. Представляется важным изучение соматических лексем путем их разделения на такие ветви, как собственный слой и заимствованный слой, для выявления их внутренней структуры и семантического значения. В этом смысле статья освещает лингвистико-этимологическую интерпретацию соматизмов собственного слоя.

Ключевые слова: соматическая лексема, аналогия, анамалия, асимметрия, аффиксация, горло, палец, селезенка, подмышка, стопа, лодыжка, локоть, ресница, грудь, словообразование.

ETYMOLOGY AND SEMANTIC INTERPRETATION OF TURKISH NAMES FOR HUMAN BODY PARTS

Jumayeva Kumush Tursunaliyevna

degree Applicant

Abstract. Like all languages of the world, the modern Uzbek language has evolved through centuries of historical and gradual development to shape its current composition. However, the language's contemporary lexical layer is not limited solely to native Uzbek or Common Turkic vocabulary; it also incorporates loanwords from languages such as Persian-Tajik, Arabic, and others. Words denoting parts of the human body constitute an integral part of our native language's vocabulary. Researching somatic lexemes by categorizing them into native and borrowed layers is crucial for revealing their internal structural and semantic properties. In this context, the article presents a linguistic-etymological analysis of native somatic terms.

Keywords: somatic lexeme, analogy, anomaly, asymmetry, affixation, throat, finger, spleen, armpit, leg, ankle, elbow, eyelash, chest, derivation.

Kirish. Inson tana a'zolarining nomlanishi (somatik leksemalar) tizimi "inson anatomiyasi" mazmuniy maydonga tegishli tarkibiy qism sanaladi. Bu tizim birliklari o'zbek tilining maxsus soha leksik tizimining muayyan bir tarkibiy qismidir. Somatik leksemalar "inson tana a'zolari nomi" integral semasi tutashtiruvchi vosita vazifasini egallaydi. Hozirgi o'zbek tili somatizmlari tarkibini ikki toifaga ajratib tahlil etish mumkin.

I. O'z qatlam somatik leksemalari.

II. O'zlashma qatlam somatik leksemalari.

Asosiy qism. Biz o'z qatlam somatik leksemalarining talqinini uning ichki tarkibi jihatdan tadqiq etishga intilamiz.

Inson tana a'zolarining talqini ularni: 1) tashqi a'zolar; hamda b) ichki a'zolarga ajratib tasniflashni talab etadi.

1. Inson tashqi tana a'zolarini atovchi somatizmlar: *bosh, soch, quloq, bo'yin, burun, qobirg'a, qo'l, oyoq, burun, ko'z, orqa (spina), umurtqa, qorin, yon (yon tomon).*

2. Ichki tana a'zolarini ifodalovchi leksik birliklar: *yurak, bo'g'iz, bag'ir, kegirdak, oshqozon, o'pka, taloq, ichak, bo'yрак, o't, tomir, qon, suyak* va boshqalar.

Ishimiz hajm jihatidan chegaralanganligi sababli faqat turkiy (o'zbekcha) inson tashqi tana a'zolarini atovchi somatizmlar tahliliga to'xtalamiz.

Ma'lumki, o'zbek tili kelib chiqish jihatidan oltoy tillar oilasi, turkiy tillar guruhining qarluq-xorazm shaxobchasiga kiradi. Shu tamoyilga ko'ra tilimiz lug'at fondining asosiy qismi qadimgi leksik birliklardan iborat deyish mumkin. Shunga ko'ra o'zbek tili lug'at tarkibining asl negizini turkiy tillarning o'ziga tegishli bo'lgan so'zlar tashkil etadi. Bu lug'aviy tarkibning boshida inson tana a'zolarini nomlovchi leksemalar turadi. Shuning uchun ular kundalik hayotda eng faol so'zlar sanaladi.

Natija va muhokama. Somatik leksemalarning umumturkiylik belgilari ham hozirgi o'zbek tilida qo'llanuvchi inson tana a'zolarini nomlanishida namoyon bo'ladi. Ularning areal imkoniyatlari, yasalishi, semantik strukturasi hamda etimologik mansubligini tubandagi somatizmlar asosida ko'rib chiqamiz.

Bosh. Mazkur somatizm turkiy tillarda turlicha talaffuz etiladi. Masalan o'zbek tilida *bosh*, xakas tili va oltoy tilning ayrim dialektlarida *pas* [1], chuvash tilida *pos* yoki *pus* [2], balqar tilida *vash* [3], totor tilining ba'zi bir shevalarida *pash* [4], qolgan deyarli barcha tillarda *bash* tarzida iste'mol etiladi. Bu holat, ya'ni *ḡau* yo'sinida talaffuz etish o'zbek tilining ham ayrim shevalarida ham kuzatiladi [5].

M.Rasanen talqin etadiki, *bash* soʻzi **ba**:- “boshlash”, “tuzish” maʼnolarini anglatish uchun xizmat qiladi, *-sh* esa ot yasovchi qoʻshimchasi hisoblanadi [6]. Albatta, bu fikr haqiqatga ancha yaqin, chunki mazkur yasaliş qolipi hozirgi turkiy tillardagi qash, yash, tash otalida hamon saqlanib turibdi.

Soch. Bu soʻz turkiy tillarning aksariyatida boshda oʻsadigan tuk maʼnosida qoʻllanadi. Lekin qondosh moʻgʻul tilidagi soch maʼnosi saaja, shaaja “ayollar kokili” maʼnosini ifodalash orqali yashab kelayotganligini, bu koʻrinishning qisqarishi hamda fonetik oʻzgarish kasb etib turkiy tillarga oʻtganligini oʻz vaqtida V.I.Rassadin qayd etadi [7]. Bu fikrga qoʻshilish qiyin. Soch soʻzining toʻgʻri etimologik talqinini M.Rasyanin haqiqatga ancha yaqin tarzda keltiradi. Uning fikriga koʻra *sach* oti *sach*- feʼlidan kelib chiqqan boʻlishi mumkin [8]. Chunki ayollarning sochi uzun, ayni vaqtda sochilib turadi. Demak, har qanday holatda ham *sach* somatizmining shakllanib ibtidosi turkiy tillarga borib taqaladi va u hozirgi turkiy tillarda, jumladan, hozirgi oʻzbek tilida faol soʻz maqomida yashab keladi.

Quloq. Bu soʻz ayrim oʻzbek shevalarida *qulaq*, *qulaq*, *qulo*: [9] koʻrinishlari bilan qoʻllanadi, oʻzbek adabiy tili va qarluq lahjasida oʻzbek adabiy tili meyorlariga mos ravishda quloq varianti ishlatiladi. Turk, gaguz, qoʻmiq, balqar, qirgʻiz, qozoq, qoraqalpoq, noʻgʻay, lobnor, barabin va boshqa turkiy tillarda *qulaq* koʻrinishida aytiladi. Bunday farqlanish, albatta, oʻzbek tilining “o”lovchi til ekanligi bilan bogʻliq. Karagas tilida esa *kulak* hamda *kulax*, xakas tilida *xulax*, uygʻur tilida *qula:q*, yoqut tilida *qulgʻ:x*, qadimgi turkiy tilda *qulqaq* [10] yoki *qulxaq* [11], chuvash tilida *xãlxa* koʻrinishidagi variantlari ham mavjud. Ayni somatizmning bunday rang-baranglik bilan qoʻllanishi har bir turkiy tilning ichki qonuniyatlari bilan bogʻliq.

Baʼzi turkiy tillarning (qozoq, boshqird, turk ...) ayrim shevalari eʼtiborga olinmasa, boshqa barcha turkiy zabon xalqlar tilida “quloq” maʼnosi bilan, xakas, gagauz, turk, oltoy va chuvash tillarida “eshitmoq”, boshqa bir tillarda idishning ushlanadigan qismi yoki jismlarning yon tomoni shu soʻz bilan nomlanib kelinadi.

V.V.Radlov quloq soʻzi “obyektning chiqib turuvchi, proyeksiya qiluvchi qismi” [8] deb biladi hamda *qul* uning asosi, *-aq* esa yasovchi morfema boʻlib, “qisqa”, “kalta” maʼnolarini bildirishini qayt etsa, G.Dyorfer ot hisoblanmish bu soʻzning asosi *qul* boʻlganligini taʼkidlab, oʻz fikrining isbotini moʻgʻul tilidagi *quluyu*, yaʼni “quloq mumi” [10] dega soʻzning borligi bilan isbotlashga tirishadi.

Boʻyin. *Boʻy*- “balandlik” va *-in/-un* kichraytirish semasini hosil qiluvchi afiks ekanligini V.Bang va A.M.Shcherbak isbotlashga harakat qilishgan [11]. *Boʻyin/boʻyun* shakli “Suvarna” yodgorligi, “Qutatgʻu bilig” hamda “Devonu lugʻotit turk” singari X–XI asrlar yozma yodgorliklarida uchraydi va hozirgi oʻzbek tilida qoʻllanadigan maʼnoni ifodalagan hamda oʻsha davr turkiy tillarida ham mavjud boʻlgan.

Burun. Bu soʻz shu koʻrinishda umumturkiy soʻz sifatida uygʻur, turk, balqar, qoraqalpoq, kargas, oltoy, tofalar, tuva, tillarida, *purun* varianti xakas va oltoy tillarida, *borun* esa qozoq, boshqird, totor tillarining dialektlarida, *murun* qirgʻiz, *muyun* lobnor tillarining shevalarida hozir ham ishlatiladi.

Burun kalimasining vaqt semantikasi bilan aloqador “dastlab”, “boshida” [12], “oldinda” [13], “boshlangʻich”, “allaqachon” [12] maʼnolari oltoy, turk va boshqird tillarining shevalarida uchrasa, V.V. Radlov eʼtiroficha qozon lahjasida “bir kun” maʼnosi bilan mavjud boʻlgan [8] va hozir ham totor tilida shu maʼnoda ishlatiladi.

Rus tilshunoslari V.V.Radlov hamda N.A. Baskakovlar inson organizmi maʼnosini ifodalovchi *burun* somatizmining bunyod boʻlishida vaqt semasi asos boʻlgan deb bilishadi [8].

Burun soʻzining vaqt ifodasi korelyatsion semasi tarix qaʼriga singib ketib, keyinchalik uzv semasi faollashgan, deyishga asoslar etarli.

Bu soʻz turkiy leksikografiyaning mumtoz va ilk namunasi hisoblanmish “Devonu lugʻotit turk”da ham uchraydi [21], undan keyinroq Yevropada tartiblangan “Codex kumanicus”da yuqoridagi sema bir oz oʻzgarishga uchrab “vaqtincha” maʼnosida qoʻllanganligini kuzatish mumkin.

Totor tilida *boʻrīn* “burun”, “oldin” maʼnolarida ishlatilayotganligiga M.Brinevskiy tayanib, bur- “burmoq”, “aylanmoq” feʼliga ravish yasovchi -n affiksini qoʻshish orqali hosil boʻlganligiga ishonitirmoqchi boʻlsa, A.Vamberi bu somatizmning hosil boʻlishida *bar-* “bormoq” feʼli zamin boʻlgan deb biladi [22].

Demak, *burun* somatizmi ot mavqeyidagi feʼning substantivatsiyasi doirasida paydo boʻlganligini alohida taʼkidlash oʻrinli, deb hisoblaymiz.

Koʻz. Bu inson aʼzosi nomi turkiy tillarda formal jihatidan:

a) bir qancha variantlarda: turkman tilida *kōz*; *tuva*, *xakas*, *lobnor*, *tofalar* tili va lahjalarida *kōs* [23]; karakas tilining baʼzi bir shevalarida *kōsh* [24], chuvash tilida *kāvar*;

b) turli semalarda: “yonuvchi” yoki “yonadigan koʻmir”, “yonayotgan daraxtdan qolgan koʻmir”, “kul”, “issiqlik” [14], usmonli turk tilining baʼzi shevalarida “uchqun” [8], qaybol va sagʻay dialektlarida ham “uchqun” maʼnosi bilan mavjudligi kuzatiladi. A.Vamberi esa *koʻz* somatizmi “yonayotgan koʻmir” va *kūj*, *gūj* “kuymoq” feʼlidan, Anna Gaben talqiniga nisbatan kishi tana aʼzosining nomi *kō-* “kuymoq” felidan [17] kelib chiqqan, degan xulosani keltirgan boʻlsa, chuvash tilidagi *kāvar*, bir tomondan “yonayotgan koʻmir” degan maʼnoni anglatga, ikkinchi tomondan “issiqlik” [18] oti fondida yuzaga kelganligini uqtiradi.

Demak, koʻz somatizmi barcha turkiy tillar uchun umuiy boʻlib, “yonish” yoki “issiqlik” semalari ifodachisi boʻlib yuzaga kelganligini taxmin qilish mumkin.

Qovurgʻa. Inson tana aʼzolarining markazida joylashgan ushbu organizm oʻzbek va ozarbayjon tillarida *qovurgʻa*, *qobirgʻa*, qozoq, qirgʻiz noʻgʻay va qoraqalpoq va totor tillarida *qaburgʻa*, xakas tlining ayrim shevalarida *haburgʻa*, grim-totor hamda qoraqalpoq tilining baʼzi lahjalarida *kaburga*, uygʻur tilining baʼzi bir dialektlarida *qogʻa* [19] singari fonetik koʻrinishlarda ishlatilib kelinadi.

Qapurgʻa atamasining etimologiyasi ham turli olimlar tomonidan har xil tasnif etiladi. Chunonchi, M.Rasyanin, N.Poppi hamda Ramsted singari moʻgʻulshunos olimlar bu soʻzni *qabīrsun/qabusun* shaklidagi variantlar zahirida paydo boʻlganligini taxmin qilishadi. Bunga asos qilib moʻgʻullar davrigachi turkiy tilda yaratilgan yozma yodgorliklarda *qapurgʻa* soʻzi uchramasligini koʻrsatishadi [6].

Bu soʻz haqidagi boshqa etimologik talqinda moʻgʻul tilidagi *qabīrsun/qabusun* koʻrinishlari bilan turk tili shevalari uchun faol boʻlgan *kabur*, я́бни “egar ustidagi tasmalarni tutashtirib turuvchi tizimcha”ning orasida semantik aloqadorlik mavjudligi eʼtirof etib koʻrsatiladi.

Bundan tashqari, ular boshqird tili shevalarida koʻrinish beradigan *qabyryy* “qiyalik” hamda baʼzi bir oʻzbek shevalarida kam boʻlsa-da uchrab turadigan *qabyz* “yon, qoʻltiq” soʻzlarining asosida yaqinlik borligi, buning ustiga ularning “oʻrash, yopish” maʼnolarini qoʻllashdagi hammantiqligini sabab qilib olishadi. Yuqorida keltirilgan dalillarga tayangan holda asosi *qovurgʻa* soʻzining oʻzagi *qap*, *qabugʻ*, *qopqoq* soʻzlari bilan shakldosh hisoblanib, *qap* – asos, -uq – ot yasovchi, -gʻa – arxaik yasovchi unsurli hosilalardan bunyod boʻlgan deyish mumkin.

Qoʻl. Inson tana aʼzolaridan yana biri boʻlgan *qoʻl* leksemasi faqat oʻzbek tilida shu variantda qoʻllanadi. Uning boshqa fonetik variantlari *qol* koʻrinishida gagauz, ozarbayjon, qozoq, qirgʻiz, uygʻur, qoraqalpoq, lobnor, oltoy, boshqird va salar tillarida qoʻllanadi. *Kol* varianti xakas

hamda saybol shevalarida [20], *gol* salar, turk, ozarbayjon, *xol* tuva, yoqut, xakas hamda chuvash tili dialektlarida, *qul* totor, boshqird, lobnor, uygʻur tillarning shevalarida, chuvash tilida esa *xulā* [21] variantlarida uchraydi.

Turkiy tillarning deyarli barchasida bu somatonim “*qoʻl*” maʼnosi bilan qoʻllanib kelinadi. Biroq bu atama ham turkiy tillarda bir qadar maʼno siljishi, kengayishi yoki torayishi singari semantik oʻzgarishlar bilan isteʼmol etiladi. Masalan: “yelka” (*xulā*) chuvash tilida, “qoʻltiq” ayrim Sharqiy Turkiston tillarida “qoʻltiq”, qozoq, qirgʻiz, turk va karagas tillarida “jonzotlarning oldingi oyogʻi” [2], ozarbayjon, turk tillarida hamda xalaj shevasida “yeng” [10], oʻzbek tilining ayrim shevalarida hamda qozoq, qirgʻiz tillarida, shuningdek, uygʻur tilida “barmoq”, qoʻmiq, turk, qirgʻiz, ozarbayjon, noʻgʻay, qoraqalpoq va totor tilining baʼzi shevalarida “imzo”, gagauz, turkman, ozarbayjon hamda qoraqalpoq tilining ayrim shevalarida “butoq”, ozarbayjon, turk va gagauz tillarida “tutqich”, “idish dastasi”, totor, noʻgʻay, va turk tillarida “yon”, “tomon”, turk tilida esa “harbiy qoʻshinning bir qanoti” maʼnolari bilan qator turkiy tillarning lugʻat boyligi tarkibida qoʻllanib kelinadi.

Etimologik talqinlarga koʻra inson elkasidan barmoq uchigacha boʻlgan tana aʼzosining nomlanishi dastlar *el//al* asosli boʻlgan boʻlishi mumkin. Chunki bu shakl hozir ham ayrim turkiy tillarda faol qoʻllanib kelinadi. Oʻzbek tilidagi *qoʻl* koʻrinishining anlautida keladiga *q* protetik undoshdir [22]. Shunga yaqin etimologik talqinlar qipchoq tili yozma obidalarida baʼzan uchrab turadi. Aytish mumkinki, *qoʻl* somonimi “olmoq”, “ushlamoq” semantikasini oʻzida mujassam etgan holda hozirgi oʻzbek tilida qoʻllanuvchi faol leksema maqomiga ega.

Oyoq. Turkiy tillarning aksariyati “a”lovchi boʻlganligi tufayli ularda bu soʻz *ayaq* tarzida talaffuz etiladi. H.Vamberi oʻz kuzatishlari bilan *ayaq* otining asosi *at*, *ay*, *az*, *ar* “qadam”, “qadam tashlamoq”, “oyoq”, “tayanch” ekanligini qayd etadi [23]. Y.Nemet ham ushbu fikrni maʼqullagan holda uning asosi *ad-* ham boʻlishi mumkinligini chuvash tilidagi *ut-* “yurish”, qozoq, qirgʻiz, ozarbayjon tillari uchun faol boʻlgan *adim* oʻzagi bilan qiyoslash natijasida keltirib chiqaradi [24].

Hozirgi moʻgʻul tilida *ayala-/ayalax* “bormoq” shakli *ayaq* oʻzagining antologik formasi boʻlishi ehtimoldan uzoq emas [25], R. Kent “Avesto” tilini analiz qilishi barobarida bu soʻzning asosi *ay-* “bormoq” boʻlishi mumkinligini uqtiradi [26]. G. Jarring esa ushbu soʻzning *ayaq//adaq* koʻrinishi *bosh* soʻzining (masalan, *boshdi-oyoq*) metaforizatsiyalashuvi natijasida yuzaga chiqqanligini qayd etadi. Bu soʻzning *adaq* shaklining tilda mavjudligi uning tarixiyli, қадимги turkiy til bilan bogʻliqlikda koʻrinadi, turkiy tillar ilk oʻrta asrlargacha “d” belgi edi. Shu boisdan u davr tillarida *qaygʻu* emas *qadgʻu*, *ayiq* emas *adugʻ* variantlarini qoʻllash qonuniyat edi.

E.Pekarskiy yoqut tilidagi *ayaq* [27] soʻzining “katta jom” maʼnosini anglatishiga tayanib boshqa turkiy tillardagi “idish”, “jom” maynosidagi *ayaq* somatizmining etimologik talqinini belgalagan boʻlsa, T.Korsh bu hosilani moʻgʻul tiliga xos boʻlgan *ayagʻa* hamda “Avesto”da uchrovchi *ayanh* “qozon” shaklira [28] bogʻlab tushuntiradi.

Orqa. Oʻzbek tilidagi *ort* soʻziga maʼnodosh boʻlgan bu soʻz aksariyat turkiy tillarda “a”lashgan holatda *arqa* singari talaffuz qilinadi. Bu anʼanadan faqat xakas va yoqut tillarining chekinishi kuzatiladi. Bu tillarda mazkur soʻzning argʻa varianti qoʻllanadi [18]. Etimologik tadqiqotlar *ar-* feʼl-ot oʻzak ekanligidan guvohlik beradi. Hozirgi moʻgʻul tilida *aru//ar* “togʻning soya tushib turadigan orqa tomoni” [18], *ard* esa (ort) “orqadan” maʼnolarining ifodachisi hisoblanadi. Art soʻzidagi “t”ni A. Vamberi lokativ kelishigi shakli teb tushuntiradi [15]. Ayni atama oltoy tillaring koʻpalarida fonetik oʻzgarish hamda semantik oʻzgarishlar bilan hozirgacha qoʻllanib kelinadi.

Yelka. Bu somatizmning ikkinchi nomi *egin* atamasi bilan yuritiladi va bu nom hozirgi o'zbek nutqida qo'shimcha morfemasiz qo'llanmaydi; faqat egalik shakllari bilan kelishi faol. Tarixiy talqinga ko'ra u ikki morfemadan: *eg-* "egmoq" fe'lining asosiga *-(□)n* ot yasovchi qo'shimchasining qo'shilishidan hosil bo'lgan bo'lib, "yelka" ma'nosini ifodalaydi. Ba'zan esa "kiyim" semasiga ham o'ta oladi. Uning qadimgi formasi *eñil* edi [30].

V.V.Radlov bu so'zning qadimgi shakli *eñil* bo'lib, *egin* ko'rinishi ancha kech shakllanganligidan guvohlik beradi. *Inin/eyin* shakli tadrijiy taraqqiyot natijasida *-g-* va *-ŋ-* ning *-y-* ga deformatsiyasi natijasida voqelangan. Tilimizning ayrim shevalarida *iyini-bosh* (*iyini-vash*) ko'rinishlari ham qo'llanib, "kiyim-kechak" mantiqini namoyon etadi. Turkman tilida shu shaklning *eñimash* formasi "kiyim" ma'nosini bildiradi. *Eğınbaş* hozirgi turk tilida, *eg'il bas* yoqut tili shevalarida "yelka", *inbash* qo'miq lahjasida, *imbash* qorachoy-balqar tilining malqar lahjasida, *iñbash* totor tilida qo'llanib, ularning barchasi "yelka" ma'nosini ifoda etadi.

Umurtqa. O'zbek tilidagi bu atama qadimgi *oñurtqa* ko'rinishida bo'lib, *om* – *oñ* "suyak" [1] ma'nosini anglatgan, shu sababdan ba'zi turkiy tillarda *oñchi* "xirurg" semasini ifoda etadi. Morfemik talqinga ko'ra *-ur* va *-qa//g'a* fe'ldan ot yasovchi unsurlar hisoblanadi. Demak, *oñ+ur+qa//g'a* sxemasini *umurtqa* so'zining struktur asosi deyish mumkin, faqat o'bek tilida ayni somatizmning unlautida bitta *t* orttirilgan, xolos.

Xulosa. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, zamonaviy o'zbek tilida faol qo'llanadigan somatik leksemalar qadimgi tarixiylik meyorlarini saqlagan holda nisbatan fonetik tarkibi va ayrim semantik xoslanishlariga ko'ra bir qadar o'zgachaliklar kasb etadi. Ularning semantik strukturasi, asosan, mushtaraklik mavjud bo'lsa-da, bir qadar o'zgachaliklar ko'zga tashlanadi, ammo bu mantiqiy tafovutlar bir-biridan unchalik uzoqlashib ketmagan. Demak, bu holat qardosh tillar, ularda mavjud bo'lgan somatizmlarning nisbiy yaqinligi barcha turkiy tillarning bir bobo tilning zamonaviy ko'lankasi ekanligiga bir dalil bo'lib hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Вербицкий В. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. – Казань, 1884. – С. 246.
2. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект черневых татар (туба-кижи). Грамматический очерк и словарь. – Москва, 1966. – С. 105.
3. Шаумян С.К. Семиотическая теория языка. Издательство Индианского университета. – США, 1987. – С. 216.
4. Тумашева Д.Г. Диалектологический словарь. – Приложение к докт. дисс. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам. – Казань, 1968. – С. 29.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент, 1971. – Б. 86.
6. Rasanen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. – Helsinki, 1969. – 53^a.
7. Рассадин В.И. О тофаларской лексике (Предварительные данные поездки к тофаларам). Исследования по языку и фольклору, вып. I. – Новосибирск, 1965. – С. 13.
8. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, II. – СПб., 1893–1911. – С. 981–982.
9. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Ленинградская отделения: Наука, 1969. – С. 465.
10. Doerfer G. Bd II. Türkische Elemente im Neupersischen. Alif bis ta, Wiesbaden, 1965. IV. – № 132. – 2077 p.
11. Bang W. Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, IV Brief. Das privative Suffix -siz. – UJb., VII, 1927. – P. 39.
12. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумавды-кижи). Грамматический очерк, тексты, переводы и словарь. – Москва, 1972.

13. Грунин Т.И. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты каменец-подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий. Под ред. Э.В. Севортяна. Статья Я.Р. Дашкевича. – М., 1967.
14. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. I – III томлар. – Тошкент: Фан, 1960–1963.
15. Vambery H. Die Primitive Culture Dee Türkotatarischen Volkes Auf Grund Sprachlicher Porschungen. – Leipzig, 1879. – P. 199–200.
16. Доможаков Н.Г. Описание кызыльского диалекта хакасского языка. Канд, дисс. (рукопись). – Абакан, 1948. – С. 51.
17. Gabain A. von. Altürkische Grammatik. 2 Aufl. – Leipzig, 1950. – P. 109.
18. Poppe N. Altaisch und Urtürkisch. – UJb., 6, 1/2. – Berlin-Leipzig, 1926. – P. 112.
19. Аганина Л.А. Уйгурские диалекты Казахской ССР (Челикский район). – М., 1954. – С. 287.
20. Castren M. A. Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre. SPb., 1857. – P. 145.
21. Ашмарин Н. И. Словарь чувашского языка, вып. 14. – Казань–Чебоксары, 1950. – С. 149.
22. Дыбо А.В. Ареальное изучение номинативных систем в этимологическом исследовании – В кн.: Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка. – Чебоксары, 1986. – С. 354.
23. Vamberi H. Etimokogiches Worterburch der Turko-tatarischen Sprachen. – Leipzig, 1878. – С. 25.
24. Nemeth Gy. Az urali es a török nyelvek ousi kapossolata. – NyK, XLVII, вып. 1, 1928. – С. 83-84.
25. Lessing F.D. Mongolian–English dictionary. Berkeley and Los-Fngeles, 1960. – pp. 23.
26. Kent R.G. Old Persian grammar. Text, lexion. New Haven, 1950. – pp. 169.
27. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. I – III. Б.м. 1959. – 55-56.
28. Korsch Th. Festchhrift Thomsen, 1912. – P. 198.
29. Poppe N. Vergleichende Grammatik Der Altaischen Spra- Chen. Tell I. Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden, 1960. – P. 1-94.
30. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хорезм шевалари. – Тошкент, 1961. – Б. 3.

“QISASI RABG‘UZIY”DAGI AYOL ANTROPONIMLARINING GENEZISI VA BADIY TALQINI

Shomurodova Dilorom Husanmurotovna

doktorant

Qarshi davlat universiteti

Orcid: <https://orcid.org/0009-0006-5037-8134>

diloromshomurodovamagistr92@gmail.com

UDK: 821.512.133

Annotatsiya. Maqolada Nosiruddin Rabg‘uziyning «Qisasi Rabg‘uziy» asaridagi ayol ismlari kelib chiqishi, izohlanishi va badiiy vazifasi jihatidan o‘rganiladi. Qur‘onda ayollarning aksariyati ismsiz, rol yoki qarindoshlik orqali tilga olinadi, Tavrot va tafsir manbalari esa ularga ism va nasab beradi. Tahlil asarning Boeschoten va O‘Kane tayyorlagan tanqidiy nashriga tayanadi. Havvo, Sora, Hojar va Osiya misolida ularning nomlanishi Qur‘on, Tavrot va tafsir an‘anasi bilan solishtirilgan. Rabg‘uziy ayrim ismlarni o‘zicha izohlashi aniqlandi: Havvoni “tirikdan yaratilgan”

deb tushuntiradi, Hojar ismini “ajr, mukofot” so‘zi bilan bog‘laydi, Soraning nasabini ikki xil keltiradi, Osiyaga esa to‘liq nasab beradi va uni Misrdagi uch musulmon qatoriga qo‘yadi. Bu izohlar ismni etiologik rivoyat, ya’ni nomning nima uchun berilganini tushuntiruvchi voqea bilan bog‘laydi. Natijada ism obrazning axloqiy yuklamasini ham belgilaydi: imon, sabr, minnatdorlik va mukofot kabi fazilatlar nom orqali o‘quvchiga ibrat namunasi sifatida taqdim etiladi. Maqolada ayol obrazining axloqiy modeli nom va syujet o‘rtasidagi bog‘liqlikda shakllanishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: onomastika, antroponim, ayol ismlari, “Qisasi Rabg‘uziy”, nom berish motivi, etimologik izoh, Tavrot, Qur‘on, axloqiy model.

ГЕНЕЗИС И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЖЕНСКИХ АНТРОПОНИМОВ В «КИСАС-И РАБГУЗИ»

Шомуродова Дилором Хусанмуротовна

докторант

Каршинский государственный университет

Аннотация. В статье рассматриваются происхождение, толкование и художественная функция женских имён в сочинении Насируддина Рабгузи «Кисас-и Рабгузи». В Коране большинство женщин упоминаются без имени, через роль или родство, тогда как Тора и тафсирная традиция называют их по имени и указывают родословную. Анализ опирается на критическое издание произведения, подготовленное Х. Бёшотеном и Дж. О'Кейном. На примере Хавы, Сары, Хаджар и Асии их именование сопоставляется с Кораном, Торой и тафсирной традицией. Установлено, что Рабгузи по-своему объясняет некоторые имена: Хаву он связывает с «созданной из живого», имя Хаджар соотносит со словом «аджр» (награда), происхождение Сары передаёт в двух вариантах, а Асии приводит полную родословную и ставит её в число трёх мусульман Египта. Эти объяснения связывают имя с этимологическим сказанием, то есть с рассказом о том, почему имя дано. В результате имя определяет и нравственное содержание образа: вера, терпение, благодарность и воздаяние предстают перед читателем как образец для подражания. В статье показано, что нравственная модель женского образа формируется во взаимосвязи имени и сюжета.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, женские имена, «Кисас-и Рабгузи», мотивация именования, этимологическое объяснение, Тора, Коран, нравственная модель.

GENESIS AND ARTISTIC INTERPRETATION OF FEMALE ANTHROPONYMS IN “QISAS-I RABGHUZI”

Shomurodova Dilorom Husanmurotovna

doctoral Student

Karshi State University

Abstract. The article examines the origin, interpretation and artistic function of female names in Nasiruddin Rabghuzi's "Qisas-i Rabghuzi". In the Qur'an most women are mentioned without a name, identified only by role or kinship, whereas the Torah and the exegetical tradition give them names and genealogies. The analysis is based on the critical edition of the work prepared by H. Boeschoten and J. O'Kane. Using the cases of Eve (Havvo), Sarah (Sora), Hagar (Hojar) and Asiya, the article compares how each name is presented in the Qur'an, the Torah and the exegetical tradition. It shows that Rabghuzi explains some names in his own way: he relates Eve's name to being created from a living being, links Hagar's name to the word "ajr" (reward), gives two versions of Sarah's lineage, and supplies Asiya with a full genealogy and places her among the three Muslims of Egypt. These explanations tie each name to an etiological narrative, that is, a story explaining why the name was given. As a result, the name also carries the moral content of the

character: faith, patience, gratitude and reward are presented to the reader as an example to follow. The article shows that the moral model of a female figure takes shape in the link between the name and the plot.

Keywords: onomastics, anthroponym, female names, Qisas-i Rabghuzi, naming motivation, etiological explanation, Torah, Qur'an, moral model.

Kirish. Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" (yoki "Qisas ul-anbiyo", 710/1310-yil) asari o'zbek hamda butun turkiy xalqlar adabiyoti, tili va madaniyati tarixida alohida o'rin tutuvchi ulkan yodgorlikdir. Asar garchi Qur'ondagi qissalar asosida yaratilgan bo'lsa-da, bu janrda Bibliya (Tavrot va Injil) an'anasining ta'siri nihoyatda chuqur va ko'p qirrali bo'lib, u islomiy adabiyot va tafsir tarixida muhim o'rin tutadi. Chunki, Bibliyadagi ko'pchilik payg'ambarlar Qur'oni Karimda ham tilga olinadi. O'z o'rnida ular bilan bog'liq ayollar nomlari ham Bibliyada o'z ifodasini topgan. Shu sababdan payg'ambarlar tarixiga oid asarlarda ayollar nomi haqida fikr yuritganimizda Qur'ondan boshqa ilohiy kitoblarga murojaat qilamiz. Chunki Qur'onda 25 (ba'zi manbalarda 28) payg'ambar nomi zikr etilsa-da, ayollardan faqat hazrati Maryamning ismi keltiriladi. Rabg'uziyning asarida ayollar nomi ko'p hollarda aniq keltiriladi va hattoki, ba'zi o'rinlarda ularning ma'nolari, boshqa tillarda qanday atalishiga ham izoh beriladi.

Ayollar nomlarining tanlanishi, talaffuzi va ma'noviy yuklamasi oddiy identifikatsiya emas. Ular poetik tizimning ajralmas qismidir. Nomlar orqali muallif obrazning ichki mohiyatini, axloqiy idealini va o'quvchiga beriladigan ibratni ochib beradi. Shu sababdan ushbu maqolada diniy ayollar ismlarining kelib chiqishi, ilohiy kitoblar va badiiy asardagi talqinlardagi tafovutlarni qiyoslash hamda ularning badiiy-estetik vazifalarini aniqlashni maqsad qildik.

Asosiy qism. Qur'oni Karimda va undan keyingi musulmon adabiyotida ayol obrazlarining nomlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Qur'oni karimda ismi ochiq zikr qilingan yagona ayol — Maryamdir (Iso alayhissalomning onasi). Qur'ondagi boshqa barcha ayol obrazlari anonim, ya'ni unvon, qarindoshlik yoki nisbat orqali keltirilgan (masalan, "Odamning ayoli", "Lutning ayoli", "Misr azizining ayoli", "Fir'avnning ayoli") [8, 20]. Roberto Tottolining "Qur'on va Musulmon adabiyotida bibliyadagi payg'ambarlar" tadqiqotiga ko'ra, ushbu anonim ayol obrazlarining nomlarini aniqlashtirishda Bibliya (Tavrot va Injil), yahudiy-xristian apokriflari hamda Isroiliyyot rivoyatlarining o'zni yaqqol namoyon bo'ladi. Ya'ni Bibliya va apokrifalardagi onomastik ma'lumotlar musulmon adabiyotida Qur'onning anonim ayol obrazlariga aniq ismlar berish va ularning hayotiy syujetlarini boyitishda hal qiluvchi rol o'ynagan.

Bibliyada ayol obrazlari ko'proq shajaraviy (genealogik), milliy va tarixiy xronologiya kontekstida, ya'ni Isroil xalqining shakllanish tarixi bilan uzviy bog'liqlikda tasvirlanadi.

Qur'on voqealarni batafsil, xronologik va maishiy detallar bilan emas, balki elliptik (qisqartirilgan) va dialogik uslubda, faqat ibrat va ilohiy saboq beradigan epizodlar vositasida aks ettiradi. Qur'onda ayol obrazlarining to'liq tarjimai holi (biografiyasi) berilmaydi; u faqat muayyan teologik, e'tiqodiy va axloqiy modellar (prototiplar) sifatida taqdim etiladi. Xususan, Maryam (ma'badga atalganlik va pokizalik), Asiyo (zolim muhitda ham sadoqatli e'tiqodini saqlagan ayol), Hojar (mustahkam tavakkul), Saba malikasi Bilqis (haqiqatni ko'rgach, kibrni yengib taslim bo'lgan oqila hukmdor) yuksak axloqiy fazilatlar namunasi sifatida talqin qilinadi [9, 3].

Qur'ondagi ayol obrazlari shaxsiy biografiyasidan ko'ra ma'naviy-e'tiqodiy pozitsiyasi va umuminsoniy modeli bilan ajralib tursa, Bibliyada ayollar ko'proq tarixiy-genealogik zanjirning vakillari sifatida namoyon bo'ladi. Qur'on voqealarni axloqiy-e'tiqodiy saboq uchun bayon etadi va

ikkinchi darajali shaxslarning ismini aytmaydi. Biroq mufasssirlar va o'quvchilar uchun ularning kim bo'lganini aniqlashtirish ehtiyoji tug'ilgan.

O'zbek antroponimiyasida mavjud bo'lgan ko'plab diniy ayollarning ismi aslida arab tili orqali bizga kirib kelgan bo'lsa-da, ularning ko'pchiligining genezesi qadimgi yahudiy tiliga borib taqaladi [1, 216]. Xususan, Havo/Havvo (Odam alayhissalomning jufti), Maryam (Iso alayhissalomning onasi), Sora, Hojar (Ibrohim alayhissalomning ayollari), Rohila (Ya'qub alayhissalomning ayoli, Zulayho (Yusuf alayhissalomning ayoli) kab ayollar ismlari shular sirasidan hisoblanadi.

Tavrot xabarlariga ko'ra Odam alayhissalom o'z ayoliga barcha tiriklarning onasi bo'lgani uchun "*tirik, yashovchi*" ma'nosini beruvchi Havvah ismini qo'ygan: "Xotin jamiki insonlarning onasi bo'lgani uchun, Odam Ato* unga Momo Havo* deb ism berdi". [Ibtido, 3/20] [6, 6]. Bu ism etimologik jihatdan ibroniycha *hayah/hayyah* ("*yashamoq, hayot, tirik*") o'zagiga borib taqaladi. Tavrotdagi talqinga ko'ra, Havvah (iz. Momo Havo deb o'zbek tiliga o'girilgan) ismi "tiriklarning onasi" deb qaraladi.

Qur'onda u faqat Odam alayhissalomning "*jufti*"/"*ayoli*" (*zavjuk*) shaklida anonim (nomsiz) ko'rinishda (Baqara 35-oyat; A'rof 189-oyat) tilga olinadi.

Tavrotda Ibrohim alayhissalomning ayoli Soraga alohida hurmat bilan qaraladi. Uning hatto ismi Tangri tomonidan o'zgartirilib, yuksak maqom egasi sifatida baholanadi: "Xudo Ibrohimga yana aytdi: – Xotining Sorayga kelsak, uning ismi bundan keyin Soray bo'lmasin. Hozirdan boshlab uni Sora* deb chaqir" (Ibtido, 17/15) [6, 21]. Tavrotda keltirilishicha, Alloh Ibrohim alayhissalomga uni barakali qilishini va u millatlarning, xalqlarning podshohlari kelib chiqadigan ona bo'lishini bildirgan. Chunki Soray (Sarai): "Mening malikam" degan ma'noni anglatasa, Sora (Sârâh): "Malika" hamda "butun insoniyatning malikasi" degan ma'nolarni bildiradi [4, 469].

Qur'oni Karimda Ibrohim alayhissalomning ayoli (Sora) haqida so'z borganda, uning xos ismi biror marta ham ochiq aytilmagan. Qur'onda u faqat "*imra'atuh*" ("*uning ayoli / xotini*") birikmasi orqali anonim (nomsiz) ko'rinishda keltiriladi (masalan, Hud surasi, 11:69–73 va az-Zariyat surasi, 51:29). Biroq Sahihi Buxoriy kabi hadis toplamlarida (masalan, Ibrohim a.s. va Soraning Misr hukmdori huzuriga borishi hamda Hojarning berilishi haqidagi hadisda) hamda Tabariy, Sa'labiy va Ibn Qutayba kabi mufasssirlar va tarixchilarning asarlarida u to'g'ridan-to'g'ri "Sora" ismi bilan zikr etiladi [8, 9].

Ibrohim alayhissalomning yana bir ayollari Hojar haqida ham Tavrotda hikoya qilinadi, biroq Soradan farqli ravishda uning ismiga izoh keltirilmaydi: "Soray Misrlik Hojar degan bir ayolni cho'ri qilib olgan edi" (Ibtido, 16/1) [6, 20]. Ibroniychada bu ism *Agar/Hagar* shaklida keladi. Grek tilida *Agar*, arab tilida esa *Ajer* va *Hajer* shakllarida ishlatiladi. Bu so'z "*qochish*" yoki "*qochish/tashlab ketish*" degan ma'noni anglatadi. Arabcha ma'nolari: *Heccr* o'zagiga ko'ra bu ism "*tark etish*", "*hijrat qilish*", "*shirkdan uzoqlashish*" hamda "*o'z tengdoshlaridan ustun bo'lish*" degan ma'nolarni anglatadi [9, 47]. Bu xos ism Qur'on matniga kirmagan bo'lsa-da, Tavrot, Hadis to'plamlari (masalan, Buxoriyda Ibrohim va Hojarning Makkaga kelishi, Zamzam va Sa'y ibodati tarixi haqidagi hadislar), Tafsir hamda Qisqas al-Anbiya (Payg'ambarlar qissalari) adabiyoti orqali islomiy an'anaga va xalq xotirasiga muhrlangan. Masalan, hadislarida "Ummu Ismoil" (Ismoilning onasi) deb aytilgan.

Tavrot matnida chaqaloqni daryodan qutqargan Fir'avnni qizi haqida so'z boradi, (Chiqish, 2/5,6) ammo u Qur'ondagidek zolim muhitda yolg'iz iymonini saqlab qolgan va butun mo'minlar uchun namuna (model) qilib ko'rsatilgan markaziy teologik shaxsiyat sifatida aks etmaydi [8, 57]. Qur'on matnining o'zida u xos ismi bilan emas, "Imra'at Fir'awn" (Fir'avnni ayoli) nomi bilan tilga olinadi.

Fir'avnning xotini Osiyo (Osiyo bint Muzohim) haqidagi ma'lumot va rivoyatlar Islom manbalari (Qur'on va Hadis asarlari)ga oid bo'lib, Bibliya (Tavrot) matnlarida mavjud emas.

Natijalar va muhokama. Rabg'uziy asarida yuqorida diniy matnlarda keltirilgan ayol obrazlarining o'ziga xos nomlanish poetikasini ko'rish mumkin.

Havvo. "Qisasi Rabg'uziy"da ilk ayol Havvo ismi tilga olinadi va ushbu ismning ma'nosi tahlil qilinadi: *"Su'alqildi lar: 'Havvaga ne üç ün Havva atadi-lar?' G'ayab aydi: 'Li-annah huliqat mina l-hayyi.' Aniñ üç ün kim tirigdin yaratdi. 'Arab tilinç ä tirig-gä hayy atayurlar.'"* (iz. "Qisasi Rabg'uziy" asarining xalqaro nashri turkiy yozuvning transliteratsiyasi ko'rinishida tayyorlangan bo'lib, shu sababdan manbadan keltirilgan iqtiboslar asl holida berildi) [7, 16] Asarda keltirilishicha, Havvo ismining kelib chiqishi arabcha "hayy" (tirik, jonli) so'ziga borib taqaladi. Odam alayhissalomdan "Nima uchun uni Havvo deb atadilar?" deb so'ralganida, u: "U tirik mavjudotdan (Odamning o'zidan) yaratilgani uchun" deb javob beradi. Rabg'uziyda keltirilga izoh Tavrotdagidan biroz farqli bo'lib, Tavrotdan *"tiriklarning onasi"*, Rabg'uziy talqinida esa *"tirikdan yaratilgan"* deb keltiriladi. Ya'ni asos "hayya" bilan bog'liq bo'lsa-da, talqin mohiyatan farqlidir. Rabg'uziy Havvo – sabr sinovi, hayot manbai va insoniyatning boshlang'ich nuqtasi sifatida keladi. Nomning o'zi allaqachon obrazning ontologik maqomini belgilaydi.

Sora. Ibrohim alayhissalomning rafiqasi hazrati Sora ismi Rabg'uziy asarida alohida qayd etiladi. : *"Anç ada Sarq R.A. 'A. İbrahim qatığa kâldi. Sarq Haran qizi erdi. Bâ'zi lar aymış-lar: Nâmrud qatında bir ulug beg-niñ qizi erdi"* [7, 77]. Ibrohim alayhissalom Namrudning unga qilgan zulmi sababli o'z yurtidan ketishga majbur bo'ladi va u bilan iymon yo'liga kirgan bir nechtagina kishi hamroh bo'ladi. Ana shu kishilar orasida Namrudning xizmatidagi bir ulug' bekning qizi Sara bor edi. Turkiy qissalarda Sora oliynasab ayol sifatida sabr, e'tiqod va Alloh va'dasiga ishonch timsoli sifatida yuritiladi. Nomning o'zi hukmdorlik va muqaddaslikni o'zida mujassam etadi.

Hojar. "Qisasi Rabg'uziy"da Ibrohim alayhissalom bilan bog'liq qissalarda muhim o'rin tutuvchi yana bir ayol obraz bu Hojardir. *"Du l-'Arş-niñ Hağar atliğ qarabaşi bar erdi. Mağrı b maliki-niñ qizi erdi, Şaliğ yalawaç uruğindin erdi. Aniñ atasin öltürüb anı bulun kältürmiş erdi. Qamuğ qarabaş-larga anı erklig qılmış erdi. Malin tawarın ol bilür erdi"* [7, 83]. Asarda keltirilishicha, podshoh Zul-Arsh Malikning Hojar ismli cho'risi bo'lib, mag'rib shohining qizi va Solih alayhissalomning naslidan edi. Zul-Arsh Malik uning otasini o'ldirib, o'zini qul qilgan edi. Uni saroyidagi barcha xizmatchilarga boshliq qilgan va xazina kalitlari unda turgan. Demak, Hojar saroyda oddiy qul bo'lmagan, urushlar sabab erkini yo'qotgan malika bo'lgani uchun boshqa xizmatkorlardan ustun turgan. Keyinchalik Podshoh Hojarni Soraga hadya qiladi.

Hojar ismining Ummuhan Shimshir keltirgan ma'nolaridan farqli tarzda Rabg'uziy o'zgacha izohlaydi. Rabg'uziyda bu ismning ma'nosi *uning Sora tomonidan qo'yilgani Ibrohimga hadya qilingani bilan bog'laydi*: *"Aymışlar: Hağar atı aniñ üç ün berildikim Sarq aydi: 'Māniñ üç ün köp emgändiñ, muni alğil,saña yanut bolsun,'teb. 'Arab tilinçä: 'Hā ağruka', tedi; Hağar atandı. Sarq Hağarnı İbrahim-ğq berdi"* [7, 84]. Ya'ni Sora aytdi: "Men uchun ko'p mashaqqat chekding, buni olgin, senga evaz (mukofot) bo'lsin", deb. Arab tilida *"Hā ağruka"* (Ho ajruka) dedi, Ibrohim alayhissalomga berdi. Demak, Hojar ismining o'zi sinov, hijrat va sabr yo'lini eslatish bilan birga uning qiyinchiliklardan so'ng berilgan tuhfa ekanligi ham uqtililadi. Nom poetik jihatdan *"yo'l"* va *"sinov"*, *"mukofot, ajr"* g'oyasini kuchaytiradi.

Osiyo Qur'onda ismi tilga olinmagan, faqat "Fir'avnning xotini" (Qasos 28\9, Tahrim 66\11) deb keladi. Hadislarda esa "Fir'avnning xotini Osiyo" deb aniq aytilgan. Bu qissa Rabg'uziy asarining nashrlarida ikki xil tarzda keltiriladi. E.I.Fozilov, A.Yunusov va H.Dadaboyev tayyorlagan nashrda bu ayol haqidagi qissa nihoyatda qisqa bo'lib, *"Oysaning qissasi"* [2, 253]

tarzida beriladi. Bu ayolning kim ekanligi, mavqeyi, Muso alayhissalom va Fir'avn bilan qanday aloqador ekanligiga izoh berilmaydi. Chunki aynan qo'lyozmaning Muso alayhissalom bilan bog'liq qismi to'liq emas. Lekin Boeschoten, H.E., O'Kane tayyorlagan tanqidiy nashrda voqealar to'liq holda beriladi: "*Asiyq bint Muzāhimi bni 'Ubaydi bni Rayyān ārdi; Fir'avn-nuñ ḥatunī ārdi. Qamuğ Mişr elindā üç mұsulman bar ārdi: biri Asiyq; yānā biri Hirbil atliḡ şanduq yongan yığaç [ç]i; üç ünç i ol urağut kim Yusuf yalawaç gurinī suw iç indā Musqqa körgüzdi. Asiyq-niñ oḡli qizi yoq ārdi; kālib nā qilib şanduq-ni açumadi. Asiyq İdi'azzawa-ğallaniñ ādi-ni oqidi. Şanduq açıldı*" [7, 225]. Rabg'uziy bu ayolning islomdagi maqomini yaxshi anglagan holda u haqidagi barcha ma'lumotlarni mufassil keltiradi hamda kuchli iymon sohibasi ekanligidan dalolat qiluvchi hodisalarni alohida qayd etadi. Xususan, Asiyaning nasl nasabini to'liq keltiradi hamda Fir'avn bilan yashagani, undan farzandi bo'lmaganini hikoya qiladi. Go'dak Musoni topib olishda ham sandiqni ochishda uning iymonli ayol ekanligini isboti sifatida duo qilish motivini keltiradi. Tarix va tafsir kitoblarida bu ayol Osiya bint Muzohim b. Ubayd b. Rayyon b. Valid deb zikr qilinadi. (Tabariy, Tarix, I, 386; Sa'labiy, s. 128) [3, 487]. Turkiy qissalarda Osiyo – imon, qat'iyat va zulmga qarshi turishning eng yorqin timsolidir. Tahrim surasidagi duosi orqali "*jannatdan uy so'ragan ayol*" sifatida Maryam bilan bir qatorda eng yuksak maqomga erishganlardan biri sifatida ulug'lanadi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan quyidagi xuloslarga keldik:

- Qur'ondagi anonim ayollar obrazini to'ldirish va aniqlashtirish uchun Bibliya bilan bir qatorda Tafsir, Hadis, Tarix va Qisash al-Anbiya (Payg'ambarlar qissalari) kabi manbalar muhim o'rin tutgan.
- Nomlar asosan ibroniy-arabcha ildizga ega bo'lib, "*hayot*", "*hijrat*", "*malikalik*", "*ajr, mukofot*" kabi ma'nolarni o'zida saqlaydi.
- Har bir nom darhol obrazning axloqiy yuklamasini bildiradi: sabr, iffat, qat'iyat, kuchli iymon, mustahkam e'tiqod.
- Nom orqali o'quvchiga ibrat beriladi. Nomning o'zi pand-nasihat vositasiga aylanadi. Ya'ni har bir ayol obrazning ismi uning taqdiri bilan bog'liq holda o'quvchiga yuksak namuna vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar

1. Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b.
2. Fozilov E.I., Yunusov A., Dadaboyev H. (nashrga tayyorlovchilar). Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
3. Harman Ö.F. Âsiye//TDV İslâm Ansiklopedisi. – 3-cilt. – Ankara: TDV, 1991. – S. 487.
4. Harman Ö.F. Sâre//TDV İslâm Ansiklopedisi. – Ek-2. – Ankara: TDV, 2019 (gözden geçirilmiş 3. basım). – S. 468–469.
5. Mansur A. Qur'oni Karim ma'nolarining izohli tarjiması. – Toshkent: Cho'lpon, 1992.
6. Муқаддас Китоб (Таврот, Забур, Инжил). Ўзбек тилида (кирилл ёзуvida). – [шаҳар]: Муқаддас Китобни таржима қилиш институти, Ўзбекистон Библия жамияти ҳамкорлигида, 2016, 2018, 2020. ISBN 978-5-93943-213-9.
7. Rabg'uziy N. (Al-Rabghūzī). The Stories of the Prophets: Qisash al-Anbiya'. An Eastern Turkish Version. Second Edition. Vol. 1: Text edition/Edited by H.E. Boeschoten, J. O'Kane. – Leiden–Boston: Brill, 2015.
8. Tottoli R. Biblical Prophets in the Qur'an and Muslim Literature. – London–New York: Routledge, 2002.
9. Shimshir Ü. (Şimşir Ü.). Kur'an Kıssalarında Kadın Figürleri: Yüksek lisans tezi. – Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020. – 94 s.

QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK, CHOG'ISHTIRMA TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK

“YALDO KECHASI” ROMANIDA JAHON SIYOSATI VA MILLAT TAQDIRI MUAMMOLARINING INTERTEKSTUALLIK VOSITASIDA BADIY TALQIN ETILISHI

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Osiyo texnologiyalari universiteti

oydinxo'jamurodova@gmail.com

Orcid:0009-0000-3963-6194

UDK: 821.512.133-31.09

Annotatsiya. Maqolada Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” (2025) romanida jahon siyosati va millat taqdiri muammolarining intertekstuallik vositasida badiiy talqin etilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda romanning Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” asari bilan gipertekstual aloqasi, adabiy mistifikatsiya (topilgan qo'lyozma va muallif niqobi), tarixiy hujjatlar, maktublar va she'riy matnlarning asar tanasiga singdirilishi hamda ishora va reminissensiyalar mustamlaka davrining geosiyosiy jarayonlarini badiiy anglashning asosiy vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va intertekstual tahlil usullaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, roman “O'tkan kunlar” bilan o'zbek nasrining tarixiy uzluksizligini ta'minlaydi, tarixiy hujjat va badiiy to'qima uyg'unligi esa siyosiy mavzuni ishonarli badiiy shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Intertekstuallik tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantirishning yetakchi usuli ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, gipertekstuallik, adabiy mistifikatsiya, tarixiy roman, “Yaldo kechasi”, “O'tkan kunlar”, Xayriddin Sulton, millat taqdiri, tarixiy xotira, jahon siyosati, geosiyosat, polifoniya.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ МИРОВОЙ ПОЛИТИКИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ СУДЬБЫ В РОМАНЕ «ЯЛДО КЕЧАСИ» ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫМИ СРЕДСТВАМИ

Хужамуродова Ойдин Хужамурод кизи

доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент

Азиатский технологический университет

Аннотация. В статье анализируется художественное осмысление проблем мировой политики и судьбы нации в романе Хайриiddина Султона «Ялдо кечаси» (2025) посредством интертекстуальности. В исследовании рассматриваются гипертекстуальная связь романа с произведением Абдуллы Кадыри «Минувшие дни», приём литературной мистификации (найденная рукопись и авторская маска), включение исторических документов, писем и поэтических текстов в ткань произведения, а также аллюзии и реминисценции как основное средство художественного осмысления геополитических процессов колониального периода. В работе применены описательный, сравнительно-исторический и интертекстуальный методы анализа. Результаты показывают, что роман обеспечивает столетнюю историческую

преемственность узбекской прозы через связь с «Минувшими днями», а сочетание исторической документальности и художественного вымысла служит убедительному художественному выражению политической темы. Обосновывается, что интертекстуальность является ведущим средством превращения исторической правды в художественную правду.

Ключевые слова: интертекстуальность, гипертекстуальность, литературная мистификация, исторический роман, «Ялдо кечаси», «Минувшие дни», Хайриддин Султон, судьба нации, историческая память, мировая политика, геополитика, полифония.

ARTISTIC INTERPRETATION OF GLOBAL POLITICS AND NATIONAL DESTINY IN THE NOVEL «YALDO KECHASI» THROUGH INTERTEXTUAL MEANS

Khodjamuradova Oydin Khodjamurod kizi

PhD in Philology, Associate Professor

Asian Technological University

Abstract. The article examines the artistic interpretation of the problems of world politics and national destiny in Xayriddin Sulton's novel "Yaldo kechasi" (2025) through the means of intertextuality. The study considers the novel's hypertextual link with Abdulla Qodiriy's "O'tkan kunlar," the device of literary mystification (a found manuscript and an authorial mask), the incorporation of historical documents, letters and poetic texts into the body of the work, as well as allusion and reminiscence as the principal means of artistically grasping the geopolitical processes of the colonial period. Descriptive, comparative-historical and intertextual methods of analysis were applied. The findings show that the novel secures a century-long historical continuity for Uzbek prose through its link with "O'tkan kunlar," while the unity of historical documentation and artistic fiction serves to render the political theme convincingly. It is argued that intertextuality is the leading means of transforming historical truth into artistic truth.

Keywords: intertextuality, hypertextuality, literary mystification, historical novel, "Yaldo kechasi", "O'tkan kunlar", Xayriddin Sulton, national destiny, historical memory, world politics, geopolitics, polyphony.

Kirish. Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matn yolg'iz va o'z-o'zidan yetarli butunlik sifatida emas, balki avvalgi matnlar bilan doimiy muloqotda bo'lgan murakkab madaniy hodisa sifatida o'rganiladi. Ayniqsa, tarixiy roman janrida bu masala alohida ahamiyat kasb etadi, chunki tarixiy roman o'z mohiyatiga ko'ra o'tmish voqeligini hujjat, xotira, rivoyat va oldingi badiiy talqinlar orqali qayta yaratadi. Xayriddin Sultonning 2025-yilda nashr etilgan "Yaldo kechasi" romani shu jihatdan e'tiborga sazovor. Asarning taqdimoti 2025-yil 21-dekabrda, ya'ni taqvimga ko'ra yilning eng uzun tuni – yaldo kechasi boshlanadigan kuni Toshkentdagi "Shahidlar xotirasi" majmuasida o'tkazilgani, roman esa tarixiy hujjatlar asosida yaratilgan badiiy to'qima sifatida taqdim etilgani manbalarda qayd etilgan [11]. Bundan tashqari, asar o'zbek romanchiligining tamal toshi hisoblangan "O'tkan kunlar" yaratilganining yuz yilligi arafasida yuzaga chiqqani unga qo'shimcha ramziy mazmun bag'ishlaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi romanda jahon siyosati va millat taqdiri kabi keng ko'lamli muammolar qanday badiiy vositalar yordamida talqin etilganini, bunda intertekstuallikning tutgan o'rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqotning vazifalari intertekstuallik nazariyasining asosiy qoidalarini ko'rib chiqish, romanning "O'tkan kunlar" bilan gipertekstual bog'lanishini yoritish, adabiy mistifikatsiya strategiyasini tahlil qilish hamda hujjat, maktub va she'riy matnlarning badiiy

vazifasini aniqlashni o'z ichiga oladi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va intertekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism. 1. Intertekstuallik nazariyasi va uning metodologik asoslari.

“Intertekstuallik” atamasini ilmiy muomalaga fransuz tadqiqotchisi Julia Kristeva kiritgan bo‘lib, u bu tushunchani Mixail Baxtinning dialogizm va polifoniya haqidagi g‘oyalariga tayangan holda ishlab chiqqan. Kristevaning fikricha, har qanday matn iqtiboslar mozaikasi sifatida quriladi va u boshqa matnlarni o‘ziga singdirib, ularni o‘zgartiradi [4]. Baxtinning o‘zi esa so‘z hech qachon betaraf emasligini, u avvalgi ishlatilishlarning izini o‘zida saqlashini ta’kidlagan [1]. Roland Bart “muallifning o‘limi” konsepsiyasida matnni son-sanoqsiz madaniy manbalardan to‘qilgan to‘qima deb baholadi va muallifning yakka hokimligini shubha ostiga qo‘ydi [2]. Intertekstuallik nazariyasini tizimlashtirishda Jerar Jenetning transtekstuallik tasnifi alohida o‘rin tutadi. U matnlararo munosabatlarning beshta turini – intertekstuallik, paratekstuallik, metatekstuallik, arxitekstuallik va gipertekstuallikni farqlaydi. Jenetga ko‘ra gipertekstuallik keyingi matnning (gipertekst) avvalgi matn (gipotekst) bilan uni izohlamasdan, balki o‘zgartirish yoki taqlid qilish yo‘li bilan bog‘lanishidir [3].

O‘zbek adabiyotshunosligida intertekstuallik masalasi so‘nggi o‘n yilliklarda nazariy va amaliy jihatdan o‘rganila boshlandi. Adabiyotshunoslik nazariyasiga oid o‘quv va ilmiy adabiyotlarda, jumladan D. Quronovning asarlarida, matnlararo aloqalar, ishora va eslatmalar badiiy matnning ma’no qatlamlarini kengaytiruvchi omil sifatida ko‘rib chiqiladi [6]. Bu nazariy asoslar “Yaldo kechasi”ni tahlil qilishda muhim metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi, zero romanning poetik tuzilishi matnlararo munosabatlarga tayangan holda quriladi.

2. “O‘tkan kunlar”dan “Yaldo kechasi”ga: gipertekstual bog‘lanish

Romanning intertekstual tabiatini belgilovchi birinchi va asosiy omil uning Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani bilan gipertekstual aloqasidir. Xayriddin Sulton ko‘p yillik ijodiy faoliyati davomida Abdulla Qodiriy ma’naviy pir deb bilib kelgani, “Yaldo kechasi” esa shu yo‘ldagi yangi qadam sifatida baholangani manbalarda ta’kidlanadi [11]. Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2026-yil 17-yanvarda o‘tkazilgan taqdimotda roman Qodiriy “O‘tkan kunlar”da boshlagan tarixiy-milliy tafakkur yo‘lining mantiqiy davomi sifatida baholandi, uch avlod taqdiri misolida chor va sho‘ro mustamlakachiligi davridagi millat fojiasi, ozodlik va ma’rifat uchun kurash ochib berilgani qayd etildi [9]. Intertekstuallikka bag‘ishlangan tadqiqotda ham asarning “O‘tkan kunlar” bilan gipertekstual aloqasi, uslubiy taqlid va ishora hamda reminissensiyalar romanning yetakchi poetik xususiyatlari sifatida ko‘rsatilgan [10].

Jenet nazariyasi nuqtayi nazaridan “O‘tkan kunlar” gipotekst, “Yaldo kechasi” esa gipertekst vazifasini bajaradi. Biroq bu munosabat oddiy taqlid emas. Qodiriy o‘z romanida Qo‘qon xonligi davridagi ichki nizolar, hokimiyat uchun kurash va ijtimoiy tarqoqlik fonida shaxs va millat taqdirini tasvirlagan edi. Sulton esa bu an’anani davom ettirib, tarixiy nuqtai nazarni keyingi davrga, ya’ni mustamlakachilik va sho‘ro tuzumi davriga ko‘chiradi. Natijada ikki asar o‘rtasida yuz yillik tarixiy va badiiy ko‘prik paydo bo‘ladi: birinchi roman millat boshiga tushgan kulfatlarning ichki sabablarini ko‘rsatgan bo‘lsa, ikkinchisi shu kulfatlarning tashqi, ya’ni jahon siyosati bilan bog‘liq oqibatlarini badiiy anglashga intiladi. Shu tariqa intertekstuallik o‘zbek nasrining tarixiy uzluksizligini ta’minlovchi poetik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

3. Adabiy mistifikatsiya: topilgan qo‘lyozma va muallif niqobi. Romanning intertekstual strategiyasida adabiy mistifikatsiya alohida o‘rin tutadi. Mazkur usul asarni haqiqiy tarixiy hujjat yoki topilgan qo‘lyozma sifatida taqdim etish, muallifning shaxsini yashirish yoki almashtirish orqali o‘quvchida matn haqiqiyliги haqida taassurot uyg‘otishga asoslanadi. Tadqiqotlarda “Yaldo

kechasi”da topilgan qo‘lyozma va soxta mualliflik strategiyasi qo‘llangani ko‘rsatilgan [10]. Ibrohim G‘afurov ham taqdimotda asar Qodiriy uslubiga ijodiy yondashuv asosida yozilgani va adabiy mistifikatsiya orqali mutlaqo yangi badiiy hodisa yuzaga kelganini ta’kidlagan [9].

Mistifikatsiyaning ilmiy ahamiyati shundaki, u Bart ilgari surgan muallif hokimiyatining zaiflashuvi g‘oyasini badiiy amaliyotda namoyon qiladi. Real muallifning o‘rnini shartli yozuvchi egallaganda, matn shaxsiy fikr emas, balki tarixning o‘zi so‘zlayotgandek ko‘rinadi. Bu esa siyosiy mavzuni tasvirlashda ayniqsa qulaydir. Sho‘ro davrida haqiqatni ochiq aytish imkoni cheklangan sharoitni tasavvur qilsak, “topilgan qo‘lyozma” shakli tarixiy sukut va tsenzura muammosining o‘zini poetik qiyofaga aylantiradi. Qo‘lyozma sahifalari orasidan chiqqan haqiqat o‘quvchiga yashirin tutilgan xotira sifatida yetib keladi va bu xotira millat taqdiri haqidagi mulohazani shaxsiy tajriba darajasiga ko‘taradi.

4. Hujjat, maktub va she’riy matnlar: tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantirish.

Tadqiqotlarda “Yaldo kechasi”ning ikkinchi muhim intertekstual qatlami sifatida tarixiy hujjatlar, maktublar va she’riy matnlarning roman to‘qimasiga kiritilishi ko‘rsatiladi [10]. Muallifning o‘zi asarni tarixiy hujjatlar asosidagi badiiy to‘qima deb atagani ham bu qatlamning konseptual ahamiyatini tasdiqlaydi [7]. Jenet tasnifiga ko‘ra bunday holat intertekstuallikning tor ma’nodagi ko‘rinishi, ya’ni bir matnning boshqa matn parchasini o‘zida bevosita saqlashi hisoblanadi. Hujjat rasmiy siyosiy tilni, maktub shaxsiy tuyg‘uni, she’riy matn esa milliy ruhiyatni ifodalaydi. Ularning bir asar ichida uchrashuvi turli ovozlari dialogini yuzaga keltiradi va bu Baxtin ma’nosidagi polifoniyaning o‘ziga xos ko‘rinishidir.

Bu yerda ikki nutq qatlami to‘qnashadi: imperiya va davlat mantig‘ini ifodalovchi rasmiy hujjat tili hamda shaxs va xalq mantig‘ini ifodalovchi maktub va she’riyat tili. Rasmiy hujjat qanchalik quruq va “xolis” bo‘lmasin, u siyosiy qarorlar ortida turgan real hokimiyat munosabatlarining izini saqlaydi. Maktub va she’r esa shu qarorlarning oddiy inson qalbida qoldirgan asoratini ko‘rsatadi. Roman tuzilishida bu ikki qatlamning parallel berilishi katta siyosat va kichik inson taqdiri o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘quvchi ongida jonlantiradi. Shu ma’noda intertekstuallik tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantirishning yetakchi vositasi bo‘lib, hujjatning ishonchliligini badiiy obrazning ta’sirchanligi bilan uyg‘unlashtiradi. Bu holat “Yaldo kechasi”ga bag‘ishlangan boshqa tadqiqotlarda ham tarixiy haqiqatni badiiy talqinga aylantirish usullari sifatida yoritilgan [5].

5. Jahon siyosati va millat taqdiri muammosining intertekstual talqini. Romanda jahon siyosati mavzusining yoritilishini tarixiy kontekstdan ajratib tushunib bo‘lmaydi. Manbalarda asarning tarixiy fonini chor va sho‘ro mustamlakachiligi davri tashkil etishi ta’kidlanadi [9]. Bu davr Turkiston uchun jahon siyosatining bevosita ta’siri ostida kechdi: XIX asr ikkinchi yarmida Rossiya va Britaniya imperiyalari o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat, tarixshunoslikda “Katta o‘yin” nomi bilan mashhur jarayon, Markaziy Osiyoning siyosiy xaritasini belgiladi, 1865-yilda Toshkentning egallanishi va 1876-yilda Qo‘qon xonligining tugatilishi mintaqa mustaqilligiga chek qo‘ydi. Keyinchalik 1917-yilgi voqealar, Turkiston Muxtoriyatining 1918-yil boshida tor-mor etilishi va 1937–1938-yillardagi qatag‘onlar millat ziyolilari taqdirini fojiaiy tarzda belgiladi. Abdulla Qodiriyning 1938-yilda otib tashlangani bu fojiaening eng ramziy nuqtalaridan biridir. Shu sababli “Yaldo kechasi”ning Qodiriy merosi bilan bog‘lanishi shunchaki uslubiy tanlov emas, balki tarixiy taqdirning o‘zini badiiy matnga olib kirish demakdir.

Bunday tarixiy jarayonlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri siyosiy sharh yo‘li bilan emas, intertekstual vositalar orqali berish muallifga bir necha imkoniyat beradi. Birinchidan, “O‘tkan kunlar” bilan gipertekstual aloqa o‘quvchi xotirasida allaqachon mavjud bo‘lgan milliy obrazlar, qadriyatlar va tarixiy tajribani faollashtiradi va katta siyosiy voqealar millat ruhiyatiga ta’siri orqali anglanadi.

Ikkinchidan, uch avlod taqdirining tasvirlanishi jahon siyosatining har bir avlodga turlicha ta'sirini ko'rsatishga imkon beradi. Bu haqda taqdimotda muallif uch avlod obrazlari orqali xalq va Vatan boshidan kechirgan tarixiy sinovlarni ishonarli qahramonlar taqdiri orqali gavdalandirgani qayd etilgan [9]. Uchinchidan, Yodgorbek obrazi tadqiqotlarda o'tgan asrning murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlari, mustamlaka davrining xalq ruhiyatiga ta'siri va ajdodlar merosiga sadoqat masalalarini ochib beruvchi markaziy obraz sifatida talqin qilinadi [8]. Shunday qilib, jahon siyosati romanda mavhum geosiyosiy sxema emas, balki bir oila, bir avlod va bir shaxsning ichki dunyosi orqali o'tuvchi tarixiy kuch sifatida gavdalanadi.

6. “Yaldo kechasi” metaforasining intertekstual va ramziy mazmuni. Asar sarlavhasi ham paratekstual belgi sifatida intertekstual vazifa bajaradi. Yaldo yilning eng uzun va eng qorong'i tunini anglatib, xalq madaniyatida yorug'likka intizorlik va sinovdan o'tish ramzi hisoblanadi. Tadqiqotlarda bu metafora millat boshiga tushgan uzoq davom etgan sinov va qorong'ulikdan so'ng tong otishiga ishonch g'oyasi bilan bog'lab talqin qilinadi [8]. Sarlavhaning asar taqdimoti aynan yilning eng uzun tuniga to'g'ri kelgan kunda o'tkazilgani ham matn va uning madaniy konteksti o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytirgan [11]. Shuningdek, romanda folklor unsurlari, xalqning urf-odat va marosimlari, og'zaki ijod namunalarining milliy o'zlikni ifodalashdagi o'rni ham tadqiq etilgan bo'lib, bu asarning folklor manbalari bilan ham intertekstual bog'lanishda ekanini ko'rsatadi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari “Yaldo kechasi” romanida jahon siyosati va millat taqdiri muammolarining badiiy talqini intertekstuallik vositasida amalga oshirilishini ko'rsatdi. Birinchidan, romanning “O'tkan kunlar” bilan gipertekstual aloqasi o'zbek nasrida tarixiy-milliy tafakkurning yuz yillik uzluksizligini ta'minlaydi va o'quvchi xotirasidagi milliy obrazlarni faollashtiradi. Ikkinchidan, adabiy mistifikatsiya, ya'ni topilgan qo'lyozma va muallif niqobi strategiyasi tarixiy haqiqatni yashirin xotira sifatida taqdim etib, siyosiy mavzuni badiiy jihatdan ishonarli qiladi. Uchinchidan, tarixiy hujjat, maktub va she'riy matnlarning bir to'qimada uyg'unlashuvi katta siyosat va inson taqdiri o'rtasidagi bog'liqlikni polifonik tarzda namoyon etadi. To'rtinchidan, sarlavha metaforasi va folklor unsurlari asarning ramziy hamda madaniy qatlamlarini boyitadi.

Xulosa. Demak, intertekstuallik “Yaldo kechasi”da shunchaki uslubiy bezak emas, balki jahon siyosati oqibatlarini millat taqdiri orqali anglash imkonini beruvchi asosiy poetik mexanizmdir. Kelgusi tadqiqotlarda romanning hujjatli qatlamini arxiv manbalari bilan qiyosiy o'rganish, shuningdek, asarning Cho'lpon, Fitrat kabi jadid adiblari merosi bilan matnlararo aloqalarini aniqlash istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Bakhtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo. – Moskva: Sovetskiy pisatel', 1963.
2. Barthes R. La mort de l'auteur // Manteia. – Paris, 1968. – № 5. – P. 12–17.
3. Genette G. Palimpsestes: la littérature au second degré. – Paris: Seuil, 1982.
4. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman // Critique. – Paris, 1967. – № 239. – P. 438–465.
5. O'zbek milliy romanchiligida tarixiy haqiqat va badiiy talqin (Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romani misolida) // Zenodo. – 2026. DOI: 10.5281/zenodo.20553341.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
7. Sulton X. Yaldo kechasi (tarixiy hujjatlar asosidagi badiiy to'qima). – Toshkent, 2025.
8. Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” qissasida tarixiy xotira va milliy taqdir talqini // Zenodo. – 2026. – <https://zenodo.org/records/21012705>

9. “Yaldo kechasi” – milliy tarixiy tafakkurni uyg‘otgan badiiy hodisa // Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti rasmiy sayti. – 2026-yil 17-yanvar. – <https://tsuull.uz/uz/content/yaldo-kechasi-milliy-tarixiy-tafakkurni-uygotgan-badiiy-hodisa>

BAXTIYOR VAHOBZODA VA USMON AZIM SHE’RIYATIDA INSON RUHIY SURATI : QIYOSIY-POETIK TAHLIL

Xasanova Barno Yusupovna

dotsent

Qo‘qon davlat universiteti

xasanovabarno482@gmail.com

Orcid: 0009-0006-5795-1538

UDK 821.512.133.09-1(045)

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli ozarbayjon xalq shoiri Baxtiyor Vahobzoda hamda zamonaviy o‘zbek she’riyatining yorqin vakili Usmon Azim ijodidagi inson ruhiyati masalalari qiyosiy-poetik jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Xususan, tadqiqot markazida Baxtiyor Vahobzodaning «Kimdir manim eng qo‘rqinchli dushmanim» va Usmon Azimning «Meni seving...» nomli she’rlari turadi. Mazkur asarlar misolida lirik qahramonning murakkab ruhiy holati, uning ichki kechinmalaridagi o‘tkir drammatizm hamda jamiyatdagi soxtalik va insoniy samimiyat o‘rtasidagi azaliy ziddiyatlar qiyosiy-tipologik yondashuv asosida ochib beriladi. Shuningdek, maqolada har ikki ijodkorning o‘ziga xos badiiy tafakkur tarzi, poetik obrazlar va metaforalar tizimi, she’rlardagi teran falsafiy-axloqiy g‘oyalarning o‘zaro o‘xshash hamda farqli jihatlarini ilmiy dalillar yordamida keng yoritilgan. Bu kabi qiyosiy tahlillar qardosh turkiy xalqlar adabiyotidagi mushtarak an‘analari, ruhiy yaqinlik, badiiy va lirik kechinmalar tasvirini teranroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Baxtiyor Vahobzoda, Usmon Azim, lirik qahramon, falsafiy lirika, poetik timsol, antiteza, introspeksiya, maksimalizm, samimiyat.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ЧЕЛОВЕКА В ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАХОБЗОДЫ И УСМОНА АЗИМА: СРАВНИТЕЛЬНО- ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Хасанова Барно Юсуповна

доцент

Какандский государственный университет

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный и поэтический углубленный анализ вопросов человеческой психики в творчестве известного азербайджанского народного поэта Бахтиёра Вахобзоды и яркого представителя современной узбекской поэзии Усмана Азима. В частности, в центре исследования находятся стихотворения «Кто-то – мой самый страшный враг» Бахтиёра Вахобзоды и «Люби меня...» Усмана Азима. На примере этих произведений на основе сравнительно-типологического подхода раскрываются сложное психическое состояние лирического героя, острый драматизм его внутренних переживаний и вечные противоречия между ложью и человеческой искренностью в обществе. Также в статье подробно рассматривается уникальный художественный стиль мышления обоих авторов, система поэтических образов и метафор, а также сходства и различия глубоких философских и моральных идей в стихотворениях с использованием научных данных.

Подобные сравнительные анализы способствуют углублению понимания общих традиций, духовной близости и изображения художественных и лирических переживаний в литературе братских тюркских народов.

Ключевые слова: Бахтиёр Вахобзода, Осман Азим, лирический герой, философская лирика, поэтический образ, антитеза, интроспекция, максимализм, искренность.

THE PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE INDIVIDUAL IN THE POETRY OF BAKHTIYOR VAKHOBZODA AND USMON AZIM: A COMPARATIVE POETIC ANALYSIS

Khasanova Barno Yusupovna

Associate Professor

Kokand State University

Abstract. This article provides a comparative and poetic in-depth analysis of the issues of the human psyche in the works of the famous Azerbaijani people's poet Bakhtiyor Vahobzoda and the bright representative of modern Uzbek poetry Usman Azim. In particular, the focus of the research is on the poems "Someone is my most terrible enemy" by Bakhtiyor Vahobzoda and "Love me..." by Usman Azim. On the example of these works, the complex mental state of the lyrical hero, the acute dramatism of his inner experiences, and the eternal contradictions between falsehood and human sincerity in society are revealed on the basis of a comparative and typological approach. Also, the article extensively covers the unique artistic thinking style of both creators, the system of poetic images and metaphors, and the similarities and differences of deep philosophical and moral ideas in the poems using scientific evidence. Such comparative analyses serve to deepen the understanding of common traditions, spiritual closeness, and the depiction of artistic and lyrical experiences in the literature of the fraternal Turkic peoples.

Keywords: Bakhtiyor Vahobzoda, Osman Azim, lyrical hero, philosophical lyrics, poetic image, antithesis, introspection, maximalism, sincerity.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshi qardosh turkiy xalqlar adabiyotida inson ma'naviy dunyosi, uning ichki ziddiyatlari hamda o'z-o'zini anglash jarayonini ochiqlash yetakchi mavzulardan biriga aylandi. Ozarbayjon adabiyotining ulkan namoyandasi Bahtiyor Vahobzoda hamda o'zbek she'riyatining samimiy va isyonkor ovozi Usmon Azim ijodida lirik qahramonning ruhiy izlanishlari va jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muammolarga munosabati alohida o'rin tutadi. She'riyatda «do'st va dushman», «samimiyat va ikkiyuzlamachilik», «muhabbat va nafrat» kabi tushunchalar har bir san'atkor tomonidan o'ziga xos poetik idrok etiladi. Baxtiyor Vahobzodaning «Kimdir manim eng qo'rqinchli dushmanim» deb boshlanuvchi she'ri hamda Usmon Azimning «Meni seving, Mendan nafratlaning...» misralari bilan boshlanuvchi asari aynan inson ruhiyatining eng nozik va murakkab nuqtalarini ochgani bilan muhim ilmiy-estetik qimmatga ega. Ushbu tadqiqotning maqsadi – ikkala asarning poetik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ikki turkiy shoirning badiiy konsepsiyalaridagi mushtarak va o'ziga xos jihatlarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, germeneytik, badiiy-estetik va tekstologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida har ikki shoirning she'rlari matni olindi.

Baxtiyor Vahobzodaning «Kimdir manim eng qo'rqinchli dushmanim» she'ri lirik qahramonning o'zi bilan o'zi olib borgan achchiq muloqoti va falsafiy mushohadasiga asoslanadi. She'r savol bilan boshlanadi:

*Kimdir manim
Eng qo'rqinchli dushmanim?
Bilolsaydim buni men...*

Asarning dastlabki misralaridanoq o'quvchi lirik qahramonning tashqi dunyodagi yovlarini qidirayotganiga guvoh bo'ladi. Shoir ritorik so'roq va inkor usulidan foydalanib, an'anaviy dushman tushunchasini rad etadi. Orqadan g'iybat qilgan, aybni yuzga solmagan yoki nuqsonlarni yashirgan kimsalar lirik qahramon uchun asl «dushman» emas. She'rning kulminatsion nuqtasi – bu lirik qahramonning qarashlari o'zgarishi, ya'ni **introspeksiya** (ichki olamga boqish) jarayonidir:

*O, ularning ko'zini
Taqlaysaydim ko'zimga,
O'zgalar ko'zi bilan
Boqlaysaydim o'zimga...*

Baxtiyor Vahobzoda “ko'z” poetik timsolidan foydalanib, insonning o'z kamchiliklarini ko'ra olmasligi va o'ziga tashqi nigoh bilan baho bera olmasligini eng katta nuqson sifatida talqin qiladi. Lirik qahramon uchun atrofdagilarning, hatto orqadan g'iybat qilgan do'stlarning tanqidi – bu aslida o'zlikni anglash va nuqsonlarni tuzatish uchun bir imkoniyatdir. She'rning final qismida falsafiy-axloqiy xulosa ilgari suriladi:

*O'zim o'z qo'lim ila
Bir kun bol icharman,
Bir kun zahar icharman,
Men hayot yo'llaridan
Oyog'im bilan emas,
Imonim-la kecharman.*

Bu o'rinda “bol” va “zahar” antitezasi insonning o'z qilmishlari oqibatini ifodalaydi. “Imon” timsoli esa insonning ma'naviy mayog'i, hayotdagi eng oliy mezoni sifatida gavdalanadi. Vahobzodaning konsepsiyasiga ko'ra, eng xavfli dushman – bu insonning o'z nafi, o'z nuqsonlari va o'z-o'zini bilmasligidir. Usmon Azim she'ri esa o'zining ilk satrlaridan dramatik keskinligi va emosiyaga boyligi bilan ajralib turadi:

*Meni seving,
Mendan nafratlaning —
Boshqasiga ruxsat bermayman.*

Ushbu misralarda Usmon Azim poeziyasiga xos bo'lgan **lirik maksimalizm** yaqqol namoyon bo'ladi. Lirik qahramon insoniy munosabatlarda yarim-yortilikni, loqaydlikni va mayda tuyg'ularni umuman qabul qilmaydi. Uning uchun yo muhabbat, yoki oshkora nafrat bo'lishi kerak. Usmon Azim she'ridagi eng kuchli poetik timsollardan biri — “qo'ldagi xanjar” dir:

*Siz bo'lsa, la'natilar,
Aldaysiz meni,
Qo'lda xanjar tutib
“Sevaman” deysiz.*

Bu o'rinda “qo'ldagi xanjar” va “sevaman” so'zi o'rtasidagi keskin ziddiyat ikkiyuzlamachilik, xoinlik va soxta muhabbatning metaforik ifodasidir. Shoir jamiyatdagi va insonlar o'rtasidagi soxtalikni juda shafqatsizlarcha fosh qiladi. Usmon Azim uchun she'riyat va samimiyat yagona tushunchadir. Uning lirik qahramoni achchiq bo'lsa-da, rostgo'ylikni talab qiladi:

*Ko'rqmang,
Rostini ayting,
Balki sizni*

O'shanda sevib qolarman...

Ushbu satrlar orqali ijodkor inson ma'naviyatida, muloqotda va san'atda samimiyatning qanchalik muhimligini ta'kidlaydi. Soxta sevgidan ko'ra, mardona aytilgan rost nafrat u uchun qadrliroqdir.

Ushbu ikki asarni qiyosiy tahlil qilganda, ulardagi g'oyaviy va poetik tuzilishning mushtarak hamda farqli jihatlari yaqqol namoyon bo'ladi. She'rlarning mushtarak jihatlari shundaki, har ikki shoir ikkiyuzlamachilik va soxtalikni rad etadi. Ular inson munosabatlaridagi soxtalikni, orqadan qilingan harakatlarni va g'iybatu aldovlarni keskin qoralaydi. Achchiq haqiqatga intilish Baxtiyor Vahobzodada o'z nuqsonlarini ochib bergan do'stlariga minnatdorlik bildirish tarzida ko'rinsa, Usmon Azim soxta muhabbat o'rniga rostgo'y nafratni qabul qilishga tayyorligini bildiradi. Estetik ideal va ma'naviy tozalik ikkala she'rda ham bosh maqsad – inson ruhiyatini poklash, soxtalikdan xoli bo'lish va asl o'zlikni namoyon etishdir.

Ikki asar orasidagi bunday tipologik o'xshashlik va farqlar turkiy adabiyotdagi umumiy badiiy va falsafiy an'analar bilan izohlanadi. Baxtiyor Vahobzoda sharqona falsafiy she'riyat an'analariga tayangan holda, insonning o'z-o'zini tarbiyalashi va ichki "meni"ga qarshi kurashini birinchi o'ringa qo'yadi. Undagi lirik qahramon o'z xatolarini tushunib yetgach, "...o'z ayblaringa o'zim g'anim bo'lardim" deydi. Bu esa so'fiyona "nafs bilan kurash" tushunchasining zamonaviy lirikadagi in'ikosidir.

Usmon Azim esa XX asr oxiri o'zbek she'riyatidagi "yangi to'lqin" va "maksimalizm" yo'nalishiga mansub. Uning lirik qahramoni ijtimoiy va shaxsiy muhitda samimiyat tanqisligidan aziyat chekadi. "Qo'lda xanjar tutib "Sevaman" deysiz" satrida jamiyatda uchraydigan soxta axloqqa va yuzaki munosabatlarga qarshi kuchli norozilik mujassamlashgan.

Xulosa. Baxtiyor Vahobzodaning «Kimdir manim eng qo'rqinchli dushmanim» va Usmon Azimning "Meni seving..." she'rlari qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ikkala asar ham inson ma'naviyati, samimiyat va ruhiy tozalikni himoya qilishga qaratilgan yuksak badiiy namunalardir. Baxtiyor Vahobzoda insonni o'z ichki olamiga nazar solishga, o'z nuqsonlarini ko'ra bilishga va hayot yo'lini imon bilan bosib o'tishga chaqiradi. Usmon Azim esa insonlarni soxtalikdan va ikkiyuzlamachilikdan voz kechishga, muhabbatda ham, nafratda ham samimiy va mard bo'lishga undaydi. Ushbu asarlar o'zining chuqur falsafiy mazmuni, kuchli metaforik tili va o'ziga xos lirik qahramon obrazi bilan turkiy poeziya xazinasida alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar

1. Vahobzoda B. Saylanma (She'rlar va poemalar). – Tashkent: Sharq, 2008.
2. Azim U. Saylanma. She'rlar. – Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
3. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Tashkent: Akademnashr, 2021.
4. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati (poetik izlanishlar va badiiy tafakkur evolyusiyasi). – Tashkent: Fan, 2012.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "SUV" KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

G'ulomov Jamshidbek Islomjon o'g'li
doktorant

Qo'qon davlat universiteti

jigulomov@kokanduni.uz

Orcid: 0009-0001-7388-0550

UDK 811.111'373:811.512.133 (045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “suv” komponenti ishtirok etgan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy aspektda tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki tilda “suv” komponentli frazeologizmlarning semantik mazmuni, obrazlilik xususiyatlari hamda ularning tarkibida aks etgan milliy-madaniy konseptlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida frazeologik birliklarning lug‘aviy va frazeologik ma’nosi, konnotativ xususiyatlari, metaforik asoslari hamda xalqning dunyoqarashi va madaniy tajribasi bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy-chog‘ishtirma, lingvomadaniy, semantik va komponent tahlil metodlaridan foydalaniladi. Tahlil natijalari “suv” komponentining har ikki tilda nafaqat tabiiy hodisa yoki moddiy obyektini ifodalovchi birlik sifatida, balki hayot, harakat, o‘zgarish, beqarorlik, tozalik, mo‘l-ko‘llik, xavf va insoniy munosabatlar kabi konseptual ma’nolarni ifodalovchi lingvomadaniy vosita sifatida ham namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mazkur komponent asosida shakllangan frazeologizmlarda ingliz va o‘zbek xalqlarining turmush tarzi, tarixiy tajribasi va tabiatni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlar turlicha aks etadi. Tadqiqot natijalari tabiiy komponentlarning frazeologik tizimda milliy-madaniy mazmunni shakllantirishdagi rolini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniy xususiyat, frazeologik birlik, konsept, metafora, ingliz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ «ВОДА» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Гулямов Жамшидбек Исламжон угли

докторант

Кокандский государственный университет

Аннотация. В данной статье в сравнительном контексте изучаются лингвокультурологические особенности фразеологических единиц с компонентом «вода» в английском и узбекском языках. Главная цель исследования – выявление семантического содержания, образных особенностей фразеологизмов с компонентом «вода» в обоих языках, а также национально-культурных концепций, отраженных в их структуре. В ходе исследования анализируются лексическое и фразеологическое значение, коннотативные свойства, метафорические основы фразеологических единиц и их связь с мировоззрением и культурным опытом народов. В исследовании используются методы сравнительно-сравнительного, лингвокультурного, семантического и компонентного анализа. Результаты анализа показывают, что компонент «вода» проявляется в обоих языках не только как единица, выражающая природное явление или материальный объект, но и как лингвокультурный инструмент, выражающий концептуальные значения, такие как жизнь, движение, изменение, нестабильность, чистота, изобилие, опасность и человеческие отношения. В то же время, фразеологизмы, сформированные на основе этого компонента, по-разному отражают образ жизни, исторический опыт и специфические аспекты восприятия природы английского и узбекского народов. Результаты исследования позволяют выявить роль природных компонентов в формировании национально-культурного содержания в фразеологической системе.

Ключевые слова: лингвокультурологическая особенность, фразеологическая единица, концепт, метафора, английский язык, узбекский язык, сравнительный анализ.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF IDIOMS CONTAINING THE COMPONENT "WATER" IN ENGLISH AND UZBEK

Gulyamov Jamshidbek Islamjon ugli

doctoral Student

Kokand State University

Abstract. This article examines, within a comparative framework, the linguocultural characteristics of phraseological units containing the component "water" in the English and Uzbek languages. The primary objective of the study is to identify the semantic content and imagery associated with these phraseological units in both languages, as well as the national-cultural concepts reflected in their structure. The study analyzes lexical and phraseological meanings, connotative properties, and the metaphorical foundations of these units, exploring their connection to the worldviews and cultural experiences of the respective peoples. Methodologically, the research employs comparative, linguocultural, semantic, and componential analysis. The findings indicate that the component "water" functions in both languages not merely as a term denoting a natural phenomenon or material object, but also as a linguocultural tool expressing conceptual meanings such as life, movement, change, instability, purity, abundance, danger, and human relationships. At the same time, phraseological units formed around this component reflect the distinct lifestyles, historical experiences, and perceptions of nature characteristic of the English and Uzbek peoples. The study sheds light on the role of natural elements in shaping the national-cultural content of the phraseological system.

Keywords: linguocultural characteristic, phraseological unit, concept, metaphor, English language, Uzbek language, comparative analysis.

Kirish. Til insoniyatning borliqni idrok etishi, uni nomlashi va baholashi bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlar, qadriyatlar va tabiatga munosabati uning tilida, ayniqsa, frazeologik birliklarida oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Shu nuqtayi nazardan, frazeologizmlar nafaqat muayyan maʼnoni ifodalovchi turgʻun til birliklari, balki xalqning milliy-madaniy tafakkuri va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim lingvistik birliklar sifatida ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Frazeologik birliklarning tarkibidagi ayrim komponentlar esa muayyan xalqning borliqni qanday konseptualashtirishini aniqlash imkonini beradi.

Lingvomadaniy tadqiqotlarda tabiat hodisalari va tabiiy obyektlarni ifodalovchi birliklar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki inson va tabiat oʻrtasidagi uzviy munosabat natijasida shakllangan obrazlar tilning frazeologik qatlamida keng qoʻllanadi. Ana shunday komponentlardan biri "suv" hisoblanadi. Suv inson hayotining ajralmas qismi boʻlib, u hayot, harakat, tozalik, yangilanish, moʻl-koʻllik kabi tushunchalar bilan bogʻlanishi bilan birga, kuch, xavf, beqarorlik va nazorat qilib boʻlmaydigan jarayonlarning ham ramziy ifodasi sifatida namoyon boʻlishi mumkin. Shu sababli "suv" komponentli frazeologizmlarni oʻrganish orqali mazkur tabiiy obyektning turli madaniyatlarda qanday konseptualashtirilgani va frazeologik maʼno darajasida qanday transformatsiyaga uchraganini aniqlash mumkin.

Ingiliz va oʻzbek tillari turli til oilalariga mansub boʻlib, ularning shakllanishi va rivojlanishi turlicha tarixiy, geografik va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda kechgan. Shunga qaramay, insoniyatning tabiat bilan umumiy munosabati ayrim frazeologik obrazlarda semantik yaqinlikni yuzaga keltirishi mumkin. Boshqa tomondan, har bir xalqning oʻziga xos tarixiy va madaniy

tajribasi bir xil tabiiy komponent asosida shakllangan frazeologik birliklarning mazmunida sezilarli farqlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Demak, "suv" komponentli frazeologizmlarni ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy o'rganish umumiy insoniy konseptlar bilan milliy-madaniy xususiyatlarning o'zaro munosabatini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida "suv" komponenti ishtirok etgan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillarining izohli hamda frazeologik lug'atlarida qayd etilgan, shuningdek, til korpuslari va ilmiy tadqiqotlarda uchraydigan "suv" komponentli frazeologik birliklardan foydalanildi. Ingliz tilidagi birliklarning ma'no va qo'llanish xususiyatlarini aniqlashda Oxford Advanced Learner's Dictionary materiallari, o'zbek tilidagi birliklarni tahlil qilishda esa O'zbek tilining ta'limiy korpusi va Izoh.uz lug'at materiallari asos qilib olindi.

Tadqiqotda bir necha metodlardan kompleks ravishda foydalanildi. Qiyosiy-chog'ishtirma metod ingliz va o'zbek tillaridagi "suv" komponentli frazeologizmlarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qildi. Semantik tahlil orqali frazeologik birliklarning lug'aviy va ko'chma ma'nolari o'rganildi. Komponent tahlil "suv" leksemasining frazeologik birlik tarkibida qanday semantik transformatsiyaga uchrashini aniqlash imkonini berdi. Lingvomadaniy tahlil esa frazeologizmlarda aks etgan xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar, hayotiy tajribasi va borliqni konseptuallashtirish usullarini aniqlash uchun qo'llanildi.

Tahlil jarayonida frazeologik birliklar quyidagi mezonlar asosida guruhlashtirildi: 1) insonning ruhiy yoki emotsional holatini ifodalovchi birliklar; 2) qiyin vaziyat va muammolarni ifodalovchi birliklar; 3) insonning xulq-atvori va xarakterini ifodalovchi birliklar; 4) munosabat va ijtimoiy xatti-harakatlarni ifodalovchi birliklar; 5) harakat, o'zgarish va tajribani ifodalovchi birliklar.

Shuningdek, tahlilda frazeologik birliklarning motivatsion-obrazli asosiga alohida e'tibor qaratildi. Bunda real hayotdagi suvning fizik xususiyatlari, uning harakatlanishi, chuqurligi, oqishi, namlashi yoki inson faoliyatiga ta'siri frazeologik ma'noning shakllanishida qanday obrazli asos bo'lib xizmat qilishi ko'rib chiqildi.

Natijalar. Tahlil natijalari "suv" komponenti ingliz va o'zbek tillarining frazeologik tizimida yuqori darajada obrazli va semantik faol komponentlardan biri ekanligini ko'rsatdi. Har ikki tilda ham suvning fizik xususiyatlari inson hayoti, xulq-atvori, hissiy holati va turli vaziyatlarni tasvirlash uchun metaforik asos sifatida qo'llanadi. Biroq ushbu umumiyliklar bilan bir qatorda, frazeologik birliklarda aks etgan obrazlar va ularning madaniy talqinida muayyan farqlar ham mavjud.

3.1. "Suv" komponenti va qiyin vaziyat konsepti. Ingliz tilida suvning chuqurligi insonning murakkab vaziyatga tushib qolishi bilan bog'lanadi. Masalan, "be in deep water" frazeologizmi "muammoga yoki qiyin vaziyatga tushib qolmoq" ma'nosini anglatadi. Shuningdek, "be in/get into hot water" birikmasi ham muammoli vaziyatga tushishni ifodalaydi. Oxford Advanced Learner's Dictionary mazkur birliklarni mos ravishda "trouble or difficulty" hamda "trouble" ma'nolarida izohlaydi.

O'zbek tilida ham suv obrazi insonning qiyin yoki noqulay holatini ifodalashda faol ishlatiladi. Masalan, "suvga tushgan mushukday bo'lmoq" frazeologik birligi g'amgin yoki ezilgan holatni ifodalaydi. Shuningdek, "suvga tushgan nondek bo'shashmoq" juda kuchli ruhiy yoki jismoniy bo'shashishni anglatadi. Izoh.uz materiallarida mazkur birlik aynan insonning bo'shashib, kuchsiz holatga kelishini ifodalashi ko'rsatilgan.

Demak, ikki tilda ham suvning inson uchun tabiiy jihatdan murakkab muhit bo'lishi "muammo", "qiyinchilik" yoki "noqulay holat" konseptining metaforik ifodasiga asos bo'lgan. Biroq ingliz tilida chuqurlik va issiqlik kabi suvning konkret xususiyatlari qiyin vaziyatni ifodalash uchun alohida obraz sifatida shakllangan bo'lsa, o'zbek tilida suvga tushish holati insonning tashqi ko'rinishi yoki ruhiy holati bilan bog'langan obrazlarda namoyon bo'ladi.

3.2. "Suv" va insonning xarakter-xususiyatlari. "Suv" komponenti inson xarakterini baholashda ham muhim obrazli vosita sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilidagi "suvga tushsa, quruq chiqadigan" birikmasi har qanday murakkab vaziyatdan zararsiz chiqib keta oladigan, ayyor yoki juda uddaburon insonni tavsiflash uchun ishlatiladi. Izoh.uz ushbu birlikni "har qanday mushkul vaziyatdan sip-silliq qutulib chiqadigan" shaxsga nisbatan qo'llanishini qayd etadi.

Bu frazeologizmga ho'l bo'lish va quruq qolish o'rtasidagi qarama-qarshilik asosiy obrazli mexanizmni tashkil etadi. Suvga tushgan insonning ho'l bo'lishi tabiiy kutilma hisoblanadi. Biroq frazeologik birlikda buning aksi, ya'ni "quruq chiqish" kutilmagan natijani ifodalaydi. Natijada fizik holat insonning muammoli vaziyatdan qanday chiqishini baholovchi metaforaga aylanadi.

Ingliz tilida ham suv obrazi insonning muayyan vaziyatga munosabatini ifodalashda qo'llanadi. Masalan, "a fish out of water" notanish muhitda o'zini noqulay his qiladigan insonni ifodalaydi. Bu birlikda baliqning suvdan tashqaridagi tabiiy bo'lmagan holati insonning o'zi uchun begona muhitdagi noqulayligi bilan qiyoslanadi.

Mazkur birliklar ikki tilda turli obrazlardan foydalanishiga qaramay, umumiy konseptual asosga ega: inson holati uning tabiiy yoki odatiy muhit bilan munosabati orqali tasvirlanadi.

3.3. "Suv" va insonning ruhiy-emotsional holati. O'zbek tilida suv komponenti insonning ruhiy holatini ifodalashda ham faol qo'llanadi. "Suvga tushgan mushukday bo'lmoq" insonning g'amgin, ezilgan yoki tushkun holatini ifodalasa, "suvga tushgan nondek bo'shashmoq" kuchli bo'shashish va ruhiy tushkunlikni obrazli tarzda ifodalaydi.

Ingliz tilida esa "still waters run deep" maqol-matali frazeologik birlik orqali tashqi jihatdan sokin yoki kamgap insonning ichki dunyosi chuqur bo'lishi mumkinligi ifodalanadi. Oxford lug'atida ushbu birlik sokin yoki tortinchoq ko'ringan insonning ko'p narsani bilishi yoki chuqur his-tuyg'ularga ega bo'lishi mumkinligini bildirishi qayd etilgan.

Bu holatda suvning sokinligi insonning tashqi xotirjamligi, uning chuqurligi esa ichki dunyosi bilan konseptual bog'lanadi. Demak, ingliz tilida suv obrazi insonning ko'zga ko'rinmaydigan ichki xususiyatlarini ifodalashga xizmat qilsa, o'zbek tilida suv bilan bog'liq obrazlar insonning tashqi va ruhiy holatini bevosita tasvirlashda faol ishlatiladi.

3.4. "Suv" va tajriba hamda harakat konsepti. Ingliz tilida "test the waters" birikmasi biror ishni amalga oshirishdan oldin vaziyatni sinab ko'rish yoki uning qanday kechishini aniqlash ma'nosini anglatadi. Shuningdek, "dip a toe in/into the water" biror faoliyatni ehtiyotkorlik bilan boshlash, avval uning natijasini tekshirib ko'rish ma'nosida qo'llanadi.

Bu birliklarning semantik motivatsiyasida insonning suvga birdaniga sho'ng'imasdan, avval uni sinab ko'rishi asosiy obraz sifatida namoyon bo'ladi. Natijada real jismoniy harakat abstrakt "qaror qabul qilishdan oldin vaziyatni baholash" konseptini ifodalovchi metaforaga aylangan.

O'zbek tilida esa "suvdan holva yasamoq" birikmasi mavjud bo'lmagan yoki amalga oshishi qiyin bo'lgan narsani yaratishga urinish, bekorga harakat qilish ma'nosini bildiradi. O'zbek tilining ta'limiy korpusida mazkur birlik shu ma'noda qayd etilgan.

Bu birlikda suvdan holva tayyorlashning amaliy jihatdan imkonsizligi asosida "imkonsiz ishga urinish" konsepti shakllangan. Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillarida suv harakat va tajriba

bilan bog‘langan bo‘lsa-da, ingliz tilidagi birliklarda ehtiyotkorlik va tajriba qilish, o‘zbek tilidagi birlikda esa imkonsiz yoki samarasiz harakat konsepti ustunlik qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillarida “suv” komponentining frazeologik birliklar tarkibida oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki muayyan madaniy va konseptual mazmunni ifodalovchi lingvomadaniy vosita sifatida faol qo‘llanishini ko‘rsatdi. Har ikki tilda suv bilan bog‘liq real tajriba abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun metaforik asos vazifasini bajaradi. Biroq bir xil tabiiy obyektning frazeologik konseptuallasuvi har bir xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi va borliqni idrok etish xususiyatlari bilan bog‘liq holda turlicha namoyon bo‘ladi.

Avvalo, ingliz tilidagi *be in deep water* va *be in hot water* birliklari suvning fizik xususiyatlari orqali “qiyin vaziyat” konseptini ifodalashi bilan xarakterlanadi. Bu yerda “chuqurlik” va “issiqlik” oddiy fizik belgilar bo‘lib qolmay, insonning nazorat qilish qiyin bo‘lgan vaziyatini konseptuallashtiruvchi metaforik vositaga aylanadi. Ayniqsa, *deep water* obrazida suvning chuqurligi muammoning murakkabligi bilan bog‘lanadi. Shunday qilib, fizik makonning “chuqurlik” belgisi abstrakt muammoning darajasini ifodalashga xizmat qiladi.

O‘zbek tilidagi suvga tushgan mushukday bo‘lmoq va suvga tushgan nondek bo‘shashmoq birliklarida esa suv bilan bog‘liq vaziyat insonning tashqi va ruhiy holatini tasvirlashga xizmat qiladi. Bu birliklarning obrazli asosida suvga tushgan obyektning tabiiy holati o‘zgarishi yotadi. Demak, o‘zbek tilidagi mazkur frazeologizmlarda suvning holatni o‘zgartiruvchi muhit sifatidagi xususiyati faol konseptualizatsiya qilinadi. Bu jihat suvning inson hayotidagi amaliy tajribasi bilan bog‘liq obrazlarning frazeologik ma’noga ko‘chishini ko‘rsatadi.

Ingliz tilidagi *a fish out of water* frazeologizmi ham alohida lingvomadaniy ahamiyatga ega. Mazkur birlikda baliqning o‘z tabiiy muhitidan tashqaridagi holati insonning notanish yoki unga mos kelmaydigan ijtimoiy muhitdagi holati bilan parallel qo‘yiladi. Bu yerda “tabiiy muhit” konsepti insonning o‘ziga tanish ijtimoiy yoki madaniy muhitiga ko‘chirilgan. Frazeologik obrazning semantik motivatsiyasi biologik hodisaga asoslangan bo‘lsa-da, uning yakuniy ma’nosi ijtimoiy-psixologik mazmun kasb etadi.

Still waters run deep birligi esa suvning yana bir muhim konseptual xususiyatini ochib beradi. Sokin suvning tashqi ko‘rinishi uning ichki chuqurligini ko‘rsatmasligi insonning tashqi xotirjamligi va ichki dunyosi o‘rtasidagi munosabatni ifodalash uchun metaforik model sifatida ishlatiladi. Bu holatda “tashqi sokinlik → ichki chuqurlik” modeli shakllanadi. Mazkur model inson xarakterini tabiat hodisasi orqali tavsiflash imkonini beradi.

Test the waters va *dip a toe in the water* birliklarida esa suv tajriba va ehtiyotkorlik konsepti bilan bog‘lanadi. Insonning suvga to‘liq kirishdan oldin uni tekshirishi yoki avval oyog‘ining uchini suvga tekkizishi abstrakt faoliyatga ko‘chiriladi. Natijada jismoniy tajriba “biror ishni boshlashdan avval vaziyatni sinab ko‘rish” ma’nosini hosil qiladi. Bu birliklarda metaforik ko‘chish jarayoni ayniqsa aniq kuzatiladi: real harakat → tajriba → qaror qabul qilish.

O‘zbek tilidagi suvga tushsa, quruq chiqadigan birligida esa suv va quruqlik o‘rtasidagi semantik qarama-qarshilik asosiy obrazli mexanizmni tashkil etadi. Suvga tushgan insonning ho‘l bo‘lishi tabiiy kutilma bo‘lsa, “quruq chiqish” kutilmagan natijani bildiradi. Shu asosda mazkur birlik murakkab vaziyatdan zarar ko‘rmasdan chiqib ketish qobiliyatini ifodalaydi. Bu yerda “ho‘llik → xavf yoki oqibat” va “quruqlik → zararsiz chiqish” o‘rtasidagi konseptual qarama-qarshilik yuzaga keladi.

Suvdan holva yasamoq birligida esa suvning oddiy va shaklsiz tabiati undan holva kabi tayyor mahsulot yaratish bilan qarama-qarshi qo‘yiladi. Mazkur obraz amalda bajarilishi mumkin bo‘lmagan yoki samarasiz harakatni ifodalashga xizmat qiladi. Bu holatda frazeologik ma’no “real imkoniyatning yo‘qligi → amalga oshmaydigan harakat” modeli asosida shakllangan. Shunday

qilib, o'zbek frazeologik tizimida suv nafaqat inson holatini, balki faoliyatning natijadorligi yoki natijasizligini baholash uchun ham obrazli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida "suv" komponenti ishtirok etgan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy aspektida o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot natijalari "suv" komponenti har ikki tilning frazeologik tizimida yuqori darajada obrazli va semantik faol birlik sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Ushbu komponent asosida shakllangan frazeologizmlar orqali insonning ruhiy-emotsional holati, xulq-atvori, muayyan vaziyatdagi holati, qiyinchiliklari, harakatlari va ijtimoiy tajribasi obrazli tarzda ifodalanadi.

Tahlil natijasida "suv" komponentining frazeologik ma'nolari uning real fizik xususiyatlari bilan bevosita bog'liqligi aniqlandi. Suvning chuqurligi, harorati, namligi, sokinligi, tabiiy muhit sifatidagi xususiyati hamda insonning suv bilan bog'liq kundalik tajribasi abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun metaforik asos vazifasini bajaradi. Shu tariqa konkret tabiiy obyekt nomi frazeologik birlik tarkibida qiyinchilik, ehtiyotkorlik, notanish muhit, ichki kechinma, inson xarakteri va turli hayotiy vaziyatlarni ifodalovchi abstrakt konseptlarga ko'chadi.

Qiyosiy tahlil ingliz va o'zbek tillarida umumiy insoniy tajribaga asoslangan semantik o'xshashliklar mavjudligini ko'rsatdi. Har ikki tilda suv inson hayoti va faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lganligi sababli uning obrazidan qiyinchilik, holat, harakat va inson xususiyatlarini ifodalashda foydalaniladi. Shu bilan birga, mazkur universal tajriba har bir tilda o'ziga xos frazeologik obrazlar orqali namoyon bo'ladi. Ingliz tilida "suv" komponenti chuqurlik, muammoli muhit, ehtiyotkorlik, ichki chuqurlik va moslashuv kabi konseptual yo'nalishlarda faol namoyon bo'lsa, o'zbek tilida insonning holati, ruhiy kechinmasi, muayyan vaziyatdan chiqishi, amaliy harakati va hayotiy tajribasi bilan bog'liq obrazlar muhim o'rin egallaydi.

Adabiyotlar

1. Abdullayev, T. Comparative Analysis of Uzbek and English Phraseology. – Tashkent: Uzbekistan National Encyclopedia, 2015.
 2. Алефиренко, Н. Ф. Фразеология и паремология. – Москва: Флинта. 2009.
 3. Dobrovol'skij, D. O., & Piirainen, E. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. – Amsterdam: Elsevier, 2005.
 4. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
 5. Маслова, В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
 6. Moon, R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. – Oxford: Clarendon Press, 1998.
 7. Piirainen, E. Symbole in Sprache und Kultur: Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive. Bochum: Brockmeyer, 1997.
- Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 1998.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA LOGOPEDIYA TERMINLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Yavkocheva Feruza Husan qizi
o'qituvchi

Osiyo texnologiyalar universiteti
feruzayavkocheva99@gmail.com

UDK 81'373.46(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan logopediya terminlarining lingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida logopedik terminlarning kelib chiqishi, nominatsiya usullari, semantik tuzilishi, morfologik va so'z yasash xususiyatlari, shuningdek, ularning onomastik tabiatiga alohida e'tibor qaratildi. Logopediya terminologiyasi ko'p jihatdan yunon va lotin tillari asosida shakllangan bo'lib, ingliz tilida xalqaro terminlar sifatida faol qo'llanadi, o'zbek tilida esa asosan transliteratsiya, kalkalash va izohli tarjima orqali o'zlashtiriladi. Maqolada terminlarning semantik aniqligi, standartlashuvi va lingvistik moslashuv muammolari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari logopediya terminologiyasini tizimlashtirish va o'zbek tilida mukammal terminologik bazani shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: logopediya, terminologiya, nominatsiya, onomastika, lingvistik xususiyat, tibbiy terminlar, xalqaro termin, semantika, morfologiya, tarjima.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ ЛОГОПЕДИИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Явкочева Феруза Хусан кизи

преподаватель

Азиатский технологический университет

Аннотация. В статье проводится сопоставительный анализ лингвистических особенностей логопедических терминов в английском и узбекском языках. Рассматриваются источники происхождения терминов, способы номинации, семантическая структура, морфологические особенности и ономастическая природа логопедической терминологии. Отмечается, что большинство логопедических терминов имеют греко-латинское происхождение и функционируют как интернационализмы в английском языке, тогда как в узбекском языке они в основном осваиваются путем транслитерации, калькирования и описательного перевода. Особое внимание уделяется проблемам стандартизации и семантической точности терминов.

Ключевые слова: логопедия, терминология, номинация, ономастика, медицинские термины, интернационализм, семантика.

LINGUISTIC FEATURES OF SPEECH THERAPY TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Yavkocheva Feruza Khusan kizi

lecturer

Asian Technological University

Abstract. The article presents a comparative linguistic analysis of speech therapy logopedic terms in English and Uzbek. The study focuses on the origin of terms, nomination strategies, semantic structure, morphological features, and their onomastic nature. Most logopedic terms originate from Greek and Latin and function as international terms in English, while in Uzbek they are mainly adapted through transliteration, calque, and descriptive translation. The paper also highlights issues of terminological standardization, semantic accuracy, and linguistic adaptation. The research findings contribute to the systematization of logopedic terminology and the development of a consistent terminological framework in Uzbek.

Keywords: speech therapy, logopedics, terminology, nomination, onomastics, medical terms, international terms, semantics, morphology.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya muammolari, xususan, tibbiy va pedagogik terminlarning shakllanishi va rivoji alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Logopediya inson nutqidagi nuqsonlarni o'rganadigan fan sohasi sifatida o'ziga xos terminologik tizimga ega. Ushbu terminlar nafaqat lingvistik, balki onomastik nuqtayi nazardan ham tahlilni talab etadi. Chunki terminologik birliklar ham nominatsiya mahsuli bo'lib, maxsus ilmiy tushunchalarni nomlash vazifasini bajaradi. Ingliz va o'zbek tillarida logopediya terminlarining shakllanishi turli tarixiy va lingvistik omillar bilan belgilanadi. Ingliz tilida logopediya terminlari asosan xalqaro ilmiy makon ta'sirida rivojlangan bo'lsa, o'zbek tilida bu jarayon nisbatan yangi bosqichda turibdi.

Asosiy qism. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya fanlararo tadqiqot sohasi sifatida shakllanib, muayyan ilmiy yo'nalishga oid tushunchalarni aniq va tizimli nomlash masalalarini o'rganadi. Tibbiyot, pedagogika va psixologiya kesishmasida vujudga kelgan *logopediya* sohasi ham o'ziga xos terminologik tizimga ega bo'lib, bu tizim lingvistik, semantik va onomastik jihatdan alohida tahlilni talab etadi. "Logopediya" atamasi yunoncha *logos* – "so'z, nutq" va *paideia* – "ta'lim, tarbiya" komponentlaridan tashkil topgan bo'lib, mazkur termin nutq buzilishlarini o'rganish va ularni korreksiya qilish bilan shug'ullanuvchi fan sohasini ifodalaydi. Ushbu terminning kelib chiqishi uning xalqaro termin ekanligini ko'rsatadi va logopediya terminologiyasining asosiy qismi yunon va lotin tillari asosida shakllanganini tasdiqlaydi. Terminologik nazariyaga ko'ra, termin – bu ma'lum bir fan sohasi doirasida qat'iy chegaralangan, ko'p ma'nolilikdan xoli va tushunchaning mohiyatini aniq ifodalovchi leksik birlikdir. Logopediya terminlari ham aynan shu xususiyatlarga ega bo'lib, ular nutq buzilishlarining turlari (*dislaliya*, *afaziya*, *dizartriya*), nutq jarayonlari (*artikulyatsiya*, *fonatsiya*) hamda korreksion metodlar (*logopedik mashqlar*, *nutq terapiyasi*)ni nomlash vazifasini bajaradi [10,312].

Logopediya terminologiyasining muhim nazariy jihatlaridan biri – nominatsiya jarayonidir. Terminlar ikkilamchi nominatsiya mahsuli bo'lib, mavjud til birliklari asosida yangi ilmiy tushunchalarni nomlash orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda metaforik ko'chish, semantik torayish, affiksatsiya va kalkalash kabi lingvistik mexanizmlar faol ishtirok etadi. Masalan, *dyslexia* terminidagi *dys-* – prefiksi buzilish, nosog'lom holatni ifodalab, terminning semantik motivatsiyasini ta'minlaydi.

Onomastik nuqtayi nazardan, terminologik birliklar ham maxsus nomlash tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Logopediya terminlari ilmiy onomastika doirasida termin-nomlar sifatida baholanib, ular muayyan tushunchani nomlash, tasniflash va farqlash funksiyalarini bajaradi. Shu bois logopediya terminologiyasini o'rganishda onomastik yondashuv terminlarning ichki tuzilishi, motivatsiyasi va semantik asoslarini aniqlashda muhim metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi. Ingliz tilida logopediya terminologiyasi xalqaro tibbiy va lingvistik ilmiy an'analarga tayanib shakllangan bo'lib, mazkur terminlar yuqori darajadagi semantik aniqlik, strukturaviy barqarorlik va tizimlilik bilan ajralib turadi. Ingliz tilidagi logopedik terminlar asosan yunon va lotin tillaridan o'zlashtirilgan bo'lib, ular xalqaro terminologik birliklar sifatida boshqa tillarda ham o'xshash shaklda qo'llaniladi [12, 190].

1. Ingliz tilidagi logopediya terminlarining kelib chiqishi va xalqaro xarakteri. Ingliz tilidagi logopediya terminlarining katta qismi yunoncha va lotincha morfemalardan tashkil topgan: *aphasia*, *dysarthria*, *dyslexia*, *phonation*, *articulation*, *apraxia*. Ushbu terminlar xalqaro xarakterga ega bo'lib, ularning shakli va ma'nosi turli tillarda deyarli o'zgarmaydi. Bu holat ilmiy kommunikatsiyada aniqlik va universallikni ta'minlaydi. Masalan, *aphasia* termini yunoncha *a-* (inkor) va *phasia* (nutq) komponentlaridan iborat bo'lib, nutq faoliyatining qisman yoki to'liq buzilishini bildiradi. Termin tarkibidagi morfemalar uning semantik motivatsiyasini aniq ifodalaydi.

2. Morfologik va soʻz yasash xususiyatlari. Ingliz tilidagi logopedik terminlarning morfologik tuzilishida affiksatsiya yetakchi oʻrin tutadi. Ayniqsa, *dys-*, *a-*, *hypo-*, *hyper-* kabi prefikslar patologik holatni, buzilish darajasini yoki normadan chetlanishni ifodalashda faol ishlatiladi. Suffikslar orasida esa *-ia*, *-osis*, *-itis* keng tarqalgan. Masalan:

- *dysarthria* (*dys* + *arthron*) – nutq apparati faoliyatining buzilishi;
- *dysphonia* (*dys* + *phone*) – ovoz buzilishi;
- *stuttering* – nutqning ritmik buzilishi.

Bu terminlarning morfologik tarkibi ularning ilmiy tushunchani aniq va ixcham ifodalashiga xizmat qiladi.

3. Semantik aniqlik va terminologik monosemiya. Ingliz tilidagi logopediya terminlarining muhim lingvistik xususiyati – monosemiya, yaʼni bir maʼnolilikdir. Terminlar kundalik til birliklaridan farqli oʻlaroq, faqat bitta ilmiy tushunchani ifodalaydi. Masalan, *articulation* umumiy til doirasida “talaffuz” yoki “bogʻlanish” maʼnosida ishlatilsa, logopediya kontekstida u nutq tovushlarini hosil qilish jarayonini anglatadi. Semantik aniqlik terminlarning ilmiy matnlarda notoʻgʻri talqin qilinishining oldini oladi va kasbiy muloqotni yengillashtiradi.

4. Sintaktik va leksik xususiyatlar. Ingliz tilida logopediya terminlari koʻpincha ot soʻz turkumida ifodalanadi va terminologik birikmalar tarkibida qoʻllaniladi: *speech disorder*, *language impairment*, *articulation disorder*, *fluency disorder*. Ushbu birikmalar sintaktik jihatdan barqaror boʻlib, ularning komponentlari oʻzgartirilmaydi. Shuningdek, ingliz tilida koʻp komponentli terminlar (*specific language impairment*, *developmental speech disorder*) keng tarqalgan boʻlib, ular murakkab tushunchalarni aniq nomlash imkonini beradi.

5. Ingliz logopedik terminlarining onomastik jihati. Onomastik nuqtayi nazardan ingliz tilidagi logopediya terminlari ilmiy nominatsiyaning mahsuli boʻlib, ular maxsus tushunchalarni nomlashga xizmat qiladi. Terminlarning morfemik tarkibi va semantik motivatsiyasi ularni ilmiy nomlar sifatida baholash imkonini beradi. Bu esa logopedik terminlarni onomastik leksika doirasida oʻrganishga asos boʻladi.

Oʻzbek tilida logopediya terminologiyasining shakllanishi zamonaviy tibbiy-pedagogik fanlarning rivoji, xalqaro ilmiy tajribaning oʻzlashtirilishi hamda milliy terminologiya siyosati bilan chambarchas bogʻliqdir. Logopediya sohasi Oʻzbekistonda nisbatan yangi ilmiy-amaliy yoʻnalish boʻlgani sababli, uning terminologik tizimi hanuz rivojlanish va takomillashuv bosqichida turibdi. Oʻzbek tilidagi logopediya terminlarining asosiy qismi ingliz va rus tillari orqali kirib kelgan xalqaro terminlardan iborat. Ushbu terminlar oʻz navbatida yunon va lotin tillariga borib taqaladi. Masalan, *afaziya*, *dislaliya*, *dizartriya*, *alaliya*, *disleksiya* kabi terminlar fonetik va grafik jihatdan deyarli oʻzgarmagan holda oʻzbek tilida qoʻllanilmoqda. Bu holat logopediya terminologiyasining xalqaro xarakterga ega ekanligini va oʻzbek tilida koʻproq transliteratsiya usulidan foydalanilganini koʻrsatadi. Oʻzbek tilida logopediya terminlarining shakllanishida bir necha asosiy lingvistik mexanizmlar kuzatiladi:

1. Transliteratsiya – xorijiy terminlarning talaffuzi va yozilishiga yaqin shaklda oʻzlashtirilishi: *aphasia* – *afaziya*, *dysarthria* – *dizartriya*, *dyslalia* – *dislaliya*.

2. Kalkalash (soʻzma-soʻz tarjima) – termin tarkibiy qismlarining oʻzbekcha muqobili bilan ifodalanishi: *speech disorder* – *nutq buzilishi*, *articulation disorder* – *talaffuz buzilishi*.

3. Izohli tarjima – tushunchaning mazmunini ochib beruvchi tavsifiy nomlash: *fluency disorder* – *nutq ravonligining buzilishi*.

Mazkur usullar terminologik tizimda muayyan darajada variantlilikni yuzaga keltirmoqda. Oʻzbek tilida logopedik terminlar asosan ot soʻz turkumiga mansub boʻlib, ular semantik jihatdan aniq va chegaralangan tushunchalarni ifodalaydi. Biroq ayrim terminlarning parallel shakllari

mavjudligi (masalan, *disleksiya* – o‘qish buzilishi) semantik barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘zbek tilida ayrim terminlarning ma’nosi umumtil birliklari bilan qisman mos kelib, terminologik va kundalik ma’no o‘rtasida tafovut yuzaga keladi. Bu holat terminologik aniqlikni ta’minlashda muhim muammo sifatida namoyon bo‘ladi.

Onomastik jihatdan o‘zbek tilidagi logopediya terminlari ilmiy nominatsiyaning ikkilamchi mahsuli hisoblanadi. Terminlar muayyan nutq nuqsonlarini, jarayonlarni yoki metodlarni nomlash orqali maxsus ilmiy nom vazifasini bajaradi. Ularning aksariyati semantik motivatsiyaga ega bo‘lib, termin tarkibidagi morfemalar orqali tushunchaning mohiyatini ochib beradi. Masalan, *nutq buzilishi*, *talaffuz nuqsoni*, *ovoz apparati yetishmovchiligi* kabi birikmalar nominativ va tavsifiy xarakterga ega bo‘lib, terminologik onomastika doirasida o‘rganilishi mumkin. O‘zbek tilida logopediya terminologiyasini shakllantirishda quyidagi muammolar mavjud:

- terminlarning yagona standartga ega emasligi;
- parallel va sinonim terminlarning ko‘pligi;
- lug‘atlarda logopedik terminlarning yetarli darajada qamrab olinmaganligi;
- milliy termin yaratish mexanizmlarining yetarlicha ishlab chiqilmaganligi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun logopediya terminlarini tizimli ravishda o‘rganish, onomastik va lingvistik asosda standartlashtirish zarur [4,184].

Onomastika tilshunoslikning maxsus bo‘limi bo‘lib, u nomlash jarayoni, nomlarning kelib chiqishi, semantik motivatsiyasi va funksional xususiyatlarini o‘rganadi. An’anaviy ravishda onomastika antroponimlar, toponimlar va boshqa atoqli otlar bilan bog‘liq holda talqin qilinsa-da, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda ilmiy terminlar ham maxsus nominativ birliklar sifatida onomastik tahlil obyekti sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan, logopediya terminlari ham ilmiy onomastika doirasida o‘rganilishi mumkin. Logopediya terminlari muayyan ilmiy tushunchalarni nomlash maqsadida yaratilgan bo‘lib, ular ikkilamchi nominatsiya natijasidir. Terminologik nominatsiya jarayonida mavjud leksik birliklar yoki morfemalar asosida yangi ilmiy nomlar vujudga keladi. Masalan, *afaziya*, *dislaliya*, *dizartriya* kabi terminlar nutq faoliyatidagi muayyan buzilishlarni aniq va ixcham nomlash vazifasini bajaradi. Bu terminlar onomastik jihatdan motivatsiyalangan nomlar bo‘lib, ularning tarkibidagi morfemalar (masalan, *dys* – buzilish, *-phonia* – ovoz) tushunchaning mazmunini ochib beradi. Demak, logopediya terminlari semantik asosga ega bo‘lgan ilmiy nomlar sifatida baholanadi [6,384].

Onomastik tahlilda terminlarning ichki formasi muhim ahamiyat kasb etadi. Logopedik terminlarning aksariyati semantik jihatdan shaffof bo‘lib, ularning ma’nosi tarkibiy qismlar orqali anglashiladi. Masalan, *dyslexia* terminida *dys-* prefiksi normadan chetlanishni, *lexis* esa so‘z bilan bog‘liq jarayonni ifodalaydi. Bu esa terminning onomastik motivatsiyasini ta’minlaydi. O‘zbek tilida esa *nutq buzilishi*, *talaffuz nuqsoni*, *ovoz yetishmovchiligi* kabi terminlar tavsifiy nomlash asosida shakllangan bo‘lib, ular ham ichki formaga ega bo‘lgan nominativ birliklar hisoblanadi. Onomastik jihatdan logopedik terminlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- nutq buzilishlarini nomlovchi terminlar (*afaziya*, *alaliya*, *dizartriya*);
- nutq jarayonlarini ifodalovchi terminlar (*artikulyatsiya*, *fonatsiya*);
- korreksion faoliyat va metodlarni nomlovchi terminlar (*logopedik mashqlar*, *nutq terapiyasi*).

Mazkur tasnif terminlarning nominativ funksiyasi va ilmiy diskursdagi vazifasini aniqlashga yordam beradi. Logopediya terminlarining onomastik xususiyatlaridan biri ularning barqarorlik darajasidir. Ingliz tilida logopedik terminlar xalqaro standartlarga mos holda barqaror shakllangan bo‘lsa, o‘zbek tilida ayrim terminlarning bir nechta nominativ variantlari mavjud. Masalan,

disleksiya va *o'qish buzilishi* terminlari bir tushunchani ifodalasa-da, onomastik jihatdan turli tipdagi nomlashni aks ettiradi. Bu holat terminologik tizimni standartlashtirish zaruratini ko'rsatadi va onomastik yondashuv bu jarayonda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Logopediya terminlari quyidagi onomastik funksiyalarni bajaradi:

- nominativ funksiya – ilmiy tushunchani aniq nomlash;
- differensial funksiya – yaqin tushunchalarni bir-biridan farqlash;
- klassifikatsion funksiya – nutq buzilishlarini tizimli guruhlariga ajratish.

Mazkur funksiyalar terminlarning ilmiy diskursdagi ahamiyatini oshiradi hamda ularni onomastika doirasida o'rganishning dolzarbligini asoslaydi.

Natijalar va muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan logopediya terminlari lingvistik hamda onomastik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, logopediya terminologiyasi har ikkala tilda ham ilmiy nominatsiyaning maxsus sohasi sifatida shakllangan bo'lsa-da, ularning rivojlanish darajasi, standartlashuvi va semantik barqarorligi jihatidan sezilarli farqlar mavjud. Tahlil natijalariga ko'ra, ingliz tilida logopediya terminlari asosan yunon va lotin tillari asosida shakllangan xalqaro terminlar bo'lib, ular semantik aniqlik, monosemiya va strukturaviy barqarorlik bilan ajralib turadi. Ingliz tilidagi *aphasia*, *dysarthria*, *dyslexia*, *articulation disorder* kabi terminlar ilmiy adabiyotlarda bir xil ma'noda va yagona nominativ shaklda qo'llanadi. Bu holat terminologik tizimning yuqori darajada standartlashganini ko'rsatadi hamda ilmiy muloqotda tushunmovchiliklarning oldini oladi. O'zbek tilidagi logopediya terminologiyasida esa boshqa manzara kuzatiladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ko'plab logopedik tushunchalar bir nechta nominativ variantlar orqali ifodalanadi. Masalan, *disleksiya* termini bilan bir qatorda *o'qish buzilishi*, *afaziya* termini bilan birga *nutqni yo'qotish holati* kabi izohli nomlar qo'llaniladi. Bu holat terminologik tizimda sinonimiyaga yaqin holatni yuzaga keltirib, semantik barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, o'zbek tilida logopediya terminlarining shakllanishida transliteratsiya va kalkalash yetakchi o'rin tutadi. Biroq mazkur jarayon har doim ham terminning ichki formasi va semantik motivatsiyasini to'liq saqlab qolmaydi. Natijada ayrim terminlar ilmiy aniqlikdan ko'ra tavsifiylikka moyil bo'lib qolmoqda. Bu esa terminologik onomastika nuqtayi nazaridan muammoli holat sifatida baholanadi. Onomastik tahlil shuni ko'rsatdiki, logopediya terminlari ilmiy nomlar sifatida kuchli nominativ va klassifikatsion funksiyaga ega. Ingliz tilida ushbu funksiyalar barqaror va izchil amalga oshirilsa, o'zbek tilida terminlarni tizimlashtirish va yagona standart asosida mustahkamlash zarurati saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, logopediya terminlarining lug'atlarda yetarli darajada aks ettirilmagani terminologik rivojlanishni sekinlashtiruvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari logopediya terminologiyasini o'rganishda lingvistik va onomastik yondashuvni uyg'unlashtirish muhimligini ko'rsatadi. Ingliz tilidagi tajriba o'zbek tilida logopedik terminlarni standartlashtirish, semantik aniqlikni ta'minlash va terminologik lug'atlar yaratishda metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida logopediya terminlarining lingvistik hamda onomastik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlandi. Olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatdiki, logopediya terminologiyasi fanlararo xususiyatga ega bo'lib, uning shakllanishi tibbiyot, pedagogika va tilshunoslik sohalarining uzviy integratsiyasi natijasidir. Tahlil natijalariga ko'ra, ingliz tilida logopediya terminlari yuqori darajada standartlashgan, semantik jihatdan aniq va strukturaviy barqaror tizimni tashkil etadi. Yunon va lotin tillari asosida shakllangan ushbu terminlar xalqaro ilmiy muloqotda universal birliklar sifatida faol qo'llanadi. Bu holat terminlarning monosemik xarakterini ta'minlab, ilmiy diskursda tushunmovchiliklarning oldini oladi. O'zbek

tilida esa logopediya terminologiyasining shakllanish jarayoni davom etayotganini ko'rish mumkin. Terminlarning transliteratsiya, kalkalash va izohli tarjima orqali o'zlashtirilishi natijasida terminologik variantlilik yuzaga kelmoqda. Bu holat ayrim tushunchalarning nomlanishida barqarorlikning yetishmasligiga olib keladi hamda terminologik tizimni standartlashtirish zaruratini yuzaga chiqaradi.

Onomastik tahlil logopediya terminlarining ilmiy nominatsiya mahsuli ekanligini va ularning kuchli nominativ, differensial hamda klassifikatsion funksiyalarga ega ekanligini tasdiqladi. Terminlarning ichki formasi va semantik motivatsiyasi ilmiy tushunchalarni aniq nomlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, logopediya terminologiyasini o'rganishda lingvistik va onomastik yondashuvni uyg'unlashtirish, ingliz tilidagi ilg'or tajribani hisobga olgan holda o'zbek tilida yagona va barqaror terminologik tizimni shakllantirish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari logopediya terminlarini tizimlashtirish, maxsus lug'atlar yaratish va terminologik siyosatni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2008. – 529 p.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 2002. – 256 b.
4. Ismatullayeva N. R. Tibbiy terminlarning o'zbek tilidagi shakllanishi va rivoji. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 184 b.
5. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 376 p.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – 384 b.
7. Shipley K. G., McAfee J. G. Assessment in Speech-Language Pathology: A Resource Manual. 5th ed. – Boston: Cengage Learning, 2016. – 640 p.
8. Sodiqova M. O'zbek terminologiyasi va uning taraqqiyot masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. – 212 b.
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
10. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – 312 с.
11. Yule G. The Study of Language. 7th ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 340 p.
12. Қодиров А. Onomastika va terminologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2018. – 190 b.

EQUIVALENCE AND ADEQUACY IN RUSSIAN-UZBEK LITERARY TRANSLATION

Adilova Dilorom Kadirovna

Acting Associate Professor of
Karshi State Technical University

adilova.dk@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0009-0004-4665-1279>

UDK 81'25:81'38

Abstract. The article examines the concepts of equivalence and adequacy in Russian-Uzbek literary translation. Special attention is paid to the linguistic and stylistic features that arise in the process of translating художественные тексты from Russian into Uzbek. The study analyzes the translation strategies used to preserve the semantic, stylistic, and cultural characteristics of the

original text. The research demonstrates that achieving full equivalence in literary translation is often impossible; therefore, translators aim for adequate translation that preserves the communicative and artistic value of the original work. The analysis highlights the role of translation transformations, cultural adaptation, and stylistic compensation in ensuring the adequacy of translated texts.

Keywords: literary translation, equivalence, adequacy, translation transformations, Russian language, Uzbek language, intercultural communication.

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ И АДЕКВАТНОСТЬ В РУССКО-УЗБЕКСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Адилова Дилором Кадировна

доцент

Каршинский государственный технический университет

Аннотация. В статье рассматриваются понятия эквивалентности и адекватности в русско-узбекском художественном переводе. Особое внимание уделяется лингвистическим и стилистическим особенностям, возникающим в процессе перевода художественных текстов с русского языка на узбекский язык. В исследовании анализируются переводческие стратегии, используемые для сохранения семантических, стилистических и культурных характеристик оригинального текста. Исследование показывает, что достижение полной эквивалентности в художественном переводе зачастую невозможно; поэтому переводчики стремятся к адекватному переводу, сохраняющему коммуникативную и художественную ценность оригинального произведения. В анализе подчёркивается роль переводческих трансформаций, культурной адаптации и стилистической компенсации в обеспечении адекватности переводных текстов.

Ключевые слова: художественный перевод, эквивалентность, адекватность, переводческие трансформации, русский язык, узбекский язык, межкультурная коммуникация.

RUSCHA-O‘ZBEKCHA BADIY TARJIMADA EKVIVALENTLIK VA ADEKVATLIK

Adilova Dilorom Kadirovna

dotsent

Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ruscha-o‘zbekcha badiiy tarjimada ekvivalentlik va adekvatlik tushunchalari ko‘rib chiqiladi. Rus tilidan o‘zbek tiliga badiiy matnlarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan lingvistik va uslubiy xususiyatlarga alohida e‘tibor qaratiladi. Tadqiqotda original matnning semantik, uslubiy va madaniy xususiyatlarini saqlab qolishga xizmat qiluvchi tarjima strategiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari badiiy tarjimada to‘liq ekvivalentlikka erishish ko‘pincha imkonsiz ekanligini ko‘rsatadi; shu sababli tarjimonlar original asarning kommunikativ va badiiy qiymatini saqlab qoluvchi adekvat tarjimaga intiladilar. Tahlilda tarjima qilinayotgan matnlarning adekvatligini ta‘minlashda tarjima transformatsiyalari, madaniy adaptatsiya va uslubiy kompensatsiyaning o‘rni yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: badiiy tarjima, ekvivalentlik, adekvatlik, tarjima transformatsiyalari, rus tili, o‘zbek tili, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Introduction. Literary translation plays an important role in intercultural communication and the exchange of cultural values between nations. Through translation, readers gain access to works of world literature, which contributes to the enrichment of national cultures and languages. In this context, the translation of Russian literary works into Uzbek occupies a significant place in the development of Uzbek literary culture.

One of the central issues in translation studies is the relationship between *equivalence* and *adequacy* [1]. These concepts are essential for understanding how the meaning, style, and artistic value of the original text are preserved in translation. While equivalence implies the preservation of the semantic and structural correspondence between the original and the translated text, adequacy refers to the translator's ability to reproduce the communicative and artistic effect of the original work.

The purpose of this study is to analyze the theoretical foundations of equivalence and adequacy in literary translation and to identify the main translation strategies used in Russian-Uzbek translation practice.

Theoretical Background. The concepts of equivalence and adequacy have been widely discussed in translation studies. According to the Russian linguist V.N. Komissarov, equivalence is understood as the degree of semantic similarity between the original text and the translation [1; 25]. Equivalence may occur at different linguistic levels, including lexical, grammatical, and stylistic levels.

E. Nida introduced the concept of dynamic equivalence, which focuses on the effect produced on the reader. According to this approach, the translated text should evoke a response in the target audience similar to that of the original audience. Modern translation studies also emphasize the importance of translation transformations. According to L.S. Barkhudarov, translation transformations are various linguistic operations that help overcome structural differences between the source and target languages [3]. These transformations include lexical substitutions, grammatical changes, additions, omissions, and modulation.

The problem of equivalence and adequacy becomes particularly complex in literary translation. Literary texts contain expressive means such as metaphors, epithets, idioms, and stylistic figures, which are closely connected with the cultural and linguistic traditions of the source language. As a result, translators often have to balance between preserving the form of the original text and adapting it to the norms of the target language. In the context of Russian-Uzbek literary translation, the issue of equivalence is further complicated by typological differences between the languages. Russian is an inflectional language belonging to the Indo-European family, while Uzbek is an agglutinative Turkic language. These structural differences influence the ways in which grammatical relations and semantic nuances are expressed in translation.

Adequacy, on the other hand, is often associated with the functional and communicative effectiveness of the translation. An adequate translation may deviate from the original structure if necessary in order to preserve the meaning and artistic expression of the text.

In literary translation, the balance between equivalence and adequacy is particularly important, since literary texts contain complex stylistic devices, cultural references, and expressive language.

Methodology. The research is based on a comparative and descriptive analysis of translation practices in Russian-Uzbek literary translation. The study examines linguistic features of literary texts and identifies translation transformations used to achieve equivalence and adequacy.

The following methods were applied:

- comparative analysis of original and translated texts;
- descriptive linguistic analysis;
- contextual interpretation of translation strategies.

These methods allow for identifying the main mechanisms that ensure the preservation of meaning and stylistic features in translation.

Results and Discussion. The process of translating literary texts from Russian into Uzbek involves numerous linguistic, stylistic, and cultural challenges. These challenges are primarily caused by structural differences between the two languages, as well as by the cultural specificity of literary discourse [2]. Therefore, translators often rely on various translation strategies and transformations in order to achieve both equivalence and adequacy.

One of the main difficulties in Russian-Uzbek literary translation is related to grammatical differences between the languages. Russian is a fusional language with a complex system of inflection, while Uzbek belongs to the agglutinative language type and expresses grammatical relations through suffixation. As a result, translators frequently apply grammatical transformations, such as restructuring sentence patterns, changing word order, or converting grammatical categories. These transformations help preserve the meaning of the original text while adapting it to the grammatical norms of the Uzbek language. Lexical equivalence is another important aspect of translation. In many cases, direct lexical correspondences between Russian and Uzbek words do not exist [4;82-85]. Therefore, translators use lexical substitutions, contextual equivalents, or descriptive translation. For example, culturally specific words or idiomatic expressions in Russian literature may require explanatory translation or adaptation in Uzbek in order to ensure that the target audience understands the intended meaning.

1.TRANSLATION STRATEGY	PURPOSE	TYPICAL TRANSFORMATI ON	EXPECTED RESULT
LEXICAL SUBSTITUTION	Preserve meaning	Contextual equivalent	Semantic equivalence
GRAMMATICAL TRANSFORMATION	Adapt grammatical structure	Restructuring, word- order change	Grammatical adequacy
ADDITION	Clarify implicit meaning	Syntactic/lexical expansion	Communicative adequacy
OMISSION	Avoid redundancy	Reduction	Naturalness
MODULATION	Preserve conceptual meaning	Change of perspective	Functional equivalence
CULTURAL ADAPTATION	Convey cultural meaning	Cultural substitution	Cultural adequacy
STYLISTIC SUBSTITUTION	Preserve artistic effect	Functional equivalent	Stylistic adequacy

Stylistic devices represent a particularly complex aspect of literary translation. Russian literary texts often contain expressive means such as metaphors, epithets, irony, and phraseological units. When translating such elements, the translator must consider not only their semantic meaning

but also their stylistic and emotional impact. In some cases, the original stylistic device may be replaced with a functionally equivalent expression in Uzbek that produces a similar artistic effect.

Another important issue in literary translation is the preservation of the author's individual style, often referred to as the author's idiosyncrasy. The translator's task is not only to convey the factual information contained in the text but also to reproduce the unique stylistic features that characterize the author's writing. This may include sentence rhythm, lexical choices, and the use of expressive language. In Russian–Uzbek literary translation, achieving complete equivalence is rarely possible due to linguistic and cultural differences [5]. For this reason, translators often prioritize adequacy over formal equivalence. Adequacy allows the translator to preserve the communicative function and artistic value of the original text, even if certain structural or lexical changes are necessary.

Thus, the analysis of translation practices shows that equivalence and adequacy are not mutually exclusive concepts but rather complementary principles guiding the translation process. The successful translator must balance these principles in order to create a translation that remains faithful to the original text while also being natural and meaningful in the target language.

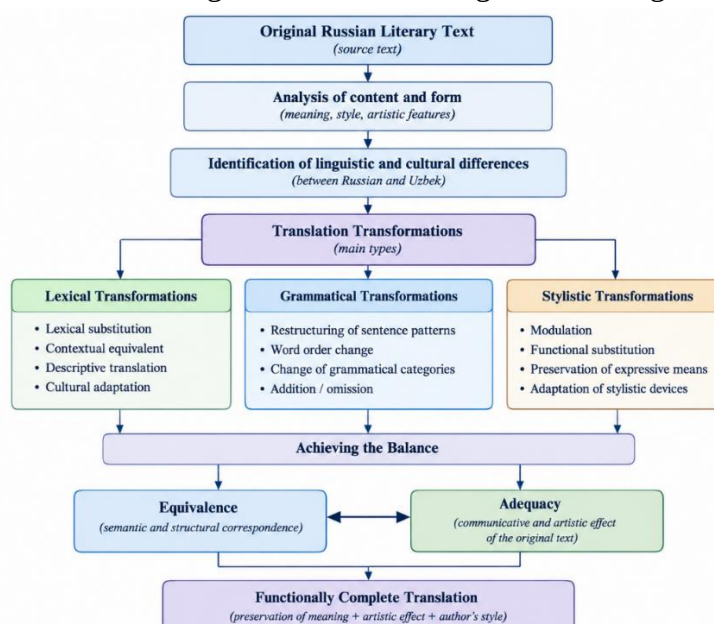

Figure 1. The Relationship Between Equivalence, Adequacy and Translation Transformations in Russian–Uzbek Literary Translation

Conclusion. The study demonstrates that equivalence and adequacy are fundamental concepts in literary translation. While equivalence focuses on the preservation of semantic and structural correspondence, adequacy emphasizes the communicative and artistic effectiveness of the translation.

In Russian–Uzbek literary translation, achieving full equivalence is often difficult due to structural and cultural differences between the languages. Therefore, translators rely on various translation transformations to achieve an adequate translation that preserves the meaning, style, and artistic value of the original text. The results of the research confirm that successful literary translation requires not only linguistic competence but also a deep understanding of cultural and stylistic aspects of both languages.

References

1. Komissarov, V. N. Theory of Translation (Linguistic Aspects). Moscow: Vysshaya Shkola, 1990. – 253 p.

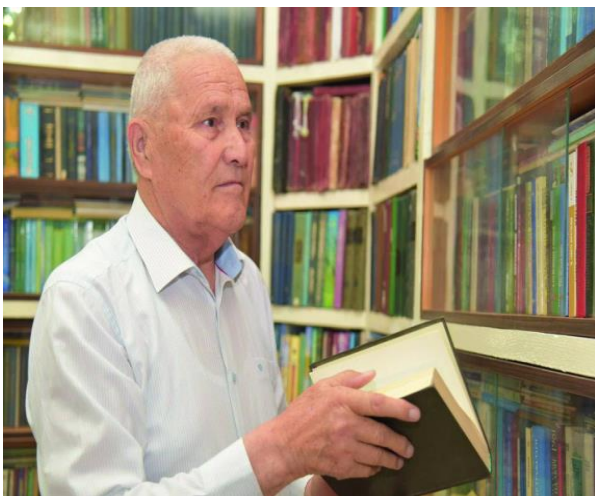
2. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. – Leiden: E. J. Brill, 1964.
3. Catford, J. C. A Linguistic Theory of Translation. – London: Oxford University Press, 1965.
4. Newmark, P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988.
5. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London/New York: Routledge, 2018.
6. Toury, G. Descriptive Translation Studies – and Beyond: Revised Edition. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2012. – 350 p.
7. Komissarov, V. N. Modern Translation Studies. – Moscow: ETS, 2002. – 424 p.
8. Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1995. – 358 p.

ZAHMATKASH FILOLOGLAR

**POYON RAVSHANOVNING ILMIY-IJODIY MEROSI:
ADABIYOTSHUNOSLIK, TARIXSHUNOSLIK VA MA'RIFIY FAOLIYAT
UYG'UNLIGI**

Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

O'zbek adabiyotshunosligi taraqqiyotida alohida ijodkorlar merosini o'rganish bilan bir qatorda, muayyan hududlarda shakllangan adabiy muhitlarni, ularning milliy adabiy jarayondagi o'rnini va ana shu muhit tarixini ilmiy jihatdan tiklagan tadqiqotchilar faoliyatini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki milliy adabiyot tarixi faqat markaziy adabiy muhitlar yoki yirik adabiy siymolar faoliyatidan iborat emas. Uning yaxlit manzarasi hududiy adabiy an'analar, mahalliy ilmiy-madaniy markazlar, qo'lyozma va tarixiy manbalar, unutilgan ijodkorlar merosi hamda ularni

ilmiy muomalaga olib kirgan tadqiqotchilar faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

Ana shunday serqirra olimlardan biri Poyon Ravshanovdir. Uning ilmiy faoliyati o'zbek bolalar adabiyoti tadqiqidan boshlanib, keyinchalik mumtoz adabiyot, Navoiy va Bobur ijodi, Nasaf va Kesh adabiy muhiti, tarixiy-adabiy manbalar, jadidchilik, Behbudiy merosi, Qashqadaryo tarixi, Amir Temur va Temuriylar davri, qatag'on tarixi kabi bir-biriga tutash ko'plab yo'nalishlarni qamrab oldi. Shu jihatdan Poyon Ravshanov merosini birgina "adabiyotshunos" yoki "tarixchi" tushunchasi bilan chegaralash uning ilmiy-ijodiy faoliyati ko'lamini to'liq ifodalab bermaydi.

Olimning tadqiqotlarida adabiy matnni tarixiy muhitdan ajratmaslik, birlamchi manbalarga tayanish, mahalliy tarix va adabiy hayotni umummilliy jarayon bilan bog'lash, biografik ma'lumotlarni arxiv va yozma manbalar asosida tekshirish kabi metodologik tamoyillar kuzatiladi. Shu sabab Poyon Ravshanovning ilmiy merosini adabiyotshunoslik, tarixshunoslik, manbashunoslik, matnshunoslik va hududiy adabiy muhit tadqiqotlari kesishmasida baholash maqsadga muvofiqdir.

Poyon Ravshanov 1941-yil 20-iyulda Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanining Katta Do'stberdi qishlog'ida ma'rifatga e'tibor yuqori bo'lgan oilada tug'ilgan. Uning otasi Ravshan Qurbonov uzoq yillar o'qituvchilik va rahbarlik faoliyati bilan shug'ullangan, qishloq yoshlarining ta'lim olishi uchun sharoit yaratishga alohida ahamiyat bergan ma'rifatparvar insonlardan edi. Shu sabab oilaviy muhitdagi kitobxonlik, ilmga hurmat va ta'limga intilish bo'lajak olim dunyoqarashi shakllanishining dastlabki omillaridan bo'ldi.

Katta Do'stberdi qishlog'ining o'zi ham tarixan ma'rifiy muhitga ega bo'lib, Buxoro, Samarqand va Shahrisabz madrasalarida tahsil olgan kishilar, xalq og'zaki ijodi bilimdonlari, shoir va baxshilar yetishib chiqqan hududlardan edi. Keyinchalik Poyon Ravshanovning o'z qishlog'i va

ajdodlari xotirasiga qayta-qayta murojaat qilishi, mahalliy tarix, xalq xotirasi va yozma manbani bir-biriga bog'lashga intilishi bevosita ana shu muhit bilan aloqador edi.

U o'rta maktabni yuqori natijalar bilan tugatib, 1958-yilda O'zbekiston davlat universiteti, hozirgi Samarqand davlat universitetining filologiya fakultetiga o'qishga kirdi. Bu davrda universitetda Vohid Abdullayev, Orif Ikromov, Mahmudali Yunusov, Rahim Muqimov, Boturxon Valixo'jayev, Saidulla Mirzayev, Nuriddin Shukurov singari taniqli olimlar faoliyat yuritardi. Mazkur ilmiy muhit Poyon Ravshanovning adabiyotga shunchaki estetik hodisa sifatida emas, balki tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonning tarkibiy qismi sifatida qarashiga zamin yaratdi.

1963-yilda universitetni imtiyozli diplom bilan tugatishi uning nazariy tayyorgarligi va ilmiy salohiyatidan dalolat beradi. Talabalik yillaridayoq ilmiy anjumanlarda qatnashishi, gazetalarda she'r va maqolalar e'lon qilishi kelajakdagi olim, publitsist va ijodkor shaxsining ilk belgilarini namoyon etgan.

Jurnalistika – ilmiy tafakkur shakllanishining dastlabki maktabi. Poyon Ravshanovning ilmiy uslubini shakllantirgan muhim omillardan biri uning jurnalistik faoliyati bo'ldi. 1963-yil 20-iyuldan Samarqand viloyatining “Lenin yo'li” gazetasida adabiy xodim sifatida ishlashi yosh mutaxassisni real hayot voqealari, odamlar taqdiri va kundalik ijtimoiy jarayonlarni kuzatishga o'rgatdi.

Professor To'ra Nafasov va dotsent Tursun Bozorovlar bibliografiyani tuzishda “Yaxshi to'rtliklar” (“Lenin bayrog'i”, 1962, 30-aprel), “So'nggi qarashing” (“Lenin bayrog'i”, 1962, 17-iyul), “Gul” (“Lenin bayrog'i”, 1962, 29-dekabr), “Cho'pon qo'shig'i”, (“Lenin yo'li”, 1964, 18-aprel), “Qo'shiq” (“Qashqadaryo haqiqati”, 1964, 26-iyul), “Izlar”, ocherk (“Qashqadaryo haqiqati”, 1964, 22-noyabr) singari Poyon Ravshanovning talabalik va ish faoliyatining dastlabki yillarida Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari gazetalarida bosilgan she'rlar va ocherklarini mundarijaga kiritganlar.

Gazetada adabiy xodim bo'lib ishlar ekan, Poyon Ravshanov tezda maqolalanavislikka kirishib ketadi. 1963-yil iyulidan to 1964-yilning 8-fevraliga qadar uning viloyat gazetasi sahifalarida bir qancha davr ruhini tashiydigan maqolalari bosiladi. “Ko'chma kutubxonalar”, “Korxona zarbdorlari”, “Praktikaga”, “Kenagasning jamoli” (Urgut tumani), “Peshqadamlar”, “Ulkan obyekt qurilishida”, “Hurmatga loyiq” (1963), “Nuqsonlar takrorlanayotir”, “Xushbichim va arzon”, “Avjida”, “Savdo avjida”, “So'zlaringiz oltin”, “Sifat va yana sifat” (1964) singari maqolalarni esga olish lozim [1]. Bular, tabiiyki, Poyon Ravshanovning adabiy xodim, maxsus muxbir sifatidagi yozgan barcha maqolalari, ko'targan masalalarini to'la qamray olmaydi.

Jurnalistika Poyon Ravshanovga fakti izlash, guvohlar bilan suhbatlashish, voqea tafsilotlarini aniqlash va katta hajmdagi materialni lo'nda shaklda umumlashtirish ko'nikmasini berdi. Keyinchalik arxiv hujjatlari, tarixiy xotiralar va adabiy manbalar bilan ishlashdagi dalilga intilish ham mazkur tajribaning ilmiy faoliyatdagi davomi sifatida namoyon bo'ldi.

1964-yil 15-fevraldan Poyon Ravshanovning faoliyati Qarshi davlat pedagogika instituti bilan bog'landi. U o'zbek adabiyoti tarixi fanidan dars bera boshladi. Keyinchalik uning mehnat faoliyati asosan mazkur oliy ta'lim muassasasi – bugungi Qarshi davlat universiteti bilan chambarchas bog'liq bo'ldi.

1965-1969-yillarda asosiy ishidan ajralmagan holda sirtqi aspiranturada tahsil oldi. Dastlab unga “O'zbek sovet bolalar qissachiligining shakllanishi va taraqqiyoti” mavzusida ilmiy tadqiqot olib borish topshirildi. Natijada o'zbek bolalar adabiyotining nazariy masalalari, qahramon konsepsiyasi, qissachilik janri va badiiy xarakter muammolari bo'yicha tadqiqotlar yaratdi.

“Asqad Muxtorning “Tug'ilish” romanida portret va xarakter birligi”, “O'zbek bolalar adabiyotida ijobiy qahramon” singari dastlabki ilmiy maqolalar olimning nazariy

adabiyotshunoslikdagi ilk izlanishlari edi. 1973-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilishi esa uning professional adabiyotshunos sifatida shakllanganini ko'rsatdi. Ushbu tadqiqotlarning umumlashmasi sifatida 1985-yilda "Bolalikning sehrli olami" monografiyasi chop etildi [2].

Poyon Ravshanov oliy ta'limda oddiy o'qituvchidan dotsent, kafedra mudiri, fakultet dekani va o'quv ishlari bo'yicha prorektorgacha bo'lgan mas'ul lavozimlarda faoliyat yuritdi. Demak, uning ilmiy merosi faqat individual tadqiqotchilik mahsuli emas, balki ko'p yillik pedagogik va tashkiliy tajriba bilan ham uzviy bog'liq.

Ravshanovning ilmiy faoliyatidagi muhim burilish o'zbek bolalar adabiyotidan mumtoz adabiyot va hududiy adabiy muhit tarixini o'rganishga o'tishi bilan bog'liq. O'zbek adabiyoti tarixidan muntazam dars berish tadqiqotchidan adabiy asarni u yaratilgan siyosiy, ijtimoiy va madaniy sharoit bilan bog'lab o'rganishni talab qilardi. Shu tariqa olim ilmiy metodologiyasining asosiy tamoyili – adabiyotni tarixiy muhit kontekstida o'rganish shakllandi. Poyon Ravshanov uchun Navoiy yoki Bobur asarlarini o'rganish faqat matndagi badiiy vositalarni tahlil qilish emas, balki Temuriylar davri siyosati, madaniyati, geografiyasi, shaxslararo munosabatlari va hududiy adabiy muhitni ham aniqlashni anglatardi.

Zamonaviy tadqiqotlarda Poyon Ravshanov metodologiyasining to'rtta asosiy belgisi ajratiladi: birinchidan, adabiyotni tarixiy-madaniy muhit bilan bog'lash; ikkinchidan, qo'lyozma, toshbosma va arxiv kabi birlamchi manbalarga tayanish; uchinchidan, Qashqadaryo adabiy-madaniy muhitiga alohida e'tibor berish; to'rtinchidan, biografik va sotsiologik tahlil usullaridan foydalanish. Mazkur tamoyillar uning keyingi barcha yirik tadqiqotlarida kuzatiladi.

Poyon Ravshanov ilmiy merosining eng salmoqli jihatlaridan biri Qashqadaryo vohasining qadimiy adabiy hayotini tizimli o'rganishidir. U 1970-1980-yillardan boshlab Nasaf, Kesh, Naxshab, Qarshi va Shahrisabz bilan bog'liq yozma manbalarni izlash, qo'lyozmalarni aniqlash, tarixiy-adabiy shaxslar haqidagi ma'lumotlarni jamlash bilan muntazam shug'ullandi.

1985-yilda chop etilgan "Adabiy sahifalar" asari ana shu ko'p yillik izlanishlarning muhim natijalaridan biridir [3]. Asarda Qashqadaryo vohasining o'tmishdagi adabiy hayoti umumlashtirilib, Abu Muti' an-Nasafiy, Shahobiddin Nasafiy, Najmiddin Nasafiy, Ziyouddin Naxshabiy, Mir Qarshiy, Mavlono Soyiliy, Tohira Nasafiy singari ko'plab ijodkor va allomalar faoliyatiga e'tibor qaratildi.

Poyon Ravshanovning bu boradagi muhim xizmatlaridan biri tarixiy-adabiy jarayonni "markaz – viloyat" tarzidagi sun'iy qarama-qarshilik asosida emas, balki yagona madaniy makon sifatida talqin qilishidir. U Nasaf va Keshdan yetishib chiqqan ijodkorlarni umumo'zbek adabiy jarayonining tarkibiy qismi sifatida ko'rdi.

Olimning Leningrad – hozirgi Sankt-Peterburg kutubxonalaridagi qadimiy qo'lyozmalar bilan ishlashi ham uning manbashunoslik faoliyatida muhim bosqich bo'ldi. Bu izlanishlar natijasida ilgari ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma'lum bo'lmagan ayrim manbalar va ijodkorlar haqida ma'lumotlar to'plandi. Shu ma'noda Poyon Ravshanov hududiy adabiy muhitni o'rganishning Qashqadaryo maktabini shakllantirgan tadqiqotchilardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Olim ilmiy merosining muhim qismini Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan izlanishlar tashkil etadi. Uning respublika ilmiy jamoatchiligi e'tiborini tortgan dastlabki yirik tadqiqotlaridan biri "Alisher Navoiyning shajarasi" maqolasi bo'lib, u 1983-yilda "Sharq yulduzi" jurnalida e'lon qilingan [4].

Poyon Ravshanov Navoiy ijodini tadqiq etishda shoirning geografik, biografik va tarixiy muhitiga alohida ahamiyat berdi. "Majolis un-nafois"dagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali Mir

Qarshiy, Mavlono Soyiliy, Abulbaraka Firoqiy kabi Movarounnahr va Qashqadaryo hududi bilan bog'liq shaxslarning adabiy portretini tiklashga harakat qildi.

“Alisher Navoiy vasf etgan voha” singari izlanishlarda Navoiy asarlaridagi Qashqadaryoga oid toponimlar, tarixiy va geografik ishoralar tadqiq etildi. “Sab'ayi sayyor”dagi Katvar, Shahrisabz bilan bog'liq tasvirlar, “Majolis un-nafois”dagi Movarounnahr shoirlari haqidagi qaydlar Poyon Ravshanov uchun voha adabiy tarixini tiklash vositasi bo'lib xizmat qilgan.

“Tarix badiiyati” asaridagi tadqiqotlarning katta qismi ham Navoiy hayoti, ijodiyoti va uning tarixiy-madaniy muhitiga bag'ishlangan. Bu Poyon Ravshanov ilmiy faoliyatida navoiyshunoslik tasodifiy emas, balki izchil davom etgan yo'nalish bo'lganligini ko'rsatadi.

Olimning Navoiy ajdodlarining temuriylar bilan aloqalariga oid qarashlari ham ilmiy bahs-munozaralar uchun material yaratdi. Bunday masalalarda Ravshanov tarixiy qaydlar, shajara ma'lumotlari va mumtoz manbalardan foydalanishga intildi. Bugungi matnshunoslik nuqtayi nazaridan ayrim manbalarning yaratilish davri va nusxa tarixini qo'shimcha hisobga olish zarur bo'lsa-da, olimning yangi savollar qo'yishi navoiyshunoslikdagi izlanishlarning rivojiga xizmat qildi.

Poyon Ravshanov Zahiriddin Muhammad Bobur merosiga ham hududiy-tarixiy yondashuv asosida murojaat qildi. “Bobur ijodida ma'rifiylik”, “Qashqadaryo Bobur ijodida”, “Bobur – sayyoh va tabiatshunos” kabi maqolalarida “Boburnoma”dagi Qashqadaryo vohasi, Nasaf, Kesh va boshqa hududlarga oid ma'lumotlar tahlil qilindi.

Ravshanov Bobur merosini faqat badiiy adabiyot obyekti sifatida emas, balki tarix, geografiya, etnografiya, tabiatshunoslik va ijtimoiy hayot to'g'risidagi boy ma'lumotlarni mujassam etgan qomusiy manba sifatida o'rgandi. Bu yondashuv Poyon Ravshanov ilmiy konsepsiyasining umumiy xususiyatini yana bir bor namoyon qiladi: adabiy matnni muayyan hudud tarixi va madaniyati haqidagi dalillarni tiklashga xizmat qiluvchi manba sifatida o'qish.

Poyon Ravshanovning mumtoz adabiyot tarixidagi yana bir muhim yo'nalishi Hofiz Ro'ziboy Mashrabi Soniy shaxsi va ijodini o'rganish bilan bog'liq. “Mab dai nur” va “Kimiyo i saodat” asarlarining muallifligi masalasi o'zbek adabiyotshunosligida uzoq vaqt bahsli bo'lib kelgan. Poyon Ravshanov mazkur bahsga qo'lyozma manbalar, qabr toshi yozuvlari, qarindosh-avlodlar haqidagi ma'lumotlar va adabiy dalillar orqali yondashishga harakat qildi.

Uning bu yo'nalishdagi tadqiqotlarida muhim jihat qat'iy xulosa chiqarishga shoshilmasdan, mavjud dalillarni qiyoslashga intilishidir. Keyingi tadqiqotchilar ham Olimning “Mab dai nur” muallifligi masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashganini qayd etadilar. “Hofiz Ro'ziboy Mashrab” monografiyasi bu boradagi izlanishlarni umumlashtirishga xizmat qildi. Natijada XX asr mafkuraviy qarashlari oqibatida yetarlicha o'rganilmagan ayrim adabiy shaxslar va matnlarning ilmiy muomalaga qaytishiga imkon yaratildi.

Poyon Ravshanov ilmiy faoliyatining eng murakkab va bahsli yo'nalishlaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy hayotining so'nggi davri bilan bog'liq tadqiqotlardir. “Behbudiyning so'nggi kunlari”, “Behbudiyning so'nggi manzili” maqolalari hamda keyinchalik nashr qilingan “Behbudiy haqiqati” tadqiqotida olim Qashqadaryo arxivlaridagi hujjatlar, mahalliy xotiralar va tarixiy ma'lumotlarni qiyoslashga harakat qilgan [5].

Olimning bu yo'nalishdagi asosiy xizmati masalani faqat avvalgi ilmiy adabiyotlarda shakllangan qarashlar asosida takrorlamasdan, yangi arxiv hujjatlarini izlashga kirishganidir. U Behbudiy hayotining Qarshi bilan bog'liq so'nggi bosqichini, uning qatl etilishi va dafn joyi masalalarini yangi hujjatlar asosida qayta muhokamaga olib kirdi.

Shu bilan birga, tarixshunoslikning zamonaviy tamoyillariga ko'ra, Ravshanov ilgari surgan ayrim sanalar va joyga oid xulosalarga keyingi tadqiqotlar orqali aniqlik kiritilmoqda. Masalan,

Qarshi hududiga Behbudiy nomining berilishi xronologiyasi bo'yicha yangi matbuot va arxiv dalillari ilgari surilgan. Behbudiyning taxmin qilingan dafn joyiga oid masala ham keyingi tekshiruvlar natijasida ilmiy bahs obyekti bo'lib qolmoqda.

Bu holat Poyon Ravshanov tadqiqotlarining qiymatini kamaytirmaydi. Aksincha, uning ilmiy xizmatini tayyor va so'nggi hukmni bergan tadqiqotchi sifatida emas, balki yangi manbalarni aniqlab, muammoni ilmiy tekshirish uchun yangi savollar qo'ygan olim sifatida baholash to'g'riroqdir.

Poyon Ravshanov ilmiy merosining ikkinchi yirik qatlami tarixshunoslik bilan bog'liq. Mumtoz adabiyotdan dars berish va tarixiy-adabiy manbalarni o'rganish jarayonida uning tadqiqot doirasi tabiiy ravishda voha tarixiga kengaydi. "Qashqadaryo tarixi" [9] singari asarlar ana shu yo'nalish mahsulidir. Uning tarixiy tadqiqotlariga xos umumiy jihat voha tarixini siyosiy voqealar ketma-ketligidan iborat tarzda emas, balki hududning adabiy, ilmiy, madaniy, toponimik va ma'naviy tarixi bilan bog'liq holda yoritishga intilishidir.

Poyon Ravshanovning Amir Temur va Temuriylar tarixiga bo'lgan qiziqishi ham ana shu konsepsiyadan kelib chiqadi. Uning Temur va Temuriylarga bag'ishlangan izlanishlarida tarixiy shaxs, davlat va madaniy muhit o'rtasidagi munosabatga alohida e'tibor beriladi. Temuriylar davri faqat siyosiy tarix emas, balki ilm-fan, adabiyot va san'at rivojlangan madaniy bosqich sifatida talqin etiladi.

Poyon Ravshanov tarixshunoslik faoliyatining alohida yo'nalishini sovet davridagi qatag'on va zo'ravonlik siyosati oqibatlarini o'rganish tashkil qiladi. Qashqadaryo arxivlarida olib borgan tadqiqotlari natijasida olim qatag'on qilingan, nohaq ayblangan yoki jazolangan kishilar taqdiriga oid ko'plab hujjatlarni aniqladi.

Bu yo'nalishdagi asarlarda tarixiy voqelik individual insonlar taqdiri bilan bog'lab yoritiladi. Shu jihatdan Ravshanov tarixiy tadqiqotlarida "katta tarix" bilan "inson tarixi"ni birlashtirish tendensiyasi seziladi. Arxiv hujjati, shaxsiy xotira va mahalliy tarixiy ma'lumotning birgalikda qo'llanishi uning tarixiy-publitsistik uslubiga xosdir.

Poyon Ravshanov ilmiy faoliyatining deyarli barcha asosiy yo'nalishlarini birlashtiruvchi jihat – manbaga bo'lgan e'tibordir. U qo'lyozma, toshbosma, tazkira, tarixiy risola, arxiv hujjati, eski gazeta va jurnallarni izlash, ularni o'zaro qiyoslash hamda ilmiy muomalaga kiritishga katta ahamiyat berdi. "Temurnoma", "Alimqul jangnomasi", "Turkiy qavmlar tarixi" kabi tarixiy-adabiy manbalar bilan bog'liq izlanishlarda ham Ravshanov matnni faqat faktlar yig'indisi sifatida emas, balki muayyan davr tarixiy xotirasi va badiiy tafakkurining mahsuli sifatida baholadi.

Olimning ilmiy uslubida matnshunoslik bilan tarixshunoslikning o'zaro yaqinligi kuzatiladi. U eski matndagi ism, nisba, toponim yoki tarixiy ishoradan kengroq tarixiy-adabiy xulosaga borishga intiladi. Bu usul ayrim hollarda munozarali farazlarni ham yuzaga keltirgan bo'lsa-da, yangi ilmiy masalalar shakllanishiga turtki bergan.

Poyon Ravshanov faqat ilmiy asarlar muallifi emas, balki badiiy ijod bilan muntazam shug'ullangan adib va shoir hamdir. Uning she'riy ijodga qiziqishi talabalik davridayoq boshlangan. Keyingi yillarda "Umid ummoni" (2004), "Karvon qo'ng'irog'i" (2004), "Qalb mulki" (2005), "Sayqal" (2006), "Yaxshiliknoma" (2007), "Yoniq tuyg'ular" (2014), "Sadafmulk" (2016), "Nazmiy mintaq" (2016), "Sadoqat manzili" (2018), "Qashqadaryo tomonlarda" (2021), "Vatan – mangu makon" (2021) kabi nazmiy asarlari qayd etiladi. "Naxshab qissasi" (2006) va "Temurbek va Amir Husayn qissasi" (2005) kabi dostonlarda tarixiy mavzu bilan badiiy tafakkur tutashadi.

"Birodarim" xotira-romani esa biografik xotira, oilaviy tarix va davr manzarasini badiiy nasr vositasida birlashtiradi [10]. Mazkur asar olimning shakllangan muhitini, Katta Do'stberdi

qishlog'ining ma'naviy hayotini va oilaviy qadriyatlarini tushunishda ham yordamchi manba vazifasini bajaradi.

Poyon Ravshanov nihoyatda sermahsul ijodkor bo'lgan. 1991-yilda To'ra Nafasov va Tursun Bozorov tomonidan tuzilgan bibliografiya ma'lumotlariga ko'ra, 1964-1990-yillarning o'zida uning 9 ta asari va 415 ta maqolasi nashr etilgan [1]. Keyingi bibliografik ma'lumotlarda 1991-2004-yillarda yana 19 ta kitob hamda yuzdan ortiq yirik tadqiqot yaratilgani qayd etiladi [6].

2004-yildan keyingi ilmiy-ijodiy faoliyati to'liq bibliografik jihatdan jamlanmaganligi sababli olim merosining mutlaq soni yuzasidan turli manbalarda turlicha raqamlar uchraydi. Zamonaviy dissertatsion tadqiqotda uning merosi 70 dan ortiq asar va 1000 dan ziyod ilmiy hamda ilmiy-ommabop maqolalarni qamrab olishi qayd etilgan. Shu sabab ilmiy maqolalarda keskin farq qiluvchi statistik raqamlardan ko'ra, bibliografik davrlashtirish asosida tasdiqlangan ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Poyon Ravshanovning ilmiy faoliyatini uning pedagoglik xizmatlaridan ajratib bo'lmaydi. U uzoq yillar oliy ta'lim tizimida faoliyat olib bordi, mumtoz adabiyot va adabiyot tarixi fanlaridan saboq berdi. Ustozning ko'p yillik pedagogik faoliyati ilmiy qarashlarining shakllanishiga ham bevosita ta'sir qilgan. Talabaga adabiy jarayonning tarixiy sabablarini tushuntirish zarurati uning adabiyotni tarix bilan integratsiyalashgan holda o'rganish konsepsiyasini mustahkamladi.

Poyon Ravshanovning ilmiy va pedagogik xizmatlari davlat va jamoatchilik tomonidan e'tirof etildi. U filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Qarshi davlat universitetining faxriy professori bo'lgan. "Shuhrat" medali bilan taqdirlangan hamda 2003-yilda "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi" faxriy unvoniga sazovor bo'lgan. Shuningdek, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi sifatida ham adabiy hayotda faol qatnashgan.

Olimning katta hajmdagi ilmiy merosini umumlashtirish uning tadqiqot usuliga xos bir necha yetakchi xususiyatni ajratish imkonini beradi.

Birinchidan, tarixiylik tamoyili. Ravshanov adabiy asar yoki ijodkorni o'z davridan ajratib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblamaydi. Uning nazarida Navoiy, Bobur, Nasafiylar yoki Behbudiy merosini anglash uchun ular yashagan siyosiy va madaniy muhitni ham o'rganish zarur.

Ikkinchidan, birlamchi manbaga intilish. Arxiv hujjati, qo'lyozma, toshbosma, tazkira, tarixiy solnoma va eski matbuot olim tadqiqotlarining asosiy daliliy bazasini tashkil qiladi.

Uchinchidan, hududiy adabiy muhit konsepsiyasi. Poyon Ravshanov Qashqadaryo adabiy hayotini mahalliy yoki periferik hodisa emas, balki umumo'zbek adabiy taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida ko'radi.

To'rtinchidan, adabiyot va tarixning integrativ talqini. Uning "Adabiy sahifalar", "Tarix badiiyati", "Qashqadaryo tarixi" va boshqa tadqiqotlari adabiyotshunoslik bilan tarixshunoslik o'rtasida qat'iy chegara mavjud emasligini ko'rsatadi.

Beshinchidan, ilmiy izlanishning ommabopligi. Ravshanov arxiv va qo'lyozmalardan topgan materiallarini faqat tor mutaxassislar uchun emas, keng kitobxon ommasiga yetkazishga intilgan. Shu bois uning ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik uslublari ko'p hollarda bir-birini to'ldirib keladi.

Poyon Ravshanov merosining bugungi ilmiy ahamiyati. Poyon Ravshanov merosining bugungi ahamiyati, avvalo, yangi ilmiy muammolarni yuzaga chiqarganida namoyon bo'ladi. Uning ayrim xulosalari zamonaviy manbashunoslik, raqamli kataloglar va yangi arxiv hujjatlari asosida qayta tekshirilishi tabiiy. Ilm-fanning rivoji aynan mavjud xulosalarni takrorlash emas, ularni yangi dalillar asosida sinovdan o'tkazish orqali amalga oshadi.

Shu nuqtayi nazardan Ravshanov merosini mutlaq va o'zgarmas xulosalar majmui sifatida emas, balki XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlaridagi o'zbek adabiyotshunosligi va mintaqaviy tarixshunosligining katta ilmiy laboratoriyasi sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Uning xizmatlari tufayli Nasaf va Kesh adabiy muhitiga mansub ko'plab shaxslar ilmiy muomalaga kirdi; Qashqadaryo adabiy hayoti milliy adabiyot tarixining tarkibiy qismi sifatida tizimli tadqiq etila boshladi; Navoiy va Bobur merosining voha bilan bog'liq qirralari yangi rakursda o'rganildi; Behbudiy va Mashrabga oid ayrim murakkab masalalar ilmiy muhokama maydoniga olib chiqildi. Bu jihatlar Poyon Ravshanov ilmiy merosini nafaqat o'tmishni o'rganish, balki kelajak tadqiqotlar uchun muammolar belgilash nuqtayi nazaridan ham muhim qiladi.

Xulosa. Poyon Ravshanov o'zbek adabiyotshunosligi va tarixshunosligi taraqqiyotiga sezilarli hissa qo'shgan serqirra olimlardan biridir. Poyon Ravshanovning olim sifatida shakllanishida ma'rifatparvar oilaviy muhit, Samarqand adabiyotshunoslik maktabi, jurnalistika tajribasi va Qarshi oliy ta'lim muassasasidagi ko'p yillik pedagogik faoliyat o'zaro uyg'un ta'sir ko'rsatgan. Poyon Ravshanov merosi o'zbek adabiyotshunosligi, tarixshunosligi, manbashunosligi va hududiy adabiy muhit tadqiqotlari tutashgan nuqtada shakllangan yaxlit ilmiy-ijodiy hodisa sifatida baholanishi lozim. Uning ilmiy ishlari Qashqadaryo vohasining ko'p asrlik adabiy va madaniy tarixini tiklash, unutilgan manbalar hamda ijodkorlarni ilmiy muomalaga qaytarish, milliy tarixiy xotirani mustahkamlash borasida muhim ahamiyat kasb etadi. Olim merosini to'liq bibliografik tavsiflash, qo'lyozma va arxiv materiallarini raqamlashtirish, uning ilmiy qarashlarini zamonaviy manbashunoslik metodlari bilan qayta tekshirish kelgusidagi tadqiqotlarning muhim vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar

1. Nafasov T., Bozorov T. Bibliografiya. Poyon Ravshanov. – Qarshi: Nasaf, 1991.
2. Ravshanov P. Bolalikning sehrli olami. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1985.
3. Ravshanov P. Adabiy sahifalar: Qashqadaryo o'tmish adabiy hayoti tarixidan. – Toshkent: O'qituvchi, 1985.
4. Ravshanov P. Alisher Navoiyning shajarasi // Sharq yulduzi. – 1983. – № 2.
5. Ravshanov P. Behbudiy haqiqati. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
6. Ravshanov O. E'tirof. – Toshkent: Minhaj, 2004.
7. Ravshanov P. Tarix badiiyati. – Toshkent: Fan, 1989.
8. Ravshanov P., Mirqurbonov N., Nurmuhamedov O. Adabiyot va ta'lim. – Toshkent: Fan, 1991.
9. Ravshanov P. Qashqadaryo tarixi. – Toshkent: Fan, 1995.
10. Ravshanov P. Birodarim: xotira-roman. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013.
11. Boyqobilov B. Umr bezagi // Muloqot. – Toshkent, 2005. – № 5.
12. Rajabaliyeva M.A. O'zbek mumtoz adabiyotshunosligida Poyon Ravshanov ilmiy merosining ko'lami // Til va adabiyot.uz. – 2024. – № 2. – B. 32–34.
13. Ravshanova G.P., Rajabaliyeva M.A. Temuriylar davri adabiy muhitining Poyon Ravshanov tomonidan o'rganilishi // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2024. – № 10. – B. 61–64.
14. Sodiqova M., Rajabaliyeva M. Mumtoz adabiyot muhibi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.

SAMARQAND TARJIMASHUNOSLIK MAKTABIGA ASOS SOLGAN OLIM

Muhiddinova Badia Muslixiddinovna

filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Sharof Rashidov nomidagi SamDU

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

Samarqand qadimdan Sharq ilm-fani, adabiyoti va madaniyatining muhim markazlaridan biri sifatida shakllangan. Hozirda ham mazkur ilmiy an'ananing filologik yo'nalishlari tilshunoslik, adabiyotshunoslik, qiyosiy tadqiqot va tarjimashunoslik bilan uzviy aloqada rivojlanib kelmoqda. Ana shu jarayonda professor I.K.Mirzayevning ilmiy va pedagogik faoliyati alohida e'tiborga loyiqdir. 2026-yilda S.N.Ivanovning "O'zbek tili sintaksisi bo'yicha ocherklar" asarining I.K.Mirzayev tarjimasida nashr etilishi mazkur ilmiy-tarjimaviy faoliyatning muhim namunalaridan biridir. Kitobda tarjimonning ilmiy-biografik kirish so'zi berilgan bo'lib, unda Ivanov merosining turkiyshunoslik, o'zbekshunoslik,

tarjimashunoslik va adabiyotshunoslik bilan bog'liqligi yoritiladi. Manbada I.Mirzayevning tarjimon sifatidagi vazifasi ilmiy matnni boshqa tilga ko'chirish bilangina cheklanmasdan, undagi nazariy qarashlarni o'zbek ilmiy tilida qayta ifodalash bilan bog'liq ekani alohida ta'kidlangan. Ilmiy maktab tushunchasi faqat bir olimning individual faoliyati bilan belgilanmaydi. U muayyan metodologik tamoyillar, tadqiqot an'analari, ilmiy rahbarlik, shogirdlar faoliyati, nashriyot va ilmiy muloqot tizimi orqali shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, I.K.Mirzayev faoliyatini Samarqand tarjimashunoslik maktabining shakllanishi bilan bog'lash uchun uning tarjimonlik amaliyoti bilan bir qatorda ilmiy-tashkiliy va pedagogik faoliyatini ham hisobga olish lozim.

Professor I.K.Mirzayev tashabbusi bilan tashkil etilgan "Ilmiy tarjima" laboratoriyasida o'ndan ortiq PhD dissertatsiyalari himoya qilingani, kafedrada fan va tarjima bilan bog'liq ilmiy faoliyat tizimli davom etayotganini ko'rsatadi. I.K.Mirzayev tarjimasining eng muhim jihatlaridan biri ilmiy terminologiya bilan ishlash tamoyilidir. S.N.Ivanov asarining o'zbekcha nashriga yozilgan "Tarjimondan" qismida rus tilidagi sintaktik terminlarni o'zbek tilining ichki qonuniyatlari va mavjud terminologik an'alar bilan uyg'unlashtirish zarurati qayd etiladi. Ayrim terminlarning bevosita ekvivalenti mavjud bo'lmaganda semantik jihatdan mos muqobil yoki izohli tarjima usulidan foydalanish zarurligi ko'rsatilgan. Bu yondashuv tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan juda muhim. Chunki ilmiy matnda termin oddiy lug'aviy birlik emas, balki muayyan nazariy tushunchaning nomidir. Termin noto'g'ri yoki yuzaki tarjima qilinsa, butun ilmiy konsepsiyaning mazmuni buzilishi mumkin. Shu sababli I.Mirzayev tajribasida tarjimon bir vaqtning o'zida tilshunos, terminolog va ilmiy muharrir vazifalarini bajaradi. Manbada tarjimon original matnning ilmiy uslubi, mantiqiy izchilligi va terminologik aniqligini saqlashni ustuvor vazifa sifatida belgilagani ko'rsatiladi. Shu bilan birga, o'zbek tilining tabiiy nutq me'yorlarini ta'minlash uchun ayrim jumlar qayta tuzilgan, murakkab sintaktik qurilmalar soddalashtirilgan yoki izohlar bilan boyitilgan.

I.K.Mirzayev tarjimasida qiyosiy yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ivanov tadqiqotining o'zi o'zbek va boshqa turkiy tillar sintaksisini qiyosiy o'rganishga tayangan. Tarjimon esa mazkur ilmiy konsepsiyani o'zbek tiliga ko'chirish jarayonida rus tilshunosligi

terminlari bilan o'zbek tilshunosligi an'analarini muvofiqlashtiradi. Natijada tarjima ikki til o'rtasidagi lingvistik moslikni emas, ikki ilmiy an'ana o'rtasidagi metodologik muloqotni ham ta'minlaydi. Manbada rus tilshunosligidagi kesimlik, aktantlik (gap qatnashchiligi), bosh va ikkinchi darajali gap bo'laklari kabi nazariy tushunchalarni o'zbek sintaktik tizimi bilan uyg'unlashtirish tarjimondan qiyosiy tahlil va ilmiy moslashtirish ko'nikmasini talab qilgani ta'kidlanadi. Shu jihatdan tarjima jarayoni chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik kesishgan nuqtada yuzaga keladi. Manbada S.N.Ivanovning tarjimonlik faoliyati turkiy xalqlar adabiy merosini boshqa ilmiy-madaniy makonga olib kirgan vosita sifatida baholanadi. Xususan, uning Alisher Navoiy ijodini, jumladan "Hazoyin ul-maoniy"ni tarjima qilishdagi faoliyati badiiy-estetik mazmun, obrazlar tizimi, aruz, poetik timsollar va Sharq she'riyatining nozik ma'nolarini qayta yaratish masalalari bilan bog'lanadi.

I.K.Mirzayevning ilmiy tarjimonlik tajribasi ham aynan shu keng qamrovli yondashuv bilan tavsiflanadi. Samarqand davlat universitetining rasmiy sahifasida u E.Bertels, E.Lotman, L.Shcherba, S.Karsevskiy, S.Ivanov, V.Gak va boshqa olimlarning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgani, shuningdek, rus va jahon adabiyoti vakillarining asarlaridan tarjimalar amalga oshirilgani qayd etilgan. Demak, uning tarjimonlik faoliyati ikki asosiy yo'nalishni – ilmiy tarjima va badiiy tarjimani birlashtiradi. Bu ikki yo'nalish tutashuvi Samarqand tarjimashunoslik maktabining o'ziga xos jihatlaridan biri sifatida ko'rinadi. Badiiy tarjimada she'riy va nafosat mezonlariga moslik talab qilinsa, ilmiy tarjimada tushuncha hamda atamalarning aniq muqobilligi talab etiladi. Har ikkala holatda ham matnni chuqur idrok etish, milliy-madaniy muhitni anglash va ona tilining barcha boyliklaridan unumli foydalana olish zarur.

I.Mirzayevning tarjimashunoslikdagi o'rnini faqat tarjima qilingan asarlar soni bilan baholash yetarli emas. Uning faoliyatida tarjimonlik, ilmiy tadqiqot, pedagogik rahbarlik va ilmiy tashkilotchilik bir tizimda namoyon bo'ladi. Shu sababli "Samarqand tarjimashunoslik maktabi" tushunchasini I.K.Mirzayevning shaxsiy tarjimonlik mahoratidan kengroq, ilmiy an'ana, metodologiya, shogirdlar maktabi, tarjima laboratoriyasi, ilmiy nashrlar va xalqaro ilmiy aloqalar majmuasi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Manbalar asosida Samarqand tarjimashunoslik maktabining I.K.Mirzayev faoliyati bilan bog'liq quyidagi tamoyillarini ajratish mumkin: birinchidan, manba matnining ilmiy konsepsiyasiga sodiqlik; ikkinchidan, terminologik ekvivalentlik va izchillik; uchinchidan, tarjima tilining tabiiy me'yorlarini saqlash; to'rtinchidan, qiyosiy-lingvistik tahlil; beshinchidan, matnning milliy-madaniy kontekstini hisobga olish; oltinchidan, tarjimani ilmiy tadqiqot va pedagogik faoliyat bilan uyg'unlashtirish. Bu tamoyillar S.N.Ivanov asari tarjimasida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Tarjimon ilmiy matnning mantiqiy tuzilishini saqlash bilan birga, o'zbek tilida tabiiy va tushunarli ifodani ta'minlashga intilgan. Bu esa "so'zma-so'z" va "erkin tarjima" o'rtasidagi oddiy qarama-qarshilikdan ko'ra murakkabroq, ya'ni ilmiy mazmunni saqlagan holda ilmiy nutq shaklini yaratishga asoslangan yondashuvdir. Mazkur maktabning ahamiyati, avvalo, o'zbek ilmiy tilining imkoniyatlarini kengaytirish bilan belgilanadi. Chet tilidagi nazariy asarlar o'zbekchaga tarjima qilinar ekan, yangi terminlar, nazariy kategoriyalar va ilmiy ifoda shakllari milliy ilmiy muhitga kirib keladi. Bu jarayon o'zbek tilining ilmiy-uslubiy imkoniyatlarini boyitish bilan birga, mutaxassislarning xorijiy ilmiy maktablar bilan bevosita muloqotini ham kuchaytiradi.

Tarjima va qiyosiy filologiya doimo bir-biriga tayanadi. Professor I.K.Mirzayev Yevropa (G'arb) va rus tilshunosligidagi zamonaviy lingvistik nazariyalarni (strukturalizm, semiotika, germeneytika, diskurs tahlili) hamda turkiy tillar tajribasini o'zbek ilmiy muhitiga olib kirdi va ularni milliy va xalqaro tadqiqot metodologiyasiga moslashtirdi. Tarjima maktabining barqarorligi

faqat alohida tarjimalar bilan emas, balki keyingi avlod tadqiqotchilarining ilmiy qarashlari va amaliy ko'nikmalarida davom etadi. Samarqand ilmiy-filologik muhitida tarjimashunoslikning alohida yo'nalish va tizimli ilmiy-tadqiqot sohasi sifatida qaror topishi hamda uning metodologik asoslari boyishida professor I.K.Mirzayevning tarjimaviy va ilmiy merosi alohida o'ringa ega. Uning faoliyatini "Samarqand tarjimashunoslik maktabi" bilan bog'lashga asos bo'ladigan jihatlar – tarjima laboratoriyasining tashkil etilishi, ilmiy va badiiy asarlarning muntazam tarjima qilinishi, tarjima bo'yicha ilmiy kadrlar tayyorlanishi, qiyosiy tilshunoslik va tarjimashunoslikning o'quv-ilmiy yo'nalish sifatida rivojlantirilishi hamda ilmiy nashrlar va xalqaro aloqalarning yo'lga qo'yilganidir. S.N.Ivanovning "O'zbek tili sintaksisi bo'yicha ocherklar" asari tarjimasi esa mazkur maktabning ilmiy tarjima tamoyillarini aniq ko'rsatadigan zamonaviy namunadir. Unda terminologik aniqlik, konseptual tafakkur, qiyosiy tahlil va o'zbek ilmiy nutqining tabiiyligi uyg'unlashgan.

Sohada olib borilayotgan fundamental tadqiqotlar ko'lami kengayib borayotgan hozirgi bosqichda navoiyshunoslikda nisbatan yangi, ammo amaliy ahamiyati beqiyos bo'lgan muhim bir yo'nalish shakllandi. Nazariy va amaliy mezonlari tobora ravshanlashib borayotgan ushbu tarmoqni shartli ravishda "navoiyshunoslik tarjimachiligi" deb nomlash mumkin. Ushbu yo'nalish fundamental manbashunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslik va tarjimashunoslikning o'zaro tutashuv nuqtasida paydo bo'lib, Alisher Navoiy merosini o'rganish hamda ommalashtirishning manbashunoslik bazasini boyitishga xizmat qilmoqda. Professor Ibodulla Mirzayev ana shu yangicha ilmiy yo'nalishning shakllanishi va rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shib kelayotgan fidoyi olimlardan biridir. Tadqiqotchi atoqli sharqshunos-navoiyshunos Y.E.Bertelsning navoiyshunoslik tarixida mumtoz namuna deb e'tirof etilgan dastlabki fundamental asarlarini rus tilidan o'zbek tiliga mahorat bilan o'girib, milliy manbashunosligimiz xazinasini muhim nazariy asarlar bilan boyitmoqda. Xususan, olimning ko'p yillik zahmatli mehnati mahsuli bo'lgan Y.E.Bertelsning "Navoiy" nomli akademik monografiyasining to'liq o'zbekcha tarjimasi ilmiy jamoatchilik va keng kitobxonlar tomonidan yuqori baholandi. Olimning "Navoiy", "Jomiy", "Sufizm va tasavvuf adabiyoti", "Navoiy va Attor" kabi fundamental asarlari, shuningdek, Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni va ungacha bitilgan "Iskandarnoma"larga bag'ishlangan tahliliy tadqiqotlarining o'zbek tiliga tarjima qilinishi milliy navoiyshunosligimiz uchun istiqbolli ilmiy g'oyalarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Bunday keng ko'lamlı tarjima ishlarining aynan Samarqandda izchil amalga oshirilayotgani manbashunoslik va akademik navoiyshunoslik sohasida Samarqand ilmiy maktabining jahondagi yetakchi ilmiy markazlar bilan teng muloqot qila olish salohiyatini hamda dunyo ilm-fani bilan hamnafas holda faol tashabbus ko'rsatayotganini yorqin namoyon etadi

Olimning ilmiy-amaliy faoliyati shunchaki tarjima amaliyoti bilan cheklanib qolmay, lingvistik va adabiyotshunoslik tamoyillariga asoslangan yaxlit ilmiy konsepsiyani o'zida mujassam etadi. I.K.Mirzayev tarjimashunoslikni mustaqil va tizimli ilm-fan sohasi sifatida shakllantirishda yetakchi tashabbuskor bo'ldi. Olim tomonidan Samarqand davlat universitetida "Ilmiy tarjima" laboratoriyasining tashkil etilishi tarjima jarayonlarini nazariy va tajribaviy asosda o'rganish imkonini berdi. U taklif etgan ilmiy-metodologik yondashuvlar matnni qiyosiy-chog'ishtirma o'rganish hamda milliy va xalqaro tarjima an'analari ni uyg'unlashtirishga xizmat qildi. Olimning dastlabki ilmiy izlanishlaridayoq (xususan, fransuzcha xos so'zlar tadqiqiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasi) lingvistik va terminologik madaniyat masalalari ustuvor o'rin egallagan. Professor I.K.Mirzayev matndagi narsa-hodisalarning o'zini emas, balki ularning semantik va konnotativ nomlarini tarjima qilish zarurligini ilmiy asoslab berdi hamda fransuzcha-o'zbekcha parallelsiyada xos so'zlar (realiyalar) tasnifini ishlab chiqdi. Samarqandda yuqori malakali

tarjimashunos va filolog kadrlar tayyorlashning mustahkam tizimi olimning sa'y-harakatlari bilan chambarchas bog'liq.

Professor I.K.Mirzayev Samarqand tarjimashunoslik maktabining g'oyalar negizini hamda amaliy yo'l-yo'riqlarini belgilab bergan, uning ilmiy nufuzini yuksaltirgan va ushbu sohani yuksak ilmiy darajaga olib chiqqan buyuk olim hamda fidoyi ustozdir.

ONOMASTIKA

XALQARO ELEKTRON ILMIY JURNALINING AXBOROT XATI

“Onomastika” xalqaro elektron ilmiy jurnalida quyidagi ruknlar bo'yicha maqolalar chop etiladi:

- tilshunoslikning nazariy-amaliy masalalari
- tarixiy va zamonaviy onomastika
- qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik
- adabiyotshunoslik va matnshunoslik
- folklorshunoslik
- zahmatkash filologlar.

MAQOLALARGA QO'YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 7 sahifadan kam bo'lmashligi shart;
- Maqolalar o'zbek, qoraqalpoq (barcha turkiy), rus, ingliz tillarida qabul qilinadi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:

1. Maqola sarlavhasi bosh harflarda, o'zbek (barcha turkiy), rus, ingliz tillarida yozilishi kerak.

2. Muallifning F.I.Sh. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi kerak. Lavozimi, ilmiy unvoni, tashkilot, shahar, mamlakat va elektron pochta adresi, ORCID hamda UDK raqam ko'rsatilishi shart.

3. Annotatsiya (maqolaning qisqacha mazmun va maqsadi, 60 so'zdan kam bo'lmashligi lozim) o'zbek (turkiy), rus, ingliz tillarida beriladi.

4. Tayanch so'z va iboralar o'zbek (turkiy), rus, ingliz tillarida (8-10 so'zdan iborat bo'lishi kerak).

Maqolaning tarkibiy qismi:

Kirish (Introduction)

Asosiy qism (Main part)

Natijalar va muhokama (Results and Discussions)

Xulosalar (Conclusions)

Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi, .

• Maqola Times New Roman shriftida, 14 kattalikda, 1,5 intervalda tayyorlanadi;

• maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim;

• maqolaga havola (snoska)lar [1,2,...] ko'rinishida va maqola so'ngida adabiyot sifatida ko'rsatilishi lozim;

• maqola tomonlari chap: 3 sm, o'ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm;

• maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

• tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari egasiga qaytarilmaydi.

• maqolada keltirilgan ma'lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko'chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas'uldir;

• jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi;

• maqola so'ngida muallif(lar) telefon raqamini kiritishlari shart.

Tahrir hay'atidan o'tgan maqola muallifi(lari) universitet hisob raqamiga 350 000 (uch yuz ellik ming) so'm miqdorida pul mablag'i o'tkazishi va to'lov kvitansiyasini ma'sul kotibga yuborishi kerak.

X/R: 400 1108 6010 4017 0941 0035 0003

STIR: 200671933

To'lov kvitansiyasiga bankdan yoki onlayn programmalar orqali "Onomastika" xalqaro elektron ilmiy jurnalida maqola chop etilishi uchun deb ko'rsatilishi lozim.

Umumiy ma'lumotlar:

- Maqolada keltirilgan ma'lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko'chirmachilik holati uchun muallif(lar) mas'uldir.
- Maqola ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi, tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi.
- Jurnal talablariga mos kelmaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Qarshi shahri Ko'chabog', 17. QarDU Tillar fakulteti

Tel.: +998972221707, +998912205238; Telegram raqami: +998972221707, +998912205238; e-mail: rano.saydullayeva@mail.ru

ОНОМАСТИКА ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО МЕЖДУНАРОДНОГО ЭЛЕКТРОННОГО НАУЧНОГО ЖУРНАЛА

В научном международном журнале "Ономастика" статьи будут изданы по следующим направлениям:

- теоретические и практические вопросы лингвистики
- историческая и современная ономастика
- сравнительное литературоведение, сравнительная лингвистика и переводоведение
- литературоведение и текстология
- фольклористика
- ученые-филологи

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

- Объем статьи не менее 7 страниц;
- Статьи принимаются на узбекском, каракалпакском (все тюркские), русском и английском языках;
- Структура статьи:
 1. Название статьи следует писать заглавными буквами на узбекском (все тюркские), русском и английском языках.
 2. Ф.И.О автора (необходимо писать полностью), если авторов несколько, необходимо предоставить полную информацию о каждом из них. Должность, ученое звание, организация, город, страна, адрес электронной почты, ORCID, также номер UDK указываются полностью.
 3. Аннотация (краткое содержание и цель статьи, не меньше 60 слов), название статьи дается на узбекском (все тюркские), русском, английском языках.
 4. Ключевые слова и выражения на узбекском (все тюркские), русском, английском языках (должны состоять из 8-10 слов).

Содержание статьи:

Введение

Главная часть

Результаты

Обсуждение

Выводы

Литература - перечисляются в алфавитном порядке.

Статьи оформляются в формате Times New Roman, размер шрифта 14, интервал 1,5;

- если в статью включены рисунки, таблицы, схемы, различные графические обозначения, то они должны быть четко и ясно описаны, должно быть написано полное расшифровывание сокращений;

- ссылки на использованные источники (сноски) приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитирования [1,2,...]. Список литературы помещается в конце текста под заголовком «Литература»;

- оформление статьи слева 3 см, справа 1,5 см, сверху и снизу 2 см;

- не менее 70-80% текста статьи должно быть основано на результатах личного исследования автора. Присылаемые статьи проверяются с помощью системы «Антиплагиат».

- статьи, поступающие в редакцию, рецензируются редакцией. После возврата статьи с рецензирования при необходимости все вопросы и возражения передаются автору на обработку. Копии статей не возвращаются владельцу.

- автор(ы) несут ответственность за научную основу, достоверность и правдоподобие информации и доказательств, представленных в статье;

- в 1 номере журнала публикуется только 1 статья автора;

- автор(ы) должны указать свой номер телефона в конце статьи.

Автор(ы) статьи, прошедшей(их) проверку редакционной коллегии, должны перевести 350 000 (триста пятьдесят тысяч) сумов на счет университета и отправить квитанцию об оплате ответственному секретарю.

X/R: 400 1108 6010 4017 0941 0035 0003

STIR: 200671933

В квитанции об оплате должно быть указано, что оплата производится за публикацию статьи в международном электронном научном журнале «Ономастика» через банк или онлайн-программы.

Общая информация:

- Автор(ы) несут ответственность за научную достоверность, надежность и отсутствие плагиата в информации и доказательствах, представленных в статье.

- Статья проходит рецензирование. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами; статьи, не рекомендованные экспертами, публиковаться не будут.

- Статьи, не соответствующие требованиям журнала, не будут рассматриваться редакционной коллегией и не будут возвращены авторам.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

г. Карши, Кучабаг, 17. Факультет языков КарГУ

Тел.: +998972221707, +998912205238; номер телеграма: +998972221707,

+998912205238; электронная почта: xojamurod@list.ru

e-mail: rano.saydullayeva@mail.ru

ONOMASTICS INFORMATION LETTER OF THE INTERNATIONAL ELECTRONIC SCIENTIFIC JOURNAL

In the international scientific journal “Onomastics”, articles will be published in the following fields:

- theoretical and practical issues of linguistics
- historical and modern onomastics
- comparative literary studies, comparative linguistics and translation studies
- literary studies and textual studies
- onomastic scholars.

REQUIREMENTS FOR ARTICLE FORMATTING:

- The article must be at least 7 pages in length;
- Articles are accepted in Uzbek, Karakalpak (all Turkic languages), Russian, and English;
- The structure of the article should be as follows:

1. The title of the article must be written in capital letters in Uzbek (all Turkic languages), Russian, and English.

2. Full name of the author (written in full), if there are multiple authors, complete information for each author must be provided: position, academic degree and title, organization, city, country, e-mail address, ORCID, as well as the UDC number.

3. Abstract (a brief summary and purpose of the article, not less than 60 words), the title of the article should be given in Uzbek (all Turkish languages), Russian, and English.

4. Keywords and key phrases in Uzbek (all Turkish languages), Russian, and English (should consist of 8-10 words).

Article Content:

- Introduction
- Main part
- Results
- Discussion
- Conclusions

The list of references should be arranged in alphabetical order.

- Articles must be formatted in Times New Roman, font size 14, line spacing 1.5;
- If the article includes figures, tables, diagrams, or other graphical elements, they must be clearly and accurately described, and all abbreviations must be fully explained;

- References to cited sources (footnotes) should be provided after quotations in square brackets indicating the reference number [1, 2, ...]. The list of references should be placed at the end of the text under the heading “References”;

- Page margins must be as follows: left – 3 cm, right – 1.5 cm, top and bottom – 2 cm;
- At least 70–80% of the article text must be based on the author’s original research results. Submitted articles are checked using the “Antiplagiarism” system;

- Articles submitted to the editorial office are peer-reviewed. After the article is returned from review, if necessary, all comments and objections are forwarded to the author for revision. Manuscripts are not returned to the authors;

- The author(s) bear full responsibility for the scientific basis, reliability, and validity of the information and evidence presented in the article;

- Only one article by the same author may be published in a single issue of the journal;
- The author(s) must indicate their phone number at the end of the article.

Author(s) of an article that has successfully passed the editorial board review must transfer 350,000 (three hundred and fifty thousand) Uzbek sums to the university account and send the payment receipt to the responsible secretary.

Account number (X/R): 400 1108 6010 4017 0941 0035 0003

STIR: 200671933

The payment receipt must specify that the payment is made for the publication of an article in the international electronic scientific journal “Onomastics”, via a bank or online payment systems.

General Information

- The author(s) are responsible for the scientific accuracy, reliability, and absence of plagiarism in the information and evidence presented in the article;
- All articles undergo peer review. Only articles recommended by experts are published in the journal; articles not recommended by experts will not be published;
- Articles that do not meet the journal’s requirements will not be considered by the editorial board and will not be returned to the authors.

CONTACT ADDRESS:

Karshi city, Kuchabag, 17.

Faculty of Philology, Karshi State University

Tel.: +998 97 222 17 07, +998 91 220 52 38

Telegram numbers: +998 97 222 17 07, +998 91 220 52 38

E-mail: xojamurod@list.ru

e-mail: rano.saydullayeva@mail.ru

